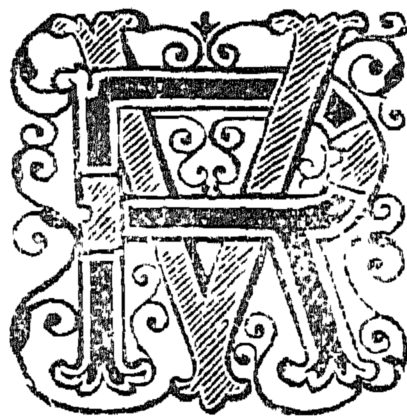
శ్రీః

మహాకవి శ్రీ భారవి ప్రణీతం

కిరాతార్జునీయమ్

మల్లినాథకృతయా ఘంటాపథాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా,
తథా శ్రీపాద వేంకటరమణదైవజ్ఞశర్మణా విరచిత
యాంధ్రవ్యాఖ్యయా చ సహితం

చెన్నపుర్యామ్

రామస్వామిశాస్త్రులుఅండ్ సన్స

ఇత్యేతైః, ప్రకటితమ్.

1938.

Printed by

V. VENKATESWARA SASTRULU

of V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS

AT THE 'VAVILLA' PRESS,

Madras.—1938.

శ్రీః

మహాకవి శ్రీభారవిప్రణీతం

కి రా తా ర్జు నీ య మ్

మల్లినాథకృతయా ఘంటాపథాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా,
తథా శ్రీపాద వేంకటరమణదైవజ్ఞశర్మణా విరచిత
యాంధ్రవ్యాఖ్యయా చ సహితం.

ప్రథమసర్గ ప్రారంభః.

వ్యా ఖ్యా న పీ ఠి కా.

శ్లో. అర్ధాంగీకృతదాంపత్యమపి గాఢానురాగి యత్, పితృభ్యాం జగతస్తస్మై కస్మైచిన్మహసే నమః. ౧. ఆలంబే జగదాలంబం హేరంబచరణాంబుజం, శుష్యంతి యద్రజస్స్పర్శాత్సద్యః ప్రత్యూహవార్ధయః. ౨. తద్దివ్యమవ్యయం ధామ సారస్వతముపాస్మహే, యత్ప్రసాదాత్ప్రలీయంతే మోహాంధతమసశ్ఛటాః. ౩. వాణీం కాణభుజీమజీగణదవాసాసీచ్చ వైయాసకీ మంతస్తంత్రమరంస్త పన్నగగవీగుంభేషు చాజాగరీత్, వాచామాచకలద్రహస్యమఖిలం యచ్చాక్షపాదస్ఫురాం లోకేఽభూద్యదుపజ్ఞమేవ విదుషాం సౌజన్యజన్యం యశః. ౪. మల్లినాథకవిస్సోఽయం మందాత్మానుజిఘృక్షయా, తత్కిరాతార్జునీయాఖ్యం కావ్యం వ్యాఖ్యాతుమిచ్ఛతి. ౫. నారికేళఫలసమ్మితం వచో భారవేస్సపది తద్విభజ్యతే, స్వాదయంతు రసగర్భనిర్భరం సారమస్య రసికా యథేప్సితం. ౬. నానానిబంధవిషమైకపదైర్నితాంతం సాశంకచంక్రమణఖిన్నధియామశంకం, కర్తుం ప్రవేశమిహ భారవికావ్యబంధే ఘంటాపథం కమపి నూతనమాతనిష్యే. ౭. ఇహాన్వయముఖేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతే మయా, నామూలం లిఖ్యతే కించిన్నానపేక్షితముచ్యతే. ౮.

అథ తత్రభవాన్ భారవినామా కవిః 'కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహా
శివేతరక్షతయే, సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతాసమ్మితతయోపదేశయుజే' ఇ
రికవచనప్రామాణ్యాత్కావ్యస్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం, 'కావ్యా
దితి నిషేధశాస్త్రస్యాసత్కావ్యవిషయతాం చ పశ్యన్

మహాకావ్యం చికీర్షుశ్చికీర్షి తార్థావిఘ్నపరిసమాప్తిసంప్రదాయావిచ్ఛేదలక్షణఫలసాధనత్వాత్ - 'ఆశీర్నమస్క్రియావస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖ' మిత్యాచార్యదండివచనాదాశీరాద్యన్యతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వాచ్చ వనేచరస్య యుధిష్ఠిరప్రాప్తిరూపం వస్తు నిర్దిశన్ కథాముపక్షిపతి:—

మూ. శ్రియః కురూణామధిపస్య పాలనీం
ప్రజాసు వృత్తిం యమయుఙ్క్త వేదితుమ్,
స వర్ణిలింగీ విదితస్సమాయయౌ
యుధిష్ఠిరం ద్వైతవనే వనేచరః. 1

టీక. కురూణాం = కురుదేశములకు, అధిపస్య = ప్రభువగు దుర్యోధనుని యొక్క, శ్రియః = రాజ్యలక్ష్మికి, పాలనీం = పరిపాలించునట్టి, ప్రజాసు = ప్రజలయందలి, వృత్తిం = వ్యాపారమును, వేదితుం = తెలిసికొనుటకు, యం = ఏవనేచరుని, అయుఙ్క్త = నియోగించెనో, వర్ణిలిఙ్గీ - వర్ణి = బ్రహ్మచారియొక్క, లిఙ్గీ = చిహ్నము కలిగినట్టి, సః = ఆ, వనేచరః = వనేచరుఁడు, విదితః=పరవృత్తాంతమును దెలిసికొనినవాఁడై, ద్వైతవనే = ద్వైతవనమందు, స్థితం = ఉన్నట్టి, యుధిష్ఠిరం = ధర్మరాజును గూర్చి, సమాయయౌ = వచ్చెను.

తాత్పర్యము. కౌరవులచే మాయజూదమున నోడింపఁబడిన ధర్మరాజు ద్వైతవనముననుండి దుర్యోధనునిపరిపాలనావిధానమును దెలిసికొనుటకై యొక వనేచరుని బంప నాతఁడు బ్రహ్మచారివేషమును దాల్చి కురుదేశంబునకుఁ జని దుర్యోధనునిపరిపాలనావిధానమును దెలిసికొని యావృత్తాంతమంతయుఁ దెలుపుటకు ధర్మరాజుకడకు వచ్చెను.

శబ్దాదులు.—శ్రియః - శ్రియోః-శ్రియాం, శ్రీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. కురవః-కురూన్ - కురుభిః-కురుభ్యః-కురుభ్యః - కురూణాం-కురుషు, కురుశబ్ద ఉకారాన్తఃపుంలిఙ్గో నిత్యబహువచనాన్తః. అధిపస్య-అధిపయోః-అధిపానాం, అధిపశబ్ద అకారాన్తఃపుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. పాల్యతేనయేతి పాలనీ, తాం, పాలనీం, పాలనీం-పాలన్యౌ-పాలనీః, పాలనీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ప్రజాయాం, ప్రజయోః-ప్రజాసు, ప్రజాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గస్సప్తమీబహువచనాన్తః. వృత్తిం-వృత్తీ-వృత్తీః, వృత్తిశబ్దఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. యం-యౌ-యాన్, యచ్ఛబ్దో దకారాన్తఃపుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అయుఙ్క్త - అయుఞ్జాతాం - అయుఞ్జత, యుజిర్-యోగ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లఙాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచ

నాన్తః. వేదితుం-తుమున్ప్రత్యయాన్తావ్యయం. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. వర్ణోఽస్యాస్తీతి వర్ణీ, వర్ణినో లిఙ్గమస్యాస్తీతి వర్ణిలిఙ్గీ, వర్ణిలిఙ్గీ - వర్ణిలిఙ్గినౌ - వర్ణిలిఙ్గినః, వర్ణిలిఙ్గిన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. విదితమస్యాస్తీతి విదితః, విదితః-విదితౌ-విదితాః, విదితశబ్దఅకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సమాయయౌ - సమాయయతుః - సమాయయుః, సమ్-ఆఙ్-పూర్వకాత్ యా-ప్రాపణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. యుధి స్థిరః యుధిష్ఠిరః, తం, యుధిష్ఠిరం-యుధిష్ఠిరౌ-యుధిష్ఠిరాన్, యుధిష్ఠిరశబ్దఅకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ద్వే ఇతే యస్మాత్తద్ద్వితం-ద్వితమేవ ద్వైతం - ద్వైతఞ్చ తద్వనఞ్చ ద్వైతవనం-తస్మిన్, ద్వైతవనే - ద్వైతవనయోః-ద్వైతవనేషు, ద్వైతవనశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. వనే చరతీతి వనేచరః, వనేచరః-వనేచరౌ-వనేచరాః, వనేచరశబ్దఅకారాన్తఃపుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. శ్రియ ఇతి. ఆదితః శ్రీశబ్దప్రయోగాద్వర్ణగణాదిశుద్ధిర్నాత్రాతీవోపయుజ్యతే. తదుక్తం-శ్లో. 'దేవతావాచకాశ్శబ్దా యే చ భద్రాదివాచకాః, తే సర్వే నైవ నిన్ద్యాస్స్యుర్లిపితో గణతోఽపివే'తి. కురూణాం నివాసాః కురవః జనపదవిశేషాః * 'తస్య నివాస'ఇత్యణోజనపదే లుప్, తేషామధిపస్య సంబంధినీం. శేషే షష్ఠీ. శ్రియః రాజలక్ష్మ్యాః * 'కర్తృకర్మణోః కృతీ'తి కర్మణి షష్ఠీ. పాల్యతే అనయేతి పాలనీ తాం. ప్రతిష్ఠాపికామిత్యర్థః. ప్రజానురాగమూలత్వాత్సంపద ఇతి భావః.*'కరణాధికరణయో'శ్చేతి సూత్రేణాత్ర కరణే ల్యుట్-'టిడ్ఢాణ'ఇత్యాదినా ఙీప్. ప్రజాసు జనేషు విషయే. ని. 'ప్రజాస్యాత్సంతతౌ జన' ఇత్యమరః. వృత్తిం వ్యవహారం వేదితుం జ్ఞాతుం యం వనేచరం అయుఙ్క్త-నియుక్తవాన్, వర్ణః. శ్లో. 'స్మరణం కీర్తనం కేళిః ప్రేక్షణం గుహ్యభాషణం, సంకల్పోఽధ్యవసాయశ్చ క్రియానిర్వృతిరేవచ. ఏతన్మైథునమష్టాంగం ప్రవదంతి మనీషిణః, విపరీతం బ్రహ్మచర్యమేతదేవాష్టలక్షణ' మిత్యుక్తాష్టవిధమైథునాభావరూపా ప్రశస్తిః - వర్ణోఽస్యాస్తీతి వర్ణీ బ్రహ్మచారీ. * 'వర్ణాద్బ్రహ్మచారిణి'తీనిప్రత్యయః. తస్య లింగం చిహ్నమస్యాస్తీతి వర్ణిలింగీ బ్రహ్మచారివేషవానిత్యర్థః. సః నియుక్తః. వనే చరతీతి వనేచరః కిరాతః. ని. 'భేదాః కిరాతశబరపుళిందా మ్లేచ్ఛజాతయ' ఇత్యమరః. * 'చరేష్ట' ఇతి టప్రత్యయః. 'తత్పురుషే కృతిబహుళ' మిత్యలుక్. విదితం వేదనమస్యాస్తీతి విదితః. పరవృత్తాంతజ్ఞానవానిత్యర్థః. 'అర్శఆదిభ్యోఽచ్' ఇత్యచ్ప్రత్యయః. అథవా కర్తరి కర్మధర్మోపచారాద్విదితవృత్తాంతో విదిత ఇత్యుచ్యతే - ఉభయత్రాపి. పీతా గావః, భుక్తా బ్రాహ్మణాః, విభక్తా భ్రాతరః, ఇత్యాదివత్సాధుత్వం-న తు కర్తరి క్తః. సకర్మకేభ్యస్తస్య విధానాభావాత్. అతఏవ భాష్యకారః - అకారో మత్వర్థీయః, విభక్తమేషామస్తీతి విభక్తాః, పీతమేషామస్తీతి పీతాః,భుక్తమేషామస్తీతిభుక్తాఇతి.అథవా ఉత్తరపదలోపోఽత్ర ద్రష్టవ్యః.

విభక్తధనా విభక్తాః, పీతోదకాః పీతాః, భుక్తాన్నా భుక్తాఇతి. అత్ర లోపశబ్దార్థమాహ కైయటః-''గమ్యార్థస్యాప్రయోగఏవ లోపోఽభిమతః. 'విభక్తాభ్రాతర' ఇత్యత్ర చ ధనస్య యద్విభక్తత్వం తద్భ్రాతృషూపచర్యతే, 'పీతా గావ' ఇత్యత్రాప్యుదకస్య పీతత్వం గోష్వారోప్యతే, 'భుక్తా బ్రాహ్మణా'ఇత్యత్ర అన్నస్య భుక్తత్వం బ్రాహ్మణేషూపచర్యత''ఇతి. తద్వదత్రాపి వృత్తిగతం విదితత్వం వేదితరి వనేచరే ఉపచర్యతే. ఏతేన-'వనాయ పీతప్రతిబద్ధవత్సాం', 'పాతుం న ప్రథమం వ్యవస్యతి జలం యుష్మాస్వపీతేషు యా'-ఇత్యేవమాదయో వ్యాఖ్యాతాః. అథవా విదితః విదితవాన్. సకర్మకాదప్యవివక్షితే కర్మణి కర్తరి క్తః. 'ఆశితః కర్తా' ఇత్యాదౌ యథా-యథాహుః. శ్లో. 'ధాతోరర్థాంతరే వృత్తేర్ధాత్వర్థేనోపసంగ్రహాత్, ప్రసిద్ధే రవివక్షాతః కర్మణోఽకర్మికా క్రియే'తి ప్రతీహారాదినా జ్ఞాపిత ఇతివా. ద్వైతవనే ద్వైతాఖ్యే తపోవనే. యద్వా ద్వే ఇతే గతే యస్మాత్తత్ ద్వీతం ద్వీతమేవ ద్వైతం తచ్చ తద్వనం చ తస్మిన్. శోకమోహరహితే ఇత్యర్థః. స్థితమితి శేషః. యుధి రణే స్థిరం యుధిష్ఠిరం ధర్మరాజం * 'హలదంతాత్సప్తమ్యాస్సంజ్ఞాయా'మిత్యలుక్. 'గవియుధిభ్యాం స్థిర' ఇతి షత్వం. సమాయయౌ సంప్రాప్తః. అత్ర వనే వనేచర ఇతి ద్వయోః స్వరవ్యంజనసముదాయయోరేకధైవావృత్త్యా వృత్త్యనుప్రాసో నామాలంకారః. అస్మిన్ సర్గే వంశస్థవృత్తం. తల్లక్షణం తు—శ్లో. 'జతౌ తు వంశస్థముదీరితం జరా'వితి.

అవ. సంప్రతి తత్కాలోచితమాదర్శయన్ తస్య వనేచరస్య గుణసంపన్నత్వమాహ:—('తతః కిమిత్యత ఆహే'తి కేషుచిత్పుస్తకేషు)

మూ. కృతప్రణామస్య మహీం మహీభుజే
జితాం సపత్నేన నివేదయిష్యతః,
న వివ్యథే తస్య మనో న హి ప్రియం
ప్రవక్తుమిచ్ఛంతి మృషా హితైషిణః. ౨

టీక. కృతప్రణామస్య-కృత = చేయఁబడిన, ప్రణామస్య = నమస్కారముకలిగినట్టియు, సపత్నేన = శత్రువగుదుర్యోధనునిచే, జితాం = స్వాధీనముచేసికొనఁబడిన, మహీం = భూమిని, మహీభుజే = ధర్మరాజునకు, నివేదయిష్యతః = తెలుపఁగలిగిన, తస్య = ఆవనేచరునియొక్క, మనః=మనస్సు, న వివ్యథే = చలింపలేదు, హితైషిణః= (స్వామి) హితమునుగోరెడువారు, మృషా = అసత్యమగు, ప్రియం = ప్రియమును, ప్రవక్తుం=పలుకుటకు, నేచ్ఛన్తిహి = ఇచ్ఛయింపరుకదా!

తాత్పర్యము. వనచరుఁడు ధర్మరాజునకు నమస్కరించి ఓమహారాజా! శత్రువగుదుర్యోధనుఁడు భూమినంతను స్వాయత్తముఁజేసికొని ప్రజానురంజకముగా రాజ్యము

చేయుచున్నాఁడు. ప్రజలందఱు నాతనినే రాజుగాఁ గోరుకొనునటుల బహున్యాయముగాఁ బరిపాలనచేయుచున్నాఁడు. ప్రజలు మిాస్మరణఁజేయకుండునటుల వారికోరికల నన్నిటిని నెఱవేర్చుచున్నాఁడు. కావునఁ బ్రజలందఱు నతనియందు దృఢభక్తికలిగి వర్తించుచున్నారు. అనిచెప్పుట ప్రభువున కప్రియమగునని తెలిసియుండియు స్వామిహితైషియగుటచే నెంతమాత్రము భయమునుపొందలేదు. స్వామిహితమును గోరువారు ముఖప్రీతికై యసత్యమగుప్రియమును బలికినచోఁ గార్యవిఘాతకులమగుదుమనియు నందుచే స్వామిద్రోహులమగుదుమనియు నాలోచించి ప్రభుసమక్షమున నెన్నఁడును నసత్యమగుప్రియమును బలుకరు. అప్రియమైనను సత్యమునే పలుకుదురు.

శబ్దాదులు. కృతః ప్రణామో యేన సః కృతప్రణామః, తస్య, కృతప్రణామస్య, కృతప్రణామస్య-కృతప్రణామయోః-కృతప్రణామానాం, కృతప్రణామశబ్దఅకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. మహీం-మహ్యౌ-మహీః, మహీశబ్దఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. మహీం భునక్తీతి మహీభుక్, తస్మై, మహీభుజే, మహీభుజే-మహీభుగ్భ్యాం-మహీభుగ్భ్యః, మహీభుక్ఛబ్దో జకారాన్తః పుంలిఙ్గశ్చతుర్థ్యేకవచనాన్తః. జితాం-జితే - జితాః, జితాశబ్దఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. సపత్నేన - సపత్నాభ్యాం-సపత్నైః, సపత్నశబ్దఅకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. నివేదయిష్యతః - నివేదయిష్యతోః-నివేదయిష్యతాం, నివేదయిష్యచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. న-అవ్యయం. వివ్యథే-వివ్యథాతే-వివ్యథిరే, వ్యథ-భయచలనయోరిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. తస్య-తయోః-తేషాం, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. మనః-మనసీ - మనాంసి, మనశ్శబ్దస్సకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. న-అవ్యయం. హి-అవ్యయం. ప్రియం-ప్రియౌ-ప్రియాన్, ప్రియశబ్దఅకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ప్రవక్తుం-తుమున్ప్రత్యయాన్తావ్యయం. ఇచ్ఛతి-ఇచ్ఛతః-ఇచ్ఛన్తి, ఇషు-ఇచ్ఛాయామిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. మృషా-అవ్యయం. హితమిచ్ఛన్తీతి హితైషిణః, హితైషీ - హితైషిణౌ-హితైషిణః, హితైషిన్ శబ్దో నకారాన్తఃపుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః.

వ్యా. కృతప్రణామస్యేతి. కృతప్రణామస్య తత్కాలోచితత్వాత్కృతనమస్కారస్య. సపత్నేన రిపుణా దుర్యోధనేన. ని. 'రిపౌ వైరిసపత్నారిద్విషద్ద్వేషణదుర్హృద' ఇత్యమరః. జితాం స్వాయత్తీకృతాం మహీం భూమిం - మహీభుజే యుధిష్ఠిరాయ - క్రియాగ్రహణాత్సంప్రదానత్వం. నివేదయిష్యతో జ్ఞాపయిష్యతః. - 'లృటస్సద్వే'తి శతృప్రత్యయః. తస్య వనేచరస్య మనో న వివ్యథే. కథమీదృగప్రియం

రాజ్ఞే విజ్ఞాపయామీతి మనో న చచాలేత్యర్థః. * 'వ్యథభయచలనయో'రితి ధాతోర్లిట్. ఉక్తమర్థమర్థాంతరన్యాసేన సమర్థయతే—నహీతి. హి యస్మాత్. హితమిచ్ఛంతీతి హితైషిణః స్వామిహితార్థినః పురుషాః మృషా మిథ్యాభూతం ప్రియం ప్రవక్తుం నేచ్ఛంతి, అన్యథా కార్యవిఘాతకతయా స్వామిద్రోహిణస్స్యురితి భావః. 'అమాత్య మహాంద్య మమృషాభాషిత్వమభ్యూహకత్వం చేతి చారగుణా' ఇతి నీతివాక్యామృతే.

అవ. తథాపి ప్రియార్హే రాజ్ఞి కథం నిష్ఠురోక్తిరిత్యాశంక్య స్వామ్యనుజ్ఞయా న దూష్యతీత్యాశయేనాహ:—

మూ. ద్విషాం విఘాతాయ విధాతుమిచ్ఛతో
రహస్యనుజ్ఞామధిగమ్య భూభృతః,
స సౌష్ఠవౌదార్యవిశేషశాలినీం
వినిశ్చితార్థామితి వాచమాదదే. 3

టీక. రహసి = ఏకాంతమునందు, సః = ఆవనచరుఁడు, ద్విషాం = శత్రువుల యొక్క(ను), విఘాతాయ = చంపుటకొఱకు, విధాతుం = వ్యాపారము చేయుటకొఱకు, ఇచ్ఛతః = ఇచ్ఛయించుచున్న, భూభృతః = రాజైన ధర్మరాజుయొక్క, అనుజ్ఞాం = ఆజ్ఞను, అధిగమ్య = పొంది, సౌష్ఠవౌదార్యవిశేషశాలినీం - సౌష్ఠవ = శబ్దసాధుత్వము యొక్క, ఔదార్య = అర్థసంపత్తియొక్కయు, విశేష = విశేషముచే, శాలినీం=ప్రకాశించుచున్నట్టియు, వినిశ్చితార్థాం-వినిశ్చిత = నిర్ణీతమైన, అర్థాం=అర్థముకలిగినట్టియు, ఇతి = ఈచెప్పఁబోవు, వాచం = శబ్దమును, ఆదదే = స్వీకరించెను.

తాత్పర్యము. రహస్యప్రదేశమునఁ గూర్చుండి శత్రుసంహారము చేయుటెట్లని యాలోచించుచున్న ధర్మరాజునకు నమస్కరించి 'ఓమహారాజా! శ్రీవారియనుజ్ఞయైనచో నాకుఁ దెలిసినంతమట్టు ప్రభువులకు విన్నవించుకొనెద నన నాధర్మరాజు నట్లే కానిమ్మని యనుజ్ఞనొసంగ నావనచరుఁడు అర్థసంపత్తికలిగి వినుట కింపగుసుశబ్దంబులతో నిశ్చితార్థమగునటులఁ జెప్పుట కుపక్రమించెను.

శబ్దాదులు. ద్విషః-ద్విషోః-ద్విషాం, ద్విట్ఛబ్దషకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠీబహువచనాన్తః. విఘాతాయ-విఘాతాభ్యాం-విఘాతేభ్యః, విఘాతశబ్దఅకారాన్తః పుంలిఙ్గశ్చతుర్థ్యేకవచనాన్తః. విధాతుం-తుమున్ప్రత్యయాన్తావ్యయం. ఇచ్ఛతః-ఇచ్ఛతోః-ఇచ్ఛతాం, ఇచ్ఛచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠ్యేకవచనాన్తః. రహసి-రహసోః-రహస్సు, రహశ్శబ్దస్సకారాన్తనపుంసకలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. అనుజ్ఞాం-అనుజ్ఞే - అనుజ్ఞాః, అనుజ్ఞాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అధిగమ్య-ల్యప్ప్రత్యయాన్తావ్యయం. భువం బిభర్తీతి భూభృత్, తస్య, భూభృతః, భూభృతః-భూభృతోః-భూభృతాం, భూభృచ్ఛబ్ద

స్తకారాన్తఃపుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దోదకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సుష్ఠుభావః-సౌష్ఠవం, ఉదారస్య భావః ఔదార్యం, సౌష్ఠవఞ్చౌదార్యఞ్చ సౌష్ఠవౌదార్యే, సౌష్ఠవౌదార్యయోర్విశేషః, సౌష్ఠవౌదార్యవిశేషః, సౌష్ఠవౌదార్యవిశేషేణ శాలతఇతి సౌష్ఠవౌదార్యవిశేషశాలినీ, తాం, శాలినీం-శాలిన్యౌ-శాలినీః, సౌష్ఠవౌదార్యవిశేషశాలినీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. వినిశ్చితోఽర్థః యస్యాస్సా వినిశ్చితార్థా, తాం, వినిశ్చితార్థాం, వినిశ్చితార్థాం - వినిశ్చితార్థే-వినిశ్చితార్థాః, వినిశ్చితార్థాశబ్దఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇతి - అవ్యయం. వాచం - వాచౌ - వాచః, వాక్ఛబ్దశ్చకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆదదే-ఆదదాతే - ఆదదిరే, ఆఙ్ పూర్వకాత్ దాఙ్-దాన ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యా. ద్విషామితి. రహసి ఏకాంతే సః వనేచరః ద్విషాం శత్రూణాం. కర్మణి షష్ఠీ. విఘాతాయ. ద్విషో విహంతుమిత్యర్థః. * 'తుమర్థాచ్చ భావవచనా'దితి చతుర్థీ. 'భావవచనా'చ్చేతి తుమర్థే ఘఞ్ ప్రత్యయః. అత్ర తాదర్థ్యే చతుర్థ్యామపి న దోషః. తథాపి ప్రయోగవైచిత్ర్యవిశేషస్యాప్యలంకారత్వాదేవం వ్యాచక్షతే. విఘాతుం వ్యాపారం కర్తుం ఇచ్ఛతః. * 'సమానకర్తృకేషు తుమున్' ద్విషో హంతు ముద్యుంజానస్యేత్యర్థః. అత ఏవ భూభృతో యుధిష్ఠిరస్య అనుజ్ఞాం అధిగమ్య ప్రాప్య. సుష్ఠు భావస్సౌష్ఠవం శబ్దసాధుత్వం. సుష్ఠుశబ్దాదవ్యయాదుద్గాత్రాదిద్వాదఞ్ ప్రత్యయః. ఉదారస్య భావః ఔదార్యం అర్థసంపత్తిః తయోర్ద్వంద్వః సౌష్ఠవౌదార్యే. అత్రౌదార్యశబ్దస్య అజాద్యజంతత్వేఽపి - 'లక్షణహేత్వోః క్రియాయాః' ఇత్యత్రాల్పాచ్తరస్యాపి హేతుశబ్దస్య పూర్వనిపాతమకుర్వతా సూత్రకృతైవ పూర్వనిపాతశాస్త్రస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనా న్న పూర్వనిపాతః. ఉక్తం చ కాశికాయాం—'అయమేవ లక్షణహేత్వోరితి నిర్దేశః పూర్వనిపాతవ్యభిచారిచిహ్న'మితి. తే ఏవ విశేషస్తయోర్వా విశేషః తేన శాలతే శోభత ఇతి సౌష్ఠవౌదార్యవిశేషశాలినీ తాం. తాచ్ఛీల్యే ణినిః. వినిశ్చితార్థాం విశేషతః ప్రమాణతః నిర్ణీతార్థాం ఇతి వక్ష్యమాణరూపాం వాచం ఆదదే స్వీకృతవాన్. వక్తుముపచక్రమ ఇత్యర్థః.

అవ. ప్రథమం తావదప్రియనివేదకమాత్మానం ప్రత్యక్షోభం యాచతే:—

మూ. క్రియాసు యుక్తైర్నృప! చారచక్షుషో
న వంచనీయాః ప్రభవోఽనుజీవిభిః,
అతోఽర్హసి క్షంతుమసాధు సాధు వా
హితం మనోహారి చ దుర్లభం వచః. ౪

టీక. హేనృప = ఓరాజా, క్రియాసు = కృత్యవస్తువులయందు, యుక్తైః = నియోగింపఁబడిన, అనుజీవిభిః = భృత్యులచేత, చారచక్షుషః-చార=చారులే, చక్షుషః= నేత్రములుగాఁగలిగినట్టి, ప్రభవః = నిగ్రహానుగ్రహసమర్థులగు ప్రభువులు, న వఞ్చనీయాః = వంచింపఁదగరు, అతః = అందువలన, అసాధు = అప్రియమైనదైనను, సాధునా = ప్రియమైనదైనను, మదుక్తం-మత్ = నాచే, ఉక్తం = పలుకఁబడినవాక్యమును, క్షన్తుం = సహించుటకు, అర్హాసి = తగుదువు. హితం = ఇష్టమైనట్టియు, మనోహారి = ప్రియమైనట్టియు, వచః = వాక్యము, దుర్లభం = దుర్లభమైనది.

తాత్పర్యము. ఓరాజా! రాజకార్యములయందు నియుక్తులగు భృత్యులకు శత్రురాజులయభివృద్ధినిగూర్చి చెప్పుటవలనఁ బ్రభువుల కాగ్రహము కలిగి తమకుఁ గష్టపరంపరలు సంభవించునేమోయని భీతిల్లి ప్రభువులయనుగ్రహమును సంపాదించుటకై యథార్థస్థితిని మఱుగుపఱచి యసత్యవృత్తాంతమును జెప్పి ప్రభువులను మోసగించుట తగదు. చారులచే నివేదింపఁబడిన శత్రురాజులవృత్తాంతము లప్రియములైనను బ్రియములైనను విని చారులను మందలింపక వారిని క్షమించుట ప్రభువులకు యుక్తమైనది. లోకమున హితమైనట్టియుఁ బ్రియమైనట్టియుఁ వాక్యము దుర్లభము. కాఁబట్టి నావాక్యము లప్రియములైనను హితములగుటంజేసి క్షమించి నాయందు దయార్ద్రహృదయులైయుండవలసినదని ప్రభువులను బ్రార్థించుచున్నాను.

శబ్దాదులు. క్రియాయాం - క్రియయోః - క్రియాసు, క్రియాశబ్దఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గస్స ప్తమీబహువచనాన్తః. యుక్తేన-యుక్తాభ్యాం-యుక్తైః, యుక్తశబ్దఅకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. నౄన్పాతీతి నృపః, తస్య సమ్బుద్ధిః, హే నృప-హే నృపౌ, హే నృపాః, నృపశబ్ద అకారాన్తఃపుంలిఙ్గస్సమ్బోధనప్రథమైకవచనాన్తః. చరన్తీతి చారాః, చారాఏవ చక్షుర్యేషాం తే చారచక్షుషః, చారచక్షుః - చారచక్షుషౌ-చారచక్షుషః, చారచక్షుశ్శబ్దస్సకారాన్తఃపుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. న - అవ్యయం. వఞ్చనీయః-వఞ్చనీయౌ-వఞ్చనీయాః, వఞ్చనీయశబ్దఅకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. ప్రభుః - ప్రభూ - ప్రభవః, ప్రభుశబ్దఉకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. అనుసృత్య జీవన్తీత్యనుజీవినః, తైః, అనుజీవిభిః, అనుజీవినా-అనుజీవిభ్యాం - అనుజీవిభిః. అనుజీవిన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. అతః-తసిల్ ప్రత్యయాన్తావ్యయం. అర్హాసి-అర్హథః-అర్హథ, అర్హ-పూజాయామిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః. క్షన్తుం-అవ్యయం. అసాధు-అసాధునీ-అసాధూని, అసాధుశబ్దఉకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

సాధు-సాధునీ - సాధూని, సాధుశబ్ద ఉకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. వా అవ్యయం. హితం-హితే-హితాని, హితశబ్దఅకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. హరతీతి హారి, మనసః హారి మనోహారి, మనోహారి - మనోహారిణీ-మనోహారీణి, మనోహారిన్ శబ్దో నకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. దుర్లభం-దుర్లభే-దుర్లభాని, దుర్లభశబ్దఅకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. వచః-వచసీ-వచాంసి, వచశ్శబ్దస్సకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. క్రియాస్వితి. హేనృప! క్రియాసు కృత్యవస్తుషు యుక్తైర్ని యుక్తైః అనుజీవిభిర్భృత్యైః. చారాదిభిరిత్యర్థః. చరంతీతి చరాః తఏవ చారాః. చరేః పచాద్యచ్. అజంతాత్ప్రజ్ఞాదిత్వాదణ్ ప్రత్యయః.త ఏవ చక్షుర్యేషాం తే చారచక్షుషః.తదుక్తం.—శ్లో. 'గావః పశ్యంతి గంధేన వేదైః పశ్యంతి పండితాః, చారైః పశ్యంతి రాజాన శ్చక్షుర్భ్యా మితరే జనా' ఇతి, 'స్వపరమండలకార్యావలోకనే చారాశ్చక్షూంషి క్షితిపాలకానా'మితి నీతివాక్యామృతే. ప్రభవః నిగ్రహానుగ్రహసమర్థాః స్వామినః న వంచనీయాః న ప్రతారణీయాః. సత్యమేవ వక్తవ్యా ఇత్యర్థః. చారాపచారే చక్షురపచారవద్రాజ్ఞాం పదే పదే వినిపాత ఇతి భావః. అతః అవంచనీయత్వాద్ధేతోః. అతిసాధు అప్రియం సాధువా ప్రియంవా. మదుక్తమితిశేషః. క్షంతుం సోఢుమర్హసి. యద్వా, వాశబ్ద ఇవార్థే, అసాధు సాధ్వివ క్షంతుమర్హసి. కుతః? హితం పథ్యం మనోహారి మనః ప్రియంచ వచోవాక్యం దుర్లభం దుష్ప్రాపం. అతో మద్వచోఽపి హితత్వాదప్రియమపి క్షంతవ్య మిత్యర్థః.

అవ. తర్హి తూష్ణీంభావ ఏవ వరమిత్యాశంక్యాహ:—

మూ. స కింసఖా సాధు న శాస్తి యోఽధిపం
హితాన్న యస్సంశృణుతే స కింప్రభుః,
సదానుకూలేషు హి కుర్వతే రతిం
నృపేష్వమాత్యేషు చ సర్వసంపదః. ౫

టీక. యః=యే, సఖా = స్నేహితుఁడు, అధిపం = ప్రభువునుగూర్చి, సాధు = హితవాక్యమును, న శాస్తి = ఉపదేశింపఁడో, సః = ఆతఁడు, కింసఖా=కుత్సితమిత్రుఁడు, తథా = ఆప్రకారముగా, యః = ఏప్రభువు, హితాత్ = ఆప్తునివలన, హితం = హితవాక్యమును, న సంశృణుతే = వినఁడో, సః=ఆప్రభువు, కిమ్ప్రభుః = కుత్సితప్రభువు, హి = ఏలన, నృపేషు = ప్రభువులును, అమాత్యేషు చ=మంత్రులును, అనుకూలేషు సత్సు = పరస్పరానురాగము కలవారగుచుండఁగా, సర్వసమ్పదః = సమస్తసంపదలు, సదా = ఎల్లపుడు, రతిం = అనురాగమును, కుర్వతే = చేయుచున్నవి.

తాత్పర్యము. అప్రియవాక్యములంబలికి ప్రభువుల కాగ్రహము కలిగించి తన్మూలమునఁ దమకు బాధలు కలుగఁజేసికొనుటకంటె నట్టిమాటలను బలుకకుండుటయే శ్రేయస్కరమని తలఁచి యథార్థవాక్యములను బలుకక ప్రభుకార్యములను ధ్వంసముచేయుట యుత్తమమిత్రలక్షణము కాదు; కాఁబట్టి యమాత్యాదులు ప్రభువునకు హితోపదేశము చేసితీరవలసినదేకాని యూరకొనఁగూడదు. అట్లు హితోపదేశముచేయనిమిత్రుఁడు కుత్సితమిత్రుఁడగునుగాని సన్మిత్రుఁడు కాఁజాలఁడు. అట్లే ప్రభువులును నాప్తులగు నమాత్యాదులహితవాక్యములను వినవలసినదేగాని వారిహితవాక్యములను బెడచెవినిబెట్టి స్వేచ్ఛగా సంచరింపఁగూడదు. అట్లు వినని ప్రభువు కుత్సితప్రభువగునుగాని సత్ప్రభువు కాఁజాలఁడు. ప్రభువులు నమాత్యాదులును పరస్పరానురక్తులై యుండునెడల నా ప్రభువును సంపదలు విడువవు. ఒకరినొకరు ప్రేమింపకయుండునెడల నా ప్రభువును సంపదలు విడుచును. కాఁబట్టి హితవాక్యము లప్రియములైనను బ్రభువుతోఁ జెప్పవలసినదే. ప్రభువు లప్రియములైనను హితవాక్యములను వినితీరవలసినదే.

శబ్దాదులు. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. కుత్సితస్సఖా కింసఖా, కింసఖా-కింసఖాయౌ-కింసఖాయః, కింసఖిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సాధు-సాధునీ-సాధూని, సాధుశబ్ద ఉకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. న-అవ్యయం, శాస్తి-శిష్టః-శాసతి, శాసు-అనుశిష్టావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. యః-యౌ-యే, యచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అధిపం-అధిపౌ-అధిపాన్, అధిపశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. హితాత్-హితాభ్యాం-హితేభ్యః, హితశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. న-అవ్యయం. యః-యౌ-యే, యచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సంశృణుతే-సంశృణ్వాతే-సంశృణ్వతే, సమ్పూర్వకాత్ శ్రు శ్రవణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. కుత్సితః ప్రభుః కిమ్ప్రభుః, కిమ్ప్రభుః-కిమ్ప్రభూ-కిమ్ప్రభవః, కిమ్ప్రభుశబ్దఉకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సదా-అవ్యయం, అనుకూలే-అనుకూలయోః-అనుకూలేషు, అనుకూలశబ్దఅకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమీబహువచనాన్తః. హి-అవ్యయం. కురుతే-కుర్వాతే-కుర్వతే, డుకృఞ్-కరణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్మనేపది ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. రతిం-రతీ-రతీః, రతిశబ్దఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. నౄన్పాతీతి నృపః, తస్మిన్నృపే-నృపయోః-నృపేషు, నృపశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమీబహువచనాన్తః. అమా సహ భవన్తీత్యమాత్యాః, తేషు, అమాత్యే-అమాత్యయోః-అమాత్యేషు, అమాత్యశబ్దఅకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమీబహువచ

సాన్తః. చ-అవ్యయం, సర్వాశ్చ తాస్సమ్పదశ్చ సర్వసమ్పదః, సర్వసమ్పత్ - సర్వసమ్పదౌ - సర్వసమ్పదః, సర్వసమ్పచ్ఛబ్దో దకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః.

వ్యా. స ఇతి. యః సఖా సుహృత్ అమాత్యాదిః అధిపం స్వామినం ప్రతి సాధు హితవాక్యం న శాస్తి నోపదిశతి. *'బ్రువిశాసీ'త్యాదినా శాసేర్దుహాదిత్వాద్ద్వికర్మకత్వం. సః హితానుపదేష్టా. పురుషః కుత్సితః సఖా కింసఖా. దుర్మన్త్రీత్యర్థః. * 'కిమః క్షేపే' ఇతి సమాసాంతప్రతిషేధః. తథా యః ప్రభుః నిగ్రహానుగ్రహసమర్థః స్వామీ హితాదాప్తజనాత్ హితోపదేష్టుస్సకాశాత్ * 'ఆఖ్యాతోపయోగ' ఇత్యపాదానత్వాత్పంచమీ. న సంశృణుతే న శృణోతి. హితమితి శేషః. *'సమోగమ్యృచ్ఛి'త్యాదినా సంపూర్వాచ్ఛృణోతే రకర్మకాదాత్మనేపదం, అకర్మకత్వం వైవక్షికం. స హితమశ్రోతా ప్రభుః కుత్సితస్వామీ పూర్వవత్సమాసః. సర్వథా సచివేన వక్తవ్యం శ్రోతవ్యం చ స్వామినా. ఏవం చ రాజమంత్రిణోరైకమత్యం స్యాదిత్యర్థః. ఐకమత్యస్య ఫలమాహ:—సదేతి. హి యస్మాత్ నృపేషు స్వామిషు. అమా సహ భవా అమాత్యాః తేషు చ. * 'అవ్యయాత్త్యప్'. అనుకూలేషు పరస్పరానురక్తేషు సత్సు సర్వాస్సంపదః సదా రతిం అనురాగం కుర్వతే కుర్వంతి. న జాతు జహతీత్యర్థః. అతో మయా వక్తవ్యం త్వయా చ శ్రోతవ్యమితి భావః. అత్ర రాజమంత్రిణోర్హితానుపదేశతదశ్రవణనిందాసామర్థ్యసిద్ధైరైకమత్యలక్షణకారణస్య నిర్దిష్టస్య సర్వసంపత్సిద్ధిరూపకార్యేణ సమర్థనాత్కార్యేణ కారణసమర్థన రూపోఽర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః. తదుక్తం.—'సామాన్యవిశేషకార్యకారణభావాభ్యాం నిర్దిష్టప్రకృతసమర్థనమర్థాంతరన్యాస' ఇతి.

అవ. సంప్రతి స్వాహంకారం పరిహరతి:—

మూ. నిసర్గదుర్బోధమబోధవిక్లబాః
క్వ భూపతీనాం చరితం క్వ జంతవః,
తవానుభావోఽయమవేది యన్మయా
నిగూఢతత్త్వం నయవర్త్మ విద్విషామ్. ౬

టీక. నిసర్గదుర్బోధం-నిసర్గ = స్వభావముచే, దుర్బోధం = తెలిసికొనశక్యము కానట్టి, భూపతీనాం = రాజులయొక్క, చరితం = వ్యాపారము, క్వ=ఎక్కడ, అబోధవిక్లబాః-అబోధ = అజ్ఞానముచే, విక్లబాః = ఉపహతులైనట్టి, జన్తవః = మాబోటి పామరజనులు, క్వ = ఎక్కడ, తథాపి = అట్లైనను, నిగూఢతత్త్వం - నిగూఢ = కప్పఁబడిన, తత్త్వం = యాథార్థ్యముకలిగినట్టి, విద్విషాం = శత్రువులయొక్క, నయవర్త్మ=

నీతిమార్గము, మయా = నాచేత, అవేదీతియత్ = తెలిసికొనఁబడినమాట (ఏదికలదో), అయం = ఈతెలిసికొనుట, తవ = నీయొక్క, అనుభావః = సామర్థ్యము.

తాత్పర్యము. ఓమహారాజా! స్వభావదుర్జ్ఞేయమగు రాజకీయవ్యాపార మజ్ఞానోపహతులగు మావంటిపామరుల కెవ్విధముగాను దెలిసికొనుటకు శక్యముకాదు. అట్టిస్థితిలో, నిగూఢతత్త్వమగు శత్రువుల రాజనీతివిధానము తమసామర్థ్యమువలననే తెలిసినదికాని నాప్రజ్ఞావిశేషమువలనఁ గాదు. శత్రువులరాజనీతివిధానమందలి గుణదోషములను బాగుగఁ దెలిసికొనియే మనవిచేయుచున్నానుగాని వ్యర్థముగాఁ గర్ణకఠోర మగునటుల మనవిచేయుట లేదు. కాఁబట్టి నావచనములను సావధానముగా వినఁ బ్రార్థించుచున్నాను.

శబ్దాదులు. నిసర్గేణ దుర్బోధం, నిసర్గదుర్బోధం, దుర్బోధం-దుర్బోధే-దుర్బోధాని, నిసర్గదుర్బోధశబ్దఅకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.అబోధేన విక్లబాః, అబోధవిక్లబాః, అబోధవిక్లబః-విక్లబౌ-విక్లబాః, అబోధవిక్లబశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. క్వ-అవ్యయం. భువః పతయః భూపతయః, తేషాం, భూపతేః-భూపత్యోః-భూపతీనాం, భూపతిశబ్దఇకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠీబహువచనాన్తః. చరితం-చరితే-చరితాని, చరితశబ్దఅకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. క్వ-అవ్యయం. జన్తుః-జన్తూ-జన్తవః, జన్తుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. తవ, తే-యువయోః, వాం-యుష్మాకం, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠ్యేకవచనాన్తః. అనుభావః-అనుభావౌ-అనుభావాః, అనుభావశబ్దఅకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అయం-ఇమౌ-ఇమే, ఇదంశబ్దో మకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అవేది-అవేదిషాతాం-అవేదిషత, విద-జ్ఞాన ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్మణి లుఙ్ ఆత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. యత్-అవ్యయం. మయా-ఆవాభ్యాం - అస్మాభిః, అస్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. నిగూఢం తత్త్వం యస్య తత్, నిగూఢతత్త్వం, నిగూఢతత్త్వే-నిగూఢతత్త్వాని, నిగూఢతత్త్వశబ్దఅకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.నయస్య వర్త్మ నయవర్త్మ, నయవర్త్మ-నయవర్త్మనీ-నయవర్త్మాని,నయవర్త్మన్శబ్దో నకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. విద్విషః-విద్విషోః-విద్విషాం, విద్విట్ శబ్ద షకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠీబహువచనాన్తః.

వ్యా. నిసర్గేతి. నిసర్గదుర్బోధం స్వభావదుర్గ్రాహం. *'ఈషద్దు'రిత్యాదినా ఖల్ ప్రత్యయః. భూపతీనాం రాజ్ఞాం చరితం వ్యాపారః క్వ? అబోధవిక్లబాః అజ్ఞానోపహతాః జంతవః. మాదృశాః పామరజనాః ఇదమీదృగితి నిశ్చేతుమసమర్థా ఇత్యర్థః. క్వ?

నోభయం సంఘటత ఇత్యర్థః. తథాపి నిగూఢతత్త్వం సంవృతయాథార్థ్యం విద్విషాం శత్రూణాం నయవర్త్మ షాడ్గుణ్యప్రయోగః. శ్లో. 'సంధివిగ్రహయానాని సంస్థాప్యాసనమేవ చ, ద్వైధీభావశ్చ విజ్ఞేయాష్షడ్గుణా నీతివేదినా' మిత్యాదిరూపః మయా అవేదీతి యత్ జ్ఞాతమితి యత్. * విదేః కర్మణి లుఙ్. అయం. ఇదం వేదనమిత్యర్థః. విధేయప్రాధాన్యాత్పుల్లింగనిర్దేశః. తవ అనుభావః సామర్థ్యం. అనుగతో భావః అనుభావ ఇతి ఘఞం తేన ప్రాదిసమాసః. న తూపసృష్టాత్ ఘఞ్ ప్రత్యయః. శ్రిణీభువోనుపసర్గ ఇత్యనుపసర్గాద్భవతేర్ఘఞ్విధానాత్. అతఏవ కాశికాయాం - 'కథం ప్రభావో రాజ్ఞాం ప్రకృష్టో భావ ఇతి ప్రాదిసమాస' ఇతి. దోషపరిహారా సమ్యక్ జ్ఞాత్వైవ విజ్ఞాపయామి; న తు వృథా కర్ణకఠోరం ప్రలపామీత్యాశయః.

అవ. సంప్రతి యద్వక్తవ్యం తదాహ:—

మూ. విశంకమానో భవతః పరాభవం
నృపాసనస్థోఽపి వనాధివాసినః,
దురోదరచ్ఛద్మజితాం సమీహతే
నయేన జేతుం జగతీం సుయోధనః. ౭

టీక. సుయోధనః=దుర్యోధనుఁడు, నృపాసనస్థోఽపి-నృపాసన=సింహాసనమందు, స్థోఽపి=ఉన్నవాఁడైనను, వనాధివాసినః = వనమునధివసించినట్టి, భవతః=నీవలన, పరాభవం=పరాజయమును, విశఙ్కమానస్సన్=ఊహించుచున్నవాఁడగుచు, దురోదరచ్ఛద్మజితాం-దురోదర=జూదమనెడి, ఛద్మ=మిషచేత, జితాం=జయింపఁబడినట్టి, జగతీం=భూమిని, నయేన=నీతిచే, జేతుం=స్వాధీనముచేసికొనుటకు, సమీహతే=ప్రయత్నించుచున్నాఁడు.

తాత్పర్యము. మహాప్రభూ! దుర్యోధనుఁడు ససహాయుఁడై భూమినంతను బరిపాలించుచున్నను, సోదరసహితముగా నడవులపాలై నిస్సహాయుఁడవైనను నీవలన నెన్నటికైనను యుద్ధము రాకమానదనియు నాయుద్ధమున నీకు సాహాయ్యమవశ్యము కలిగి తనకుఁ బరాజయము తప్పక వచ్చుననియుఁ నాలోచించుచు యుద్ధమునఁ దనకు జయము కలుగుటకై ప్రజలందఱకుఁ దనయందు గాఢభక్తికలిగి యుద్ధమునఁ దనకు సాయముగా వచ్చుటకు విశ్వప్రయత్నములఁ జేయుచున్నాఁడుగాని తనకేమని నిశ్చింతగా నుండుట లేదు.

శబ్దాదులు. విశఙ్కమానః-విశఙ్కమానౌ-విశఙ్కమానాః, విశఙ్కమానశబ్ద అకారాన్తఃపుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. భవతః-భవద్భ్యాం-భవద్భ్యః, భవచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. పరాభవం-పరాభవౌ-పరాభవాన్, పరాభవశబ్ద

అకారాన్తఃపుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. నృపస్యాసనం నృపాసనం, నృపాసనే తిష్ఠతీతి, నృపాసనస్థః - నృపాసనస్థౌ-నృపాసనస్థాః, నృపాసనస్థశబ్దఅకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అపి - అవ్యయం. వనమధివసతీతి వనాధివాసీ, తస్మాత్, వనాధివాసినః-వనాధివాసిభ్యాం-వనాధివాసిభ్యః, వనాధివాసిన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. దుష్టముదరం యస్య తద్దురోదరం, దురోదరస్య ఛద్మ, దురోదరచ్ఛద్మ, దురోదరచ్ఛద్మనా జితా, తాం, దురోదరచ్ఛద్మజితాం, జితాం-జితే-జితాః, దురోదరచ్ఛద్మజితాశబ్దఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. సమీహతే-సమీహేతే-సమీహన్తే, సమ్పూర్వకాత్ ఈహ-చేష్టాయామిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. నయేన-నయాభ్యాం-నయైః, నయశబ్దఅకారాన్తఃపుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. జేతుం-అవ్యయం. జగతీం-జగత్యౌ-జగతీః, జగతీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. సుఖేన యోధ్యతేనేనేతి, సుయోధనః, సుయోధనః-సుయోధనౌ-సుయోధనాః, సుయోధనశబ్దఅకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. విశంకమానఇతి. సుఖేన యోధ్యతే సుయోధనః. * 'భాషాయాం శాసియుధిదృశిధృషిమృషిభ్యో యుజ్వక్తవ్యః' నృపాసనే తిష్ఠతీతి నృపాసనస్థః సింహాసనస్థోఽపి. సర్వాం మహీం అధిష్ఠితోఽపీత్యర్థః. వనమధివసతీతి వనాధివాసినో వనస్థాత్. రాజ్యభ్రష్టాదపీత్యర్థః. భవతః త్వత్తః పరాభవం పరాజయం విశంకమానః ఉత్ప్రేక్షమాణస్సన్. దుష్టముదరం యస్య తద్దురోదరం ద్యూతం. పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః. ని. 'దురోదరో ద్యూతకారే పణే ద్యూతే దురోదర' మిత్యమరః. తస్య ఛద్మనా మిషేణ జితాం లబ్ధాం దుర్నయజితామిత్యర్థః. జగతీం మహీం. ని. 'జగతీ విష్టపే మహ్యాం వాస్తుచ్ఛందోవిశేషయో' రితి వైజయంతీ. నయేన నీత్యా జేతుం వశీకర్తుం సమీహతే వ్యాప్రియతే. న తూదాస్త ఇత్యర్థః. బలవత్స్వామికమవిశుద్ధాగమం చ ధనం భుంజానస్య కుతో మనస్సమాధిరితి భావః. అత్ర 'దురోదరచ్ఛద్మజితా'మితి విశేషణద్వారేణ పదార్థస్య చతుర్థపాదార్థం ప్రతి హేతుత్వేనోపన్యాసాద్ద్వితీయకావ్యలింగ మలంకారః. తదుక్తం.— శ్లో. 'హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృత' మితి.

అవ. 'నయేన జేతుం జగతీం సమీహత' ఇత్యుక్తం తత్ప్రకారమేవాహ:—

మూ. తథాపి జిహ్మస్స భవజ్జిగీషయా
తనోతి శుభ్రం గుణసంపదా యశః,
సమున్నయన్ భూతి మనార్యసంగమా
ద్వరం విరోధోఽపి సమం మహాత్మభిః. ౮

టీక. తథాపి=సందేహముకలవాఁడై నను, జిహ్మః=కుటిలుఁడగు, సః=ఆ దుర్యో
ధనుఁడు, భవజ్జిగీషయా-భవత్=నీయొక్క (నిన్ను), జిగీషయా=జయించుకోరికచేత,
గుణసమ్పదా-గుణ=దానదాక్షిణ్యాదిగుణములయొక్క, సమ్పదా=సంపదచే, శుభ్రం=
నిర్మలమైన, యశః=ఖ్యాతిని, తనోతి=చేయుచున్నాఁడు, తథాహి=అదియుక్తమే కదా,
భూతిం=ఐశ్వర్యమును, సమున్నయన్=వృద్ధినిపొందించుచున్నట్టి, మహాత్మభిస్సహం=
సత్పురుషులతోఁగూడ, విరోధోఽపి=విరోధమును, అనార్యసఙ్గమాత్-అనార్య=దుర్జనుల
యొక్క, సఙ్గమాత్=సహవాసముకంటె, వరం=శ్రేష్ఠమైనది.

తాత్పర్యము. కుటిలమార్గప్రవర్తకుఁడగు దుర్యోధనుఁడు నీవలనఁ బరాభవము
గలుగునని శంకించుచున్నవాఁడై ప్రజలకుఁ దనయందు దృఢభక్తి కలుగుటకై ప్రజల
కార్యములను స్వయముగాఁ బరిశీలించుచు, వారికోరికలను దీర్చుట, ప్రజలలోఁ బ్రజలకుఁ
గలతలు కలిగినపు డుభయపక్షములకు సంతుష్టి కలుగునటుల వారితగవులను బరిష్కరిం
చుట మొదలగు గుణసంపదచే ధర్మోత్తరముగా రాజ్యముచేయుచు విశేషమగుఖ్యాతిని
సంపాదించుచున్నాఁడు. దుర్జనసహవాసము చేయుటకంటెఁ దమకుఁ గల యైశ్వర్యాదిక
మునకు నష్టము కలిగింపని సజ్జనవిరోధమును గొంచెము మంచిదనియే పండితులు చెప్పు
చున్నారు; కాఁబట్టి దుర్యోధనుఁడు సజ్జనాగ్రేసరుఁడవగు నీతోడి విరోధము తెచ్చు
కొనినను నీకంటె గొప్పవాఁడనిపించుకొనుటకై దానధర్మాదులఁ జేయుచుండుటవలన
లోకమంతయు నాతని సజ్జనుఁడని తలంపుచున్నది.

శబ్దాదులు. తథా-అవ్యయం. అపి-అవ్యయం. జిహ్మః-జిహ్మౌ-జిహ్మాః, జిహ్మశబ్ద
అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః
ప్రథమైకవచనాన్తః. భవతః జిగీషా భవజ్జిగీషా, తయా, భవజ్జిగీషయా-భవజ్జిగీషాభ్యాం-
భవజ్జిగీషాభిః, భవజ్జిగీషాశబ్దఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః తనోతి-తనుతః-
తన్వన్తి, తను-విస్తార ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.
శుభ్రం-శుభ్రే-శుభ్రాణి, శుభ్రశబ్దఅకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. గుణా
నాం సమ్పత్ గుణసమ్పత్, తయా, గుణసమ్పదా-గుణసమ్పద్భ్యాం-గుణసమ్పద్భిః,
గుణసమ్పచ్ఛబ్దో దకారాన్తస్త్రీలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. యశః-యశసీ-యశాంసి,
యశశ్శబ్దస్సకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. సమున్నయన్-సమున్నయన్తౌ-
సమున్నయన్తః, సమున్నయచ్ఛబ్దస్తకారాన్తపుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. భూతిం-
భూతీ-భూతీః. భూతిశబ్దఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. న ఆర్యా అనార్యాః,
అనార్యాణాం సఙ్గమః అనార్యసఙ్గమః, తస్మాత్, అనార్యసఙ్గమాత్-అనార్యసఙ్గమాభ్యాం-
అనార్యసఙ్గమేభ్యః, అనార్యసఙ్గమశబ్దఅకారాన్తః పుంలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. వరం-

వరే-వరాణి, వరశబ్దఅకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. విరోధః-విరోధౌ-విరోధాః, విరోధశబ్దఅకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సమం-అవ్యయం. మహాత్మనా - మహాత్మభ్యాం - మహాత్మభిః, మహాత్మన్ శబ్దో నకారాన్తః పులిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః.

వ్యా. తథాపీతి. తథాపి సాకంఽపి. జిహ్మః వక్రః. వంచకఇతి యావత్. దుర్యోధనః భవజ్జిగీషయా. గుణైః భవంతమతిక్రమితుమిచ్ఛయేత్యర్థః. 'హేతా'వితి తృతీయా. గుణసంపదా దానదాక్షిణ్యాదిగుణగరిమ్ణా. కరణేన. శుభ్రం నిర్మలం యశః ఖ్యాతి తనోతి. స ఖలో గుణవిశేషలోభనీయాం త్వత్సంపదమాత్మసాత్కర్తుం త్వత్తోఽపి గుణవత్తామాత్మనః ప్రకటయతీత్యర్థః. నన్వేవం గుణినస్సతోఽపి సజ్జనవిరోధో మహాంస్తస్య దోష ఇత్యాశంక్య సోఽపి సత్సంసర్గాదిలాభేన నీచసంసర్గాద్వరముత్కర్షావహత్వాదిత్యాహ—సమున్నయన్నితి. తథాహి. భూతిం సంపదం సమున్నయన్ ఉత్కర్షమాపాదయన్ * 'లటశ్శతృశానచా' విత్యాదినా శతృప్రత్యయః. పునర్లట్గ్రహణసామర్థ్యాత్ప్రథమా సామానాధికరణ్యం. మహాత్మభిస్సమం సత్పురుషైస్సహేత్యర్థః. 'సాకం సత్రా సమం సహే' త్యమరః. విరోధోఽపి అనార్యసంగమాద్దుర్జనసంసర్గాత్, 'పంచమీవిభక్తే' ఇతి పంచమీ. వరం మనాక్ప్రియం. ని. 'దైవాద్వృతే వరశ్శ్రేష్ఠే త్రిషు క్లీబే మనాక్ప్రియే' ఇత్యమరః. అత్ర భూత్యుత్కర్షకత్వాత్ మైత్ర్యాపేక్షయా మనాక్ప్రియత్వం విరోధస్య 'భూతిం సమున్నయ' న్నిత్యస్య పదార్థస్య పూర్వవాక్యాన్వయే సమాప్తస్య వాక్యార్థస్య పునరాదానాత్సమాప్తపునరాత్తత్వాఖ్యదోషాప త్తిః తదుక్తం.—శ్లో. 'సమాప్తపునరాదానే సమాప్తపునరాత్తక' మితి. న చ వాక్యాంతరమేతత్. యేనోక్తదోషపరిహారస్స్యాత్. అర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః. సచ భూతిం సమున్నయనస్య పదార్థస్య విశేషణద్వారా విరోధపరత్వం ప్రతి హేతుత్వాభిధానరూపకావ్యలింగానుప్రాణిత ఇతి.

అవ. నను 'కాతర్యం కేవలా నీతి' రిత్యాశంక్య నీతియుక్తం పౌరుషమస్తీత్యాహ.—

మూ. కృతారిషడ్వర్గజయేన మానవీ
మగమ్యరూపాం పదవీం ప్రపిత్సునా,
విభజ్య నక్తందివమస్తతంద్రిణా
వితన్యతే తేన నయేన పౌరుషమ్.

టీక. కృతారిషడ్వర్గజయేన-కృత = చేయఁబడిన, అరిషడ్వర్గ=అన్తశ్శత్రువులగు కామక్రోధాదులయొక్క, జయేన=జయముకలిగినట్టియు, అగమ్యరూపాం=పురుషమాత్రునిచేఁ దెలియశక్యముకానట్టియు, మానవీం=మనువుచేఁ జెప్పఁబడిన, పదవీం=ప్రజాపరిపాలనపద్ధతిని, ప్రపిత్సునా = పొందఁగోరుచున్నట్టియు, అస్తతన్ద్రిణా-అస్త=పోయిన, తన్ద్రిణా=ఆలస్యముకలిగినట్టి, తేన=ఆదుర్యోధనుని చేత, పౌరుషం=పురుషకారము, నక్తన్దివం=రాత్రింబగళ్లను, విభజ్య=విభజించి, నయేన=నీతిచే, వితన్యతే=విస్తరింపఁబడుచున్నది.

తాత్పర్యము. అంతశ్శత్రువులగు కామక్రోధాదులను జయించుటచే వినీతస్వభావుఁడైన దుర్యోధనుఁడు పురుషమాత్రాగమ్యంబును మనూపదిష్టంబును నగు ప్రజాపరిపాలనాపద్ధతినిబట్టి ప్రజాపరిపాలనము చేయఁదలఁచి యలసుఁడుగాక తత్తత్కాలములయందుఁ దత్తత్కాలకర్తవ్యంబులగు నాయవ్యయోపదర్శనాది రాజకార్యములను గ్రమమును దప్పక యాచరించుచుఁ బురుషప్రయత్నమును రాజనీత్యుక్తప్రకారముగా విస్తరింపఁజేయుచున్నాఁడు.

శబ్దాదులు. షణ్ణాం వర్గః షడ్వర్గః, అరీణాం షడ్వర్గః అరిషడ్వర్గః, అరిషడ్వర్గస్య జయః అరిషడ్వర్గజయః, కృతః అరిషడ్వర్గజయః యేన సః కృతారిషడ్వర్గజయః, తేన, కృతారిషడ్వర్గజయేన, జయేన-జయాభ్యాం-జయైః, కృతారిషడ్వర్గజయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. మనోరియం మానవీ, తాం, మానవీం-మానవ్యౌ-మానవీః, మానవీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. న గమ్యం అగమ్యం అగమ్యం రూపం యస్యాస్సా అగమ్యరూపా తాం, అగమ్యరూపాం-అగమ్యరూపే-అగమ్యరూపాః, అగమ్యరూపాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. పదవీం-పదవ్యౌ-పదవీః, పదవీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ప్రపత్తుమిచ్ఛుః ప్రపిత్సుః, తేన, ప్రపిత్సునా-ప్రపిత్సుభ్యాం - ప్రపిత్సుభిః, ప్రపిత్సుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. విభజ్య-అవ్యయం. నక్తఞ్చ దివా చ నక్తందివం-అవ్యయం. అస్తా తన్ద్రిర్యస్య స అస్తతన్ద్రిః, తేన, అస్తతన్ద్రిణా-అస్తతన్ద్రిభ్యాం-అస్తతన్ద్రిభిః, అస్తతన్ద్రిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. వితన్యతే-వితన్యేతే-వితన్యన్తే, విపూర్వకాత్తను-విస్తార ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్మణి లడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. తేన-తాభ్యాం-తైః, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. నయేన-నయాభ్యాం-నయైః, నయశబ్దఅకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. పురుషస్యేదం పౌరుషం, పౌరుషం - పౌరుషే-పౌరుషాణి, పౌరుషశబ్దఅకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. కృతేతి. షణ్ణాం వర్గః షడ్వర్గః, అరీణామంతశ్శత్రూణాం కామక్రోధాదీనాం షడ్వర్గోఽరిషడ్వర్గః. శివభాగవతవత్సమాసః. తస్య జయః కృతో యేన తేన తథోక్తేన. జితేన్ద్రియేణేత్యర్థః. జనితాధికారం ప్రజాపాలనమితి భావః. అగమ్యరూపాం పురుషమాత్రేణ దుష్ప్రాపరూపాం. మనోరిమాం మానవీం. మనూపదిష్టసదాచారత్నుణ్ణామిత్యర్థః. పదవీం ప్రజాపాలనపద్ధతిం ప్రపిత్సునా ప్రపత్తుమిచ్ఛునా. ప్రపద్యతే స్సన్నంతాదుప్రత్యయః. * 'సని మీమే'త్యాదినా ఇసాదేశః. 'అత్ర లోపోఽభ్యాసస్యే' త్యభ్యాసలోపః. అస్తా తంద్రీః ఆలస్యం యస్య. తేన అస్తతంద్రిణా అనలసేనేత్యర్థః. తదిస్సాత్రో ధాతుః. తస్మాద్వ్రహ్యౌత్యయశ్చేత్యౌణాదికః. క్రిన్ ప్రత్యయః. 'కృదికారాదక్తినో హ జీష్వ క్తవ్య' ఇతి జీషి, 'వందీఘటీతరీతంద్రీతి జీషంతోఽపీ'తి క్షీరస్వామీ. తథా శ్రీరామాయణే ప్రయోగశ్చ.—శ్లో. 'నిస్తంద్రిరప్రమత్తశ్చ స్వదోషపరదోషవి' దితి. తేన దుర్యోధనేన. పురుషస్యకర్మ పౌరుషం పురుషకారః ఉద్యోగ ఇతి యావత్. * యువాదిత్వాదణ్ప్రత్యయః. ని. 'పౌరుషం పురుషస్యోక్తే భావే కర్మణి తేజసీ'తి విశ్వః. నక్తం చ దివా చ నక్తందివం. అహోరాత్రమిత్యర్థః. 'అచతు'రేత్యాదినా సప్తమ్యర్థః. వృత్తో రవ్యయయోర్ద్వంద్వనిపాతేఽచ్ సమాసాంతః. విభజ్య అస్యాం వేళాయామిదం కార్యమిదమకార్య మితి భాగం కృత్వా, తథాచ రక్షాభయదానే - ఆయవ్యయోపదర్శనం, పౌరజానపదానాం కార్యావేక్షణం, స్నానభోజనాద్యుపసేవనం, జలక్రీడార్థముద్యానాదిగమనం, కరితురగరథసేవనం, సేనాసఖ్యాదిపరిక్షయోదయచింతనం చేతి - నయేన నీత్యా వితన్యతే విస్తార్యతే.

అవ. సంప్రతి భృత్యాద్యనురాగమాహ:—

మూ. సఖీనివ ప్రీతియుజోఽనుజీవినః
సమానమానాన్ సుహృదశ్చ బంధుభిః,
స సంతతం దర్శయతే గతస్మయః
కృతాధిపత్యామివ సాధు బంధుతామ్. ౧౦

టీక. గతస్మయః-గత=పోయిన, స్మయః=అహంకారముకలిగినట్టి, సః=ఆదుర్యోధనుఁడు, సన్తతం=నిత్యము, సాధు=నిష్కపటముగా, అనుజీవినః=భృత్యులను, ప్రీతియుజః-ప్రీతి=సత్కారముతో, యుజః=కూడుకొనిన, సఖీనివ=మిత్రులనువలె, లోకస్య=లోకమునకు, దర్శయతే=చూపించుచున్నాఁడు, సుహృదః=మిత్రులను, బన్ధుభిః=బంధువులతో, సమానమానాన్-సమాన=తుల్యమైన, మానాన్=బహుమానముకలవారినిగా, లోకస్య=లోకమునకు, దర్శయతే=చూపించుచున్నాఁడు, బన్ధుతాం=బన్ధుసమూహమును,

కృతాధిపత్యామివ-కృత = చేయఁబడిన, ఆధిపత్యామివ = ఆధిపత్యముకలదానినివలె, లోకస్య=లోకమునకు, దర్శయతే=చూపించుచున్నాఁడు.

తాత్పర్యము. లోకోద్వేజకగర్వాది దుష్టగుణవర్జితుఁడగు దుర్యోధనుఁడు భృత్యులకు విశేషబహుమానములను జేయుచుండుటవలన మిత్రులనుకొనునటులును మిత్రుల కష్టసత్కారములఁ జేసి బంధుసమాను లనుకొనునటులును, బన్ధువులకు విశేషబహుమానములను జేయుచు ప్రభువు లనుకొనునటులును లోకమునకుఁ దోపింపఁజేయుచు భృత్యాదుల నధికసంతుష్టులను జేయుచున్నాఁడు. అందువలన భృత్యాదులు దుర్యోధనునియందధికానురక్తులై తత్కార్యములను దమ మానప్రాణములను సయితము సరకుచేయక నిశ్శంకముగాఁ దమకార్యంబులవలెనే సాధించుచున్నారు.

శబ్దాదులు. సఖాయం - సఖాయౌ - సఖీన్, సఖిశబ్దఇకారాన్తఃపుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. ఇవ-అవ్యయం. ప్రీత్యా యుంజన్తీతి ప్రీతియుజః, తాన్, ప్రీతియుజం-ప్రీతియుజౌ-ప్రీతియుజః, ప్రీతియుక్ఛబ్దో జకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. అనుసృత్య జీవన్తీత్యనుజీవినః, తాన్, అనుజీవినం-అనుజీవినౌ-అనుజీవినః, అనుజీవిన్ శబ్దో నకారాన్తఃపుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. సమానః మానః యేషాం తే సమానమానాః, తాన్, సమానమానం-సమానమానౌ-సమానమానాన్, సమానమానశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. శోభనం హృదయం యేషాం తే సుహృదః, తాన్, సుహృదం-సుహృదౌ-సుహృదః, సుహృచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. చ-అవ్యయం. బన్ధునా-బన్ధుభ్యాం-బన్ధుభిః, బన్ధుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సన్తతం-అవ్యయం. దర్శయతే-దర్శయేతే-దర్శయన్తే, దృశిర్-ప్రేక్షణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి ణిచి లడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. గతః స్మయః యస్య సః గతస్మయః, గతస్మయః - గతస్మయౌ-గతస్మయాః, గతస్మయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. కృతం ఆధిపత్యం యస్యాస్సా కృతాధిపత్యా, తాం, కృతాధిపత్యాం - కృతాధిపత్యే - కృతాధిపత్యాః, కృతాధిపత్యాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇవ - అవ్యయం. సాధు-సాధునీ-సాధూని, సాధుశబ్ద ఉకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. బన్ధూనాం సమూహో బన్ధుతా, తాం, బన్ధుతాం, బన్ధుతాం-బన్ధుతే - బన్ధుతాః, బన్ధుతాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః.

వ్యా. సఖీనితి. గతస్మయో నిరహంకారః అతఏవ స దుర్యోధనః సంతతం నిత్యం సాధు సమ్యక్. అకపటమిత్యర్థః. అనుజీవినో భృత్యాన్. ప్రీతియుజస్సత్కారేణ

యుక్తాన్ స్నిగ్ధాన్. సఖీనివ మిత్రాణీవ దర్శయతే. లోకస్యేతి శేషః. * 'హేతుమతి'
చేతిణిచ్. 'ణిచశ్చే'త్యాత్మనేపదం. శోభనం హృదయం యేషాం తే సుహృదో మిత్రా
ణి చ. * 'సుహృద్దుర్హృదౌ మిత్రామిత్రయో'రితి నిపాతః. బంధుభిర్భ్రాతృభిః బంధుభిః
సమానమానాన్ తుల్యబహుమానాన్ దర్శయతే. బంధూనాం సమూహో బంధుతా
తాం. * 'గ్రామజనబంధుభ్య స్తల్'. కృతం ఆధిపత్యం స్వామ్యం యస్యాస్తాం కృతాధి
పత్యామివ దర్శయతే. బంధూనధిపతీనివ దర్శయత ఇత్యర్థః. యథా భృత్యాదిషు
సఖ్యాదిబుద్ధి ర్జాయతే లోకస్య తథా తాన్ సంభావయతీత్యర్థః. అత్ర, అనుజీవ్యా
దీనాం 'కర్తు రీప్సితతమం కర్మే'తి కర్మత్వం. పూర్వే తస్మిన్నేవ పదాన్వయే వాక్యార్థ
మిత్థం వర్ణయంతి.—స రాజా అనుజీవ్యాదీన్ సఖ్యాదీనివ దర్శయతే. సఖ్యాదయ
ఇవ తే తం పశ్యంతి. సఖ్యాదిభావేన పశ్యతస్తాన్ తథా దర్శయతే. స్వయమేవ
ఛందానువర్తితయా స్వదర్శనం తేభ్యః ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః. అర్థాత్ స్వస్యేప్సితకర్మత్వం.
అణికర్తురనుజీవ్యాదేః, అభివాదిదృశో రాత్మనేపదమిత్యుపసంఖ్యాన' మితి పాక్షికం
కర్మత్వం. ఏవం చాత్ర ణ్యంతకర్మణో రాజ్ఞో ణ్యంతే కర్తృత్వేఽపి 'ఆరోహయతే
హస్తీ స్వయమే'వేత్యాదివదశ్రూయమాణకర్మాంతరత్వాభావాన్నాయం ణేరణావితిసూత్ర
స్య విషయ ఇతి మత్వా 'ణిచశ్చే' త్యాత్మనేపదం ప్రతిపేదిరే. భాష్యేతు ణేరణాది
సూత్రవిషయత్వమేవాస్యోక్తం. యథాహ.—"పశ్యంతి భృత్యా రాజానం, దర్శ
యతే భృత్యాన్ రాజా అత్రాత్మనేపదం సిద్ధం భవ" తీతి. అత్రాహ కైయటః.—
నను కర్మాంతరసద్భావాదత్రాత్మనేపదేన భావ్యమ్, ఉచ్యతే.—అస్మాదేవోదాహరణా
ద్భాష్యకారస్యాయమభిప్రాయ ఊహ్యతే - అణ్యంతావస్థాయాం యే కర్తృకర్మణీ
తద్వ్యతిరిక్తకర్మాంతరసద్భావే ఆత్మనేపదం న భవతి, యథా, స్థలమారోహయతి మను
ష్యానితి. ఇహ త్వణ్యంతావస్థాయాం కర్తౄణాం భృత్యానాం ణౌ కర్మత్వమితి
భవత్యేవాత్మనేపదమితి.

అవ. న చాయం త్రివర్గాత్ప్రమాద్యతీత్యాహ:—

మూ. అసక్తమారాధయతో యథాయథం
విభజ్య భక్త్యా సమపక్షపాతయా,
గుణానురాగాదివ సఖ్యమీయివా
న్న బాధతేఽస్య త్రిగణః పరస్పరమ్. ౧౧

టీక. యథాయథం=యథాస్వముగా, విభజ్య=విభజించి, సమపక్షపాతయా-సమ=
సమానమైన, పక్షపాతయా=పక్షపాతముకలిగిన, భక్త్యా=అనురాగవిశేషముచే, అసక్తం=

ఆసక్తిలేకుండునట్లుగా, ఆరాధయతః=సేవించుచున్నట్టి, అస్య=ఈదుర్యోధనునియొక్క, త్రిగణః=త్రివర్గము, గుణానురాగాత్-గుణ=తదీయగుణములయందలి, అనురాగాత్= అనురాగమువలన, సఖ్యం=మైత్రిని, ఈయివానివ=పొందినదివలె, పరస్పరం=అన్యోన్యము, న బాధతే=బాధించుటలేదు.

తాత్పర్యము. మఱియు దుర్యోధనుఁడు ధర్మార్థకామములకు వానివానికి బాధ కలుగకుండునట్లుగా కాలవిభజనము చేసి వానియందు సమానప్రతిపత్తికలిగి సేవించుచుండు టంజేసి యాత్రివర్గము దుర్యోధనుని గుణములయందలి యనురాగముచేఁ బరస్పరము మైత్రినిబొందినదానివలె వృద్ధిపొందుచున్నది.

శబ్దాదులు. న సక్తం,అసక్తం,తత్,అసక్తం-అసక్తే-అసక్తాని,అసక్తశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆరాధయతః - ఆరాధయతోః - ఆరాధయతాం, ఆరాధయచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. యథాయథం-అవ్యయం. విభజ్య-అవ్యయం. భక్త్యా-భక్తిభ్యాం-భక్తిభిః, భక్తిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. పక్షే పాతః పక్షపాతః, సమః పక్షపాతః యస్యాం సా సమపక్షపాతా, తయా, సమపక్షపాతయా-సమపక్షపాతాభ్యాం-సమపక్షపాతాభిః, సమపక్షపాతాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. గుణేష్వనురాగః, గుణానురాగః, తస్మాత్, గుణానురాగాత్, రాగాత్ - రాగాభ్యాం-రాగేభ్యః, గుణానురాగశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్యయం. సఖ్యుర్భావస్సఖ్యం, తత్, సఖ్యం-సఖ్యే-సఖ్యాని, సఖ్యశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఈయివాన్ - ఈయివాంసౌ-ఈయివాంసః. ఈయివచ్ఛబ్దస్సకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. న-అవ్యయం. బాధతే-బాధేతే-బాధన్తే, బాధృ-విలోడన ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. అస్య-అనయోః, ఏనయోః-ఏషాం, ఇదం శబ్దో మకారాన్తః పుంలిఙ్గ ష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. త్రయాణాం గణః, త్రిగణః, త్రిగణః-త్రిగణౌ-త్రిగణాః, త్రిగణ శబ్దఅకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. పరస్పరం-అవ్యయం.

వ్యా. అసక్తమితి. యథాయథం యథాస్వం విభజ్య. అసంకీర్ణరూపం వివిచ్యేత్యర్థః. * 'యథాస్వే యథాయథ' మితి నిపాతనా ద్ద్విర్భావో నపుంసకత్వం చ. 'హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదిక' స్యేతి హ్రస్వత్వం. పక్షే పాతః పక్షపాతః ఆసక్తివిశేషః. సమస్తుల్యో యస్యాం తయా సమపక్షపాతయా. భక్త్యా అనురాగవిశేషేణ. పూజ్యేష్వనురాగో భక్తిరిత్యుపదేశః. పూజ్యశ్చాయం త్రివర్గ ఇతి. అసక్త మనాసక్తం. అవ్యసనితయేతి యావత్. ఆరాధయతః సేవమానస్యాస్య దుర్యోధనస్య త్రయాణాం ధర్మార్థకామా

నాం గణః త్రివర్గః. ని. 'త్రివర్గో ధర్మకామార్థై శ్చతుర్వర్గ స్సమోక్షకై 'రిత్యమరః. గుణానురాగా త్తదీయగుణేష్వనురాగాద్గుణవదాశ్రయలోభాదిత్యర్థః. సఖ్యుర్భావ స్సఖ్యం మైత్రీం. * 'సఖ్యుర్య' ఇతి యప్రత్యయః. ఈయివానివోపగత ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా. 'ఉపేయివా ననాశ్వాననూచాన' శ్చేతి క్వసుప్రత్యయాంతో నిపాతః. 'నాత్రోపసర్గ స్తంత్ర' మితి కాశికాకార ఆహ. పరస్పరం న బాధతే న రుణద్ధి. సమవర్తిత్వాదస్య ధర్మార్థకామానాః పరస్పరానుపమర్దేన వర్ధంత ఇత్యర్థః. ఉక్తంచ.—శ్లో. 'ధర్మార్థకామా స్సమమేవ సేవ్యా యో హ్యేకసక్తస్స నృపో జఘన్యః' ఇతి.

అవ. అథ శ్లోకత్రయేణ ఉపాయకౌశలం దర్శయన్నాదౌ సామదానే దర్శయతి:—

మూ. నిరత్యయం సామ న దానవర్జితం
న భూరి దానం విరహయ్య సత్క్రియామ్,
ప్రవర్తతే తస్య విశేషశాలినీ
గుణానురోధేన వినా న సత్క్రియా. ౧౨

టీక. తస్య = ఆదుర్యోధనునియొక్క, నిరత్యయం = నిర్బాధకమైన, సామ = సామ్యము, దానవర్జితం-దాన = దానముతో, వర్జితం = రహితమైనదై, న ప్రవర్తతే = ప్రవర్తించుటలేదు, తథా = ఆప్రకారముగా, భూరి = విస్తారమైన, దానం = దానము, సత్క్రియాం = సత్కారమును, విరహయ్య = విడచి, న ప్రవర్తతే = ప్రవర్తించుటలేదు, విశేషశాలినీ-విశేష=విశేషముగా, శాలినీ=ప్రకాశించుచున్నట్టి, సత్క్రియా= సత్కారము, గుణానురోధేన వినా-గుణ=గుణములయొక్క, అనురోధేన వినా=అనుసరణములేక, న ప్రవర్తతే=ప్రవర్తించుటలేదు.

తాత్పర్యము. మహారాజా! దుర్యోధనుఁడు ప్రజలనందఱను వారివారికిఁ గావలసినధనాదికము నిచ్చుచు, మంచిమాటలచేతనే స్వాధీనము చేసికొనుచున్నాఁడు. దానోపాయముచే స్వాధీనము చేసికొనుచున్నను నర్హసత్కారపూర్వకమైన దానముచేతనే స్వాధీనము చేసికొనుచున్నాఁడు. ఇట్లనుటచేఁ బ్రతిమనుజుని బూజించుటగాని వారికి ధనమిచ్చుటగాని లేక వారివారిగుణములనుబట్టియే వారివారికర్హమగు సత్కారముగాని దానమునుగాని చేయుచున్నాఁడు. అందువలనఁ బ్రజలలో నెవ్వరికిని నతనియం దసంతుష్టి కలుగుటలేదు. దానివలన నతనికార్యములన్నియు ననాయాసముగా నచిరకాలముననే నిర్విఘ్నముగా జరుగుచున్నవి.

శబ్దాములు. న విద్యతే అత్యయో యస్య తత్, నిరత్యయం, నిరత్యయం-నిరత్యయే-నిరత్యయాని, నిరత్యయశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సామ-సామనీ-సామాని, సామన్ శబ్దో నకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. న-అవ్య. దానేన వర్జితం దానవర్జితం, దానవర్జితం-దానవర్జితే-దానవర్జితాని, దానవర్జితశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. న-అవ్య. భూరి-భూరిణీ-భూరీణి, భూరిశబ్దఇకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. దానం-దానే-దానాని, దానశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. విరహయ్య-అవ్య. సతః క్రియా సత్క్రియా, తాం, సత్క్రియాం-సత్క్రియే-సత్క్రియాః, సత్క్రియాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ప్రవర్తతే-ప్రవర్తేతే-ప్రవర్తన్తే, ప్రపూర్వకాత్ వృతు-వర్తన ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరిలడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. తస్య-తయోః-తేషాం, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠ్యేకవచనాన్తః. విశేషేణ శాలత ఇతి విశేషశాలినీ, విశేషశాలినీ-విశేషశాలిన్యౌ-విశేషశాలిన్యః,విశేషశాలినీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. గుణానామనురోధః గుణానురోధః, తేన, గుణానురోధేన-రోధాభ్యాం-రోధైః, గుణానురోధశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. వినా-అవ్య. న-అవ్య. సతః క్రియా, సత్క్రియా, సత్క్రియా-సత్క్రియే - సత్క్రియాః, సత్క్రియాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. నిరత్యయమితి. తస్య దుర్యోధనస్య నిరత్యయం నిర్బాధం. అమాయిక మిత్యర్థః. అన్యథా జనానాం దుర్గ్రహత్వాదితి భావః. సామ సాంత్వం. ని. 'సామసాంత్వముభే సమే' ఇత్యమరః. దానవర్జితం దానరహితం న ప్రవర్తతే. అన్యథా లుబ్ధాద్యావర్జనస్య శుష్కప్రియై ర్వాక్యై ర్దుష్కరత్వాదితి భావః. ఉక్తంచ.—శ్లో. 'లుబ్ధమర్థేన గృహ్ణీయాత్సాధు మంజలికర్మణా, మూర్ఖం ఛందానురోధేన తత్త్వార్థేన చ పండిత' మితి. తథా భూరి ప్రభూతం-నతు కదాచిదల్పమిత్యర్థః. దానం ధనత్యాగః. సదిత్యాదరార్థేఽవ్యయం. 'ఆదరానాదరయో స్సదసతీ' ఇతి నిపాతసంజ్ఞాస్మరణాత్. తస్య క్రియా సత్క్రియా తాం పూజాం విరహయ్య విహాయ. * 'ల్యపి లఘుపూర్వా' దిత్యయాదేశః న ప్రవర్తతే. అనాదరే దానవైఫల్యాదితి భావః. న చైవం సర్వత్ర యేనావివేకిత్వం కోశహానిశ్చస్యాదిత్యాహ—ప్రవర్తత ఇతి. విశేషశాలినీ అతిశయయోగినీ సత్క్రియా సత్కారః-గుణానురోధేన గుణానుసారేణ వినా నప్రవర్తతే. * 'పృథగ్వినే త్యాదినా తృతీయా. గుణిష్వేవాదరో భూరి దానం చేతి నోక్తదోషావకాశ ఇత్యర్థః. అత్రోత్తరోత్తరస్య పూర్వపూర్వవిశేషణతయా స్థాపనాదేకావళ్యలంకారః. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే.—శ్లో. 'స్థాప్యతే పోహ్యతే వాపి యథాపూర్వం పరంపరం, విశేషణతయా వస్తు యత్ర సైకావళీ ద్విధే'తి.

అవ. అథ దండప్రకారమాహ:—

మూ. వసూని వాఞ్ఛన్ న వశీ న మన్యునా
స్వధర్మ ఇత్యేవ నివృత్తకారణః,
గురూపదిష్టేన రిపౌ సుతేఽపి వా
నిహన్తి దండేన స ధర్మవిప్లవమ్. ౧౩

టీక. వశీ=ఇన్ద్రియనిగ్రహముకలిగిన, సః=ఆదుర్యోధనుఁడు, వసూని = ధనములను, వాఞ్ఛన్=కోరుచున్నవాఁడై, న నిహన్తి=శిక్షించుటలేదు, తథా=ఆప్రకారముగా, మన్యునా=క్రోధముచేతను, నచ=శిక్షించుటలేదు, నివృత్తకారణస్సన్-నివృత్త=పోయిన, కారణస్సన్ = లోభాదికారణములుకలవాఁడగుచు, స్వధర్మఇత్యేవ-స్వ = తనయొక్క, ధర్మఇత్యేవ = ధర్మమనియే, గురూపదిష్టేన-గురు = ప్రాడ్వివాకునిచే, ఉపదిష్టేన=ఉపదేశింపఁబడినట్టి, దండేన=శిక్షచే, రిపౌ=శత్రువునందైనను, సుతేఽపివా=కుమారునియందైనను, స్థితం=ఉన్నట్టి, ధర్మవిప్లవం-ధర్మ = ధర్మముయొక్క, విప్లవం = వ్యతిక్రమమును, నిహన్తి=వారించుచున్నాఁడు.

తాత్పర్యము. మఱియు నాదుర్యోధనుఁడు లోభోపహతచిత్తుఁడై ధనముకొఱకు దండనములను విధించుటగాని తన కనిష్టముగా నడచుచుండుటచేఁ గ్రోధముచేఁగాని ప్రజలను దండింపక గురువుల (ప్రాడ్వివాకుల)ను దగ్గఱనుంచుకొని వారి కానేరముల విషయమై తెలుపుచు వారిచే న్యాయశాస్త్రానుసారముగా విమర్శచేయించి శత్రుమిత్రభేదములేనివాఁడై రాజధర్మమనియే యిన్ద్రియవశుఁడు గాక తప్పుచేసినవారలను శిక్షించుచున్నాఁడు. కాఁబట్టి ప్రజలందఱు నతనియందు మఱింత యధికభక్తికలిగి యతనిసే చిరస్థాయిగా నుండునటుల కోరుకొనుచున్నారు. (ప్రజలు పరస్పరము ద్రోహాదికము చేసికొనుచు దుష్టకార్యప్రవృత్తులగునెడ లోకసంరక్షణార్థము రాజు విమర్శించి తప్పుజేసినవారలను శిక్షింపవలెను.)

శబ్దాదులు. వసు-వసునీ - వసూని, వసుశబ్ద ఉకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. వాఞ్ఛన్-వాఞ్ఛన్తౌ - వాఞ్ఛన్తః, వాఞ్ఛచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. న-అవ్య. వశోఽస్యాస్తీతి, వశీ - వశినౌ-వశినః, వశిన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. న- అవ్య. మన్యునా-మన్యుభ్యాం - మన్యుభిః, మన్యుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. స్వస్య ధర్మస్స్వధర్మః - స్వధర్మౌ-స్వధర్మాః, స్వధర్మశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇతి-అవ్య. ఏవ-అవ్య. నివృత్తాని కారణాని యస్య సః, నివృత్తకారణః-నివృత్తకారణౌ - నివృత్తకారణాః, నివృత్తకారణ

శబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. గురుభిరుపదిష్టః గురూపదిష్టస్తేన, గురూపదిష్టేన-గురూపదిష్టాభ్యాం - గురూపదిష్టైః, గురూపదిష్టశబ్దఅకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. రిపౌ-రిప్వోః - రిపుషు, రిపుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. సుతే - సుతయోః-సుతేషు, సుతశబ్దఅకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. అపి-అవ్య. వా-అవ్య. నిహన్తి - నిఘ్నతః-నిఘ్నన్తి, నిపూర్వకాత్, హన-హింసాగత్యోరిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. దండేన-దండాభ్యాం-దండైః, దణ్డశబ్దఅకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ధర్మస్య విప్లవః ధర్మవిప్లవః, తం, ధర్మవిప్లవం - విప్లవౌ-విప్లవాన్, ధర్మవిప్లవశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః.

వ్యా. వసూనీతి. వశీ ఇంద్రియనిగ్రహవాన్ సః దుర్యోధనః వసూని ధనాని వాఞ్ఛన్ న. లోభాన్నేత్యర్థః. ని. 'వసు తోయే ధనే మణా'వితి వైజయంతీ. నిహంతీతి శేషః. తథా మన్యునా క్రోధేన న చ. ని. 'మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీ' త్యమరః. 'ధర్మశాస్త్రానుసారేణ క్రోధలోభవివర్జిత' ఇతి స్మరణాదిత్యర్థః. కింతు నివృత్తకారణః నివృత్తలోభాదినిమిత్తస్సన్ స్వధర్మ ఇత్యేవ. స్వస్య రాజ్ఞస్సతోమమాయం ధర్మః, మమేదం కర్తవ్యమిత్యస్మాదేవ హేతోరిత్యర్థః. శ్లో. 'అదండ్యాన్ దండయన్ రాజా దండ్యాంశ్చైవాప్యదండయన్, అయశో మహదాప్నోతి నరకం చాధిగచ్ఛతీ'తి స్మరణాదితి భావః. గురూపదిష్టేన ప్రాడ్వివాకోపదిష్టేన. 'ధర్మశాస్త్రం పురస్కృత్య ప్రాడ్వివాకమతే స్థితః, సమాహితమతిః పశ్యేద్వ్యవహారాననుక్రమా'దితి నారదస్మరణాత్. దండేన దమేన. శిక్షయేత్యర్థః. రిపౌ సుతేఽపి వా. స్థితమితి శేషః. ఏతేనాస్య సమదర్శిత్వముక్తం. ధర్మవిప్లవం ధర్మవ్యతిక్రమం. అధర్మమితి యావత్. నిహంతి నివారయతి. దుష్టఏవాస్య శత్రుః శిష్టఏవ బంధుః. నతు సంబంధనిబంధనః పక్షపాతోఽస్తీత్యర్థః.

అవ. సంప్రతి భేదకౌశలం దర్శయతి:—

మూ. విధాయ రక్షాన్ పరితః పరేతరా
నశంకితాకారముపైతి శంకితః,
క్రియాపవర్గేష్వనుజీవిసాత్కృతాః
కృతజ్ఞతామస్య వదంతి సంపదః. ౧౪

టీక. శఙ్కితస్సన్ = సందేహముకలవాఁడగుచు, పరితః = స్వపరమండలములయందు, పరేతరాన్ = తనకు ముఖ్యులైనట్టి, రక్షాన్ = మంత్రసంరక్షణసమర్థులగువారిని, విధాయ=ఉంచి, అశఙ్కితాకారం-అశఙ్కిత = సందేహములేనివానియొక్క,

ఆకారం = ఆకారమును, ఉపైతి = పొందుచున్నాఁడు, క్రియాపవర్గేషు - క్రియా = క్రియలయొక్క, అపవర్గేషు = సమాప్తులయందు, అనుజీవిసాత్కృతాః - అనుజీవి = భృత్యులకు, సాత్కృతాః = స్వాధీనము చేయఁబడినట్టి, సమ్పదః = సంపదలు, అస్య = ఈ దుర్యోధనునియొక్క, కృతజ్ఞతాం = కృతజ్ఞతను, వదన్తి = చెప్పుచున్నవి.

తాత్పర్యము. మఱియు నాదుర్యోధనుఁడు తనరాజ్యమునందును బరరాజ్యమునందును నవంచకులును మంత్రసంరక్షణసమర్థులును నగు చారులను నియమించి సమస్తవృత్తాంతములను దెలిసికొనుచు మనంబున నెవ్వరిని విశ్వసింపక వ్యవహారావస్థయం దంద ఱనునమ్మినవానివలె వ్యవహరించుచు శత్రువులకుఁ బరస్పరము మైత్రి లేకుండఁజేయుచు వారిలోవారికి భేదముకల్పించుచు కార్యావసానములయందా భృత్యులకు మితిలేని పారితోషికములనిచ్చి బహుమానించుచు సంతోషింపఁజేయుచున్నాఁడు. భృత్యులును నా పారితోషికములను గ్రహించి మనంబున సంతోషము బట్టఁజాలక ప్రభునికృతజ్ఞతను వేనోళ్లఁబొగడుచు నతనియం దధికభక్తి విశ్వాసములుకలిగి వర్తించుచున్నారు. ఇట్లా దుర్యోధనుఁడు భృత్యులను వశపఱచుకొని నిశ్చింతగానున్నాఁడు.

శబ్దాదులు. నిధాయ-అవ్య. రక్షన్తీతి రక్షాస్తాన్, రక్షం-రక్షౌ-రక్షాన్, రక్షశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. పరితః - అవ్య. పరేభ్య ఇతరే పరేతరే, తాన్, పరేతరం-పరేతరౌ-పరేతరాన్, పరేతరశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయా బహువచనాన్తః. శఙ్కాస్య సంజాతా శఙ్కితః, న శఙ్కితః అశఙ్కితః, అశఙ్కితస్య ఆకారః అశంకితాకారః, అశఙ్కితాకారం-అశఙ్కితాకారౌ - అశఙ్కితాకారాన్, అశఙ్కితాకారశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉపైతి-ఉపేతః-ఉపయన్తి, ఉప పూర్వకాత్ ఇణ్-గతావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. శఙ్కాస్య సఞ్జాతా శఙ్కితః, శఙ్కితః - శఙ్కితౌ-శఙ్కితాః, శఙ్కితశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. క్రియాణామపవర్గాస్తేషు, క్రియాపవర్గే-క్రియాపవర్గయోః-క్రియాపవర్గేషు, క్రియాపవర్గశబ్దఅకారాన్తఃపుంలిఙ్గస్సప్తమీబహువచనాన్తః. అనుసృత్య జీవన్తీతి అనుజీవినః, అనుజీవిషు సాత్కృతాః అనుజీవిసాత్కృతాః, అనుజీవిసాత్కృతా-అనుజీవిసాత్కృతే-అనుజీవిసాత్కృతాః, అనుజీవిసాత్కృతా శబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. కృతం జానాతీతి కృతజ్ఞః, కృతజ్ఞస్య భావః కృతజ్ఞతా, తాం, కృతజ్ఞతాం-కృతజ్ఞతే-కృతజ్ఞతాః, కృతజ్ఞతాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అస్య-అనయోః, ఏనయోః-ఏషాం, ఇదం శబ్దో మకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. వదతి - వదతః - వదన్తి, వద-

వ్యక్తాయాం వాచీత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. సమ్పత్-సమ్పదౌ-సమ్పదః, సమ్పచ్ఛబ్దో దకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః.

వ్యా. విధాయేతి. శంకాస్య సంజాతా శంకితః అవిశ్వస్తస్సన్ పరిత స్సర్వత్ర స్వపరమండలే - పరేతరానాత్మీయానవంచకానితి యావత్. యద్వా పరానితరయంతి భేదేనాత్మసాత్కుర్వంతీతి పరేతరాన్. * తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్కర్మణ్యణ్ ప్రత్యయః. రక్షంతీతి రక్షాన్. మంత్రగుప్తిసమర్థానిత్యర్థః. * 'నందిగ్రహీ'త్యాదినా పచాద్యచ్. విధాయ కృత్వా. నియుజ్యేత్యర్థః. అశంకితాకారముపైతి. స్వయ మవిశ్వస్తోఽపి విశ్వస్తవదేవ వ్యవహరన్ పరముఖేనైవ పరాన్ భినత్తీత్యర్థః. నచ తాన్ రక్షానుపేక్షతే యేన తేఽపి వికుర్వీరన్నిత్యాహ.— క్రియేతి. క్రియాపవర్గేషు కర్మసమాప్తిషు అనుజీవిసాత్కృతా భృత్యాధీనాః కృతాః. అపరావర్తితయా దత్తా ఇత్యర్థః. * 'దేయే త్రా' చేతి సాతి ప్రత్యయః. సంపదః అస్య రాజ్ఞః కృతజ్ఞతాం ఉపకారజ్ఞత్వం వదంతి. దానైరేవ కృతజ్ఞత్వం ప్రకాశ్యతే; నతు వాఙ్మాత్రేణేత్యర్థః. కృతజ్ఞే రాజన్యనుజీవినోఽనురజ్యంతే అనురక్తాశ్చ తం రక్షంతీతి భావః. రక్షామితి పాఠే * 'గురోశ్చహల' ఇత్యకార ప్రత్యయః. పరితస్సమంతాత్ రక్షాం విధాయ పరానితరాంశ్చాశంకితాకారం యథాతథా ఉపైతి. శేషం సమానమ్.

అవ. అథోపాయప్రయోగస్య ఫలవత్తాం దర్శయతి:—

మూ. అనారతం తేన పదేషు లంభితా
విభజ్య సమ్యగ్వినియోగసత్క్రియాః,
ఫలంత్యుపాయాః పరిబృంహితాయతీ
రుపేత్య సంఘర్ష మివార్థసంపదః. ౧౫

టీక. తేన=ఆదుర్యోధనునిచే, పదేషు = పొందఁదగినవస్తువులయందు, సమ్యక్ = సంకీర్ణముకాకుండునట్లుగా, విభజ్య = విభజించి, వినియోగసత్క్రియాః - వినియోగ = వినియోగమే, సత్క్రియాః = సత్కారముకలవై, లమ్భితాః = బాగుగ ప్రయుక్తములైనట్టి, ఉపాయాః = సామాద్యుపాయములు, సంఘర్షం=పరస్పరస్పర్ధను, ఉపేత్యేవ= పొందినవానివలె, పరిబృంహితాయతీః - పరిబృంహిత = ప్రవృద్ధమైన, ఆయతీః = ఉత్తరకాలములుకలిగినట్టి, అర్థసమ్పదః = అర్థసంపదలను, అనారతం=ఎల్లప్పుడు, ఫలన్తి= ఫలించుచున్నవి.

తాత్పర్యము. మహారాజా! ఇట్లాదుర్యోధనుఁడు తత్తద్రాజకార్యసమయముల యందు బహుజాగ్రతతో నొకటి చేయవలసినపుడు మఱొకదానిని జేయకుండ సామా

ద్ప్యాపాయములను నడిపించుచుండుటవలన నొకరాజకార్యమును బీరుపోకుండ సఫలమగు చుండుటవలన నతని కెల్లపుడును సమస్తకార్యములవలన ననుకొనినట్లులు ధనము లభించు చున్నది. మఱియు నెవ్వరితోడను వివాదములు సంభవింపకపోవుటయేకాక యతని యందు సమస్తరాజులును భక్తివిశ్వాసములుకలిగి వర్తించుచు నతనియాజ్ఞ కెదురుచూచు చుందురు. ఇట్లా దుర్యోధనుఁడు రాజులనందఱను వశపఱచుకొని రాఁబోవుయుద్ధమునఁ దనకే జయముకలుగునను మనోధైర్యముతో నున్నాఁడు.

శబ్దాదులు. అనారతం-అవ్య. తేన-తాభ్యాం-తైః, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గ స్తృతీయైకవచనాన్తః. పదే-పదయోః-పదేషు, పదశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గస్సప్తమ్యేక వచనాన్తః.లమ్భితః-లమ్భితౌ-లమ్భితాః,లమ్భితశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహు వచనాన్తః. విభజ్య-అవ్య. సమ్యక్-అవ్య. వినియోగఏవ సత్క్రియా యేషాం తే, విని యోగసత్క్రియాః, వినియోగసత్క్రియః - సత్క్రియౌ - సత్క్రియాః, వినియోగ సత్క్రియశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. ఫలతి-ఫలతః-ఫలన్తి, ఫల-నిష్పత్తావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపదిప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. ఉపాయః-ఉపాయౌ-ఉపాయాః, ఉపాయశబ్దఅకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. పరి బృంహితాః ఆయతయః యాసాం తాః, పరిబృంహితాయతయః, తాః, పరిబృంహితా యతిం-ఆయతీ-ఆయతీః, పరిబృంహితాయతిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయాబహు వచనాన్తః. ఉపేత్య - అవ్య. సఙ్ఘర్షం - సఙ్ఘర్షౌ - సఙ్ఘర్షాన్, సఙ్ఘర్షశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. అర్థస్య సమ్పదః తాః, అర్థసమ్పదం - అర్థ సమ్పదౌ-అర్థసమ్పదః, అర్థసమ్పచ్ఛబ్దో దకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః.

వ్యా. అనారతమితి. తేన రాజ్ఞా దుర్యోధనేన పదేషు ఉపాదేయవస్తుషు. ని. 'పదం వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తు' ష్విత్యమరః. సమ్యగసంకీర్ణం అవ్యస్తం చ విభజ్య వివిచ్య. వినియోగఏవ సత్క్రియా అనుగ్రహః. సత్కారఇతి యావత్ యాసాం తాః, లంభితాః. స్థానేషు సమ్యక్ప్రయుక్తా ఇత్యర్థః. వినియోగసత్క్రియామితిపాఠే - వినియోగసత్క్రియాం లంభితాః ప్రాపితా ఇత్యర్థః. అర్థసంపద్విశేషణం ఉపాయ విశేషణంవా. ఉపాయస్సామాదయః. సంఘర్షం పరస్పరస్పర్థాం ఉపేత్యేత్యేవేత్సుత్ప్రే క్షా-పరిబృంహితాయతీః ప్రచితోత్తరకాలాః. స్థిరా ఇత్యర్థః. అర్థసంపదః ధనోప చయాన్ అనారతమజస్రం ఫలంతి. ప్రసువత ఇత్యర్థః.

అవ. అర్థసంపదమేవాహ:—

మూ. అనేకరాజన్యరథాశ్వసంకులం
తదీయమాస్థాననికేతనాజిరమ్,

నయత్యయుగ్మచ్ఛదగంధిరార్ద్రితాం
భృశం నృపోపాయనదంతినాం మదః. ౧౬

టీక. అయుగ్మచ్ఛదగన్ధిః - అయుగ్మచ్ఛద = ఏడాకులయరఁటిపుష్పముయొక్క, గన్ధిః = పరిమళమువంటి పరిమళముకలిగినట్టి, నృపోపాయనదన్తినాం-నృప = రాజుల యొక్క, ఉపాయన = కానుకలైన, దన్తినాం = ఏనుఁగులయొక్క, మదః = మదము, అనేకరాజన్యరథాశ్వసఙ్కులం - అనేక = అనేకులైన, రాజన్య = రాజపుత్రులయొక్క, రథ = రథముల చేతను, అశ్వ = అశ్వముల చేతను, సఙ్కులం = సమ్మర్దము గనున్న, తదీయం = ఆదుర్యోధనుని, ఆస్థాననికేతనాజిరం - ఆస్థాననికేతన = సభామంటపము యొక్క, అజిరం=ముందటివాకిలిని, భృశం = అత్యంతము, ఆర్ద్రితాం=తడిసినదగుటను, నయతి = పొందించుచున్నది.

తాత్పర్యము. ఓమహారాజా! రాజులకందఱకు నతనియం దధికభక్తి విశ్వాసములు కలుగుటవలన వారందఱు మదపుటేనుఁగులను, రథములను, గుఱ్ఱములను, నెడతెఱపిలేకుండ నతనికిఁగానుకలుపంపుచుండుటవలన నతనికొలువుకూటమువాకిలి యాయేనుఁగుల మదోదకముచేఁ దడిసి పోవుటవలన బురదయగుటయేకాక సమ్మర్దముగాఁగూడ నున్నది. ఇట్లు రాజులందఱు నతనియందుఁ దమకుఁగల భక్తివిశ్వాసములను జూపుచు నతనిదయ సంపాదించుకొనుటకు విశ్వప్రయత్నములఁ జేయుచున్నారు. అందువలన నతనిరాజనీతి సఫలమైనదై పలుకు బడిని ఐశ్వర్యమును వృద్ధిపొందించుచున్నది. ఇట్లు భూమినంతను నేకచ్ఛత్రముగాఁ బరి పాలింపుచున్నాఁడు.

శబ్దాదులు. రాజ్ఞామపత్యాని పుమాంసో రాజన్యాః, రథానామశ్వానాం సమాహారో రథాశ్వం, అనేకే చ తే రాజన్యాశ్చ అనేకరాజన్యాః, అనేకరాజన్యానాం రథాశ్వం అనేకరాజన్యరథాశ్వం, అనేకరాజన్యరథాశ్వేన సఙ్కులం తత్, సఙ్కులం-సఙ్కులే-సఙ్కులాని, అనేకరాజన్యరథాశ్వసఙ్కులశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. తస్యేదం తదీయం-తత్, తదీయం-తదీయే-తదీయాని, తదీయశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః.ఆస్థానస్య నికేతనం ఆస్థాననికేతనస్యాజిరం,తత్, ఆస్థాననికేతనాజిరం, అజిరం-అజిరే-అజిరాణి, ఆస్థాననికేతనాజిరశబ్ద అకారాన్తనపుంసక లిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. నయతి-నయతః-నయన్తి, ణీఞ్-ప్రాపణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః, కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. అయుగ్మాని ఛదా యేషాం తే అయుగ్మచ్ఛదాః, అయుగ్మచ్ఛదానాం పుష్పాణి అయుగ్మచ్ఛదాని, అయుగ్మచ్ఛదానాం గన్ధ ఇవ గన్ధో యస్య సః అయుగ్మచ్ఛదగన్ధిః, అయుగ్మచ్ఛదగన్ధిః - గన్ధీ-గన్ధయః, అయుగ్మ

చ్ఛదగన్ధిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఆర్ద్రస్య భావః ఆర్ద్రతా, తాం, ఆర్ద్రతాం-ఆర్ద్రే-ఆర్ద్రతాః, ఆర్ద్రతా శబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. భృశం-అవ్య. నృపాణాముపాయనాని నృపోపాయనాని నృపోపాయనాని చ తే దన్తినశ్చ నృపోపాయనదన్తినః, తేషాం, నృపోపాయనదన్తినః - దన్తినోః-ధన్తినాం, నృపోపాయనదన్తిన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠీబహువచనాన్తః. మదః - మదౌ-మదాః, మదశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః.

వ్యా. అనేకేతి. అయుగ్మచ్ఛదస్య సప్తపర్ణప్రసూనస్య గంధఇవ గంధోయస్య సః అయుగ్మచ్ఛదగంధిః. * 'సప్తమ్యుపమానేత్యాదినా' బహువ్రీహిరుత్తరపదలోపశ్చ. 'ఉపమానాచ్చేతి సమసాంత ఇకారః. నృపాణాముపాయనాని ఉపహారభూతా యే దంతినః తేషాం మదః. ని. 'ఉపాయనముపగ్రాహ్యముపహారస్తథోపదే' త్యమరః. రాజ్ఞామపత్యాని పుమాంసో రాజన్యాః క్షత్రియాః. * 'రాజశ్వశురాద్యత్ రాజ్ఞోజాతావేవేతి వాచ్య' మితి యత్ప్రత్యయః. యేచాభావకర్మణోరితి ప్రకృతిభావః రథాశ్చాశ్వాశ్చ రథాశ్వం. సేనాంగత్వాదేకవద్భావః. అనేకేషాం రాజన్యానాం రథాశ్వేన సంకులం సంబాధం తదీయం తత్సంబంధి - అభిముఖ్యేన తిష్ఠంత్యస్మిన్నిత్యాస్థానం ఆస్థాననికేతనాజిరం సభామంటపాంగణం. ని. 'అంగణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః. భృశమత్యర్థం ఆర్ద్రతాం పంకిలత్వం నయతి. ఏతేన మహాసమృద్ధిరస్యోక్తా. అత ఏవోదాత్తాలంకారః. తథా చాలంకారసూత్రమ్.— 'సమృద్ధిమద్వస్తువర్ణనముదాత్త' ఇతి.

అవ. సంప్రతి జనపదక్షేమంకరత్వమాహ:—

మూ. సుఖేన లభ్యా దధతః కృషీవలై
రకృష్టపచ్యా ఇవ సస్యసంపదః,
వితన్వతి క్షేమమదేవమాతృకా
శ్చిరాయ తస్మిన్ కురవశ్చకాసతి. ౧౭

టీక. చిరాయ = బహుకాలమునుండి, తస్మిన్ = ఆదుర్యోధనుఁడు, క్షేమం= క్షేమమును, వితన్వతిసతి = చేయుచున్నవాఁడగుచుండఁగా, అదేవమాతృకాః = నదీమాతృకములగు, కురవః = కురుదేశములు, అకృష్టపచ్యాఇవ = దున్నకుండఁ బండునవివలెనున్నట్టియు, కృషీవలైః = కర్షకులచే, సుఖేన = సుఖముచేత, లభ్యాః = పొందఁదగినట్టి, సస్యసమ్పదః = సస్యసంపదలను, దధతః = ధరించుచున్నవై, చకాసతి=ప్రకాశించుచున్నవి.

తాత్పర్యము. మహాప్రభూ! ఆదుర్యోధనుఁడు ప్రజాహితకార్యచింతకుఁడై దేశక్షేమమున కెవ్విధమైన లోపముకలుగనీయక పెద్దపెద్దచెఱువులను త్రవ్వించియు నదుల కానకట్లు కట్టించి కాలువలను త్రవ్వించి యాకాలువలగుండ భూములకు నీటిని నొసంగుచుఁ గృషీవలులకు సంతోషము కలుగునటులఁ జేయుచు ననావృష్టిదోషము సంభవించినను బోలములకు నష్టముకలుగనీయకపోవుటవలనఁ గర్షకులకుఁ గష్టములేకయే సమస్తభూములు ఫలించుచున్నవి. కాఁబట్టి దేశములన్నియు పాడిపంటలు కలిగియుండుట వలన నతనిరాజ్యమునందు దుర్భిక్షమన నెట్టిదో తెలియదు. అందువలన దేశమునందలి కృషీవలులందఱు నతనియం దధికగౌరవముకలవారలై యతనియాజ్ఞ కడ్డుచెప్పక యతనికి విధేయులై యతనికార్యములనన్నిటిని వెనువెంటనే చేయుచున్నారు. ఇట్లు కర్షకులనుసైతము స్వాధీనముచేసికొని బహుజాగరూకుఁడై రాజ్యము చేయుచున్నాఁడు.

శబ్దాదులు. సుఖేన-సుఖాభ్యాం-సుఖైః, సుఖశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. లభ్యాం-లభ్యే-లభ్యాః, లభ్యా శబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. దధత్-దధతౌ-దధతః, దధచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. కృషిరేషామస్తీతి కృషీవలాః, తైః, కృషీవలేన-కృషీవలాభ్యాం-కృషీవలైః, కృషీవలశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. కృష్టేన పచ్యన్త ఇతి కృష్టపచ్యాః, కృష్టపచ్యా న భవన్తీత్యకృష్టపచ్యాః, అకృష్టపచ్యః-పచ్యౌ-పచ్యాః, అకృష్టపచ్యశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. సస్యానాం సమ్పదః, తాః, సస్యసమ్పదం-సమ్పదౌ-సమ్పదః, సస్యసమ్పచ్ఛబ్దో దకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. వితన్వతి-వితన్వతోః-వితన్వత్సు, వితన్వచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. క్షేమం-క్షేమౌ-క్షేమాన్, క్షేమశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. దేవ ఏవ మాతా యేషాం తే దేవమాతృకాః, దేవమాతృకా న భవన్తీత్యదేవమాతృకాః, అదేవమాతృకః-అదేవమాతృకౌ-అదేవమాతృకాః, అదేవమాతృకశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. చిరాయ-అవ్య. తస్మిన్-తయోః-తేషు, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. కురుః-కురూ-కురవః, కురుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. చకాస్తే-చకాసాతే-చకాసతే, చకాసృ-దీప్తావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్మనేపది ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః.

వ్యా. సుఖేనేతి. చిరాయ తస్మిన్ దుర్యోధనే క్షేమం వితన్వతి క్షేమంకరే సతి. దేవః పర్జన్య ఏవ మాతా యేషాం తే దేవమాతృకా వృష్ట్యంబుజీవినో దేశాః తే న భవంతీత్యదేవమాతృకాః. నదీమాతృకా ఇత్యర్థః. ని. 'దేశో నద్యంబువృష్ట్యంబుసంపన్నవ్రీహిపాలితః, స్యాన్నదీమాతృకో దేవమాతృకశ్చ యథాక్రమ' మిత్యమరః. ఏతేనాస్య కుల్యాది

పూర్వప్రవర్తకత్వముక్తం. కురూణాం నివాసః కురవః జనపదవిశేషాః. కృష్టేన కర్షణేన పచ్యంత ఇతి కృష్టపచ్యాః. * 'రాజసూయే'త్యాదినా కర్మకర్తరి క్యప్ప్రత్యయాంతో నిపాతః. తద్విపరీతా అకృష్టపచ్యా ఇవ. కృషిరేషామస్తీతి కృషీవలాః కర్షకాః - తైః * 'రజఃకృషీ'త్యాదినా వలచ్ప్రత్యయః. 'వల' ఇతి దీర్ఘః. సుఖేన అక్లేశేన లభ్యాః లబ్ధుం శక్యాః సస్యసంపదః దధతః ధారయంతః సంతః. * 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు' రితి నుమాగమప్రతిషేధః. చకాసతి దీప్యంతే. సర్వోత్కర్షేణ వర్తంత ఇత్యర్థః. 'అభ్యస్తా' దితి ఝేరదాదేశః. జక్షిత్యాదయష్షడిత్యభ్యస్తసంజ్ఞా. సంపన్నజనపదత్వాదసంతాపకరత్వాచ్చ దుస్సాధోయమితి భావః.

అవ. నన్వేవం జనపదానువర్తినః కథమర్థలాభ ఇత్యత్రాహ—

మూ. ఉదారకీర్తే రుదయం దయావతః
ప్రశాంతబాధం దిశతోఽభిరక్షయా,
స్వయం ప్రదుగ్ధేఽస్య గుణై రుపస్నుతా
వసూపమానస్య వసూని మేదినీ. ౧౮

టీక. ఉదారకీర్తేః-ఉదార = గొప్పదగు, కీర్తేః=కీర్తికలిగినట్టియు, దయావతః = దయకలిగినట్టియు, ప్రశాన్తబాధం-ప్రశాన్త=శాంతినిపొందింపఁబడిన, బాధం=బాధలు కలుగునట్టుగా, (బాధలునివారణమగునట్టులు) అభిరక్షయా = సర్వత్రరక్షించుటచేత, ఉదయం=వృద్ధిని, దిశతః = సంపాదించుచున్నట్టియు, వసూపమానస్య-వసు=కుబేరుఁడు, ఉపమానస్య=ఉపమానముగాఁగలిగినట్టి, అస్య = ఈదుర్యోధనునియొక్క, గుణైః=దయాదాక్షిణ్యాదిగుణములచే, ఉపస్నుతా = ద్రవింపఁజేయఁబడిన, మేదినీ=భూమి, వసూని = ధనములను, స్వయం=స్వయముగా, ప్రదుగ్ధే=ఇచ్చుచున్నది.

తాత్పర్యము. మహారాజా! భూతదయగలిగి యేవిధమైన యీతిబాధలు లేకుండ దేశమునంతను రక్షించుచు నభివృద్ధికలుగఁజేయుటవలన మహాయశస్సు కలిగి కుబేరోపమానుఁడై యలరారు దుర్యోధనుని దయాదాక్షిణ్యాదిగుణములచే భూమి వాత్సల్యశచే స్వాధీనయై ప్రతిసంవత్సరమునను మితిలేనిధనమును సమకూర్చుచున్నది. ఆధనముచేఁ దిరిగి దేశోపయోగములగు గొప్పగొప్పపనులను జేయించుచున్నను మితిలేని యతని ధనము తఱుఁగుటలేదు. ఇట్లాదుర్యోధనుఁడు మహదైశ్వర్యముతోఁ దులఁదూఁగుచు దేశోపయోగములగు మహత్కార్యములను జేయించుచుండుటవలనఁ బ్రజలందఱు నతనికి దాసానుదాసులై మెలంగుచు నతనియభీష్టములను నెఱవేర్చుటకు సంసిద్ధులైయున్నారు.

పూర్వప్రవర్తకత్వముక్తం. కురూణాం నివాసః కురవః జనపదవిశేషాః. కృష్టేన కర్షణేన పచ్యంత ఇతి కృష్టపచ్యాః. * 'రాజసూయే'త్యాదినా కర్మకర్తరి క్యప్ప్రత్యయాంతో నిపాతః. తద్విపరీతా అకృష్టపచ్యా ఇవ. కృషిరేషామస్తీతి కృషీవలాః కర్షకాః - తైః * 'రజఃకృషీ'త్యాదినా వలచ్ప్రత్యయః. 'వల' ఇతి దీర్ఘః. సుఖేన అక్లేశేన లభ్యాః లబ్ధుం శక్యాః సస్యసంపదః దధతః ధారయంతః స్సంతః. * 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు' రితి నుమాగమప్రతిషేధః. చకాసతి దీప్యంతే. సర్వోత్కర్షేణ వర్తంత ఇత్యర్థః. 'అభ్యస్తా' దితి ఝేరదాదేశః. జక్షిత్యాదయష్షడిత్యభ్యస్తసంజ్ఞా. సంపన్నజనపదత్వాదసంతాపకరత్వాచ్చ దుస్సాధ్యోఽయమితి భావః.

అవ. నన్వేవం జనపదానువర్తినః కథమర్థలాభ ఇత్యత్రాహ—

మూ. ఉదారకీర్తే రుదయం దయావతః
ప్రశాంతబాధం దిశతోఽభిరక్షయా,
స్వయం ప్రదుగ్ధేఽస్య గుణై రుపస్నుతా
వసూపమానస్య వసూని మేదినీ. ౧౮

టీక. ఉదారకీర్తేః-ఉదార = గొప్పదగు, కీర్తేః=కీర్తికలిగినట్టియు, దయావతః = దయకలిగినట్టియు, ప్రశాన్తబాధం-ప్రశాన్త=శాంతినిపొందింపఁబడిన, బాధం=బాధలు కలుగునట్టుగా, (బాధలునివారణమగునట్టులు) అభిరక్షయా = సర్వత్రరక్షించుటచేత, ఉదయం=వృద్ధిని, దిశతః = సంపాదించుచున్నట్టియు, వసూపమానస్య-వసు=కుబేరుఁడు, ఉపమానస్య=ఉపమానముగాఁగలిగినట్టి, అస్య = ఈదుర్యోధనునియొక్క, గుణైః=దయాదాక్షిణ్యాదిగుణములచే, ఉపస్నుతా = ద్రవింపఁజేయఁబడిన, మేదినీ=భూమి, వసూని = ధనములను, స్వయం=స్వయముగా, ప్రదుగ్ధే=ఇచ్చుచున్నది.

తాత్పర్యము. మహారాజా! భూతదయగలిగి యేవిధమైన యీతిబాధలు లేకుండ దేశమునంతను రక్షించుచు నభివృద్ధికలుగఁజేయుటవలన మహాయశస్సు కలిగి కుబేరోపమానుఁడై యలరారు దుర్యోధనుని దయాదాక్షిణ్యాదిగుణములచే భూమి వాత్సల్యముచే స్వాధీనయై ప్రతిసంవత్సరమునను మితిలేనిధనమును సమకూర్చుచున్నది. ఆధనముచేఁ దిరిగి దేశోపయోగములగు గొప్పగొప్పపనులను జేయించుచున్నను మితిలేని యతని ధనము తఱుఁగుటలేదు. ఇట్లాదుర్యోధనుఁడు మహదైశ్వర్యముతోఁ దులఁదూఁగుచు దేశోపయోగములగు మహత్కార్యములను జేయించుచుండుటవలనఁ బ్రజలందఱు నతనికి దాసానుదాసులై మెలంగుచు నతనియభీష్టములను నెఱవేర్చుటకు సంసిద్ధులై యున్నారు.

కారః. అత్ర ప్రతీయమానయా గవా సహ ప్రకృతాయా మేదిన్యా భేదేఽప్యభేదలక్షణాతిశయోక్తివశాద్దోహ్యత్వోక్తి రితి సంక్షేపః.

అవ. వీరభటానుకూల్యమాహ.—

మూ. మహౌజసో మానధనా ధనార్చితా
ధనుర్భృతస్సంయతి లబ్ధకీర్తయః,
నసంహతాస్తస్య నభిన్నవృత్తయః
ప్రియాణి వాంఛంత్యసుభిస్సమీహితుమ్. ౧౯

టీక. మహౌజసః-మహత్=గొప్పదగు, ఓజసః=బలముకలిగినట్టియు, మానధనాః-మాన=కులశీలాద్యభిమానమే, ధనాః=ధనముగాఁ గలిగినట్టియు, ధనార్చితాః-ధన=ధనముచే, అర్చితాః=పూజింపఁబడినట్టియు, సంయతి=యుద్ధమునందు, లబ్ధకీర్తయః-లబ్ధ=పొందఁబడిన, కీర్తయః=కీర్తికలిగినట్టియు, నసంహతాః=స్వార్థపరులు కానట్టియు, నభిన్నవృత్తయః=భిన్నములైన వ్యాపారముకలవారుకానట్టి, ధనుర్భృతః=ధనుర్ధరులు, తస్య=ఆదుర్యోధనునికి, అసుభిః=ప్రాణములచే, ప్రియాణి=ప్రియములను, సమీహితుం=చేయుటకు, వాఞ్ఛన్తి=కోరుచున్నారు.

తాత్పర్యము. మహాప్రభూ! ఆదుర్యోధనుఁడు మహాబలపరాక్రమశాలురును మానవంతులును ననేకయుద్ధములయందు జయలక్ష్మిని జేపట్టినవారును, స్వార్థపరులు కానివారును బరస్పరవిరోధముచేఁ బ్రభుకార్యవిఘాతకులు కానివారును నైన వీరభటులను బ్రయత్నపూర్వకముగా సంపాదించి వారల కెవ్విధములైనలోపములు లేకుండునటులఁ బుష్కలముగా ధనమునిచ్చి పోషించుచున్నాఁడు. అట్టి వీరభటులు తమప్రాణములనర్పించియైనను బ్రభుకార్యములను నిశ్శఙ్కముగాఁ జేయుటకు బద్ధకంకణులై యున్నారు. వారిబలము చూచుకొని యాదుర్యోధనుఁడు రాఁబోవు మహాయుద్ధమునఁ దనకే జయముకలుగునని జంకుగొంకులులేక ధైర్యముగానున్నాఁడు.

శబ్దాదులు. మహత్ ఓజః యేషాం తే మహౌజసః, మహౌజాః-మహౌజసౌ-మహౌజసః, మహౌజశ్శబ్దస్సకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. మానమేవ ధనం యేషాం తే, మానధనాః, మానధనః-మానధనౌ-మానధనాః, మానధనశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. ధనేనార్చితాః, ధనార్చితాః, ధనార్చితః-ధనార్చితౌ-ధనార్చితాః, ధనార్చితశబ్ద అరాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. ధనూంషి బిభ్రతీతి ధనుర్భృతః, ధనుర్భృత్-ధనుర్భృతౌ-ధనుర్భృతః, ధనుర్భృచ్ఛబ్ద స్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. సంయతి-సంయతోః-సంయత్సు, సం

కారః. అత్ర ప్రతీయమానయా గవా సహ ప్రకృతాయా మేదిన్యా భేదేఽప్యభేదలక్షణాతిశయోక్తివశాద్దోహ్యత్వేనోక్తి రితి సంక్షేపః.

అవ. వీరభటానుకూల్యమాహ.—

మూ. మహౌజసో మానధనా ధనార్చితా
ధనుర్భృతస్సంయతి లబ్ధకీర్తయః,
నసంహతాస్తస్య నభిన్నవృత్తయః
ప్రియాణి వాంఛంత్యసుభిస్సమీహితుమ్. ౧౯

టీక. మహౌజసః-మహత్=గొప్పదగు, ఓజసః=బలముకలిగినట్టియు, మానధనాః-మాన = కులశీలాద్యభిమానమే, ధనాః = ధనముగాఁ గలిగినట్టియు, ధనార్చితాః-ధన = ధనముచే, అర్చితాః = పూజింపఁబడినట్టియు, సంయతి = యుద్ధమునందు, లబ్ధకీర్తయః-లబ్ధ=పొందఁబడిన, కీర్తయః=కీర్తికలిగినట్టియు, నసంహతాః = స్వార్థపరులుకానట్టియు, నభిన్నవృత్తయః = భిన్నములైన వ్యాపారముకలవారుకానట్టి, ధనుర్భృతః = ధనుర్ధరులు, తస్య=ఆదుర్యోధనునికి, అసుభిః=ప్రాణములచే, ప్రియాణి=ప్రియములను, సమీహితుం=చేయుటకు, వాఞ్ఛన్తి=కోరుచున్నారు.

తాత్పర్యము. మహాప్రభూ! ఆదుర్యోధనుఁడు మహాబలపరాక్రమశాలురును మానవంతులును ననేకయుద్ధములయందు జయలక్ష్మిని జేపట్టినవారును, స్వార్థపరులు కానివారును బరస్పరవిరోధముచేఁ బ్రభుకార్యవిఘాతకులు కానివారును నైన వీరభటులను బ్రయత్నపూర్వకముగా సంపాదించి వారల కెవ్విధములైనలోపములు లేకుండునటులఁ బుష్కలముగా ధనమునిచ్చి పోషించుచున్నాఁడు. అట్టి వీరభటులు తమప్రాణములనర్పించియైనను బ్రభుకార్యములను నిశ్శఙ్కముగాఁ జేయుటకు బద్ధకంకణులైయున్నారు. వారిబలము చూచుకొని యాదుర్యోధనుఁడు రాఁబోవు మహాయుద్ధమునఁ దనకే జయముకలుగునని జంకుగొంకులులేక ధైర్యముగానున్నాఁడు.

శబ్దాదులు. మహత్ ఓజః యేషాం తే మహౌజసః, మహౌజాః-మహౌజసౌ-మహౌజసః, మహౌజశ్శబ్దస్సకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. మానమేవ ధనం యేషాం తే, మానధనాః, మానధనః-మానధనౌ-మానధనాః, మానధనశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. ధనేనార్చితాః, ధనార్చితాః, ధనార్చితః-ధనార్చితౌ-ధనార్చితాః, ధనార్చితశబ్ద అరాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. ధనూంషి బిభ్రతీతి ధనుర్భృతః, ధనుర్భృత్-ధనుర్భృతౌ-ధనుర్భృతః, ధనుర్భృచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. సంయతి-సంయతోః-సంయత్సు, సం

మహోదయై స్తస్య హితానుబంధిభిః
ప్రతీయతే ధాతురివేహితం ఫలైః. ౨౦

టీక. అశేషితక్రియః-అశేషిత=సమాప్తిపొందింపఁబడిన, క్రియః=క్రియలుకలిగి నట్టి, సః = ఆదుర్యోధనుఁడు, సచ్చరితైః-సత్ = యోగ్యమైన, చరితైః=చరిత్రముకలిగి నట్టి, చరైః=చారులచే, మహీభృతాం=రాజులయొక్క, క్రియాః=కార్యారంభములను, నిశ్శేషం=సంపూర్ణముగా, వేద = తెలిసికొనుచున్నాఁడు, ధాతురివ = బ్రహ్మయొక్కవలె, తస్య = ఆదుర్యోధునియొక్క, ఈహితం = ప్రయత్నమును, మహోదయైః-మహత్ = గొప్పదైన, ఉదయైః = అభివృద్ధికలిగినట్టియు, హితానుబన్ధిభిః-హిత = హితమును, అను బన్ధిభిః = అనుసరించుచున్నట్టి, ఫలైః = కార్యసిద్ధులచే, ప్రతీయతే = తెలియఁబడు చున్నది.

తాత్పర్యము. మహాప్రభూ! ఆదుర్యోధనుఁడెప్పుడు చేయవలసినపనుల నప్పుడే జాగుచేయక బహుజాగరూకతతో సంపూర్ణముగాఁ జేయుచు శత్రురాజు లెప్పుడెప్పు డేమేమిపనుల నెందుకొఱకుఁ జేయుచున్నారో యాయావివరములను వెంటనే బహు సమర్థులును నవంచకులునగు చారులవలనఁ దెలిసికొనుచు వానివిషయమై ప్రతిక్రియల నాలోచించుచుండును. మఱియుఁ దనకార్యారమ్భములను బ్రహ్మసృష్టివలె నితరులకుఁ దెలిసికొనుటకుఁ గూడ శక్యముకాకుండ బహునిపుణముగా నడిపించుచుఁ గార్యములు సమాప్తిని బొందినపిమ్మటనే వానిని దెలిసికొనుటకు వీలగునటులఁ జేయుచున్నాఁడు.

శబ్దాదులు. మహీం బిభ్రతీతి మహీభృతః, తేషాం, మహీభృతః-మహీభృతోః-మహీభృతాం, మహీభృచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠీబహువచనాన్తః. సత్ చరితం యేషాం తే, సచ్చరితాః, తైః, సచ్చరితేన-సచ్చరితాభ్యాం - సచ్చరితైః, సచ్చరితశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గ తృతీయాబహువచనాన్తః. చరన్తీతి చరాః తైః, చరేణ-చరాభ్యాం-చరైః, చరశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గ తృతీయాబహువచనాన్తః. క్రియాం-క్రియే-క్రియాః, క్రియాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. వేద-విదతుః-విదుః, విద-జ్ఞాన ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. నిశ్శేషం - నిశ్శేషే-నిశ్శేషాణి, నిశ్శేషశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. న శేషితాః అశేషితాః, అశేషితాః క్రియా యేన సః, అశేషితక్రియః - అశేషితక్రియౌ - అశేషిత క్రియాః, అశేషితక్రియశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. మహాన్ ఉదయః యేషాం తాని మహోదయాని, తైః, మహోదయేన - మహోదయాభ్యాం -

మహోదయైః, మహోదయశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గ స్తృతీయాబహువచనాన్తః. తస్య - తయోః - తేషాం, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుల్లిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. హిత మనుబధ్న న్తీతి హితానుబన్ధీని, తైః, హితానుబన్ధినా-హితానుబన్ధిభ్యాం-హితానుబన్ధిభిః, హితానుబన్ధిన్ శబ్దో నకారాన్తనపుంసకలిఙ్గ స్తృతీయాబహువచనాన్తః. ప్రతీయతే - ప్రతీయేతే-ప్రతీయన్తే, ప్రతిపూర్వకాత్, ఇణ్ - గతావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్మణి లడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. ధాతుః-ధాత్రోః-ధాతౄణాం, ధాతృశబ్దఋుకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. ఈహితం - ఈహితే- ఈహితాని, ఈహిత శబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఫలేన - ఫలాభ్యాం-ఫలైః, ఫలశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గ స్తృతీయాబహువచనాన్తః.

వ్యా. మహీభృతామితి. అశేషిత క్రియః సమాపితకృత్యః. ఆఫలోదయకర్మేత్యర్థః. స దుర్యోధనః సచ్చరితై శ్చ్యుద్ధచరితైరవంచకైరిత్యర్థః. చరంతీతి చరాః తైః ప్రణిధిభిః. పచాద్యచ్. మహీభృతాం క్రియాః కార్యారంభాన్ నిశ్శేషం వేద వేత్తి. * 'విదో లటో వేతి ణలాదేశః.' స్వరహస్వం తు న కశ్చిద్వేదేత్యాహ - మహోదయైరితి. ధాతు రివ బ్రహ్మణ ఇవ. తస్య దుర్యోధనస్య ఈహితముద్యోగః మహోదయై ర్మహావృద్ధిభిః. హితం పథ్యమనుబధ్నంతి అనుసరంతీతి హితానుబంధిభిః. స్వాంతై రిత్యర్థః. ఫలైః కార్యసిద్ధిభిః ప్రతీయతే జ్ఞాయతే. ఫలానుమేయా స్తస్య ప్రారంభా ఇత్యర్థః.

అవ. మిత్రబల మాహ.—

మూ. న తేన సజ్యం క్వచిదుద్యతం ధనుః
కృతం న వా కోపవిజిహ్మమాననమ్,
గుణానురాగేణ శిరోభిరుహ్యతే
నరాధిపైర్మాల్యమివాస్య శాసనమ్. ౨౧

టీక. తేన = ఆదుర్యోధనుని చేత, క్వచిత్ = ఎచ్చటను, సజ్యం = నారితోఁ గూడిన, ధనుః = ధనుస్సు, నోద్యతం = ఎత్తఁబడలేదు, ఆననంవా = ముఖమైనను, కోపవిజిహ్మం-కోప = కోపముచేత, విజిహ్మం = కుటిలమైనదై, నకృతం=చేయఁబడలేదు, గుణానురాగేణ - గుణ = గుణములయందలి, అనురాగేణ = ప్రేమచేత, నరాధిపైః = రాజులచేత, అస్య = ఈదుర్యోధనునియొక్క, శాసనం = ఆజ్ఞ, మాల్యమివ=పూలదండ వలె, శిరోభిః = శిరస్సులచేత, ఉహ్యతే= ధరింపఁబడుచున్నది.

తాత్పర్యము. ఓమహారాజా! అతని దయాదాక్షిణ్యాదిగుణములనుబట్టి మహా రాజులందఱు స్వయముగా నాతనియాజ్ఞను బూలదండవలె శిరసావహించుచు నెఱవేర్చుటను సంసిద్ధులగుచుండుటవలన నతని కెప్పుడును ధను వెక్కుపెట్టుటకుఁగాని కోపముచే

ముఖము చిట్లించుకొనుటకుఁగాని యవసరమే లేకపోవుచున్నది. ఏదేని యొకకార్యము చేయుటకు మనసున నాలోచనము కలుగుటతోడనే యాకార్యమును మహారాజులు శిరసావహించి శీఘ్రముగా నెఱవేర్చుచున్నారు.

శబ్దాదులు. న-అవ్య. తేన-తాభ్యాం-తైః, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. జ్యయా సహితం, సజ్యం-సజ్యే - సజ్యాని, సజ్యశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. క్వచిత్-అవ్య. ఉద్యతం - ఉద్యతే-ఉద్యతాని, ఉద్యతశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ధనుః - ధనుషీ-ధనూంషి, ధనుశ్శబ్దస్సకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. కృతం-కృతే-కృతాని, కృతశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. న-అవ్య. వా - అవ్య. కోపేన విజిహ్మం, కోపవిజిహ్మం - కోపవిజిహ్మే-కోపవిజిహ్మాని, కోపవిజిహ్మశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఆననం-ఆననే-ఆననాని, ఆననశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. గుణేషు అనురాగః, తేన, గుణానురాగేణ-గుణానురాగాభ్యాం - గుణానురాగైః, గుణానురాగశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. శిరసా-శిరోభ్యాం-శిరోభిః, శిరశ్శబ్దస్సకారాన్తనపుంసకలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. ఉహ్యతే - ఉహ్యేతే - ఉహ్యన్తే, వహ-ప్రాపణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్మణి లడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. నరాణామధిపాః, తైః, నరాధిపేన-నరాధిపాభ్యాం-నరాధిపైః, నరాధిపశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. మాలైవ, మాల్యం-మాల్యే-మాల్యాని, మాల్యశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. అస్య-అనయోః, ఏనయోః-ఏషాం, ఇదంశబ్దో మకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. శాసనం-శాసనే - శాసనాని, శాసనశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. నేతి. తేన రాజ్ఞా క్వచిత్కుత్రాపి. సహ జ్యయా మౌర్వ్యా సజ్యం. ని. 'మౌర్వీ జ్యా శింజినీగుణ' ఇత్యమరః. * 'తేన సహేతి తుల్యయోగ' ఇతి బహువ్రీహిః. ధనుః నోద్యతం నోర్ధ్వీకృతం. ఆననం వా కోపవిజిహ్మం కోపకుటిలం న కృతం. యస్య కోప ఏవ నోదేతి కుత స్తస్య యుద్ధప్రసక్తిరితి భావః. కథం తర్హ్యాజ్ఞాం కారయంతి రాజ్ఞ ఇత్యత్రాహ—గుణేతి. గుణేషు దయాదాక్షిణ్యాదిగుణేషు అనురాగేణ ప్రేమ్ణా. మాల్యపక్షే సూత్రానుషంగేణ. యద్వా సౌరభగుణలోభేన. నరాధిపైరస్య దుర్యోధనస్య శాసనమాజ్ఞా. మాలైవ మాల్యం. చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థే ష్యఞితి క్షీరస్వామీ. తదివ - శిరోభిరుహ్యతే ధార్యతే. * 'వచిస్వపియజాదీనాం కి' తీతి యకి సంప్రసారణం. అత్రోపమా స్ఫుటైవ - మాల్యసాదృశ్యకథనమాజ్ఞాయాః ప్రేమఖ్యాపనార్థం.

అవ. సంప్రత్యస్య ధార్మికత్వ మాహ.—

మూ. స యౌవరాజ్యే నవయౌవనోద్ధతం
నిధాయ దుశ్శాసనమిద్ధశాసనః,
మఖేష్వఖిన్నో ఽనుమతః పురోధసా
ధినోతి హవ్యేన హిరణ్యరేతసమ్. ౨౨

టీక. ఇద్ధశాసనః-ఇద్ధ = ప్రకాశించుచున్న, శాసనః = ఆజ్ఞ కలిగినట్టి, సః = ఆదుర్యోధనుఁడు, నవయౌవనోద్ధతం - నవ = నూతనమైన, యౌవన = యౌవనముచే, ఉద్ధతం = గర్వితుఁడైనట్టి, దుశ్శాసనం = దుశ్శాసనుని, యౌవరాజ్యే=యౌవరాజ్యమునందు, నిధాయ = ఉంచి, పురోధసా = పురోహితునిచే, అనుమతః = అనుజ్ఞాతుఁడై, అఖిన్నః = అలసుఁడు కానివాఁడై, మఖేషు = క్రతువులయందు, హిరణ్యరేతసం=అగ్నిని, హవ్యేన = ఆజ్యాదిహవిస్సుచే, ధినోతి = సంతోషపెట్టుచున్నాఁడు.

తాత్పర్యము. మహారాజా! అప్రతిహతశాసనుఁడగు దుర్యోధనుఁడు నవయౌవనమదగర్వితుఁడగు దుశ్శాసనుని యౌవరాజ్యమునందు పట్టాభిషిక్తుని గావించి సమస్తరాజకీయవ్యవహారముల నతనికప్పగించి తన కెట్టితొందఱలు లేకుండఁ జేసికొని పురోహితుని యనుమతిని బొంది హవ్యములచే నగ్నిని దేవతలను దృప్తినొందించుచు బ్రాహ్మణులకు మృష్టాన్నములచేఁ దృప్తికలిగించి భూరిదక్షిణలచే వారిని సత్కరించుచు నుభయతారకముగా ననేకక్రతువులను జేయుచున్నాఁడు. ఇట్లు ధర్మకార్యములు చేయుచుండుటవలన నతఁడు బ్రాహ్మణులచేతను బండితులచేతను బూజింపఁబడుచున్నాఁడు.

శబ్దాదులు. సః - తౌ - తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. యువా చాసౌ రాజా చ యువరాజః, యువరాజస్య కర్మ యౌవరాజ్యం, తస్మిన్, యౌవరాజ్యే-యౌవరాజ్యయోః - యౌవరాజ్యేషు, యౌవరాజ్యశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. యూనో భావః యౌవనం, నవఞ్చ తద్యౌవనఞ్చ నవయౌవనం, నవయౌవనేన ఉద్ధతః, తం, నవయౌవనోద్ధతం-ఉద్ధతౌ - ఉద్ధతాన్ -నవయౌవనోద్ధతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. నిధాయ-అవ్య. దుఃఖేన శాస్యత ఇతి దుశ్శాసనః, తం, దుశ్శాసనం - దుశ్శాసనౌ - దుశ్శాసనాన్, దుశ్శాసనశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇద్ధం శాసనం యస్య సః, ఇద్ధశాసనః - ఇద్ధశాసనౌ-ఇద్ధశాసనాః, ఇద్ధశాసనశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. మఖే-మఖయోః-మఖేషు, మఖశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమీబహువచనాన్తః. న ఖిన్నః అఖిన్నః, అఖిన్నః-అఖిన్నౌ-అఖిన్నాః, అఖిన్నశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గఃప్రథమైకవచ

నా న్తః. అనుమతః-అనుమతౌ-అనుమతాః, అనుమతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైక వచనాన్తః. పురోధసా - పురోధోభ్యాం-పురోధోభిః, పురోధశ్శబ్దస్సకారాన్తః పుంలిఙ్గ స్తృతీయైకవచనాన్తః. ధినోతి-ధినుతః - ధిన్వన్తి, ధివి-ప్రీణన ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. హవ్యేన - హవ్యాభ్యాం-హవ్యైః, హవ్య శబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. హిరణ్యం రేతో యస్య సః హిరణ్య రేతాః, తం, హిరణ్యరేతసం-హిరణ్యరేతసౌ-హిరణ్యరేతసః, హిరణ్యరేతశ్శబ్దస్సకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః.

వ్యా. స ఇతి. ఇద్ధశాసనః దీప్తాజ్ఞః. అప్రతిహతాజ్ఞ ఇత్యర్థః. స దుర్యోధనః నవ యౌవనోద్ధతం ప్రత్యగ్రయౌవనగర్వితం ప్రగల్భధురంధరమిత్యర్థః. దుఃఖేన శాస్యత ఇతి దుశ్శాసనః. * 'భాషాయాం శాసియుధి' త్యాదినా ఖలర్థే యుచ్ప్రత్యయః. తం-యౌవ రాజ్యే యువరాజకర్మణి. * బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ ప్రత్యయః. నిధాయ. నియుజ్యేత్యర్థః. పురోధసా పురోహితేన అనుమతః అనుజ్ఞాతః తస్మిన్ యాజకే స తీత్యర్థః. తదుల్లంఘనే దోషస్మరణాదితి భావః. * 'నిష్ఠేతి' భూతార్థే క్తః. నతు గతి బుద్ధీత్యాదినా వర్తమానార్థే. అన్యథా 'పురోధసే' త్యత్ర క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ స్యాత్. అఖిన్నః అనలసః మఖేషు క్రతుషు. హిరణ్యం రేతో యస్య తం హిరణ్య రేతసం అనలం హవ్యేన హవనీయేన ధినోతి ప్రీణయతి. ధిన్వేః ప్రీణనార్థాద్ధిన్వి కృణ్వోర్ర చేత్యుప్రత్యయః. అకారశ్చాంతాదేశః.

అవ. న చైతావతా నిరుద్యోగైర్భావ్యమిత్యాశంక్యాశాం దర్శయతి.—

మూ. ప్రలీనభూపాలమపి స్థిరాయతి
ప్రశాసదావారిధి మండలం భువః,
స చింతయత్యేవ భియ స్త్వదేష్యతీ
రహో దురంతా బలవద్విరోధితా. ౨౩

టీక. సః = ఆదుర్యోధనుఁడు, ప్రలీనభూపాలం - ప్రలీన = అణఁగిపోయిన, భూపాలం = రాజులుకలిగినట్టియు, స్థిరాయతి - స్థిర = స్థిరమైన, ఆయతి = ధనప్రాప్తి కలిగినట్టి, భువః = భూమియొక్క, మణ్డలం = మండలమును, ఆవారిధి = సముద్రపర్యం తము, ప్రశాసదపి = పరిపాలించుచున్నవాఁడైనను, త్వదేష్యతీః - త్వత్ = నీవలన, ఏష్యతీః = రానున్న, భియః = భయహేతువులను, చిన్తయత్యేవ = ఆలోచించుచునే యున్నాఁడు, బలవద్విరోధితా - బలవత్ = బలవంతులతో, విరోధితా = విరోధము, దురన్తా = దుఃఖమంతమునందుఁగలది, అహో = ఆశ్చర్యము.

తాత్పర్యము. ఈప్రకారముగాఁ దనచేఁ జెప్పఁబడిన దుర్యోధనుని పరిపాలనా విధానమును వినుటవలన ధర్మరాజునకు మనంబున సందేహము కలుగునను భీతినొంది యా ధర్మజునిసందేహముఁ బోఁగొట్టుటకై మఱల నిట్లని చెప్పఁదొడఁగెను. 'ఓమహారాజా! నిస్సపత్నముగా భూమండలమును బరిపాలించుచున్న యాదుర్యోధనునికిఁ గుడురుఁబాటు లేక యెప్పుడును దనమీఁదకు మీరు వచ్చిపడెదరో యని యాలోచించుచునే యున్నాఁడుగాని హాయిగా గుండెమీఁదఁ జేయివైచుకొని నిదురించుటలేదు. ఎంతవాఁడైనను బలవద్విరోధము తెచ్చిపెట్టుకొనిన నయ్యది దుఃఖహేతువే యగును. కాఁబట్టి ప్రభువులు సందేహించి యూరకొనక ప్రయత్నముచేయవలెను.

శబ్దాదులు. భువం పాలయంతీతి భూపాలాః, ప్రలీనాః భూపాలా యస్మిం స్తత్ ప్రలీనభూపాలం, తత్, ప్రలీనభూపాలం-ప్రలీనభూపాలే-ప్రలీనభూపాలాని, ప్రలీనభూపాలశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అపి-అవ్య. స్థిరా ఆయతి ర్యస్య తత్ స్థిరాయతి, తత్, స్థిరాయతి-స్థిరాయతినీ-స్థిరాయతీని, స్థిరాయతిశబ్ద ఇకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ప్రశాసత్-ప్రశాసన్తౌ-ప్రశాసన్తః, ప్రశాసచ్ఛబ్ద స్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఆవారిధిభ్యః ఆవారిధి-అవ్య. మణ్డలం-మణ్డలే-మణ్డలాని, మణ్డలశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. భువః-భువోః-భువాం, భూశబ్ద ఊకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. చిన్తయతి-చిన్తయతః-చిన్తయన్తి, చితిస్మృత్యామిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. ఏవ-అవ్య. భియం-భియౌ-భియః, భీ శబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. త్వత్ ఏష్యత్యః త్వదేష్యత్యః, తాః, త్వదేష్యతీం-త్వదేష్యత్యౌ-త్వదేష్యతీః, త్వదేష్యతీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. అహో-అవ్య. దుఃఖమన్త, యస్యాస్సా, దురన్తా-దురన్తే-దురన్తాః, దురన్తాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. బలమేషామస్తీతి బలవన్తః విరోధోఽస్యాస్తీతి విరోధీ, విరోధినో భావః విరోధితా, బలవద్భిర్విరోధితా, బలవద్విరోధితా-విరోధితే-విరోధితాః, బలవద్విరోధితాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. ప్రలీనేతి. సః దుర్యోధనః ప్రలీనభూపాలం. నిస్సపత్నమిత్యర్థః. స్థిరాయతి చిరావసాయీత్యర్థః. భువో మండలం ఆవారిధిభ్యః ఆవారిధి చతుస్సముద్రపర్యంతమిత్యర్థః. * 'ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యోః' రిత్యవ్యయీభావః. ప్రశాసదాజ్ఞాపయన్నపి. * 'జక్షిత్యాదయష్ష' డిత్యభ్యస్తసంజ్ఞా. 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు' రితి నుమాగమప్రతిషేధః. త్వత్ త్వత్తః ఏష్యతీరాగమిష్యతీరాగామినీః. ధాతూనామనేకార్థత్వా దుక్తార్థసిద్ధిః. అథవా ఆఙ్

పూర్వః పాఠః. * 'ఏత్యేధత్యూఠ్సు'ఽ్వితి వృద్ధిః. 'లృటస్సద్వే'తి శతృప్రత్యయః. 'ఉగిత శ్చే'తి జీప్. 'ఆచ్ఛీనద్యోర్ను' మితి వికల్పాన్నుమభావః. భియో భయహేతూన్. విపద ఇత్యర్థః. చింతయతి ఆలోచయత్యేవ. స ఏవాహ.—అహో బలవద్విరోధితా దురంతా దుష్టావసానా. సార్వభౌమస్యాపి ప్రబలైస్సంపన్నైస్సహ వైరమనర్థ పర్యవసాయ్యేవేత్యాశ్చర్యం. సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసోఽ లంకారః.

అవ. నను గూఢాకారేంగితస్య తస్య భయం త్వయా కథం నిరధారీత్యత్రాహ.—

మూ. కథాప్రసంగేన జనైరుదాహృతా
దనుస్మృతాఖండలసూనువిక్రమః,
తవాభిధానాద్వ్యథతే నతానన
స్సుదుస్సహాన్మంత్రపదాదివోరగః. ౨౪

టీక. కథాప్రసఙ్గేన-కథా = కథలయొక్క, ప్రసఙ్గేన=ప్రసఙ్గముచేత, జనైః= జనులచే, ఉదాహృతాత్ = ఉచ్చరింపఁబడిన, తవ = నీయొక్క, అభిధానాత్=నామ ధేయమువలన, అనుస్మృతాఖణ్డలసూనువిక్రమః-అనుస్మృత = స్మరింపఁబడినట్టి, ఆఖణ్డల సూను=అర్జునునియొక్క, విక్రమః=పరాక్రమముకలవాఁడగుచు, సుదుస్సహాత్=అత్యం తము సహింపశక్యముకానట్టి, మన్త్రపదాత్ = మంత్రశబ్దమువలన, ఉరగఇవ = సర్పము వలె, నతాననస్సన్-నత=వంగిన, ఆననస్సన్=ముఖముకలవాఁడగుచు, వ్యథతే=దుఃఖించు చున్నాఁడు.

తాత్పర్యము. మహాప్రభూ! ఆదుర్యోధనుఁడు సభలోనున్నపుడుగాని మఱి యొకచోట నున్నపుడుగాని ఇష్టాగోష్ఠియందు శ్రీవారినామధేయ ముచ్చరింపఁబడిన తోడనే మహాపరాక్రమశాలియగు నర్జునునిపరాక్రమము జ్ఞప్తికిరాఁగా విషవైద్యుఁడు గారుడమంత్రోచ్చారణముచేసిన సర్పము తలవంచుకొని కదలకమెదలక కట్టుబడిపోవు నటుల ముఖవైవర్ణ్యముపొంది గజగజలాడుచు తల వాలుచుకొని దుఃఖపడుచుండును. ఇట్లతనిననేకపర్యాయములు నేను ప్రత్యక్షముగాఁ జూచియున్నాను. కాఁబట్టి ప్రభువులు ప్రయత్నింపవలెనని మనవి జేసికొనుచున్నాను.

శబ్దాదులు. కథానాం ప్రసఙ్గః, తేన, కథాప్రసఙ్గేన-కథాప్రసఙ్గాభ్యాం - కథా ప్రసఙ్గైః, కథాప్రసఙ్గ శబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. జనేన-జనాభ్యాం- జనైః, జనశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. ఉదాహృతాత్-ఉదాహృతా భ్యాం-ఉదాహృతేభ్యః, ఉదాహృతశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః.

ఆఖణ్డలస్య సూనుః ఆఖణ్డలసూనుః, ఆఖణ్డలసూనోర్విక్రమః, ఆఖణ్డలసూనువిక్రమః, అను
స్మృతః ఆఖణ్డలసూనువిక్రమో యేన సః, అనుస్మృతాఖణ్డలసూనువిక్రమః - విక్రమా-
విక్రమాః, అనుస్మృతాఖణ్డలసూనువిక్రమశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచ
నాన్తః. తవ, తే-యువయోః, వాం-యుష్మాకం, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గ
షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. అభిధానాత్ - అభిధానాభ్యాం-అభిధానేభ్యః, అభిధానశబ్ద అకా
రాన్తనపుంసకలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. వ్యథతే-వ్యథేతే-వ్యథన్తే, వ్యథ-భయసఞ్చల
నయోరిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. నతం ఆననం
యస్య సః, నతాననః-నతాననౌ - నతాననాః, నతాననశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథ
మైకవచనాన్తః. సుదుస్సహాత్-సుదుస్సహాభ్యాం-సుదుస్సహేభ్యః, సుదుస్సహశబ్ద అకా
రాన్తనపుంసకలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. మన్త్రస్య పదం, మన్త్రపదం, తస్మాత్, మన్త్ర
పదాత్-మన్త్రపదాభ్యాం-మన్త్రపదేభ్యః, మన్త్రపదశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః పఞ్చ
మ్యేకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. ఉరగః-ఉరగౌ-ఉరగాః, ఉరగశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః
ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. కథేతి. కథాప్రసంగేన గోష్ఠీవచనేన. జనైః-తత్రత్యైరిత్యర్థః. అన్యత్ర కథాప్రసంగేన విషవైద్యేన. ని. 'కథాప్రసంగో వార్తాయాం విషవైద్యేఽపి వాచ్యవ'దితి విశ్వః. ఏకవచనస్యాతంత్రత్వా జ్జనవిశేషణం. యద్వా కథాప్రసంగే ఇనాశ్చ తే జనాశ్చేత్యేకం పదం. ఉదాహృతాదుచ్చరితాత్తవాభిధానాన్నామధేయాత్ - స్మారకాద్ధేతోః. హేతావితి పంచమీ. ని. 'ఆఖ్యాహ్వే అభిధానం చ నామధేయం చ నామచే'త్యమరః. అన్యత్ర తవాభిధానాత్. 'నామైకదేశే నామగ్రహణ' మితి న్యాయాత్ తశ్చ వశ్చ తవౌ తార్క్ష్యవాసుకీ తయో రభిధానం యస్మిన్ పదే తస్మాత్. అనుస్మృతాఖండలసూనువిక్రమః స్మృతార్జునపరాక్రమస్సన్ సుదుస్సహాదతిదుస్సహాత్ మంత్రపదా న్మంత్రశబ్దాత్ స్మారకాద్ధేతోః. ఆఖండలసూనురింద్రానుజ ఉపేంద్రో విష్ణురితి యావత్. ని. 'సూనుః పుత్రేఽనుజే రవా' వితి విశ్వః. తస్య విః పక్షీ. గరుడ ఇత్యర్థః. తస్య క్రమః పాదవిక్షేపః. సోఽనుస్మృతో యేన స తథోక్తః- స్మృతగరుడమహిమా. ఉరగ ఇవ నతాననస్సన్. వ్యథతే దుఃఖాయతే. ని. 'పీడా బాధా వ్యథా దుఃఖ' మిత్యమరః. అత్యుత్కటభయరోషాదివికారా దుర్వారా ఇతి భావః. శ్లో. 'సర్వతో జయమన్విచ్ఛేత్పుత్రాదిచ్ఛేత్పరాజయ' మితి న్యాయః. 'పితృసమో జ్యేష్ఠ' ఇతి న్యాయాచ్చార్జునోత్కర్షకథనం యుధిష్ఠిరస్య భూషణమేవేతి సర్వ మవదాతమ్.

అవ. నిగమయతి.—

మూ. తదాశు కర్తుం త్వయి జిహ్మముద్యతే
విధీయతాం తత్ర విధేయముత్తరమ్,
పరప్రణీతాని వచాంసి చిన్వతాం
ప్రవృత్తిసారాః ఖలు మాదృశాం గిరః. ౨౫

టీక. తత్ = ఆకారణమువలన, త్వయి = నీయందు, జిహ్మం = కపటమును, కర్తుం = చేయుటకు, ఉద్యతే = ఉద్యుక్తుఁడైన, తత్ర = ఆదుర్యోధనునియందు, విధేయం = చేయఁదగినట్టి, ఉత్తరం = ప్రతిక్రియ, ఆశు = శీఘ్రముగా, విధీయతాం= చేయఁబడుగాక. పరప్రణీతాని-పర = ఇతరులచే, ప్రణీతాని=పలుకఁబడినట్టి, వచాంసి= మాటలను, చిన్వతాం = సంగ్రహించెడి, మాదృశాం = మాబోఁటిచారులయొక్క, గిరః= మాటలు, ప్రవృత్తిసారాః ఖలు - ప్రవృత్తి = వార్తామాత్రమే, సారాఃఖలు = సారముగాఁ గలవికదా.

తాత్పర్యము. మహాప్రభూ! ప్రభువులవిషయమై దుస్తంత్రములను పన్నుచుండెడి కపటప్రవర్తకుఁడగు దుర్యోధనునివిషయమై ప్రతిక్రియ కడుశీఘ్రముగా ప్రభువు లాలోచించెదరుగాక. అక్కడక్కడ వారువారు చెప్పుకొనెడిమాటలను విని ప్రభుసన్నిధి నావృత్తాంతములను జెప్పుటయే మాపని కాని యావ్యవహారములవిషయమై ప్రతిక్రియ నాలోచించుటకుగాని నిర్ణయించుటకుగాని మాకు సామర్థ్యము లేదు. కాఁబట్టి ప్రభువులే యాలోచించవలసినదని మనవిచేయుచున్నాను.

శబ్దాదులు. తత్ - అవ్య. ఆశు - అవ్య. కర్తుం-అవ్య. త్వయి - యువయోః-యుష్మాసు, యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. జిహ్మం - జిహ్మే - జిహ్మాని, జిహ్మశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉద్యతే-ఉద్యతయోః-ఉద్యతేషు, ఉద్యతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. విధీయతాం - విధీయేతాం-విధీయన్తాం, వి పూర్వకాత్ డు ధాఞ్ - ధారణపోషణయోరిత్యస్మాద్ధాతోః కర్మణి లోడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. తత్ర-అవ్య. విధేయం-విధేయే-విధేయాని, విధేయశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఉత్తరం - ఉత్తరే-ఉత్తరాణి, ఉత్తరశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. పరైః, ప్రణీతాని, పరప్రణీతాని, తాని, పరప్రణీతం-పరప్రణీతే-పరప్రణీతాని, పరప్రణీతశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. వచః-వచసీ - వచాంసి, వచశ్శబ్దస్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. చిన్వతః - చిన్వతోః-చిన్వతాం, చిన్వచ్ఛబ్ద

స్తకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠీబహువచనాన్తః. ప్రవృత్తిరేవ సారః యాసాం తాః ప్రవృత్తిసారాః, ప్రవృత్తిసారా-సారే-సారాః, ప్రవృత్తిసారా శబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. ఖలు-అవ్య. మాదృశః-మాదృశోః-మాదృశాం, మాదృక్ఛబ్దశ్శకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠీబహువచనాన్తః. గీః - గిరౌ-గిరః, గీర్శబ్దో రేఫాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః.

వ్యా. తదితి. తత్తస్మాత్కారణాత్ త్వయి జిహ్మం కపటం కర్తుముద్యతే. త్వాం జిఘాంసావితి భావః. తత్ర తస్మిన్ దుర్యోధనే విధేయం కర్తవ్యముత్తరం ప్రతిక్రియా ఆశు శీఘ్రం విధీయతాం క్రియతాం. నను కర్తవ్యమపి త్వయైవోచ్యతా మితిచే త్తత్రాహ—పరేతి. పరప్రణీతాని పరోక్తాని వచాంసి చిన్వతాం సంగృహ్ణతాం మాదృశాం. వార్తాహారిణామిత్యర్థః. గిరః ప్రవృత్తిసారాః వార్తామాత్రసారాః ఖలు. ని. 'వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాంత' ఇత్యమరః. వార్తామాత్రవాదినో వయం, న తు కర్తవ్యార్థోపదేశసమర్థాః. అత స్త్వయైవ నిర్ధార్యం కార్యమితి భావః. సామాన్యేన విశేషసమర్థనాదర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః.

అవ. తతో యుధిష్ఠిరేణ కిం కృతమిత్యత్రాహ.—

మూ. ఇతీరయిత్వా గిరమాత్తసత్క్రియే
గతేఽథ పత్యౌ వనసన్నివాసినామ్,
ప్రవిశ్య కృష్ణాసదనం మహీభుజా
తదాచచక్షేఽనుజసన్నిధౌ వచః. ౨౬

టీక. వనసన్నివాసినాం=వనమందుండెడివారలకు, పత్యౌ=ప్రభువగువనచరుఁడు, ఇతి=ఈప్రకారముగా, గిరం = వాక్యమును, ఈరయిత్వా=పలికి, ఆత్తసత్క్రియే-ఆత్త=స్వీకరింపఁబడిన, సత్క్రియే = పారితోషికముకలవాఁడై, గతేసతి = వెళ్లినవాఁడగుచుండఁగా, అథ=తరువాత, మహీభుజా = ధర్మరాజుచేత, సదనం = గృహమును, ప్రవిశ్య=ప్రవేశించి, అనుజసన్నిధౌ-అనుజ=సోదరులయొక్క, సన్నిధౌ = సన్నిధియందు, తత్ = వనచరోక్తమగు నావాక్యమును, కృష్ణా=ద్రౌపదీదేవి, ఆచచక్షే=చెప్పఁబడినది.

తాత్పర్యము. ఇట్లా వనచరుఁడు దుర్యోధనుని పరిపాలనావిధానమును సమగ్రముగాఁ జెప్పిన విని పిమ్మట ధర్మరాజతనికి పారితోషికమిచ్చి పంపివేసి, గృహంబునకుఁ జని యచ్చటఁ దనరాకకై ఎదురుచూచుచున్న భీమాదులసమక్షమున నావాక్యముల నన్నిటిని యథాక్రమముగా ద్రౌపదితోఁ జెప్పెను.

శబ్దాదులు. ఇతి-అవ్య. ఈరయిత్వా-అవ్య. గిరం-గిరౌ - గిరః, గీర్శబ్దో రేఫాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆత్తా సత్క్రియా యేన సః, ఆత్తసత్క్రియః, తస్మిన్, ఆత్తసత్క్రియే - ఆత్తసత్క్రియయోః - ఆత్తసత్క్రియేషు, ఆత్తసత్క్రియశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. గతే-గతయోః-గతేషు, గతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. అథ - అవ్య. పత్యౌ - పత్యోః - పతిషు, పతిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. వనే సన్నివాసినః వనసన్నివాసినః తేషాం, వనసన్నివాసినః - వాసినోః - వాసినాం, వనసన్నివాసిన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠీబహువచనాన్తః. ప్రవిశ్య - అవ్య. కృష్ణా-కృష్ణే-కృష్ణాః, కృష్ణాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సదనం-సదనే-సదనాని, సదనశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. మహీం భునక్తీతి మహీభుక్, తేన, మహీభుజా-మహీభుగ్భ్యాం-మహీభుగ్భిః, మహీభుక్ఛబ్దో జకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. తత్ - తే - తాని, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆచచక్షే - ఆచచక్షాతే - ఆచచక్షిరే, ఆఙ్ పూర్వకాత్ చక్షిఙ్-వ్యక్తాయాం వాచీత్యస్మాద్ధాతోః కర్మణి లిట్ ఆత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. అనుజానాం సన్నిధిః అనుజసన్నిధిః, తస్మిన్, అనుజసన్నిధౌ - సన్నిధ్యోః - సన్నిధిషు, అనుజసన్నిధిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. వచః-వచసీ-వచాంసి, వచశ్శబ్దస్సకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః.

వ్యా. ఇతీతి. వనసన్నివాసినాం పత్యౌ వనేచరాధిపే ఇతీత్థం గిరం వాచమీరయిత్వా ఉక్త్వా ఆత్తసత్క్రియే గృహీతపారితోషికే గతే సతి. 'తుష్టిదానమేవ చారాణాం హి వేతనం. తే హి తల్లోభాత్స్వామికార్యేష్వతీవ త్వరంత ఇతి నీతివాక్యాన్ముతే. అథ మహీభుజా రాజ్ఞా కృష్ణాసదనం ద్రౌపదీభవనం ప్రవిశ్యానుజస్య సన్నిధౌ తద్వనేచరోక్తం వచః వాక్య మాచచక్షే ఆఖ్యాతం. అథవా. కృష్ణేతి పదచ్ఛేదః. సదనం ప్రవిశ్య అనుజసన్నిధౌ తద్వచః కృష్ణా ఆచచక్షే ఆఖ్యాతా. * చక్షిఙోదుహాదే ర్ద్వికర్మకత్వా దప్రధానే కర్మణి లిట్.

అవ. తతో ద్రౌపదీ కిమకార్షీ దిత్యత్రాహ.—

మూ. నిశమ్య సిద్ధిం ద్విషతామపాకృతీ
స్తత స్తతస్త్యా వినియంతుమక్షమా,
నృపస్య మన్యువ్యవసాయదీపినీ
రుదాజహార ద్రుపదాత్మజా గిరః.

టీక. ద్రుపదాత్మజా = ద్రౌపదీదేవి, ద్విషతాం = శత్రువులయొక్క, సిద్ధిం= వృద్ధ్యాత్మకమగుసిద్ధిని, నిశమ్య = విని, తతః = తర్వాత, తతస్త్యాః = ఆశత్రువులవలన వచ్చినట్టి, అపాకృతీః = అపకారములను, వినియన్తుం = నిరోధించుటకు, అక్షమాసతీ= సమర్థురాలుకానిదై, నృపస్య = ధర్మరాజుయొక్క, మన్యువ్యవసాయదీపినీః - మన్యు = క్రోధమునకును, వ్యవసాయ = ప్రయత్నమునకును, దీపినీః=వృద్ధిపొందించునట్టి, గిరః = వాక్యములను, ఉదాజహార=పలికెను.

తాత్పర్యము. తరువాత ద్రౌపదీదేవి ధర్మజునిచేఁ బలుకఁబడిన శత్రువులయభివృద్ధిని విని వారలచేఁ జేయఁబడిన కేశాపరకర్షణాద్యపకారములు స్మృతికి రాఁగా వానిని లోలోపల నణఁచుకొనలేక ధర్మరాజునకుఁ గ్రోధము కలిగిననగాని శత్రుసంహారప్రయత్నములను జేయఁడని యాలోచించి తదుద్దీపకములగు వచనములను బలుకనారంభించెను.

శబ్దాదులు. నిశమ్య-అవ్య. సిద్ధిం - సిద్ధీ-సిద్ధీః, సిద్ధిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ద్విషతః-ద్విషతోః - ద్విషతాం, ద్విషచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠీబహువచనాన్తః. అపాకృతిం-అపాకృతీ-అపాకృతీః, అపాకృతిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. తతః-అవ్య. తత ఆగతా స్తతస్త్యాః, తాః, తతస్త్యాం-తతస్త్యే తతస్త్యాః, తతస్త్యాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. వినియన్తుం-అవ్య. న క్షమా అక్షమా, అక్షమా-అక్షమే-అక్షమాః, అక్షమాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. నృపస్య-నృపయోః - నృపాణాం, నృపశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠ్యేకవచనాన్తః. మన్యుశ్చ వ్యవసాయశ్చ మన్యువ్యవసాయౌ, మన్యువ్యవసాయయోర్దీపిన్యః, తాః, మన్యువ్యవసాయదీపినీం - దీపిన్యౌ-దీపినీః, మన్యువ్యవసాయదీపినీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. ఉదాజహార-ఉదాజహ్రతుః-ఉదాజహ్రుః, ఉత్, ఆఙ్ పూర్వకాత్ హృఞ్ హరణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. ద్రుపదస్య ఆత్మజా, ద్రుపదాత్మజా-ద్రుపదాత్మజే-ద్రుపదాత్మజాః, ద్రుపదాత్మజా శబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. గిరం-గిరౌ-గిరః, గీర్శబ్దో రేఫాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః.

వ్యా. నిశమ్యేతి. తతో ద్రుపదాత్మజా ద్రౌపదీ ద్విషతాం సిద్ధిం వృద్ధిరూపాం నిశమ్య ఆకర్ణ్య తత స్తదనంతరం. తతో ద్విషద్భ్యః ఆగతా స్తతస్త్యాః. * 'అవ్యయాత్త్యప్' బితి త్యప్. అపాకృతీ రపకారాన్ కేశాపకర్షణాదీన్ వినియంతుం నిరోద్ధుం అక్షమా సతీ నృపస్య యుధిష్ఠిరస్య మన్యువ్యవసాయయోః క్రోధోద్యోగయోః దీపినీః సంవర్ధినీః గిరో వాచః. ఉదాజహార జగాద.

అవ. నృపమనుజ్ఞాపయితుమాహ.—

మూ. భవాదృశేషు ప్రమదాజనోదితం
భవత్యధిక్షేప ఇవానుశాసనమ్,
తథాపి వక్తుం వ్యవసాయయంతి మాం
నిరస్తనారీసమయా దురాధయః. ౨౮

టీక. భవాదృశేషు = మీబోటిపండితులవిషయమై, ప్రమదాజనోదితం-ప్రమదాజన = స్త్రీజనముచే, ఉదితం = పలుకఁబడినట్టి, అనుశాసనం = ఆజ్ఞావచనము, అధిక్షేపఇవ = తిరస్కారమువలె, భవతి = అగుచున్నది, తథాపి = చెప్పుటకనుచితమైనను, నిరస్తనారీసమయాః-నిరస్త = పోఁగొట్టఁబడిన, నారీ=స్త్రీలయొక్క, సమయాః=ఆచారములుకలిగిన, దురాధయః = దుష్టములగుమనోవ్యథలు, మాం = నన్నును, వక్తుం=పలుకుటకు, వ్యవసాయయన్తి=ప్రేరేపించుచున్నవి.

తాత్పర్యము. మీబోటిపండితులను నియోగించుటకు స్త్రీలు తగరు. నియోగించెదరేని యది తిరస్కరించుటయే యగును. వ్యవహారవిషయమై స్త్రీలు జోక్యముకలుగఁజేసికొనుట ధర్మశాస్త్రవిరుద్ధమైనను స్త్రీలయాచారముల నుల్లంఘింపఁజేయుచుండెడి దుష్టమనోవ్యథలు నన్నూరకుండనీయక నీకుతోఁచినమాటలను బలుకుమని ప్రేరేపించుచున్నవి; కాఁబట్టి స్త్రీజనాజ్ఞానుసారముగా నేను నడుచుకోవలసినదేనా యని యాగ్రహింపక ఈవిషయమై మనవిజేసికొనుటకు నాకనుజ్ఞనీయ వేఁడుచున్నాను. మఱియు దుఃఖాభిభూతులైనవారికి యుక్తాయుక్తవివేక ముండదని యాలోచించి నాచేఁ జెప్పఁబడు వాక్యములను దోషయుక్తములైనను శాంతముగాను సావధానముగాను వినఁగోరుచున్నాను.

శబ్దాదులు. భవాదృశే-భవాదృశయోః-భవాదృశేషు, భవాదృశశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమీ బహువచనాన్తః. ప్రమదానాం జనః ప్రమదాజనః, ప్రమదాజనేన ఉదితం, ప్రమదాజనోదితం-ఉదితే-ఉదితాని, ప్రమదాజనోదితశబ్ద అకారాన్తనపుంసః లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. భవతి-భవతః-భవన్తి, భూ-సత్తాయామిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తః లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. అధిక్షేపః-అధిక్షేపౌ-అధిక్షేపాః, అధిక్షేప శబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. అనుశాసనం - అనుశాసనే-అనుశాసనాని, అనుశాసనశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. తథా-అవ్య. అపి-అవ్య. వక్తుం-అవ్య. వ్యవసాయయతి - వ్యవసాయయతః-వ్యవసాయయన్తి వి-అవ-పూర్వకాత్ షో-న్తకర్మణీత్యస్మాద్ధాతోః ణిచి కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమ

...బహువచనాన్తః. మాం, మా-ఆవాం, నౌ-అస్మాకం, నః, అస్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః వృద్ధ్యా... ద్వితీయైకవచనాన్తః. నారీణాం సమయాః నారీసమయాః, నిరస్తా నారీ వ... యాసాం తాః, నిరస్తనారీసమయాః, నిరస్తనారీసమయా సమయే-సమయాః, ... స్తనారీసమయాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. దుష్టాశ్చ తా ఆధయశ్చ దురాధయః, దురాధిః - దురాధీ-దురాధయః, దురాధిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః.

వ్యా. భవాదృశేష్వితి. భవాదృశాః భవద్విధాః. పండితా ఇత్యర్థః. తేషు విషయే. * 'త్యదాది—'ష్వి త్యాదినా కఞ్. 'ఆసర్వనామ్న' ఇత్యాకారాదేశః. ప్రమదాజనోదితం స్త్రీజనోక్తం. * వదేః క్తః. 'వచిస్వ' పీత్యాదినా సంప్రసారణం. అనుశాసనం నియోగవచనమధిక్షేపః తిరస్కార ఇవ భవతి. అతో న యుక్తం వక్తుమిత్యర్థః. తథాపి వక్తుమనుచితత్వేఽపి నిరస్తనారీసమయాస్త్యాజితశాలీనతారూపస్త్రీసమాచారాః. ని. 'సమయాశ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్యమరః. దురాధయః సమయోల్లంఘనహేతుత్వాద్దుష్టా మనోవ్యథా. ని. 'పుంస్యాధిర్మానసీ వ్యథే' త్యమరః. మాం వక్తుం వ్యవసాయయంతి ప్రేరయంతి ప్రోత్సాహయంతీత్యర్థః. న కించిదయుక్తం దుఃఖినామితి భావః.

అవ. ఏవమనుజ్ఞాప్య కిముక్తం తయేత్యత్రాహ.—

మూ. అఖండమాఖండలతుల్యధామభి
శ్చిరం ధృతా భూపతిభిస్స్వవంశజైః,
త్వయాత్మహస్తేన మహీ మదచ్యుతా
మతంగజేన స్రగివాపవర్జితా. ౨౮

టీక. అఖణ్డలతుల్యధామభిః-అఖణ్డల = దేవేంద్రునితో, తుల్య = సమానమైన, ధామభిః = ప్రభావముకలిగినట్టియు, స్వవంశజైః = నీవంశీయులైనట్టి, భూపతిభిః = భరతాదులచే, చిరం = బహుకాలము, అఖణ్డం = అవిచ్ఛిన్నముగా, ధృతా = ధరింపఁబడినట్టి, మహీ = భూమి, త్వయా = నీచేత, మదచ్యుతా-మద = మదమును, చ్యుతా = స్రవించుచున్నట్టి, మతఙ్గజేన = ఏనుఁగుచేత, స్రగివ=పుష్పమాలవలె, ఆత్మహస్తేన-ఆత్మ = నీయొక్క, హస్తేన = హస్తముచే, అపవర్జితా=పరిహరింపఁబడినది.

తాత్పర్యము. ఓరాజా! దేవేంద్రతుల్యప్రభావభాసమానులును మీవంశీయులును అగు భరతాదిమహారాజులచేఁ జిరకాలమునుండి యవిచ్ఛిన్నముగాఁ బరిపాలింపఁబడుచు వచ్చిన యీభూమండలమును నేఁడు నీవు మదపుటేనుఁగు పూలదండనువలె నీచేతులార

నిష్కారణముగాఁ బరిహరించివైచితివి. నీయౌదాసీన్యదోషమువలననే యీయనర్థములు సంభవించినవి. కాఁబట్టి నీవు తిరిగి యీయనర్థములనన్నిటిని బరిహరింపఁజేయుటకై శత్రు సంహారప్రయత్నములను జేసి మమ్ములనందఱను రక్షించుటయేకాక నీపూర్వులయాన్నత్యమును గూడ రక్షింపవలసినదని మనవిచేయుచున్నాను.

శబ్దాదులు. అఖణ్డం-అఖణ్డే - అఖణ్డాని, అఖణ్డశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆఖణ్డలేన తుల్యం ఆఖణ్డలతుల్యం, ఆఖణ్డలతుల్యం ధామ యేషాం తే ఆఖణ్డలతుల్యధామానః, తైః, ఆఖణ్డలతుల్యధామ్నా - ధామభ్యాం-ధామభిః, ఆఖణ్డలతుల్యధామన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. చిరం - అవ్య. ధృతా-ధృతే-ధృతాః, ధృతాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. భువః పతయః భూపతయః, తైః, భూపతినా - భూపతిభ్యాం-భూపతిభిః, భూపతిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. స్వస్య వంశస్స్వవంశః, స్వవంశే జాయన్త ఇతి స్వవంశజాః, తైః, స్వవంశజేన-స్వవంశజాభ్యాం - స్వవంశజైః, స్వవంశజశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. త్వయా-యువాభ్యాం - యుష్మాభిః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. ఆత్మనో హస్తః ఆత్మహస్తః, తేన, ఆత్మహస్తేన - ఆత్మహస్తాభ్యాం-ఆత్మహస్తైః, ఆత్మహస్తశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. మహీ-మహ్యౌ-మహ్యః, మహీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. మదం చ్యోతతీతి మదచ్యుత్, తేన, మదచ్యుతా-మదచ్యుద్భ్యాం-మదచ్యుద్భిః, మదచ్యుచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. మతఙ్గజేన - మతఙ్గజాభ్యాం-మతఙ్గజైః, మతఙ్గజశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. స్రక్-స్రజౌ-స్రజః, స్రక్ఛబ్దో జకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. అపవర్జితా - అపవర్జితే-అపవర్జితాః, అపవర్జితాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. అఖండమితి. ఆఖండలతుల్యధామభి రింద్రతుల్యప్రభావైః. ని. 'ధామ రశ్మౌ గృహే దేహే స్థానే జన్మప్రభావయో' రితి హేమః. స్వవంశజైః భూపతిభిర్భరతాదిభిశ్చిరమఖండమవిచ్ఛిన్నం ధృతా మహీ త్వయా మదం చ్యోతతీతి మదచ్యుత్. క్విప్. తేన మదస్రావిణా మతంగజేన స్రగివ ఆత్మహస్తేన స్వకరేణ స్వచాపల్యేనేత్యర్థః. అపవర్జితా పరిహృతా. స్వదోషాదేవాయమనర్థాగమ ఇతి భావః. (కులక్రమాగతా మహీ భవతా అకారణమేవ త్యక్తా అతస్త్వత్కృతో హ్యయమనర్థః. యథా మత్తద్విపో మాలావిసర్జనే పునరాదానే చ స్వయమేవ సమర్థః - తథా భవానపి ఉపేక్షయా త్యక్తామపి మహీం స్వీకర్తుం సమర్థ ఇతి నిందాస్తుత్యా ప్రోత్సాహయతిస్మ).

అవ. స్వదోషాదేవాయమనర్థాగమ ఇత్యుక్తం. స చ దోషః కుటిలేష్వకౌటిల్య మేవేత్యాహ:—

మూ. వ్రజంతి తే మూఢధియః పరాభవం
భవంతి మాయావిషు యే న మాయినః,
ప్రవిశ్య హి ఘ్నంతి శఠా స్తథావిధా
నసంవృతాంగాన్నిశితా ఇవేషవః. 30

టీక. మూఢధియః = మూఢబుద్ధికలిగినట్టి, తే = వారు, పరాభవం = పరాభవ మును, వ్రజన్తి = పొందుచున్నారు, యే=ఎవరు, మాయావిషు=మాయావులవిషయమై, మాయినః = మాయకలవారు, న భవన్తి = కారో, శఠాః = గూఢవిప్రియకారులగు ధూర్తులు, తథావిధాన్ = మాయలేనట్టివారిని, అసంవృతాఙ్గాన్-అసంవృత = కవచము లచేఁ గప్పఁబడని, అఙ్గాన్ = శరీరములుకలవారలను, నిశితాః = మిక్కిలివాడికలిగినట్టి, ఇషవఇవ = బాణములువలె, ప్రవిశ్య=ప్రవేశించి, ఘ్నన్తిహి=హింసించుచున్నారుగదా.

తాత్పర్యము. ఓరాజా! నాదోషమేదియని నీవు శంకించెదవేమో! చెప్పెద వినుము. శత్రువులు మాయావులై మాయలను బన్నుచుండ వారివిషయమై మాయకుఁ బ్రతిమాయలను బన్నక ఋజుమార్గముగా వ్యవహరించెడు నవివేకు లాశత్రువులవలనఁ బరాభవమును దప్పక పొందెదరు. కవచములేక యుద్ధమునకువెడలిన వీరభటులశరీరము లను వాడియైనబాణములవలె మాయావు లమాయికులదగ్గఱకుఁజేరి వారిని నమ్మించి సంహ రించుచున్నారు. కాఁబట్టి మాయావులవిషయమై మాయలను బన్నవలసినదేకాని యుపే క్షింపఁగూడదు. నీ వట్టియుపేక్ష చేసినందువలననే యీయనర్థములు మనకు వచ్చినవి. ఇదియే నీదోషము.

శబ్దాదులు. వ్రజతి-వ్రజతః - వ్రజన్తి, వ్రజ-గతావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. సః-తౌ - తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. మూఢా ధీర్యేషాం తే మూఢధియః, మూఢధీః-మూఢధియౌ-మూఢధియః, మూఢధీశబ్ద ఈకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. పరాభవం-పరాభవౌ - పరాభవాన్, పరాభవశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. భవతి - భవతః-భవన్తి, భూ-సత్తాయామిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమ పురుషబహువచనాన్తః. మాయా ఏషామస్తీతి మాయావినః, తేషు, మాయావిని-మాయావి నోః-మాయావిషు, మాయావిన్ శబ్దో నకారాన్తఃపుంలిఙ్గః సప్తమీబహువచనాన్తః. యః-యౌ-యే యచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. న - అవ్య.

మాయా ఏషామస్తీతి మాయినః, మాయీ-మాయినౌ-మాయినః, మాయిన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. ప్రవిశ్య - అవ్య. హి-అవ్య. ఘ్నన్తి-హతః-ఘ్నన్తి, హన-హింసాగత్యోరిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. శఠః-శఠౌ-శఠాః, శఠశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. తథా విధాః తథావిధాః, తాన్, తథావిధం-తథావిధౌ-తథావిధాన్, తథావిధశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. అసంవృతాని అంగాని యేషాం తే అసంవృతాఙ్గాః, తాన్, అసంవృతాఙ్గం-అసంవృతాఙ్గౌ - అసంవృతాఙ్గాన్, అసంవృతాఙ్గశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. నిశితః-నిశితౌ-నిశితాః, నిశితశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. ఇషుః-ఇషూ-ఇషవః, ఇషుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః.

వ్యా. వ్రజంతీతి. మూఢధియో నిర్వివేకబుద్ధయస్తే పరాభవం వ్రజంతి యే మాయావిషు మాయావత్సు విషయే. * 'అస్మాయామేధే—'త్యాదినా విని ప్రత్యయః. మాయినో మాయావంతః. * వ్రీహ్యాదిత్వాదిని ప్రత్యయః. న భవంతి. అత్ర వార్థాంతరం న్యస్యతి—ప్రవిశ్యేతి. శఠాః గూఢవిప్రియకారిణో ధూర్తాస్తథావిధానకుటిలానసంవృతాంగాన్ అవర్మితశరీరాన్ నిశితా ఇషవ ఇవ ప్రవిశ్య ప్రవేశం కృత్వా ఆత్మీయాభూత్వా ఘ్నంతి హింసంతి హి. ఆర్జవం హి కుటిలేషు న నీతిరితి భావః.

అవ. న చ లక్ష్మీచాంచల్యాదయమనర్థాగమః, కింతు స్వోపేక్షాదోషమూలత్వాదిత్యాశయేనాహ:—

మూ. గుణానురక్తామనురక్తసాధనః
కులాభిమానీ కులజాం నరాధిపః,
పరైస్త్వదన్యః క ఇవాపహారయే
న్మనోరమామాత్మవధూమివ శ్రియమ్. ౩౧

టీక. అనురక్తసాధనః-అనురక్త = అనుకూలమైన, సాధనః = సాహాయ్యముకలిగినట్టియు, కులాభిమానీ-కుల = తనవంశమునందు, అభిమానీ = అభిమానముకలిగినట్టియు, త్వదన్యః-త్వత్ = నీకంటె, అన్యః = ఇతరుఁడైనట్టి, కఇవ = ఎవఁడువలె, నరాధిపః = మహారాజు, గుణానురక్తాం-గుణ = సంధ్యాదిగుణములచే, అనురక్తాం = అనురక్తయైనట్టియు, కులజాం=కులక్రమాగతయైనట్టియు, మనోరమాం=మనోహరయైనట్టి, శ్రియం = సంపదను, గుణానురక్తాం-గుణ = సౌందర్యాదిగుణములచే, అనురక్తాం = అనురక్తయైనట్టియు, కులజాం = సువంశమునందు పుట్టినట్టియు, మనోరమాం = మనోహరయైనట్టి

ఆత్మవధూమివ-ఆత్మ = తనయొక్క, వధూమివ = భార్యనువలె, పరైః = శత్రువులచే, అపహారయేత్ = అపహరింపఁజేయును.

తాత్పర్యము. ఓనృప! అనుకూలసాహాయ్యమును క్షత్రియత్వాభిమానమును గలిగి యుండిన మహారాజులలో నీవొక్కఁడవుదక్క మఱెవ్వరును గుణానురక్తయై వంశపారం పర్యముగా వచ్చుచున్న రాజ్యలక్ష్మిని గుణానురక్తయు పవిత్రవంశమున జన్మించినదియు సౌందర్యవతియునగు భార్యనువలె స్వయముగా శత్రువులపాలు చేసినవారు లేరు. మాన ధనులకు రాజ్యలక్ష్మ్యపహారము కళత్రాపహారమువలె నవమానకరమగుటంజేసి యుపేక్షింపఁ గూడదు. కనుక నీవిఁకనయినను దద్విషయమై ప్రయత్నింపుము.

శబ్దాదులు. గుణైరనురక్తా గుణానురక్తా తాం, గుణానురక్తాం - గుణానురక్తే - గుణానురక్తాః, గుణానురక్తాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అనురక్తాని సాధనాని యస్య, సః, అనురక్తసాధనః - అనురక్తసాధనౌ-అనురక్తసాధనాః, అనురక్త సాధనశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అభిమాన అస్యాస్తీతి అభిమానీ కులే అభిమానీ, కులాభిమానీ-కులాభిమానినౌ-కులాభిమానినః, కులాభిమానిన్ శబ్దో నకా రాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. కులే జాయత ఇతి కులజా తాం, కులజాం - కులజే-కులజాః, కులజాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. నరాణామధిపః నరాధిపః, నరాధిపః-నరాధిపౌ-నరాధిపాః, నరాధిపశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైక వచనాన్తః. పరేణ-పరాభ్యాం-పరైః, పరశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచ నాన్తః. త్వత్ అన్యః, త్వదన్యః-త్వదన్యౌ-త్వదన్యే, త్వదన్యశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. కః-కౌ-కే, కిం శబ్దో మకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. అపహారయేత్-అపహారయేతాం-అపహారయేయుః, అప-పూర్వకాత్ హృఞ్-హరణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః, ణిచి కర్తరి లిఙ్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. రమ తీతి రమా, మనసో రమా మనోరమా, తాం, మనోరమాం-మనోరమే-మనోరమాః, మనో రమా శబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆత్మనః వధూః ఆత్మవధూః, తాం, ఆత్మవధూం-ఆత్మవధ్వౌ-ఆత్మవధూః, ఆత్మవధూశబ్ద ఊకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచ నాన్తః. ఇవ-అవ్య. శ్రియం-శ్రియౌ-శ్రియః, శ్రీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైక వచనాన్తః.

వ్యా. గుణేతి. అనురక్తసాధనోఽనుకూలసహాయవాన్. ఉక్తం చ కామంద కీయే—శ్లో. 'ఉద్యోగాదనివృత్తస్య సుసహాయస్య ధీమతః, ఛాయేవానుగతా తస్య నిత్యం శ్రీస్సహచారిణీ' ఇతి. అనురక్తశాసన ఇతి పాఠే సమస్తజనాభిలషితశిక్ష ఇత్యర్థః. కులాభి మానీ క్షత్రియత్వాభిమానీ కులీనత్వాభిమానీ చ - త్వదన్యస్త్వత్తోఽన్యః. * 'అన్యారా

దిత్యాదినా పంచమీ. క ఇవ నరాధిపో గుణైః సంధ్యాదిభిః సౌందర్యాదిభిశ్చ అనురక్తాం స్వానురాగిణీం కులజాం కులక్రమాదాగతాం కులీనాం చ - మనోరమాం మనోహరాం శ్రియం సంపదం ఆత్మవధూమివ స్వభార్యామివ. ని. 'వధూర్జాయా స్నుషా స్త్రీ చ' ఇత్యమరః. పరైః శత్రుభిః అన్యైశ్చ అపహారయేత్స్వయమేవాపహారం కారయేదిత్యర్థః. కళత్రాపహారవల్లక్ష్మ్యపహారోఽపి రాజ్ఞా మానహానికరత్వాదనుపేక్షణీయ ఇతి భావః.

అవ. అథ దశభిః కోపోద్దీపనం కరోతి:—

మూ. భవంతమేతర్హి మనస్విగర్హితే
వివర్తమానం నరదేవ! వర్త్మని,
కథం న మన్యుర్జ్వలయత్యుదీరిత
శ్శమీతరుం శుష్కమివాగ్నిరుచ్ఛిఖః. 3౨

టీక. హేనరదేవ = ఓరాజా! ఏతర్హి = ఇప్పుడున్ను, మనస్విగర్హితే-మనస్వి = మానవంతులచే, గర్హితే=నిందింపఁబడుచున్నట్టి, వర్త్మని = మార్గమునందు, వివర్తమానం= సంచరించుచున్నట్టి, భవన్తం = నిన్నును, ఉదీరితః = ఉద్దీపితమైనట్టి, మన్యుః=క్రోధము, శుష్కం = ఎండినట్టి, శమీతరుం = జమ్మిచెట్టును, ఉచ్ఛిఖః - ఉత్ = బయలువెడలిన, శిఖః = జ్వాలలుఁ కలిగినట్టి, అగ్నిరివ = వహ్నివలె, కథం=ఎట్లు, న జ్వలయతి=మండింపఁ జేయుటలేదు.

తాత్పర్యము. మహారాజా! ఇట్టి యాపత్కాలమందును శూరులచేఁ గొని యాడఁబడెడు పౌరుషమార్గమును విడచి పౌరుషహీనుఁడవై భీరువులచే నాశ్రయింపఁబడు దైన్యపద్ధతి నవలంబించియు క్షత్రియత్వాభిమానమును విడిచి దుర్దశలపాలై యడవులసంచరించుచున్న నీవు కష్టపడుటయేకాక మమ్ములను గూడ నష్టకష్టములపాలు చేయుచున్నావు. శత్రువుల యభివృద్ధినివినియు మాకష్టములనుజూచియు నీకిప్పుడైనను గోపము చెలరేగి శుష్కమగుజమ్మిచెట్టును నలుముఖంబుల జ్వాలలుకలిగిన యగ్నివలె నిలువున నిన్నును భస్మముచేయవలసినదేకాని మాదురదృష్టవశమున నీకుఁ గోపము చెలరేగుటలేదు.

శబ్దాదులు. భవన్తం-భవన్తౌ-భవతః, భవచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఏతర్హి-అవ్య. మనస్విభిర్గర్హితం మనస్విగర్హితం, తస్మిన్, మనస్విగర్హితే - గర్హితయోః-గర్హితేషు, మనస్విగర్హితశబ్దః అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. వివర్తమానం-వివర్తమానౌ-వివర్తమానాన్, వివర్తమానశబ్దః అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. నరాణాం దేవః తస్య సమ్బుద్ధిః, హే నరదేవ-హే నరదేవౌ-హే నర

దేవాః, నరదేవశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సమ్బోధనప్రథమైకవచనాన్తః. వర్త్మని - వర్త్మనోః-వర్త్మసు, వర్త్మన్ శబ్దో నకారాన్తనపుంసకలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. కథం - అవ్య. న-అవ్య. మన్యుః-మన్యూ-మన్యవః, మన్యుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. జ్వలయతి-జ్వలయతః - జ్వలయన్తి, జ్వల-దీప్తావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి ణిచి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. ఉదీరితః-ఉదీరితౌ - ఉదీరితాః, ఉదీరితశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. శమీతరుం-శమీతరూ-శమీతరూన్-శమీతరుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. శుష్కం - శుష్కౌ-శుష్కాన్-శుష్కశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇవ - అవ్య. అగ్నిః-అగ్నీ-అగ్నయః, అగ్నిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఉద్గతాః శిఖా యస్య సః ఉచ్ఛిఖః, ఉచ్ఛిఖః-ఉచ్ఛిఖౌ-ఉచ్ఛిఖాః, ఉచ్ఛిఖశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. భవన్తమితి. హే నరదేవ నరేంద్ర! ఏతర్హి-ఇదానీం. అస్మిన్నాపత్కాలేఽపీత్యర్థః. ని. 'ఏతర్హి సంప్రతీదానీమధునా సాంప్రతం తథే'త్యమరః. * 'ఇదమో ర్హి'లితి ర్హిల్ ప్రత్యయః. 'ఏతేతౌ రథోః' ఇత్యేతాదేశః. ఆపదమేవాహ—మనస్విగర్హితే ఘోరజుగుప్సితే వర్త్మని మార్గే వివర్తమానం. శత్రుకృతాం దుర్దశామనుభవన్తమిత్యర్థః. భవన్తం త్వాం-ఉదీరితః ఉద్దీపితో-మన్యుః క్రోధః శుష్కం నీరసం. * 'శుషః కః' ఇతి నిష్ఠాతకారస్య కకారాదేశః. శమీ చాసౌ తరుశ్చేతి విశేషణసమాసః. తం శమీతరుం. శమీగ్రహణం శీఘ్రజ్వలనస్వభావాత్ కృతం. ఉచ్ఛిఖ ఉద్గతజ్వాలః. ని. 'ఘృణి జ్వాలే అపి శిఖే' ఇత్యమరః. అగ్నిః వహ్నిరివ. కథం న జ్వలయతి? జ్వలయితుముచితమిత్యర్థః. * 'మితాం హ్రస్వః' ఇతి హ్రస్వః.

అవ. నన్వంతశ్శత్రుత్వాదయః క్రోధస్త్యాజ్య ఏవేత్యాశంక్యాహః—

మూ. అవన్ధ్యకోపస్య నిహంతురాపదాం
భవంతి వశ్యాస్స్వయమేవ దేహినః,
అమర్షశూన్యేన జనస్య జంతునా
న జాతహార్దేన చ విద్విషాదరః. 33

టీక. అవన్ధ్యకోపస్య-అవన్ధ్య = వ్యర్థముకానట్టి, కోపస్య=కోపముకలిగినట్టియు, ఆపదాం = ఆపదలను, నిహన్తుః = కొట్టివేయునట్టి, పుంసః = పురుషునకు, దేహినః = జనులు, స్వయమేవ=స్వయముగానే, వశ్యాః = స్వాధీనులగుచున్నారు, అమర్షశూన్యేన-అమర్ష = కోపముతో, శూన్యేన = శూన్యుఁడైనట్టి, (కోపములేని) జన్తునా = జంతువు,

జాతహార్దేనసతా - జాత = పుట్టిన, హార్దేనసతా = స్నేహముకలవాఁడగుచుండఁగా, జనస్య = జనునకు, ఆదరః = ప్రీతి, నాస్తి = లేదు, విద్విషాసతా=శత్రువగుచుండఁగా, దరః = భయము, నాస్తి = లేదు.

తాత్పర్యము. ఓరాజా! సఫలమైన కోపముకలిగి, నిగ్రహానుగ్రహసమర్థుఁడగు పురుషునకుఁ బ్రజలు తమంతటఁదామే స్వాధీనులగుచుందురు. సఫలమైన కోపములేని వానితో స్నేహముకలిగినను విరోధముకలిగినను లోకులకుఁ బ్రీతిగాని భయముగాని కలుగదు. సమయమువచ్చినపుడు కోపముచూపుటయు నసమయమునందు శాంతిని వహించుటయు శూరజనలక్షణము. కాఁబట్టి నీవు కూడ శూరజనోచితమార్గము నాశ్రయించి మమ్ముల నుద్ధరింపుము. అంతియేకాని క్రోధ మాతశ్శత్రువుగనుక విడువఁదగినదని సందేహింపనక్కఱలేదు.

శబ్దాదులు. న వన్ధ్యః అవన్ధ్యః అవన్ధ్యః కోపః యస్య సః అవన్ధ్యకోపః, తస్య, అవన్ధ్యకోపస్య - కోపయోః-కోపానాం,అవన్ధ్యకోపశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠ్యేకవచనాన్తః. నిహన్తుః-నిహన్త్రోః, నిహన్తౄణాం, నిహన్తృశబ్ద ఋకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠ్యేకవచనాన్తః. ఆపదః-ఆపదోః - ఆపదాం, ఆపచ్ఛబ్దో దకారాన్త స్త్రీలిఙ్గషష్ఠీబహువచనాన్తః. భవతి-భవతః-భవన్తి, భూ - సత్తాయామిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. వశం గతా వశ్యాః, వశ్యః - వశ్యౌ - వశ్యాః, వశ్యశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. స్వయం- అవ్య. ఏవ_అవ్య. దేహ ఏషామస్తీతి దేహినః, దేహీ-దేహినౌ-దేహినః, దేహిన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. అమర్షేణ శూన్యః అమర్షశూన్యః తేన, అమర్షశూన్యేన - అమర్షశూన్యాభ్యాం-అమర్షశూన్యైః, అమర్షశూన్యశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. జనస్య-జనయోః - జనానాం, జనశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠ్యేకవచనాన్తః. జన్తునా-జన్తుభ్యాం-జన్తుభిః, జన్తుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. న-అవ్య. హృదయస్య కర్మ హార్దం, జాతం హార్దం యస్య సః జాతహార్దః, తేన, జాతహార్దేన_జాతహార్దాభ్యాం_జాతహార్దైః, జాతహార్దశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. చ-అవ్య. విద్విషా-విద్విడ్భ్యాం_విద్విడ్భిః, విద్విట్ శబ్దష కారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. ఆదరః-ఆదరౌ-ఆదరాః, ఆదరశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. అవంధ్యేతి. అవంధ్యః కోపో యస్య తస్య అవంధ్యకోపస్య-అతఏవ ఆపదాం నిహంతుః నిగ్రహానుగ్రహసమర్థస్యేత్యర్థః. పుంస ఇతి శేషః. దేహినో జంతవః స్వయమేవ వశ్యా వశంగతా భవంతి. * వశంగత ఇతి యత్ప్రత్యయః. అతః కోపినా భవితవ్యమిత్యర్థః. వ్యతిరేకే త్వనిష్టమాచష్టే - అమర్షశూన్యేన నిష్కోపేన

జంతునా. కన్యయా శోక ఇతివత్. హేతౌ తృతీయా. హృదయస్య కర్మ హార్దం స్నేహః. ని. 'ప్రేమా నా ప్రియతా హార్దం ప్రేమ స్నేహ' ఇత్యమరః. * యువాదిత్వా దణ్ప్రత్యయః. 'హృదయస్య హృల్లేఖయదణ్ లాసే' ష్వితి హృదాదేశః. జాతహార్దేన జాతస్నేహేన సతా జనస్యాదరః ప్రీతి ర్నాస్తి. విద్విషా ద్విషతా చ సతా ఆదరో న-అమర్షహీనస్య రాగద్వేషావకించిత్కరత్వాదగణ్యావిత్యర్థః. అథవా విద్విషా సతా దరో భయం న. ని. 'దరోఽస్త్రియాం భయే శ్వభ్రే' ఇత్యమరః. ఏతస్మిన్నేవ ప్రయోగే సంధివశాద్ద్విధా పదచ్ఛేదః. పుంవాక్యేషు న దోషః. అతస్స్థానే కోపః కార్యః త్యాజ్య స్త్వస్థానే కోప ఇతి భావః.

మూ. పరిభ్రమన్ లోహితచందనోచితః
పదాతిరంతర్గిరి రేణురూషితః,
మహారథస్సత్యధనస్య మానసం
దునోతి నో కచ్చిదయం వృకోదరః. ౩౮

టీక. ప్రాక్ = పూర్వమునందు, లోహితచన్దనోచితః = అభ్యసింపఁబడిన రక్త చందనముకలిగినట్టియు, మహారథః = మహారథుఁడైనట్టియు, అద్య = ఇప్పుడు, రేణురూషితః - రేణు = ధూళిచే, రూషితః = ధూసరితుఁడైనట్టియు, పదాతిః = పాదచారియైనట్టియు, అన్తర్గిరి = పర్వతములనడుమ, పరిభ్రమన్ =సంచరించుచున్నట్టి, అయం = ఈ, వృకోదరః = భీముఁడు, సత్యధనస్య-సత్య = సత్యమే, ధనస్య = ధనముగాఁగలిగినట్టి, తవ = నీయొక్క, మానసం = మనస్సును, నోదునోతికచ్చిత్ = పరితపింపఁ జేయుటలేదా.

తాత్పర్యము. సత్యధనుఁడవగు ఓరాజా! నీవు రాజ్యముచేయుచున్నపుడు శరీరమునందు వీరగంధమును బూసికొని మహారథములనెక్కి మహాపట్టణములయందు సవిలాసముగా సంచారముచేసినట్టి భీముఁ డిప్పుడు పాదచారియై ధూళిధూసరితశరీరుఁడై పర్వతములమధ్య దైన్యముతో సంచరించుచున్నాఁడు. ఇట్టి తమ్ముని జూచియైనను నీమనంబునకుఁ బరితాపము కలుగుటలేదా? ఇంకను సత్యపరిపాలనమేనా? తమ్ములను రక్షించుకొనుము.

శబ్దాదులు. పరిభ్రమన్ - పరిభ్రమన్తౌ-పరిభ్రమన్తః, పరిభ్రమచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. లోహితశ్చ తచ్చన్దనఞ్చ లోహితచన్దనం, లోహితచన్దనముచితం యేన, సః, లోహితచన్దనోచితః-ఉచితౌ-ఉచితాః, లోహితచన్దనోచితశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. పద్భ్యామతతీతి, పదాతిః - పదాతీ-పదాతయః,

పదాతిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. గిరీణామన్తః అన్తర్గిరి - అవ్య. రేణునా రూషితః, రేణురూషితః - రూషితౌ-రూషితాః, రేణురూషితశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. మహాన్ రథః యస్య, సః, మహారథః-మహారథౌ-మహారథాః, మహారథశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సత్యమేవ ధనం యస్య సః సత్యధనః, తస్య, సత్యధనస్య-సత్యధనయోః-సత్యధనానాం, సత్యధనశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. మానసం-మానసే-మానసాని, మానసశబ్ద అకారాన్తనపుంసక లిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. దునోతి - దునుతః - దున్వన్తి, టుదు-ఉపతాప ఇత్యస్మా ద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. నో - అవ్య. కచ్చిత్-అవ్య. వృకోదరః - వృకోదరౌ-వృకోదరాః, వృకోదరశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. పరిభ్రమన్నితి.లోహితచందనోచితః ఉచితలోహితచందనః.ఆహితాగ్న్యాది త్వాత్ సాధుః. అభ్యస్తరక్తచందన ఇత్యర్థః. ని. 'అభ్యస్తే ప్యుచితం న్యాయ్య' మితి యాదవః.మహారథో రథచారీ ఉభయత్రాపి ప్రాగితి శేషః.అద్య తు రేణురూషితో ధూళి చ్ఛురితః. పద్భ్యామతతి గచ్ఛతీతి పదాతిః-పాదచారీ. * 'అజ్యతిభ్యాం చే'త్యనువృత్తౌ 'పాదే చే'త్యౌణాదిక ఇణ్ప్రత్యయః. 'పాదస్య పదాజ్యాతిగోపహతే'ష్వితి పదాదేశః. అంతర్గిరి గిరిష్వన్తః. * 'అవ్యయం విభక్తీ'త్యాదినా విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. 'గిరేశ్చ సేనకస్య' ఇతి వికల్పా త్సమాసాంతాభావః. పరిభ్రమన్ సంచరన్నయం వృకోదరో భీమః. సత్యధనస్యేతి సోల్లుంఠనవచనం. అద్యాపి సత్యమేవ రక్ష్యతే, నతు భ్రాతర ఇతి భావః. తవేతి శేషః. మానసం నో దునోతి కచ్చిన్న పరితాపయతి కిం? ని. 'కచ్చిత్కామప్రవేదన' ఇత్యమరః. స్వాభిప్రాయావిష్కరణం కామప్రవేదనం.

అవ. ఇత్యేవం వృకోదరే దయోత్పాదనేన రోషోద్దీపనమభిధాయ ధనంజయం ప్రత్యాహ:—

మూ. విజిత్య యః ప్రాజ్యమయచ్ఛదుత్తరాన్
కురూనకుప్యం వసు వాసవోపమః,
స వల్కవాసాంసి తవాధునాహర
న్కరోతి మన్యుం న కథం ధనంజయః? 38

టీక. వాసవోపమః - వాసవ = దేవేంద్రుఁడు, ఉపమః = ఉపమానముగాకలిగి నట్టి, యః = ఏ, ధనఞ్జయః = అర్జునుఁడు, ఉత్తరాన్ = మేరువున కుత్తరంబులగు, కురూన్ = కురుదేశములను, విజిత్య = జయించి, ప్రాజ్యం=అధికమైనట్టియు, అకుప్యం=

హేమరూప్యాత్మకమైనట్టి, వసు=సువర్ణరజతమణిముక్తాదికమగు ధనమును, అయచ్ఛత్= ఇచ్చెనో, సః = ఆ, ధనఞ్జయః = అర్జునుఁడు, అధునా = ఇప్పుడు, తవ=నీకు, వల్క-వాసాంసి = నారచీరలను, ఆహరన్ = సంపాదించుచున్నవాఁడై, కథం = ఎట్లు, తవ= నీకు, మన్యుం = క్రోధమును, నకరోతి=కలిగించుట లేదు.

తాత్పర్యము. ఓరాజా! ఏయర్జునుఁడు పరాక్రమాదిగుణములచే దేవేంద్రునితోఁ దుల్యుఁడో, యెవ్వాఁడు మనుష్యదుర్గమంబులగు నుత్తరకురుదేశంబులకుఁ జని యచ్చటి రాజులను జయించి వారిచే సువర్ణరజతమణిముక్తాదికమును కప్పములను గొనివచ్చి నీపాదములచెంతనునిచి నిన్నధికభక్తితోఁ బూజించినాఁడో యట్టియర్జునుఁడు నేఁడు నామరూపములులేక యడవులలో సంచరించుచు నీకు నారచీరలను దీసికొనిరాఁదగిన దుర్దశకు పాత్రైనాఁడు. అట్టి యర్జునునిజూచుచున్న నీకిప్పటికైనను నతనియందు జాలికలిగి శత్రువులను సంహరించుటకుఁ గోపమేల కలుగుటలేదో తెలియకున్నది. అతనిని జూచుచున్న నాకు మిగుల జాలికలుగుచున్నది. పురుషుఁడవై పుట్టియు నేమియుఁజేయలేక దిక్కులు జూచుచున్న నిన్నేమనవలసియున్నదో తెలియుటలేదు.

శబ్దాదులు. విజిత్య-అవ్య. యః - యౌ-యే, యచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ప్రాజ్యం-ప్రాజ్యే-ప్రాజ్యాని, ప్రాజ్యశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గోః ద్వితీయైకవచనాన్తః. అయచ్ఛత్ - అయచ్ఛతాం-అయచ్ఛన్ దాణ్ - దాన ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లఙ్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. ఉత్తరం - ఉత్తరౌ-ఉత్తరాన్, ఉత్తరశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. కురుం - కురూ-కురూన్, కురుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. కుప్యాదన్యదకుప్యం-తత్, అకుప్యం-అకుప్యే-అకుప్యాని,అకుప్యశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. వసు-వసునీ - వసూని, వసుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉపమీయతే అనేనేత్యుపమా, వాసవ ఉపమా యస్య, సః, వాసవోపమః - వాసవోపమౌ - వాసవోపమాః, వాసవోపమశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. వల్క-వాసః-వల్క-వాససీ-వల్క-వాసాంసి,వల్క-వాసశ్శబ్దస్సకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. తవ, తే-యువయోః, వాం-యుష్మాకం, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. అధునా-అవ్య. ఆహరన్-ఆహరన్తౌ-ఆహరన్తః, ఆహరచ్ఛబ్ద స్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. కరోతి-కురుతః-కుర్వన్తి, డు కృఞ్-కరణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. మన్యుం - మన్యూ - మన్యూన్, మన్యుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. న - అవ్య. కథం-

అన్వ. ధనం జయతీతి ధనఞ్జయః, ధనఞ్జయః - ధనఞ్జయౌ-ధనఞ్జయాః, ధనఞ్జయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. విజిత్యేతి. ఉపమీయతేఽనయేత్యుపమా, ఆతశ్చోపసర్గ ఇత్యఙ్. వాసవః ఇంద్రః ఉపమా యస్య స వాసవోపమః ఇంద్రతుల్యో యో ధనంజయః. ఉత్తరాన్ కురూన్ మేరోరుత్తరానమానుషాన్ దేశవిశేషాన్ విజిత్య ప్రాజ్యం ప్రభూతం. ని. 'ప్రభూతం ప్రచురం ప్రాజ్య' మిత్యమరః. కుప్యాదన్యదకుప్యం హేమరూపాత్మకం. ని. 'స్యాత్కోశశ్చ హిరణ్యం చ హేమరూప్యే కృతాకృతే, తాభ్యాం యదన్యత్తత్కుప్య' మిత్యమరః. వసు ధనం అయచ్ఛత్ దత్తవాన్. *'పాఘ్రే'త్యాదినా దాణో యచ్ఛాదేశః. స ధనం జయతీతి ధనంజయోఽర్జునః. * 'సంజ్ఞాయాం భృతృవృజీ' త్యాదినా ఖచ్ ప్రత్యయః. 'అరుర్ద్విష' దిత్యాదినా ముమాగమః. అధునా అస్మిన్ కాలే, 'అధునే'తి నిపాతనాత్సాధుః. [1]తవ వల్కవాసాంస్యాహరన్ సంపాదయన్, కథం తవ మన్యుం క్రోధం దుఃఖం వా న కరోతి ? (అథవా వల్కవాసాంస్యాహరన్ ధారయన్, తవ మన్యుం కథం న కరోతి?)-ధనంజయగ్రహణం ప్రావీణ్యప్రకటనార్థమ్.

అవ. నకులసహదేవౌ ప్రత్యాహ:—

మూ. వనాంతశయ్యాకఠినీకృతాకృతీ
కచాచితౌ విష్వగివాగజౌ గజౌ,
కథం త్వమేతౌ ధృతిసంయమౌ యమౌ
విలోకయన్నుత్సహసే న బాధితుమ్. 3౬

టీక. వనాన్తశయ్యాకఠినీకృతాకృతీ - వనాన్త = వనభూమియను, శయ్యా = శయ్యచేత, కఠినీకృత = కఠినముగాఁ జేయఁబడిన, ఆకృతీ = శరీరములుకలిగినట్టియు, విష్వక్ = అంతట, కచాచితౌ-కచ = కేశములచేత, ఆచితౌ = వ్యాపించఁబడినట్టియు, అగజౌ = పర్వతమునందుపుట్టినట్టి, గజావివ స్థితౌ=ఏనుఁగులవలెనున్నట్టి, ఏతౌ = ఈ, యమౌ = కవలగు నకులసహదేవులను, విలోకయన్ = చూచుచున్నట్టి, త్వం = నీవు, కథం = ఎట్లు, ధృతిసంయమౌ = సంతోషమును నియమమును, బాధితుం = బాధించుటకు, నోత్సహసే = ఉత్సహింపవు.

తాత్పర్యము. ఓనృపా! హంసతూలికాతల్పములపైఁ బరుండి హాయిగా నిద్రింపఁ దగిన సుకుమారశరీరులగు నకులసహదేవులశరీరము లడవులలో భూమిమీఁదఁ బండుకొను

---

1 ఇదంశబ్దాదధునా చేతి సూత్రేణాధునాప్రత్యయే ఇదమ ఇశితీశాదేశే యస్యేతి చేతీకారలోపే అధునేతిరూపమితి ప్రక్రియాలేఖనం యుక్తమ్.

టచే మార్దవమునశించి కఠినములగుచున్నవి. పరిమళతైలములేక దువ్వొనకపోవుటచే శిరోజములు మార్దవహీనములై ధూళిధూసరితము లగుచున్నవి. శరీరసంస్కారశూన్యులై యడవియేనుఁగులవలెఁ గాంతిలేక యనాథులవలె దైన్యముతోఁ గృశింపుచున్నారు. అట్టివారినిజూచుచున్న నీకు సంతోషమును సత్యవాక్యపరిపాలనయును నశింపక యెట్లు నిలచియున్నవో యాశ్చర్యముగానున్నది. ఇట్టి నీధైర్యము మెచ్చుకొనఁదగియున్నది. తనయం దనురక్తులైనసోదరులు మితిలేనిబాధల ననుభవించుచుండఁగా వారిని నీవలె నూఱక చూచుచుండెడి కఠినహృదయులగు నన్ను లేకాలమునందును నుండరని నే నూహింపఁజాలను.

శబ్దాదులు. అకఠినే కఠినే సమ్పద్యమానే కృతే కఠినీకృతే, వనాన్తఏవ శయ్యా వనాన్తశయ్యా, వనాన్తశయ్యయా కఠినీకృతే వనాన్తశయ్యాకఠినీకృతే, వనాన్తశయ్యాకఠినీకృతే ఆకృతీ యయోస్తౌ వనాన్తశయ్యాకఠినీకృతాకృతీ, తౌ, వనాన్తశయ్యాకఠినీకృతాకృతిం-ఆకృతీ-ఆకృతీన్, వనాన్తశయ్యాకఠినీకృతాకృతిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాద్వివచనాన్తః. కచైః ఆచితౌ కచాచితౌ, తౌ, కచాచితం - కచాచితౌ-కచాచితాన్, కచాచితశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాద్వివచనాన్తః. విష్వక్-అవ్య. ఇవ-అవ్య. అగే జాయేత ఇతి అగజౌ, అగజః-అగజౌ-అగజాః, అగజశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాద్వివచనాన్తః. గజః - గజౌ-గజాః, గజశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాద్వివచనాన్తః. కథం- అవ్య. త్వం-యువాం-యూయం, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఏతం, ఏనం - ఏతౌ, ఏనౌ-ఏతాన్, ఏనాన్, ఏతచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాద్వివచనాన్తః. ధృతిశ్చ సంయమశ్చ ధృతిసంయమౌ, తౌ, ధృతిసంయమం-ధృతిసంయమౌ-ధృతిసంయమాన్, ధృతిసంయమశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాద్వివచనాన్తః. యమం-యమౌ-యమాన్, యమశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాద్వివచనాన్తః. విలోకయన్-విలోకయన్తౌ-విలోకయన్తః, విలోకయచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఉత్సహసే - ఉత్సహేథే-ఉత్సహధ్వే, ఉత్పూర్వకాత్ షహ-మర్షణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్మనేపది మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః. న-అవ్య. బాధితుం-అవ్య.

వ్యా. వనాంతేతి. వనాంతో వనభూమిరేవ శయ్యా తయా కఠినీకృతాకృతీ కఠినీకృతదేహౌ. ని. 'ఆకారో దేహ ఆకృతి' రితి వైజయంతీ. విష్వక్సమంతతః. ని. 'సమంతతస్తు పరితః సర్వతో విష్వగిత్యపీ' త్యమరః. కచాచితౌ కచవ్యాప్తౌ. వికీర్ణకేశావిత్యర్థః. అతఏవ అగజౌ గిరిసంభవౌ గజావివ స్థితౌ ఏతౌ యమౌ యుగ్మజాతౌ. మాద్రీపుత్రావిత్యర్థః. ని. 'యమో దండధరే ధ్వాంక్షే సంయమే యమజేఽపి చే' తి విశ్వః. విలో

కయంస్త్వం కథం ధృతిసంయమౌ సంతోషనియమౌ. ని. 'ధృతిర్యోగాంతరే ధైర్యే ధారణాధ్వరతుష్టి' ష్వితి విశ్వః-బాధితుం నోత్సహసే న ప్రవర్తసే. 'శకధృష' త్యాదినా తుమున్. అహో తే మహద్ధైర్యమితి సోల్లుంఠనం వచనం.

అవ. అథ రాజ్ఞో దుర్దశాం దర్శయితు[1] ముపోద్ఘాతమాహ:—

మూ. ఇమామహం వేద న తావకీం ధియం
విచిత్రరూపాః ఖలు చిత్తవృత్తయః,
విచింతయంత్యా భవదాపదం పరాం
రుజంతి చేతః ప్రసభం మమాధయః. 38

టీక. ఇమాం = ఈ, తావకీం = నీసంబంధమైన, ధియం=చిత్తవృత్తిని, అహం=నేను, నవేద = తెలిసికొనలేకున్నాను, చిత్తవృత్తయః = చిత్తవృత్తులు, విచిత్రరూపాః ఖలు-విచిత్ర = చిత్రములైన, రూపాఃఖలు = స్వరూపములుకలవికదా, కింతు = ఇఁక నేమనిన, పరాం = ఉత్కృష్టమైన, భవదాపదం-భవత్ = నీయొక్క, ఆపదం=ఆపదను, విచిన్తయన్త్యాః = ఆలోచించుచున్నట్టి, మమ = నాయొక్క, చేతః = చిత్తమును, ఆధయః = మనోవ్యథలు, ప్రసభం = బలాత్కారముగా, రుజన్తి=పీడించుచున్నవి.

తాత్పర్యము. ఓరాజా ! నీవిషయమై యాలోచించుదము. ఇట్టిస్థితియందును గూడ నీబుద్ధి మార్పుచెందుటలేదు. నీహృదయమున నేమియున్నదో నాకుఁ దెలియుట లేదు. పోనిమ్ము, నాచిత్తవృత్తిచే నీచిత్తవృత్తి నాలోచించుదమన్నను బహులబుద్ధు లప్రత్యక్షములు గనుకను ధీరత్వాధీరత్వములచేఁ బలువిధములుగా నుండుటవలన ననుమానించుటకుఁగూడ శక్యముకాదు కనుకను నాదృష్టాంతముచే నూహించుటకు శక్యముకాదు. ఐనను నీకు శత్రువులచేఁ గలిగిన పరాభవాత్మకమగు నాపద నెట్లు దాటవచ్చును, శత్రువులఁ బరిమార్చుటెట్లని పరిపరివిధములుగా నాలోచించెడి నాకే తీరనిదుఃఖము కలుగుచున్నది. నీవెట్టు లీయాపదను భరించుచున్నావో నాకు మిగుల నాశ్చర్యముగాఁ గనఁబడుచున్నది.

శబ్దాదులు. ఇమాం, ఏనాం-ఇమే, ఏనే - ఇమాః, ఏనాః, ఇదం శబ్దో మకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అహం - ఆవాం-వయం, అస్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. వేద - విదతుః-విదుః, విద-జ్ఞాన ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. న-అవ్య. తవ ఇయం తావకీ, తాం, తావకీం-తావక్యౌ-తావకీః, తావకీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః.

---

[1] ప్రకృతార్థం వర్ణయితు మర్థాంతరవర్ణన ముపోద్ఘాతః.

ధియం - ధియౌ - ధియః, ధీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. విచిత్రాణి రూపాణి యాసాం తాః, విచిత్రరూపా - రూపే-రూపాః, విచిత్రరూపా శబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. ఖలు - అవ్య. చిత్తస్య వృత్తయః చిత్తవృత్తయః, చిత్తవృత్తిః-చిత్తవృత్తీ-చిత్తవృత్తయః, చిత్తవృత్తిశబ్ద ఇకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. విచిన్తయన్త్యాః-విచిన్తయన్త్యోః - విచిన్తయన్తీనాం, విచిన్తయన్తీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. భవతః ఆపత్, తాం, భవదాపదం - ఆపదౌ-ఆపదః, భవదాపచ్ఛబ్దో దకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. పరాం-పరే-పరాః, పరాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. రుజతి-రుజతః-రుజన్తి, రుజో-భఙ్గ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. చేతః - చేతసీ-చేతాంసి, చేతశ్శబ్ద స్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ప్రసభం—అవ్య. మమ, మే-ఆవయోః, నౌ - అస్మాకం, నః, అస్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తస్త్రీలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. ఆధిః-ఆధీ-ఆధయః, ఆధిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః.

వ్యా. ఇమామితి. ఇమాం వర్తమానాం. తవేమాం తావకీం త్వదీయాం.* 'తస్యేద' మిత్యణ్ప్రత్యయః. 'తవకమమకావేకవచన' ఇతి తవకాదేశః. ధియమాపద్విషయాం త్వచ్చిత్తవృత్తిం అహం న వేద కీదృశీ వా నవేద్మి. పరబుద్ధేరప్రత్యక్షత్వాదితి భావః. * 'విదో లటో' వేతి ణలాదేశః. న చాత్మదృష్టాం తేనాపన్నత్వాద్దుఃఖిత్వ మనుమాతుం శక్యతే. ధీరాదిష్వనైకాంతికత్వాదిత్యాశయేనాహ—చిత్తవృత్తయః చిత్తవ్యాపారాః విచిత్రరూపాః ధీరాధీరాద్యనేకప్రకారాః ఖలు. కింతు పరాముత్కృష్టాం భవదాపదం విచింతయంత్యాః భావయన్త్యాః మమ చేతశ్చిత్తం. ఆధయో మనోవ్యథాః. * 'ఉపసర్గే ఘోః కి'రితి కి ప్రత్యయః. ప్రసభం ప్రసహ్య రుజంతి భంజంతి. * రుజో భంగ ఇతి ధాతోర్లట్. పశ్యతామపి దుస్సహదుఃఖజననీ త్వద్విపత్తిరనుభవితారం త్వాం న వికరోతీతి మహచ్చిత్రమిత్యర్థః. చేత ఇతి. 'రుజార్థానాం భావవచనానామజ్వరే' రితి షష్ఠీ న భవతి. తత్ర శేషాధికారాచ్ఛేషత్వస్యావివక్షితత్వాదితి.

అవ. తదాపదమేవ శ్లోకత్రయేణాహ:—

మూ. పురాధిరూఢశ్శయనం మహాధనం
విబోధ్యసే యస్స్తుతిగీతిమంగలైః,
అదభ్రదర్భామధిశయ్య స స్థలీం
జహాసి నిద్రామశివైశ్శివారుతైః. 3౭

టీక. యః = యే, త్వం = నీవు, మహాధనం = బహుమూల్యమైన, శయనం = శయ్యను, అధిరూఢస్సన్ = అధిష్ఠించినవాఁడవై, స్తుతిగీతిమఙ్గళైః-స్తుతి = స్తుతులచేతను, గీతి = గానముచేతను, మఙ్గళైః = మంగళశబ్దములచేతను, పురా = పూర్వకాలమునందు, విబోధ్యసే = మేలుకొలుపఁబడుచున్నావో, సః = ఆ, త్వం = నీవు, అదభ్రదర్భాం - అదభ్ర = బహుళమైన, దర్భాం = దర్భలుకలిగినట్టి, స్థలీం = అకృత్రిమపుభూమిని, అధిశయ్య = శయనించి, అశివైః = అమంగళకరములైనట్టి, శివారుతైః - శివా = నక్కల యొక్క రుతైః = ధ్వనులచేత, నిద్రాం=నిద్రను, జహాసి = విడిచిపెట్టుచున్నావు.

తాత్పర్యము. ఓ ద్రౌపదీ! నీవింతగా విచారించుటకు హేతువు కనఁబడదు. నాకెవ్విధమైన యాపదయు రాలేదు. వ్యర్థముగా నీవేల విచారించెదవని యనుకొనకుము. నీకువచ్చినయాపదను దెలిపెద వినుము. పూర్వము నీవంతఃపురములలో మహార్ఘంబులగు హంసతూలికాతల్పంబులపై శయనించియుండ వైతాళికులు స్తుతిగీతములను పాడుచుండ మంగళధ్వనులు చెలరేగుచుండ రాచఠీవితో మేలుకొను నీవిపుడు మహారణ్యములయందు బహుళదర్భాన్వితంబగు భూమిపై శయనించి యమఙ్గళకరంబులగు నక్కకూఁతలచే మేలుకొనుచున్నావు. ఇంతకంటె నాపదయనునది మఱొకటి కలదా? ఆలోచింపుము.

శబ్దాదులు. పురా-అవ్య. అధిరూఢః - అధిరూఢౌ - అధిరూఢాః, అధిరూఢశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. శయనం-శయనే - శయనాని, శయనశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. మహత్ ధనం యస్య తత్, మహాధనం-మహాధనే-మహాధనాని, మహాధనశబ్ద అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. విబోధ్యసే-విబోధ్యేథే - విబోధ్యధ్వే, వి పూర్వకాత్ బుధ-అవగమన ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్మణి లడాత్మనేపది మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః. యః - యౌ-యే, యచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. స్తుతయశ్చ గీతయశ్చ మఙ్గళాని చ స్తుతిగీతిమఙ్గళాని, తైః, స్తుతిగీతిమఙ్గళైః-మఙ్గళాభ్యాం-మఙ్గళైః, స్తుతిగీతిమఙ్గళశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. అదభ్రాః దర్భా యస్యాం సా, తాం, అదభ్రద[illegible] దర్భే-దర్భాః, అదభ్రదర్భాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనా[illegible] అవ్య. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనా[illegible] స్థలీః, స్థలీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. జహాసి - జహిథః, జహీథః-జహిథ, జహీథ, ఓహాక్-త్యాగ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః. నిద్రాం-నిద్రే-నిద్రాః, నిద్రాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అశివేన - అశివాభ్యాం - అశివైః, అశివశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. శివానాం రుతాని శివారుతాని, తైః, శివారుతేన-శివారుతాభ్యాం-శివారుతైః, శివారుతశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనా[illegible]

వ్యా. పురేతి. య స్త్వం మహాధనం బహుమూల్యం శ్రేష్ఠమిత్యర్థః. ని. 'మహాధనం మహామూల్యే' ఇతి విశ్వః. శయనం శయ్యామధిరూఢస్సన్. స్తుతిః గుణోత్కర్ష కథనం, గీతిః గానం, మంగళం చ ఇష్టదేవతాదేశవచనం, తేషాం ద్వంద్వః తైః, యద్వా స్తుతయో గీతయశ్చ తా ఏవ మంగళాని తైః కరణభూతైః పురా విబోధ్యసే వైతాళికైరితి శేషః. పూర్వం విబోధిత ఇత్యర్థః. 'పురి లుఙ్చాస్మే' ఇతి భూతార్థే లట్. స త్వం అదభ్రదర్భాం బహుళకుశాం. ని. 'అదభ్రం బహుళం బహు' ఇతి. 'అస్త్రీ కుశం కుథో దర్భః' ఇతి చామరః. స్థలీమకృత్రిమభూమిం. * 'జానపదే' త్యాదినా అకృత్రిమార్థే జీష్. ఏతేన దుస్సహస్పర్శత్వముక్తం. అధిశయ్య శయిత్వా. 'అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మే'తి కర్మత్వం. * 'అయఙ్యిక్ఙితీ' త్యయఙాదేశః. అశివైరమంగళైః శివారుతైః క్రోష్టువాశితైః. ని. 'శివా హరీతకీ క్రోష్ట్రీ శమీ నద్యామలక్యభే' ఇతి వైజయంతీ. నిద్రాం జహాసి. అద్యేతి శేషః.

మూ. పురోపనీతం నృప రామణీయకం
ద్విజాతిశేషేణ యదేతదంధసా,
తదద్య తే వన్యఫలాశినః పరం
పరైతి కార్శ్యం యశసా సమం వపుః. 38

టీక. హేనృప = ఓరాజా, యత్ = ఏ, ఏతత్ = ఈ, వపుః=శరీరము, పురా= పూర్వమునందు, ద్విజాతిశేషేణ-ద్విజాతి = బ్రాహ్మణులకంటె, శేషేణ=అవశిష్టమైనట్టి, అన్ధసా = అన్నముచే, రామణీయకం = మనోహరత్వమును, ఉపనీతం = పొందింపఁబడినదో, అద్య = ఇప్పుడు, వన్యఫలాశినః-వన్య = వనమందలి, ఫల = ఫలములను, అశినః= భక్షించుచున్నట్టి, తే=నీయొక్క, తత్ = ఆ, వపుః = శరీరము, యశసా సమం=యశస్సుతోఁగూడ, పరం = అత్యంతము, కార్శ్యం=కృశత్వమును, పరైతి=పొందుచున్నది.

తాత్పర్యము. ఓమహారాజా! పూర్వకాలమునందు వేలకొలఁది బ్రాహ్మణులకు వివక్షితత... భుక్తావశిష్టమగు నన్నమును భుజించుచు లోకమున నిరతాన్నప్రదాత మఱియొకఁడు లేఁడని మహాకీర్తిసంపాదించిన మహానుభావుఁడవగు నీవిపుడు మహారణ్యములం దాకులలములఁ దినుచున్నావు. బ్రాహ్మణభుక్తావశిష్టాన్నమును భుజించెడి నీశరీరము పూర్వమున నెంతో రమణీయముగా నుండెడిది. ఇప్పుడు ఆరామణీయకము యశస్సుతోఁబాటు క్షీణించిపోవుచున్నది. ఇంతకంటె నాపద మఱియొకటి లేదు. కాఁబట్టి నీశరీరమునందలి యభిమానముచేతఁగాని, యశస్సునందలి లోభముచేఁగాని తిరిగి యాపూర్వపుకీర్తిని సంపాదించుటకై యత్నింపుము. లేనియెడల రెండును క్షీణించి

పోవును. "సంభావితస్య చాకీర్తిర్మరణాదతిరిచ్యతే" యను న్యాయానుసారమున నప కీర్తి మరణముకంటె నధికమైనదికాఁబట్టి కోపము దెచ్చుకొని శత్రువులను సంహరించి పూర్వపుటౌన్నత్యమును బొందుము.

శబ్దాదులు. పురా-అవ్య. ఉపనీతం-ఉపనీతే-ఉపనీతాని, ఉపనీతశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. హే నృప - హే నృపౌ-హే నృపాః, నృపశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః సంబోధనప్రథమైకవచనాన్తః. రమణీయస్య భావో రామణీయం రామణీయమేవ రామణీయకం, తత్, రామణీయకం - రామణీయకే-రామణీయకాని, రామణీయకశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ద్విజాతిభ్యో శేషం, తేన, ద్విజాతిశేషేణ - ద్విజాతిశేషాభ్యాం-ద్విజాతిశేషైః, ద్విజాతిశేషశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. యత్-యే-యాని, యచ్ఛబ్దో దకారాన్తనపుంసక లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఏతత్ - ఏతే-ఏతాని, ఏతచ్ఛబ్దో దకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అన్ధసా - అన్ధోభ్యాం-అన్ధోభిః, అన్ధశ్శబ్దస్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గ స్తృతీయైకవచనాన్తః. తత్- తే - తాని, తచ్ఛబ్దో దకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైక వచనాన్తః. అద్య-అవ్య. తవ, తే-యువయోః, వాం-యుష్మాకం, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠ్యేకవచనాన్తః. వనే భవాని వన్యాని వన్యాని చ తాని ఫలాని చ వన్యఫలాని, వన్యఫలాని అత్తీతి వన్యఫలాశీ, తస్య, వన్యఫలాశినః-వన్యఫలాశినోః-వన్య ఫలాశినాం, వన్యఫలాశిన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠ్యేకవచనాన్తః. పరం - అవ్య. పరైతి-పరేతః-పరయన్తి, పర పూర్వకాత్ ఇణ్-గతావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పర స్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. కృశస్య భావః కార్శ్యం, తత్, కార్శ్యం-కార్శ్యే-కార్శ్యాని, కార్శ్యశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. యశసా - యశోభ్యాం-యశోభిః, యశశ్శబ్దస్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. సమం- అవ్య. వపుః-వపుషీ-వపూంషి, వపుశ్శబ్దస్సకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. పురేతి. హే నృప! యదేతత్పురోవర్తి వపుః పురా ద్విజాతిశేషేణ ద్విజ భుక్తావశిష్టేన. అంధసా అన్నేన. ని. 'భిస్సాస్త్రీ భక్తమంధోఽన్న' మిత్యమరః. ద్వే జాతీ-జన్మనీ యేషాం తే ద్విజాతయః. తదుక్తం.—శ్లో. 'జన్మనా జాయతే శూద్ర స్సంస్కారైర్ద్విజ ఉచ్యత' ఇతి. 'దంతవిప్రాండజా ద్విజా' ఇత్యమరః. రమణీ యస్య భావో రామణీయకం. మనోహరత్వముపనీతం ప్రాపితం. * నయతేర్ద్వి కర్మకత్వా త్ప్రధానే కర్మణి క్తః. 'ప్రధానకర్మణ్యాఖ్యేయే లాదీనాహుర్ద్వికర్మణా' మితి వచనాత్. అద్య వన్యఫలాశినస్తే తవ తద్వపుః యశసా సమం పరమతి మాత్రం కార్శ్యం పరైతి ప్రాప్నోతి. ఉభయమపి క్షీయత ఇత్యర్థః. అత్ర సహో

క్తిరలంకారః. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే.—శ్లో. "సా సహోక్తిస్సహార్థస్య బలాదేకం ద్వివాచక" మితి.

మూ. అనారతం యౌ మణిపీఠశాయినా
వరంజయద్రాజశిరఃస్రజాం రజః,
నిషీదతస్తౌ చరణౌ వనేషు తే
మృగద్విజాలూనశిఖేషు బర్హిషామ్. ౮౦

టీక. అనారతం = ఎల్లపుడు, మణిపీఠశాయినౌ-మణిపీఠ = మాణిక్యపీఠమందు, శాయినౌ = ఉండునట్టి, యౌ చరణౌ = ఏరెండుపాదములను, రాజశిరస్స్రజాం-రాజ = రాజులయొక్క, శిరః = శిరస్సులయందలి, స్రజాం = పుష్పమాలికలయొక్క, రజః = పరాగము, అరంజయత్ = రంజింపఁజేసెనో, తౌ = ఆ, తే = నీయొక్క, చరణౌ = పాదములు, మృగద్విజాలూనశిఖేషు - మృగ = మృగములచేతను, ద్విజ = బ్రాహ్మణుల చేతను, ఆలూన = భిన్నములైనట్టి, శిఖేషు = అగ్రములుకలిగినట్టి, బర్హిషాం = దర్భల యొక్క, వనేషు = వనములయందు, నిషీదతః = ఉన్నవి.

తాత్పర్యము. ఓమహారాజా ! పూర్వమున రాజాధిరాజులు నీయనుగ్రహమును సంపాదించుకొనుటకై యనేకములగు నుపాయనంబుల గ్రహించి వచ్చి నీకు నమస్కరించునపుడు వారి శిరంబులయందుండెడు పుష్పమాలికల పరాగముచే రంజింపఁజేయఁ బడుచుండెడి నీపాదము లిప్పుడు మహారణ్యములలో మృగద్విజాలూనాగ్రంబులును గర్కశంబులును నగు దర్భలయం దుంచఁబడుచున్నవి గదా. ఇంతకంటె నధికములైన యాపద లెవరికైనను వచ్చినవా?

శబ్దాదులు. అనారతం-అవ్య. యః-యౌ-యే, యచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ద్వితీయాద్వివచనాన్తః. మణిమయః పీఠః మణిపీఠః, మణిపీఠే శయాత ఇతి మణిపీఠ శాయినౌ, తౌ, మణిపీఠశాయినం - శాయినౌ-శాయినః, మణిపీఠశాయిన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాద్వివచనాన్తః. అరఞ్జయత్ - అరఞ్జయతాం - అరఞ్జయన్, రంజ-రాగ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లఙ్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. రాజ్ఞాం శిరాంసి రాజశిరాంసి, రాజశిరస్సు స్రజః రాజశిరస్స్రజః, తాసాం, రాజశిరస్స్రజః - స్రజోః-స్రజాం, రాజశిరస్స్రజశబ్దో జకారాన్తస్స్త్రీలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః. రజః - రజసీ-రజాంసి, రజశ్శబ్దస్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. నిషీదతి - నిషీదతః-నిషీదన్తి, ని పూర్వకాత్ షద్లృ-విశరణగత్యవసాదనేష్విత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషద్వివచనాన్తః. సః - తౌ - తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః

ప్రథమా ద్వివచనా న్తః. చరణః - చరణౌ - చరణాః, చరణశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాద్వివచనాన్తః. వనే-వనయోః-వనేషు, వనశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్స ప్తమీ బహువచనాన్తః. తవ, తే-యువయోః, వాం - యుష్మాకం, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. మృగాశ్చ ద్విజాశ్చ మృగద్విజాః, మృగద్విజై రాలూనాః మృగద్విజాలూనాః, మృగద్విజాలూనాః శిఖా యేషాం తాని, తేషు, మృగద్విజాలూనశిఖే-శిఖయోః - శిఖేషు, మృగద్విజాలూనశిఖశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గ స్స ప్తమీబహువచనాన్తః. బర్హిః-బర్హిషోః-బర్హిషాం, బర్హిశ్శబ్దస్సకారాన్త నపుంసక లిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః.

వ్యా. అనారతమితి. అనారతమజస్రం మణిపీఠశాయినౌ మణిమయపీఠస్థాయినౌ యౌ చరణౌ రాజశిరస్స్రజాం నమద్భూపాలమౌళిస్రజాం రజః పరాగః అరంజయత్. తౌ తే చరణౌ మృగైర్ద్విజైః తపస్విభిశ్చ ఆలూనశిఖేషు ఛిన్నాగ్రేషు - యద్వా మృగాణాం ద్విజైర్దంతైః ఆలూనశిఖేషు. బర్హిషాం కుశానాం. ని. 'బర్హిః కుశ హుతాశయో' రితి విశ్వః. వనేషు నిషీదతః తిష్ఠతః.

అవ. నను సర్వప్రాణిసాధారణ్యామాపది కా పరిదేవనేత్యత్రాహ:—

మూ. ద్విషన్నిమిత్తా యదియం దశా తత
స్సమూలమున్మూలయతీవ మే మనః,
పరైరపర్యాసితవీర్యసంపదాం
పరాభవోఽప్యుత్సవ ఏవ మానినామ్. ౪౧

టీక. యత్ = ఏకారణమువలన, ఇయం = ఇటువంటి, దశా = అవస్థ, ద్విషన్నిమిత్తా-ద్విషత్ = శత్రువులు, నిమిత్తా = కారణముగాఁగలదో, తతః=ఆకారణము వలన, మే = నాయొక్క, మనః = మనస్సును, సమూలం = నిశ్శేషముగా, ఉన్మూలయతీవ = పెల్లగించుచున్నదివలెనున్నది, పరైః = శత్రువులచే, అపర్యాసితవీర్యసమ్పదాం-అపర్యాసిత = ధ్వంసముచేయఁబడనట్టి, వీర్యసమ్పదాం=వీర్యసంపదకలిగినట్టి, మానినాం= మానవంతులకు, పరాభవోఽపి = ఆపదయును, ఉత్సవఏవ = ఆనందమే.

తాత్పర్యము. ఇట్టియవస్థలు తఱచుగా మనుష్యులకు వచ్చుచుండుచుగాన తద్విషయమై దుఃఖింపనవసరములేదనుటకు వీలులేదు. లోకమునందుఁ దఱచుగా నెట్టివారికైనను దైవికముగా నాపదలు సంభవించుచునే యుండునుగాని యాయాపదలయందు శత్రుపరాభవ ముండదుకనుక సంతోషముగానే యుండును. మనకువచ్చిన యాపదలు మాత్ర మట్టివిగాక మానభంగమై శత్రువులవలన వచ్చినవి. ఈయాపదలు యుద్ధమునం

నోడుటవలన సంభవింపలేదు. అదియుఁగాక పౌరుషప్రసక్తియే లేకుండవచ్చినవి గనుక శత్రువులు మాయచేసినందువలన వచ్చినవి గనుక కడుదుస్సహములుగా నున్నవి. మానవంతులకు మానహాని కడుదుస్సహముగా నుండునుగాని యాపదలు దుస్సహములుగా నుండవు. కాఁబట్టి యీయాపద సర్వసామాన్యమైనదని యాలోచించి యూఱకొనుట తగదు. ప్రతిక్రియ చేసితీరవలయును.

శబ్దాదులు. ద్విషన్తః నిమిత్తం యస్యాస్సా, ద్విషన్నిమిత్తా - నిమిత్తే-నిమిత్తాః, ద్విషన్నిమిత్తాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. యత్-అవ్య. ఇయం-ఇమే-ఇమాః, ఇదంశబ్దో మకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. దశా-దశే-దశాః, దశాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. తతః-అవ్య. మూలేన సహితం సమూలం తత్, సమూలం-సమూలే - సమూలాని, సమూలశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉన్మూలయతి-ఉన్మూలయతః - ఉన్మూలయన్తి, ఉత్పూర్వకాత్ మూల - ప్రతిష్ఠాయామిత్యస్మాద్ధాతోః ణిచి కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. ఇవ - అవ్య. మమ, మే - ఆవయోః, నౌ - అస్మాకం, నః, అస్మచ్ఛబ్దో దకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. మనః - మనసీ - మనాంసి, మనశ్శబ్దస్సకారాన్త నపుంసక లిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. పరేణ - పరాభ్యాం - పరైః, పరశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. వీర్యస్య సమ్పత్ వీర్యసమ్పత్, అపర్యాసితా వీర్యసమ్పత్ యేషాం తే అపర్యాసితవీర్యసమ్పదః, తేషాం, అపర్యాసితవీర్యసమ్పదః - సమ్పదోః - సమ్పదాం, అపర్యాసితవీర్యసమ్పచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠీబహువచనాన్తః. పరాభవః - పరాభవౌ - పరాభవాః, పరాభవశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అపి - అవ్య. ఉత్సవః - ఉత్సవౌ - ఉత్సవాః, ఉత్సవశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. మాన ఏషామస్తీతి మానినః, తేషాం, మానినః-మానినోః - మానినాం, మానిన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠీబహువచనాన్తః.

వ్యా. ద్విష ఇతి. యద్యతః కారణాదియం దశా ఈదృశ్యవస్థా. ని. 'దశావర్తావవస్థాయా' మితి విశ్వః. ద్విషంతో నిమిత్తం యస్యాస్సా ద్విషన్నిమిత్తా. శత్రుకృతేత్యర్థః. 'ద్విషోఽమిత్రే' ఇతి శతృప్రత్యయః. తతస్తస్మాన్మే మనః సమూలం నిశ్శేషమున్మూలయతీవోత్పాటయతీవ. దైవికీ త్వాపన్న దుఃఖాయేత్యాహ—పరైరితి. పరైః శత్రుభిరపర్యాసితా అపర్యావర్తితా అధ్వంసితా వీర్యసంపద్యేషాం తేషాం మానినాం పరాభవో విపదపి ఉత్సవ ఏవ ఆనంద ఏవేతి - వైధర్మ్యేణార్థాంతరన్యాసః. మానహానిర్దుస్సహా న త్వాపదితి భావః. యద్వా-కిం భవత్యా ఏవ అస్మాకమపి తుల్యా

మేవేత్యత్రాహ (పరైరితి. పరైరపర్యాసితవీర్యసంపదాం మానినాం భవతాం - పరాభవోఽప్యుత్సవ ఇవేత్యాత్మక్లేశం ప్రకటయతి పరాభవముఖేన.)

అవ. తర్హి కిం కార్యమిత్యత ఆహ:—

మూ. విహాయ శాంతిం నృప ధామ తత్పునః
ప్రసీద సంధేహి వధాయ విద్విషామ్,
వ్రజంతి శత్రూనవధూయ నిఃస్పృహాః
శమేన సిద్ధిం మునయో న భూభృతః. ౪౨

టీక. హేనృప = ఓరాజా !, శాన్తిం = శమమును, విహాయ = విడిచి, తత్ = ప్రసిద్ధమైనట్టి, ధామ = తేజస్సును, విద్విషాం = శత్రువులయొక్క, వధాయ = సంహారముకొఱకు, పునః = తిరిగి, సన్ధేహి = అంగీకరించుమా, ప్రసీద = ప్రసన్నుఁడవగుము, నిఃస్పృహాః = ఆశారహితులైనట్టి, మునయః = మహర్షులు, శత్రూన్ = శత్రువులను, అవధూయ = జయింపక, శమేన = శాంతముచేత, సిద్ధిం = మోక్షసిద్ధిని, వ్రజన్తి = పొందుచున్నారు. భూభృతస్తు = రాజులనిననో, నవ్రజన్తి = పొందరు.

తాత్పర్యము. నీవు పలికినదంతయు యథార్థమే. ఐన నేనిప్పుడు చేయవలసిన కార్యమేద్దియని యడిగెదవేని వినుము. ఓరాజా ! ఇప్పుడైనను పౌరుషశాలురగు మహారాజులకు నిషిద్ధమగు శాంతిమార్గమును విడచి ఆరాజుల కుత్తేజకమగు క్షత్రియ తేజస్సును దాల్చి శత్రుసంహారప్రయత్నమును జేయుము. ఓరాజా ! నిన్ను బ్రతిమాలుకొను చున్నాను. మాయందు దయయుంచి మాకోరికను నెఱవేర్పుము. 'క్రోధమువలన చాల నష్టము లున్నవి. జయాపజయములు దైవాధీనములు గనుక నవశ్యము మనకే జయము కలుగునని నిశ్చయించుటకు వలనుపడదు. శాంతముచేతనే కార్యసిద్ధి యగుటయే కాక నష్టములు నపయశస్సును లేకపోవును. కాఁబట్టి శాంతముగానే మనకార్యమును సాధించెదను' అని యనుటకు వీలులేదు. ఎందుచేనన నిఃస్పృహులగు మహర్షులకు మోక్షసిద్ధిని బొందుటకు శాంతి కార్యసాధకమైనటుల రాజులకు రాజకార్యములను సాధించుటకు సాధకముగాదు. కాఁబట్టి క్షత్రియులు పౌరుషము నవలంబించి శత్రుజయమునకుఁ బ్రయత్నింపవలెనుగాని శాంతిచేఁ బ్రయత్నించుట తెలివితక్కువ పని యగును. కనుక నవశ్యము నీవు పౌరుషము నవలంబించి శత్రుసంహారముచేసి మాబాధలను నివారింప వేఁడుచున్నాను.

శబ్దాదులు. విహాయ-అవ్య. శాన్తిం-శాన్తీ-శాన్తీః, శాన్తిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. హే నృప - హే నృపౌ - హే నృపాః, నృప శబ్ద అకారాన్తో

పుంలిఙ్గః సమ్బోధనప్రథమైకవచనాన్తః. ధామ - ధామనీ - ధామాని, ధామన్ శబ్ద నకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. తత్ - తే తాని, తచ్ఛబ్దో దకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. పునః - అవ్య. ప్రసీద - ప్రసీదతాత్, ప్రసీదతం- ప్రసీదత, ప్రపూర్వకాత్ షద్లు - విశరణగత్యవసాదనేష్వి త్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లోట్ పరస్మైపది మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః. సన్ధేహి - సన్ధత్తాత్, సన్ధత్తం - సన్ధత్త, సమ్పూర్వకాత్ డు ధాఞ్ - ధారణపోషణయోరిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లోట్ పరస్మైపది మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః. వధాయ - వధాభ్యాం - వధేభ్యః, వధశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గశ్చతుర్థ్యేకవచనాన్తః. విద్విషః - విద్విషోః - విద్విషాం, విద్విట్ఛబ్ద షకారాన్తః పుంలింగషష్ఠీబహువచనాన్తః. వ్రజతి - వ్రజతః - వ్రజన్తి, వ్రజ-గతా విత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. శత్రుం - శత్రూ-శత్రూన్, శత్రుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. అవ ధూయ - అవ్య. నిర్గతాః-స్పృహాః యేషాం, తే, నిస్పృహాః, నిస్పృహః-నిస్పృహౌ - నిస్పృహాః, నిస్పృహశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. శమేన - శమాభ్యాం-శమైః, శమశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. సిద్ధిం - సిద్ధీ - సిద్ధీః, సిద్ధిశబ్ద ఇకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. మునిః - మునీ - మునయః, మునిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. న - అవ్య. భువం బిభర్తీతి భూభృతః, భూభృత్ - భూభృతౌ - భూభృతః. భూభృచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః.

వ్యా. విహాయేతి. హేనృప! శాంతిం శమం విహాయ తత్ప్రసిద్ధం ధామ తేజః విద్విషాం వధాయ పునస్సంధేహి అంగీకురు. ప్రసీద ప్రసన్నో భవ. ప్రార్థనాయాం లోట్. నను శమేన కార్యసిద్ధౌ కిం క్రోధేనేత్యత్రాహ.—వ్రజంతీతి. నిఃస్పృహాః నిరీహాః మునయః శత్రూన్ అవధూయ నిర్జిత్య శమేన క్రోధవర్జనేన సిద్ధిం అభీష్టసిద్ధిం మోక్షాఖ్యాం వ్రజంతి, భూభృతస్తు నవ్రజంతి. కైవల్యకార్యవద్రాజకార్యం న శాంతి సాధ్య మిత్యర్థః.

అవ. నృపధామైవ నాస్తీత్యాశంక్య సత్తాం ప్రకటయితుమాహ.—

మూ. పురస్సరా ధామవతాం యశోధనా
స్సుదుస్సహం ప్రాప్య నికారమీదృశం,
భవాదృశాశ్చేదధికుర్వతే రతిం
నిరాశ్రయా హంత హతా మనస్వితా. ౪౩

టీక. కిఞ్చ = మఱియేమన, ధామవతాం = తేజశ్శాలులలో, పురస్సరాః = అగ్రేసరులైనట్టియు, యశోధనాః-యశః = యశస్సు, ధనాః = ధనముగాఁ గలిగినట్టి, భవాదృశాః = మీబోటివారు, సుదుస్సహం = సహింప శక్యముకానట్టియు, ఈదృశం = ముందుచెప్పినటువంటి, నికారం = అపకారమును, ప్రాప్యచ = పొందియు, రతిం = సంతోషమును, అధికుర్వతే చేత్ = స్వీకరించెదరేని, హన్త = అయ్యో!, మనస్వితా = అభిమానిత్వము, నిరాశ్రయాసతీ = ఆశ్రయము లేనిదగుచు, హతా = నష్టమగుచున్నది.

తాత్పర్యము. 'క్షత్రియకులోచితమైన తేజము మాకు లేకపోవుటవలన నిట్లూరక చూచుచున్నాము.' అని చెప్పుటకు వీలులేదు. ఏమన: మీరు మహాతేజశ్శాలురలో నగ్రేసరులు. అట్టి మీబోటి యశోధను లతిదుస్సహములును శత్రుమూలకములును నగు నాపదలు సంభవించినపుడు క్షత్రియకులోచితమగు పౌరుషమును స్వీకరింపక శాంతమునే యవలంబించి స్వస్థచిత్తులై యున్నచో మానవంతులధర్మంబగు పరాక్రమమునకు గతిలేకపోవుచున్నది. కాఁబట్టి పరాక్రమవంతుల కాపదలు నికషోపలమువంటివి గనుక పరాక్రమించి శత్రుసంహారముచేసి యాపదలను రూపుమాపి సర్వాధిపత్యమును వహింపవలసినదేకాని ప్రాకృతజనులవలె నుదాసీనులై యుండఁగూడదు.

శబ్దాదులు. పురస్సరన్తీతి పురస్సరాః, పురస్సరః-పురస్సరౌ-పురస్సరాః, పురస్సరశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. ధామ ఏషామస్తీతి ధామవన్తః, తేషాం, ధామవతః - ధామవతోః - ధామవతాం, ధామవచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః. యశ ఏవ ధనం యేషాం తే, యశోధనాః, యశోధనః - యశోధనౌ-యశోధనాః, యశోధనశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. సుదుస్సహం-సుదుస్సహౌ-సుదుస్సహాన్, సుదుస్సహ శబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ప్రాప్య - అవ్య. నికారం - నికారౌ- నికారాన్, నికారశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఈదృశం - ఈదృశౌ-ఈదృశాన్, ఈదృశశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. భవాదృశః - భవాదృశౌ-భవాదృశాః, భవాదృశశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. చేత్ - అవ్య. అధికురుతే - అధికుర్వాతే-అధికుర్వతే, అధి పూర్వకాత్ డు కృఞ్ - కరణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరిలట్ ఆత్మనేపది ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. రతిం-రతీ-రతీః, రతి శబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. నిర్గతః ఆశ్రయః యస్యాస్సా, నిరాశ్రయా - నిరాశ్రయే - నిరాశ్రయాః. నిరాశ్రయాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. హతా - హతే-హతాః, హతాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. మన ఏషామస్తీతి మన

స్వినః, మనస్వినాం భావః మనస్వితా, మనస్వితా-మనస్వితే-మనస్వితాః, మనస్వితాశబ్ద ఆ...రాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

...వ్యా. పురస్సరా ఇతి. కించ ధామవతాం తేజస్వినాం. మానవతామితి పాఠే ...చారిణాం పరనికారాసహిష్ణూనామిత్యర్థః. పురస్సరంతీతి పురస్సరాః అగ్రేసరాః. *'పురోఽగ్రతోఽగ్రేషు సర్తే' రితి టప్రత్యయః. యశోధనాః భవాదృశాః సుదుస్సహ మతిదుస్సహమీదృశముక్తప్రకారం నికారం పరాభవం ప్రాప్య రతిం సంతోషమధి కుర్వతే స్వీకుర్వతే చేత్తర్హి. హంత ఇతి ఖేదే. మనస్వితా అభిమానితా నిరాశ్రయా సతీ హతా నష్టా. తేజస్విజనైకశరణత్వాన్మనస్వితాయా ఇత్యర్థః. అతః పరాక్రమి తవ్యమితి భావః. యద్యప్యత్ర ప్రసహనస్యాసంగతేరధిపూర్వాత్కృరోతేరథేః ప్రసహనే ఇత్యాత్మనేపదం న భవతి. 'ప్రసహనం పరిభవ' ఇతి కాశికా. తథాప్యస్యాః కర్త్రభిప్రాయవివక్షాయామేవ ప్రయోజకత్వాత్కర్త్రభిప్రాయే 'స్వరితఞిత—'ఇత్యాత్మ నేపదం సిద్ధమ్.

అవ. సత్యపి తస్మిన్ ధామని న తత్ర రుచిరిత్యత్రాహ:—

మూ. అథ క్షమామేవ నిరస్తవిక్రమ
శ్చిరాయ పర్యేషి సుఖస్య సాధనమ్,
విహాయ లక్ష్మీపతిలక్ష్మ కార్ముకం
జటాధరస్సన్ జుహుధీహ పావకమ్. ४४

టీక. అథ=లేక (పక్షాంతరమందు), నిరస్తవిక్రమస్సన్-నిరస్త = పోఁగొట్టుకొనఁ బడిన, విక్రమస్సన్ = పరాక్రమముకలవాఁడవగుచు, చిరాయ = చిరకాలము, క్షమా మేవ=క్షాంతినే, సుఖస్య = సుఖమునకు, సాధనం = సాధనమునుగా, పర్యేషి = నిశ్చ యించుచున్నావా!, తర్హి = అట్లైన, లక్ష్మీపతిలక్ష్మ-లక్ష్మీపతి = రాజులకు, లక్ష్మ = చిహ్నమగు, కార్ముకం = ధనుస్సును, విహాయ = విడిచిపెట్టి, జటాధరస్సన్-జటా = జటలను, ధరస్సన్ = ధరించుచున్నవాఁడవగుచు, ఇహ = ఈమహారణ్యమునందు, పావకం = అగ్నిని, జుహుధి = హోమముచేయుము.

తాత్పర్యము. నాచేఁజెప్పఁబడిన మార్గము నీకిష్టములేక శాంతమునే సుఖసాధన మునుగా నంగీకరించెదవేని వైరాగ్యవంతునకు క్షత్రియవేషముతో నిమిత్తము లేదుగనుక రాజచిహ్నములగు ధనుర్బాణములను విడచి జటాధారివై సాయంప్రాతఃకాలములయం దగ్నిహోత్రమును జేసికొనుచు తపశ్శాలివై యడవులలో నాకలములను భక్షించుచు నుండవలసినదేకాని, రాజచిహ్నములగు ధనుర్బాణములను ధరించి యుభయభ్రష్టమార్గ మున సంచరింపఁగూడదు.

శబ్దాదులు. అథ-అవ్య. క్షమాం-క్షమే-క్షమాః, క్షమాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఏవ - అవ్య. నిరస్తః విక్రమః యేన సః, నిరస్తవిక్రమః - నిరస్త విక్రమౌ- నిరస్తవిక్రమాః, నిరస్తవిక్రమశబ్ద అకారాన్తఃపుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. చిరాయ-అవ్య. పర్యేషి - పరీషః-పరీథ, పరి పూర్వకాత్ ఇణ్ - గతావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః. సుఖస్య-సుఖయోః-సుఖానాం, సుఖ శబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గషష్ఠ్యేకవచనాన్తః. సాధనం-సాధనే-సాధనాని. సాధనశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. విహాయ-అవ్య. లక్ష్మ్యాః పతిః లక్ష్మీపతిః, లక్ష్మీపతేః లక్ష్మ తత్, లక్ష్మీపతిలక్ష్మ-లక్ష్మనీ-లక్ష్మాని, లక్ష్మీపతిలక్ష్మశబ్దో నకారాన్తనపుంసక లిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. కర్మణి భవం కార్ముకం, తత్, కార్ముకం - కార్ముకే - కార్ముకాని, కార్ముకశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ధరతీతి ధరః జటానాం ధరః జటాధరః, జటాధరః-జటాధరౌ-జటాధరాః, జటాధరశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సన్-సన్తౌ - సన్తః, సచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. జుహుధి, జుహుతాత్-జుహుతం-జుహుత, హు-దానాదనయోరిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లోట్ పరస్మైపది మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః. ఇహ-అవ్య. పావకం - పావకౌ-పావకాన్, పావకశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః.

వ్యా. అథేతి. అథ పక్షాంతరే. నిరస్తవిక్రమస్సన్. చిరాయ చిరకాలేనాపి క్షమాం క్షాంతిమేవ. ని. 'క్షితిక్షాంత్యోః క్షమే' త్యమరః. సుఖస్య సాధనం పర్యేషి అవ గచ్ఛతి నిశ్చినోషీత్యర్థః. తర్హి లక్ష్మీపతిలక్ష్మ రాజచిహ్నం కార్ముకం విహాయ, ధరతీతి ధరః. పచాద్యచ్. జటానాం ధరో జటాధరో జటిలస్సన్ ఇహ వనే పావకం జుహుధి. పావకే హోమం కుర్విత్యర్థః. అధికరణే కర్మత్వోపచారః, విరక్తస్య కిం ధనుషేత్యర్థః. *'హుఝల్భ్యో హేర్ధి'రితి ధిరాదేశః.

అవ. అథ సమయోల్లంఘనాద్బిభేషి - తదపి న కించిదిత్యాహః—

మూ. స సమయపరిరక్షణం క్షమం తే
నికృతిపరేషు పరేషు భూరిధామ్నః,
అరిషు హి విజయార్థినః క్షితీశా
విదధతి సోపధి సంధిదూషణాని. ౪౫

టీక. పరేషు=శత్రువులు, నికృతిపరేషు సత్సు-నికృతి = అపకారము, పరేషు సత్సు = ప్రధానముగాఁగలవా రగుచుండఁగా, భూరిధామ్నః - భూరి = విస్తారమైన,

ధామ్నః = తేజస్సుకలిగినట్టి, తే=నీకు, సమయపరిరక్షణం-సమయ = ప్రతిజ్ఞయొక్క, పరిరక్షణం = ప్రతీక్షణము, న క్షమం = తగదు, హి = ఏలన, విజయార్థినః=విజిగీషువులగు, క్షితీశాః = రాజులు, అరిషు = శత్రువులవిషయమై, సోపధి = కపటముతోఁ గూడుకొనినట్టులు, సన్ధిదూషణాని-సన్ధి = సంధియొక్క, దూషణాని = దూషణములను, విదధతి = చేయుచున్నారు.

తాత్పర్యము. పండ్రెండుసంవత్సరములు వనవాసము చేయుటకును నొకసంవత్సర మజ్ఞాతవాసము చేయుటకును బ్రతిజ్ఞ చేసియున్నాము. అట్టిసమయమునకు భంగము కలుగునని మన మాలోచింప నక్కఱలేదు. ఇంతకుఁబూర్వమే మనశత్రువులు సమయభంగము చేసి మన కపకారములు చేయుటయే ప్రధానముగా సంకల్పించుకొనియున్నారు. (పదుమూఁడుసంవత్సరములలోపున మన కపకారములు చేయుటగాని చేయుటకు సంకల్పించుకొనుటగాని సమయభంగ మనఁబడును.) కావున సమయభంగభయమునకు భయపడ నక్కఱలేదు. మహాపౌరుషశాలియు వివేకియు నైనట్టి విజిగీషు వేదైన నొకనెపమును గల్పించి సంధిని జెడఁగొట్టుటకుఁ బ్రయత్నించును. సంధియని యాలోచించి శత్రువుల నుపేక్షింపఁడు. మన కట్టినెపము కల్పింప నవసరములేకుండ నాపనిని మనశత్రువులే చేసియుంచినందున మనకు మఱింత సుకరముగా నున్నది. కావున నిట్టి మంచిసమయమును వ్యర్థపుచ్చక పౌరుషము నంగీకరించి శత్రుసంహారమును జేయుము. మాయాపదల నన్నిటిని బోఁగొట్టి మమ్ములను రక్షింపుము. లోకమున గీర్తిని సంపాదించుకొనుము.

శబ్దాదులు. న-అవ్య. సమయస్య పరిరక్షణం సమయపరిరక్షణం రక్షణం-రక్షణే-రక్షణాని,సమయపరిరక్షణశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.క్షమం-క్షమే-క్షమాని, క్షమశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. తవ, తే-యువయోః, వాం-యుష్మాకం, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠ్యేకవచనాన్తః. నికృతిః పరం యేషాం తే, తేషు, నికృతిపరే-నికృతిపరయోః-నికృతిపరేషు, నికృతిపరశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమీబహువచనాన్తః. పరే-పరయోః-పరేషు, పరశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమీబహువచనాన్తః. భూరి ధామ యస్య సః భూరిధామా, తస్య, భూరిధామ్నః-ధామ్నోః-ధామ్నాం, భూరిధామన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠ్యేకవచనాన్తః. అరౌ-అర్యోః-అరిషు, అరిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమీబహువచనాన్తః. హి-అవ్య. విజయస్య అర్థినః విజయార్థినః, విజయార్థీ - విజయార్థినౌ-విజయార్థినః, విజయార్థిన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. క్షితేరీశాః క్షితీశాః, క్షితీశః-క్షితీశౌ-క్షితీశాః, క్షితీశశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. విదధాతి-విదధతః-విదధతి, విపూర్వకాత్ డు ధాఞ్-ధారణపోషణయో రిత్యస్మాద్ధాతోః

క ర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహువచనా న్తః. ఉపధినా సహితం యథా తథా సోపధి, తత్, సోపధి-సోపధినీ-సోపధీని, సోపధిశబ్ద ఇకారా న్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైక వచనా న్తః. సన్ధేర్దూషణాని సన్ధిదూషణాని తాని సన్ధిదూషణం - సన్ధిదూషణే-సన్ధిదూష ణాని, సన్ధిదూషణశబ్ద అకారా న్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనా న్తః.

వ్యా. న సమయేతి. పరేషు శత్రుషు. నికృతిః శాఠ్యం పరం ప్రధానం యేషు తేషు. తథో క్తేషు అపకారతత్పరేషు సత్సు - భూరిధామ్నః మహౌజసః ప్రతీకార క్షమస్యేత్యర్థః. తే తవ సమయః త్రయోదశసంవత్సరాన్ వనే వత్స్యామీత్యేవం రూపా సంవిత్. ని. 'సమయాశ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్యమరః. తస్య పరి రక్షణం ప్రతీక్షణం న క్షమం న యు క్తం. ని. 'యు క్తే క్షమం శ క్తే హితేత్రి ష్వి'త్యమరః. హి యస్మాత్ విజయార్థినో విజిగీషవః-క్షితీశాః. అరిషు విషయే సోపధి సకపటం యథా తథా. ని. 'కపటోఽ స్త్రీ వ్యాజదంభోపధయశ్ఛద్మకైతవ' ఇత్యమరః. సంధిదూషణాని విదధతి. కేనచిద్వ్యాజేన దోషమాపాద్య సంధిం విఘటయంతీత్యర్థః. శ క్తస్య హి విజి గీషోస్సర్వథా కార్యసాధనం ప్రధానం అన్యత్సమయపరిరక్షణాదికమశ క్తస్యేతి భావః. అర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః. పుష్పితాగ్రావృ త్తం. తల్లక్షణం తు.—శ్లో. 'అయుజిన యుగరేఫతోయకారో యుజిచనజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రే'తి.

అవ. ఉ క్తమర్థమాశీర్వాదపూర్వకముపసంహరతి:—

మూ. విధిసమయనియోగాద్దీప్తిసంహారజిహ్మం
శిథిలవసుమగాధే మగ్నమాపత్పయోధౌ,
రిపుతిమిరముదస్యోదీయమానం దినాదౌ
దినకృతమివ లక్ష్మీస్త్వాం సమభ్యేతు భూయః. ౪౬

ఇతి శ్రీభారవికృతౌ కిరాతార్జునీయే మహాకావ్యే
లక్ష్మీపదలాంఛనే ప్రథమస్సర్గః.

టీక. విధిసమయనియోగాత్-విధి = దైవముయొక్కయు, సమయ = కాలము యొక్కయు, నియోగాత్ = నియమనమువలన, అగాధే = దుస్తరమైనట్టి, ఆపత్ప యోధౌ = ఆపత్సముద్రమునందు, మగ్నం = మునిఁగినట్టియు, దీప్తిసంహారజిహ్మం - దీప్తి = ప్రతాపముయొక్క, సంహార = సంకోచముచే, జిహ్మం = ప్రసన్నుఁడు కాన

ట్టియు, శిథిలవసుం - శిథిల = శిథిలమైన, వసుం = ధనముకలిగినట్టియు, రిపుతిమిరం = చీఁకటివంటిశత్రువును, ఉదస్య = పోఁగొట్టి, ఉదీయమానం = ఉదయించుచున్నట్టి, త్వాం=నిన్నును, దినాదౌ = ప్రాతఃకాలమునందు, దినకృతమివ = సూర్యునివలె, లక్ష్మీః= లక్ష్మి, భూయః = తిరిగి, సమభ్యేతు = పొందుఁగాక.

తాత్పర్యము. దైవయోగమువలనను గాలవశమువలనను దుస్తరంబగు నాపత్స ముద్రమున మునిఁగియుండుటవలనఁ బ్రతాపాభావమువలనఁ బ్రసన్నుఁడవుగాకను ధనము క్షయింపఁగా నామరూపములు లేనివాఁడవై యున్నావు. అట్టి నీవు చీఁకటులవంటి శత్రువులను సంహరించి ఉదయాభిముఖుఁడవై యుండుటవలన సముద్రము నస్తమించి కిరణప్రసారములేక జిహ్ముఁడై ప్రాతఃకాలమున చీఁకటులను బారఁద్రోలి ఉదయాభి ముఖుఁడైన సూర్యునివలెఁ బ్రకాశించుచున్న నిన్ను లక్ష్మి వరించుఁగాక. కాఁబట్టి దైవ యోగమువలనను, గాలవశమువలనను నాపదలు చుట్టుకొనుటవలన నిదివఱకు బలము పౌరుషము ధనము నశించినను నిప్పుడు దైవము కాలము ననుకూలము లగుటవలన బలము పౌరుషము ధనము కలిగి శత్రువులను సంహరించుటకును బ్రతాపమును జూపించుటకును వీలుకలిగినది కావున శత్రుసంహారముచేసి దినదినాభివృద్ధిని బొందుము.

శబ్దాదులు. విధిశ్చ సమయశ్చ విధి సమయౌ, విధిసమయయోర్నియోగః, తస్మాత్, విధిసమయనియోగాత్ - నియోగాభ్యాం-నియోగేభ్యః, విధిసమయనియోగశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. దీప్తేస్సంహారః దీప్తిసంహారః, దీప్తిసంహారేణ జిహ్మః, తం, దీప్తిసంహారజిహ్మం-జిహ్మౌ-జిహ్మాన్, దీప్తిసంహారజిహ్మశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. శిథిలం వసు యస్య సః శిథిలవసుః, తం, శిథిలవసుం-వసూ-వసూన్, శిథిలవసుశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. న గాధః అగాధః, తస్మిన్, అగాధే-అగాధయోః-అగాధేషు, అగాధశబ్ద అకారాన్తఃపుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. మగ్నం-మగ్నౌ-మగ్నాన్, మగ్నశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆపత్పయోధిరివ ఆపత్పయోధిః, తస్మిన్, ఆపత్పయోధౌ - ఆపత్పయోధ్యోః-ఆపత్పయోధిషు, ఆపత్పయోధిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. రిపుస్తిమిరమివ రిపుతిమిరం, తత్, రిపుతిమిరం-తిమిరే - తిమిరాణి, రిపుతిమిరశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉదస్య-అవ్య. ఉదీయమానం-ఉదీయమానౌ-ఉదీయమానాన్, ఉదీయమానశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. దినస్యాదిః దినాదిః, తస్మిన్, దినాదౌ - దినాద్యోః - దినాదిషు, దినాదిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. దినం కరోతీతి దినకృత్, తం, దినకృతం-దినకృతౌ - దిన

కృతః, దినకృచ్ఛబ్ద స్తకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. లక్ష్మీః-లక్ష్మ్యాః లక్ష్మ్యః, లక్ష్మీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. త్వాం, త్వా - యువాం, వాం-యుష్మాన్, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. సమ ధ్యేతు-సమభీతాత్, సమభీతం-సమభీత, సం, అభి - పూర్వకాత్ ఇణ్-గతా విత్యస్మా ద్ధాతోః కర్తరి లోట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. భూయః-అవ్య.

వ్యా. విధీతి. విధిర్దైవం. ని. 'విధిర్విధానే దైవే చే'త్యమరః. సమయః కాలః తయోర్ని యోగాన్నియమనాద్ధేతోః. తయో ర్దురతిక్రమత్వా దితి భావః. యద్వా విధే స్సమయః కాలః తస్య నియోగాత్సంబంధాత్. అగాధే దుస్తరే. ఆపత్పయోధిరి వేత్యు పమితసమాసః. దినకృతమివేతి వక్ష్యమాణానుసారాత్ తస్మిన్ ఆపత్పయోధౌ మగ్నం. సూర్యోఽపి సాయం సాగరే మజ్జతి అపరేద్యురున్మజ్జతి చేత్యాగమః. దీప్తిః ప్రతాపః ఆతపశ్చ తస్యాస్సంహారేణ సంకోచేన జిహ్మమప్రసన్నం. శిథిలవసుం శిథిలధనం అన్యత్ర శిథిలరశ్మిం. ని. 'వసుర్దేవేఽగ్నౌ రశ్మౌ చ వసుతోయే ధనే మణౌ' వితి వైజయంతీ. శిథిలబలమితి పాఠే తు ఉభయత్రాపి శిథిలశక్తికమిత్యర్థః. శిథిలవశమితి పాఠే - వశఅభి ప్రాయః, తథా లోకే ప్రయోగః, తద్వశే దేవదత్తో వర్తత ఇత్యాదిః. శిథిలదశమితి పాఠే దశా అవస్థా. రిపుస్తిమిరమివ రిపుతిమిరం - ఉదస్య నిరస్య ఉదీయమాన ముద్యంతం * ఈఙ్-గతావితి ధాతో ర్దైవాదికాత్కర్తరి శానచ్. త్వాం దినాదౌ దిన కృతమివ లక్ష్మీః భూయస్సమధ్యేతు భజతు. * 'ఆశిషి లిఙ్లోటౌ' వితి లోట్. చమత్కారకారితయా మంగళాచరణరూపతయా చ సర్గాంత్యశ్లోకేషు లక్ష్మీశబ్ద ప్రయోగః. యథాహ భగవాన్ భాష్యకారః.—'మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని చ శాస్త్రాణి ప్రథంతే, వీరపురుషకాణ్యాయుష్మత్పురుషకాణి చ భవంతి, అధ్యేతారశ్చ ప్రవక్తారో భవంతీ'తి. పూర్ణోపమేయం. మాలినీవృత్తం. తల్లక్షణన్తు.—శ్లో. 'ననమయయయుతేయం మాలినీభోగిలోకై' రితి. సర్గాంత త్వాద్వృత్తభేదః. యథాహ దండీ.—శ్లో. 'సర్గైరనతివిస్తీర్ణైశ్శ్రవ్యవృత్తైస్సుసంధిభిః, సర్వత్ర భిన్నవృత్తాంతైరుపేతం లోకరంజక' మితి.

అథ కవిః కావ్యవర్ణనీయాఖ్యానపూర్వకం సర్గపరిసమాప్తిం కథయతి—ఇతీతి. ఇతి శబ్దః పరిసమాప్తౌ. భారవికృతావితి కవినామకథనం. మహాకావ్య ఇతి మహచ్ఛబ్దేన లక్షణసంపత్తిస్సూచితా. కిరాతార్జునీయ ఇతి కావ్యవర్ణనీయయోః కథనం. ప్రథమస్సర్గః సమాప్త ఇతిశేషః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. కిరాతార్జునావధికృత్య కృతో గ్రంథః కిరాతార్జునీయం. * 'శిశుక్రంద—' ఇత్యాదినా ద్వంద్వాచ్ఛప్రత్యయః. రాఘవపాండ

వీయమితి వత్. తథాప్యర్జున ఏవాత్ర నాయకః. కిరాతస్తు తదుత్కర్షాయ ప్రతిభట తయా వర్ణితః. యథాహ దండీ.—శ్లో. 'వంశవీర్యప్రతాపాదీన్ వర్ణయిత్వా రిపోరపి, తజ్జయాన్నాయకోత్కర్షకథనం చ ధినోతి నః' ఇతి. అథాయం సంగ్రహశ్లోకః—'నేతా మధ్యమపాండవో భగవతో నారాయణస్యాంశజస్తస్యోత్కర్షకృతే త్వవర్ణ్యతతరాం దివ్యః కిరాతః పునః, శృంగారాదిరసోఽఙ్గమత్ర విజయీ వీరః ప్రధానో రసశ్శైలాద్యాని చ వర్ణితాని బహుశో దివ్యాస్త్రలాభః ఫల' మితి.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ శ్రీమహామహోపాధ్యాయ కోలాచల మల్లినాథసూరివిరచితాయాం కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యాయాం ఘంటాపథసమాఖ్యాయాం ప్రథమస్సర్గః.

ద్వితీయ స్సర్గః.

అవ. ఇతీత్థం నీతిమార్గదర్శనే కృతే సతి కిం జాతమిత్యత్రాహ:—

మూ. విహితాం ప్రియయా మనఃప్రియా
మథ నిశ్చిత్య గిరం గరీయసీమ్,
ఉపపత్తిమదూర్జితాశ్రయం
నృపమూచే వచనం వృకోదరః. ౧

టీక. అథ = తర్వాత, వృకోదరః = భీముఁడు, ప్రియయా = భార్యయగు ద్రౌపదిచే, విహితాం = పలుకఁబడినట్టియు, మనఃప్రియాం=మనోహరమైనట్టి, గిరం= వాక్యమును, గరీయసీం = మిగుల సారముగలదానినిగా, నిశ్చిత్య=నిశ్చయించి, నృపం= ధర్మరాజునుగూర్చి, ఉపపత్తిమత్ = యుక్తియుక్తమైనట్టియు, ఊర్జితాశ్రయం - ఊర్జిత = గొప్పదైన, ఆశ్రయం=అర్థముకలిగినట్టి, వచనం=వాక్యమును, ఊచే=పలికెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లు ప్రియురాలగు ద్రౌపది హృదయంగమముగాఁ బలికినవాక్యములను విని వానియందు సారమున్నదని నిశ్చయించి భీముఁడు యుక్తియుక్తములునుదాత్తార్థములు నగువాక్యములను ధర్మరాజుతో చెప్పెను.

శబ్దాదులు. విహితాం-విహితే-విహితాః, విహితాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ప్రియయా-ప్రియాభ్యాం-ప్రియాభిః, ప్రియాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గ స్తృతీయైకవచనాన్తః. మనసః ప్రియా మనఃప్రియా, తాం, మనఃప్రియాం - ప్రియే-ప్రియాః, మనఃప్రియాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అథ - అవ్య. నిశ్చిత్య-అవ్య. గిరం-గిరౌ-గిరః, గీర్శబ్దో రేఫాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇయం గుర్వీ-ఇయం గుర్వీ, ఇయమనయోరతిశయేన గుర్వీ గరీయసీ, తాం, గరీయసీం - గరీయస్యౌ - గరీయసీః, గరీయసీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉపపత్తి రస్యాస్తీత్యుపపత్తిమత్, తత్, ఉపపత్తిమత్ - ఉపపత్తిమతీ-ఉపపత్తిమన్తి, ఉపపత్తిమచ్ఛబ్దస్తకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఊర్జితః ఆశ్రయః యస్య, తత్, ఊర్జితాశ్రయం-ఊర్జితాశ్రయే-ఊర్జితాశ్రయాణి,ఊర్జితాశ్రయశబ్ద అకారాన్తనపుంసక లిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. నృపం-నృపౌ-నృపాన్, నృపశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో

ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఊచే-ఊచాతే-ఊచిరే, బ్రూఞ్-వ్యక్తాయాం వాచీత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. వచనం-వచనే - వచనాని, వచనశబ్దో అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. వృకోదరః - వృకోదరౌ - వృకోదరాః, వృకోదరశబ్ద అకారాన్తఃపుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. విహితామితి. అథ వృకోదరో భీమః ప్రియయా ద్రౌపద్యా. ప్రియాగ్రహణమస్యా హితోపదేశతాత్పర్యసూచనార్థం. విహితాం అభివిహితామిత్యర్థః. విపూర్వస్య దధాతేః క్రియాసామాన్యవాచినో యోగ్యవిశేషపర్యవసానాత్. మనః ప్రియామభిమతార్థయోగాన్మనోహరాం. విశేషణద్వయేనాపి గిరో గ్రాహ్యత్వ ముక్తం. గిరం - గరీయసీం సారవత్తరాం నిశ్చిత్య నృపం యుధిష్ఠిరం-ఉపపత్తిమత్ యుక్తియుక్తం - ఊర్జితాశ్రయముదారార్థం వచనం. ఊచే ఉక్తవాన్. * కర్తరి లిట్. బ్రువో వచిరాదేశః. 'బ్రువిశా' సీత్యాదినా ద్వికర్మకత్వం. 'అకథితం' చేతి నృపస్య కర్మత్వం. అస్మిన్ సర్గేవియోగినీవృత్తం. తల్లక్షణం తు.—శ్లో. 'విషమే ససజాగురుస్సమే నభరాలోథ గురుర్వియోగినీ' తి.

అవ. కిం తద్వచనం తదాహ:—

మూ. యదవోచదవేక్ష్య మానినీ
పరితస్స్నేహమయేన చక్షుషా,
అపి వాగధిపస్య దుర్వచం
వచనం తద్విదధీత విస్మయమ్. ౨

టీక. మానినీ = క్షత్రియకులాభిమానముకలిగిన ద్రౌపది, స్నేహమయేన = స్నేహప్రచురమైనట్టి, చక్షుషా=నేత్రముచే, పరితః = అంతట, అవేక్ష్య = చూచి, యత్ = ఏవచనమును, అవోచత్ = పలికెనో, వాగధిపస్యాపి = బృహస్పతికిని, దుర్వచం = పలుకుటకుశక్యముకానట్టి, తత్ = ఆ, వచనం = వచనము, విస్మయం = ఆశ్చర్యమును, విదధీత = చేయును.

తాత్పర్యము. ప్రభూ ! క్షత్రియకులాభిమానముకలిగిన ద్రౌపది మనయందలి ప్రేమచే సర్వవిధముల బాగుగ నాలోచించి మనయభివృద్ధిని గోరి బృహస్పతి కూడ నిట్లు పలుకఁగలఁడా, యని వినువారలకుఁ దోఁచునటుల యుక్తియుక్తముగాను శాస్త్రీయముగాను బలికినది. ఆమాటలను వినినవారికి నాశ్చర్యము కలుగకమానదు. కాఁబట్టి ద్రౌపదిచేఁ జెప్పఁబడినవచనములు గ్రాహ్యములని నాయభిప్రాయము.

శబ్దాదులు. యత్ - యే - యాని, యచ్ఛబ్దో దకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అవోచత్-అవోచతాం - అవోచన్, బ్రూఞ్-వ్యక్తాయాం వాచీత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లఙ్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. అవేక్ష్య - అవ్య. మానఅస్యా అస్తీతి, మానినీ - మానిన్యౌ - మానిన్యః, మానినీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. పరితః - అవ్య. స్నేహస్య వికారః స్నేహమయం, తేన, స్నేహమయేన - స్నేహమయాభ్యాం - స్నేహమయైః, స్నేహమయశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. చక్షుషా - చక్షుర్భ్యాం - చక్షుర్భిః, చక్షుశ్శబ్దస్సకారాన్తనపుంసకలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. అపి - అవ్య. వాచామధిపః వాగధిపః, తస్య, వాగధిపస్య - వాగధిపయోః - వాగధిపానాం, వాగధిపశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠ్యేకవచనాన్తః. దుర్వచం - దుర్వచే - దుర్వచాని, దుర్వచశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. వచనం - వచనే- వచనాని, వచనశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. తత్ - తే - తాని, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. విదధీత - విదధీయాతాం-విదధీరన్, విపూర్వకాత్ డుధాఞ్-ధారణపోషణయోరిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిఙాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. విస్మయం - విస్మయౌ - విస్మయాన్, విస్మయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః.

వ్యా. యదితి. మానినీ క్షత్రకులాభిమానవతీ ద్రౌపదీ, స్నేహమయేన స్నేహప్రచురేణ. * 'తత్ప్రకృతవచనే మయట్'. చక్షుషా జ్ఞానచక్షుషా. ఏతేనాప్తత్వముక్తం. పరితోఽవేక్ష్య సర్వతో వివిచ్య యద్వచనమవోచత్-బ్రువో వచేర్వా లుఙ్. 'వచ-ఉ'మిత్యుమాగమః. వాగధిపస్య బృహస్పతేరపి-దుర్వచం వక్తుమశక్యం. * శేషే షష్ఠీయం, సకృద్యోగలక్షణా. అతో 'న లోకే' త్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధో నాస్తి. తద్వచనం విస్మయం విదధీత. సర్వస్యాపీతి శేషః. అథవా వాగధిపస్యాపి విస్మయం విదధీతేతి సంబంధః. దుర్వచం. కేనాపీతి శేషః. యతః స్త్రైణమపి శాస్త్రమనురుణద్ధి హితం చానుబధ్నాతి. అతో విస్మయకరం గ్రాహ్యం చైతద్వచనమితి తాత్పర్యార్థః.

అవ. విస్మయకరత్వే హేతుమాహ:—

మూ. విషమోఽపి విగాహ్యతే నయః
కృతతీర్థః పయసామివాశయః,
స తు తత్ర విశేషదుర్లభ
స్సదుపన్యస్యతి కృత్యవర్త్మ యః. 3

టీక. విషమోఽపి = తెలిసికొనశక్యముకానిదైనప్పటికి, నయః = నీతిశాస్త్రము, పయసామాశయ ఇవ = చెఱువువలె, కృతతీర్థస్సన్ - కృత = చేయఁబడిన, తీర్థస్సన్ = అభ్యాసాద్యుపాయములు కలదగుచు, విగాహ్యతే = గ్రహింపఁబడుచున్నది. కిన్తు = ఇఁకనేమన, తత్ర = ఆనీతిశాస్త్రమువిషయమై, సః = అటువంటిపురుషుఁడు, విశేష దుర్లభః - విశేష = మిగుల, దుర్లభః = దుర్లభుఁడు, యః = ఏపురుషుఁడు, కృత్యవర్త్మ- కృత్య = సన్ధివిగ్రహాదికార్యములయొక్క, వర్త్మ = మార్గమును, సత్ = దేశకాలాద్యవిరుద్ధమగునట్లుగా, ఉపన్యస్యతి = ఉపన్యసించుచున్నాఁడో.

తాత్పర్యము. లోకమున నగాధోదకము కలిగి దిగుటకు సరియైన తీర్థము (రేవు,) లున్నను హ్రదముసంగతి తెలియనంతవఱకు దిగుటకు భయముగానుండును. దానివృత్తాంతము దెలిసినవారు వచ్చి యీహ్రదంబున దిగి స్నానాదికము చేసికొనవచ్చునని పలికినచో దానిలో దిగి స్నానాదికము జేసికొనుటకుఁ గష్టమేమియు నుండనటుల రాజనీతియు గాంభీర్యములగు బహువిశేషవిషయంబులతోఁ బ్రకాశించుచుండుటవలన నావిశేషవిషయములను తెలిసికొనుట మిగుల కష్టముగానుండును. ఐనను, విషయములను స్పష్టముగా బోధించుటకు సమర్థులగు గురువులయొద్ద నభ్యాసము చేయుచున్నకొలఁదిని గూఢములగు నావిషయములన్నియు, స్పష్టముగా బోధపడుటకు సందేహముండదు. గాని దారితెన్ను లేని హ్రదమునకు మార్గమును గల్పించి దిగుట కనువగురేవును జేసి దానియందలి గోతులను సమముగాఁ జేయించి దుష్టములగుజలజంతువు(మొసళ్లు)లను జంపించుటగాని యావలకుఁ బారఁద్రోలుటగాని బేసిరాళ్లను తీసివేయించి స్నానయోగ్యమగునటులు చేయించినమహాపురుషుఁడు దుర్లభుఁడైనట్లు దేశకాలములకు విరోధము లేకుండునటుల సంధివిగ్రహాదికార్యముల ననుభవపూర్వకముగా నుపదేశించి యాయాదేశంబుల నాయాకాలములయందు దాయాసంధివిగ్రహాదికార్యములను నడిపించుమహానుభావుఁడగు, పురుషుఁడు దొరకుట కష్టము. ద్రౌపదియు ననుభవపూర్వకముగా నన్నిటిని నాలోచించియే - ప్రస్తుతకాలమునఁ జేయఁదగుకార్యమును నిర్ణయించి మన కభివృద్ధికరమగుమార్గ మాలోచించి దేశకాలముల కవిరుద్ధమగునట్టులు పలికినది. స్త్రీయయ్యు నిట్లు పలుకుట యాశ్చర్యకరమైనవిషయము కాదా?

శబ్దాదులు. విషమః - విషమౌ - విషమాః, విషమశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అపి - అవ్య. విగాహ్యతే - విగాహ్యేతే - విగాహ్యన్తే, వి - పూర్వకాత్ గాహూ-విలోడన ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్మణి లడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. నయః-నయౌ-నయాః, నయశబ్ద అకారాన్తఃపుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. కృతం తీర్థం యస్య సః కృతతీర్థః, కృతతీర్థః - కృతతీర్థౌ - కృతతీర్థాః, కృతతీర్థ శబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. పయసః-పయసోః - పయసాం, పయశ్శబ్ద

స్సకారాన్తనపుంసకలిఙ్గస్య షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. ఆశయః - ఆశయౌ - ఆశయాః, ఆశయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సః - తౌ - తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. తు-అవ్య. విశేషేణ దుర్లభః విశేషదుర్లభః, విశేషదుర్లభః-విశేషదుర్లభౌ - విశేషదుర్లభాః, విశేషదుర్లభశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సత్ - సతి - సన్తి, సచ్ఛబ్దస్తకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైక వచనాన్తః, ఉపన్యస్యతి - ఉపన్యస్యతః-ఉపన్యస్యన్తి, ఉప-ని-పూర్వకాత్ అసు-క్షేపణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. కృత్యస్య వర్త్మ కృత్య వర్త్మ, తత్, కృత్యవర్త్మ - వర్త్మనీ - వర్త్మాని, కృత్యవర్త్మన్ శబ్దో నకారాన్త నపుంసక లిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః.

వ్యా. విషమ ఇతి. విషమోఽపి దుర్బోధోఽపి. అన్యత్ర దుష్ప్రవేశోఽపి. నయో నీతిశాస్త్రం. పయసామాశయో హ్రద ఇవ. కృతతీర్థః కృతాభ్యాసాద్యుపాయస్సన్. ని. 'తీర్థం శాస్త్రాధ్వరక్షేత్రోపాయోపాధ్యాయమన్త్రి' ష్వితి విశ్వః. అన్యత్ర కృత జలావతారస్సన్. ని. 'యోనౌ జలావతారే చ తీర్థ' మితి హలాయుధః. విగాహ్యతే గృహ్యతే ప్రవిశ్యతే చ. కింతు తత్ర నయే జలాశయే చ, స తాదృశః పురుషః విశేష దుర్లభః అత్యంతదుర్లభః యః కృత్యం సంధివిగ్రహాదికార్యం స్నానాదికం చ, తస్య వర్త్మ సత్సాధు దేశకాలాద్యవిరుద్ధం యథా తథేత్యర్థః. అన్యత్ర నక్రగ్రాహపాషాణాది రహితం. యథా తథా ఉపన్యస్యతి ఉదాహరతి. ని. 'ఉపన్యాసస్తు వాఙ్ముఖం' ఉపోద్ఘాత ఉదాహార' ఇత్యమరః. యథా కేనచిత్ కృతతీర్థే పయసి గంభీరేఽపి ప్రవేష్టార స్సంతి. తీర్థకరస్తు విరళః. తద్వన్నీతావపి నిగూఢమపి తత్త్వం సతి వక్తరి బోద్ధార స్సంతి. వక్తా తు న సులభః. అత ఇయం ద్రౌపదీ అపతితాపి సాధు వక్తీతి యుజ్యతే విస్మయ ఇతి తాత్పర్యార్థః.

అవ. అథ గ్రాహ్యత్వే హేతుమాహ:—

మూ. పరిణామసుఖే గరీయసి
వ్యథకేఽస్మిన్ వచసి క్షతౌజసామ్,
అతివీర్యవతీవ భేషజే
బహురల్పీయసి దృశ్యతే గుణః. ౪

టీక. పరిణామసుఖే - పరిణామ = ఫలకాలమునందు, సుఖే = హితమైనట్టియు, గరీయసి = అర్థముచే గొప్పదైనట్టియు, క్షతౌజసాం-క్షత=క్షీణమైన, ఓజసాం=శక్తిగల వారలకు, వ్యథకే=భయంకరమైనట్టియు, అల్పీయసి=అల్పాక్షరములుకలిగినట్టి, అస్మిన్=

ఈ, వచసి = వచనమునందు, అతివీర్యవతి = మిగులసామర్థ్యముకలిగినట్టి, భేషజఇవ = ఔషధమునందువలె, బహుః=అధికమైన, గుణః=గుణము, దృశ్యతే = కనఁబడుచున్నది.

తాత్పర్యము. మొట్టమొదట మిగులఁ గష్టముగాఁ గనుపించుచుండినను నాలోచించినకొలఁది ఫలకాలమున హితముగానుండునట్లు బహ్వర్థముకలిగిన చిన్నపదములచేఁ దనయభిప్రాయమునంతను స్పష్టముగాఁ దెలియునట్లును మహాతేజశ్శాలుర కుత్సాహజనకముగాను ద్రౌపది పలికినది. అట్టివచనములయందు క్షీణశక్తులగువారికి బాధకరముగానున్నను నాలోచించినకొలఁది చాలగుణములు (మానసంరక్షణము—రాజ్యలాభము మొదలగునవి) కనుపించుచున్నవి. లోకమున రోగమువచ్చినపుడు వేసికొనుటకుఁ గష్టముగానున్నను జీర్ణమునకువచ్చినకొలఁది బాధలు తగ్గించుననియు శ్రేష్ఠములునగు చిన్నచిన్నమాత్రలయందు పెద్దగుణముకనుపించినట్లే యీద్రౌపదీవాక్యములయందును గుణము కనఁబడుచున్నది. దోషములు కనఁబడుటలేదు. కాఁబట్టి ఈమెవాక్యములను గ్రహించి తదనుసారముగా వ్యవహరించినయెడల మన కెవ్విధమైననష్టము వాటిల్లదు గనుక నీమెవాక్యములను మనము గ్రహించితీరవలెనని నాయభిప్రాయము.

శబ్దాదులు. పరిణామే సుఖం పరిణామసుఖం, తస్మిన్, పరిణామసుఖే, సుఖే-సుఖయోః - సుఖేషు, పరిణామసుఖశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గస్స ప్తమ్యేకవచనాన్తః. ఇదం గురు ఇదం గురు ఇదమనయోరతిశయేన గురు గరీయః, తస్మిన్, గరీయసి-గరీయసోః-గరీయస్సు, గరీయశ్శబ్దస్సకారాన్తనపుంసకలిఙ్గస్స ప్తమ్యేకవచనాన్తః. వ్యథకే - వ్యథకయోః-వ్యథకేషు, వ్యథకశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గస్స ప్తమ్యేకవచనాన్తః. అస్మిన్ - అనయోః, ఏనయోః - ఏషు, ఇదం శబ్దో మకారాన్తనపుంసకలిఙ్గస్స ప్తమ్యేకవచనాన్తః. వచసి - వచసోః - వచస్సు, వచశ్శబ్దస్సకారాన్తనపుంసకలిఙ్గస్స ప్తమ్యేకవచనాంతః. క్షతం ఓజః యేషాం తే, క్షతౌజసః, తేషాం, క్షతౌజసః-క్షతౌజసోః-క్షతౌజసాం, క్షతౌజశ్శబ్దస్సకారాన్తనపుంసకలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః. అతి వీర్యం అతివీర్యం, అతివీర్యమస్యాస్తీత్యతివీర్యవత్, తస్మిన్, అతివీర్యవతి - అతివీర్యవతోః - అతివీర్యవత్సు, అతివీర్యవచ్ఛబ్దస్తకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్స ప్తమ్యేకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. భేషజే-భేషజయోః - భేషజేషు, భేషజశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గస్స ప్తమ్యేకవచనాన్తః. బహుః - బహూ - బహవః, బహుశబ్దఉకారాన్తపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇదమల్పమిదమల్పమిదమనయోరతిశయేన అల్పమల్పీయః, తస్మిన్, అల్పీయసి - అల్పీయసోః - అల్పీయస్సు, అల్పీయశ్శబ్దస్సకారాన్తనపుంసకలిఙ్గస్స ప్తమ్యేకవచనాన్తః. దృశ్యతే-దృశ్యేతే - దృశ్యన్తే, దృశిర్ - ప్రేక్షణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్మణి లడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః, గుణః - గుణౌ - గుణాః, గుణశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. పరిణామేతి. పరిణామః ఫలకాలః అన్యత్ర పరిపాకావస్థా చ. తత్ర సుఖేహితే. ని. 'శస్తం చాథ త్రిషు ద్రవ్యే పాపపుణ్యసుఖాది చే'తి సుఖశబ్దస్య విశేష్య లింగత్వం. గరీయసి గుర్వర్థప్రతిపాదకే అర్థభూయిష్ఠే శ్రేష్ఠే చ. ఉతౌజసాం ఉభయ త్రాపి క్షీణశక్తీనాం, వ్యథకే యుద్ధోత్సాహోచ్ఛేదకత్వాద్భయంకరే. అన్యత్రాదౌ సంతాపాది దుఃఖజనకే. అల్పీయసి అల్పాక్షరే అల్పమాత్రే చ. ఉక్తం చ — శ్లో. 'స్వల్పా చ మాత్రాబహులో గుణశ్చే'తి. అస్మిన్ వచసి ద్రౌపదీవాక్యే. అతివీర్యవతి అత్యంతసామర్థ్య వతి భేషజే ఔషధ ఇవ. ని. 'భేషజౌషధభైషజ్యానీ' త్యమరః. బహురధికో గుణః, మానత్రాణరాజ్యలాభాదిః. అన్యత్రారోగ్యబలపోషాదిశ్చ దృశ్యతే. అతో గ్రాహ్యమస్యా వచనమితి భావః.

అవ. సత్యమేవం మహ్యం న రోచతే. కిం కరోమీత్యత ఆహ:—

మూ. ఇయమిష్టగుణాయ రోచతాం
రుచిరార్థా భవతేఽపి భారతీ,
నను వక్తృవిశేషనిఃస్పృహా
గుణగృహ్యా వచనే విపశ్చితః. ౫

టీక. రుచిరార్థా-రుచిర = హితమైన, అర్థా = అర్థము కలిగినట్టి, ఇయం = ఈ, భారతీ=ద్రౌపదివాక్యము, ఇష్టగుణాయ-ఇష్ట=ఇష్టమైన, గుణాయ = గుణములుకలిగినట్టి, భవతే=నీకొఱకు, రోచతాం=ఇష్టమగుఁగాక, గుణగృహ్యాః-గుణ=గుణములను, గృహ్యాః= గ్రహించునట్టి, విపశ్చితః=విద్వాంసులు,వచనే-వాక్యమువిషయమై, వక్తృవిశేషనిస్పృహా నను-వక్తృవిశేష=వక్తృవిశేషమునందు, నిస్పృహా నను=నిరాశకలవారు కదా.

తాత్పర్యము. పురుషులు పలికినను స్త్రీలు పలికినను బాలురుచెప్పినను స్త్రీపురుషాది విభజనముచేయక వారువారు పలికినవచనములయందు మంచియున్నదా ? లేదా ? యని విమర్శించి మంచియున్నయెడల నావాక్యములను గ్రహించుటయు మంచిలేనియెడల నావాక్యములను త్యజించుటయుఁ బండితలక్షణము. నీవు గుణగ్రాహివగు పండితుఁడవు కనుక ద్రౌపదీవాక్యములు హితార్థసంపన్నములుకనుక నవశ్యముగా నావాక్యములు నీకభి మతములుగానుండునని యాలోచించుచున్నాను.

శబ్దాదులు. ఇయం-ఇమే-ఇమాః, ఇదంశబ్దో మకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచ నాన్తః. ఇష్టా గుణా యస్య సః ఇష్టగుణః, తస్మై, ఇష్టగుణాయ - గుణాభ్యాం-గుణేభ్యః. ఇష్టగుణశబ్దఅకారాన్తః పుంలిఙ్గశ్చతుర్థ్యేకవచనాన్తః.రోచతాం-రోచేతాం-రోచన్తాం, రుచ-దీప్తావభిప్రీతౌ చేత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లోడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

రుచిరః అర్థః యస్యాస్సా, రుచిరార్థా - రుచిరార్థే - రుచిరార్థాః, రుచిరార్థాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. భవతే-భవద్భ్యాం-భవద్భ్యః, భవచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గశ్చతుర్థ్యేకవచనాన్తః. అపి-అవ్య. భారతీ-భారత్యౌ-భారత్యః, భారతీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. నను-అవ్య. న విద్యతే స్పృహా యేషాం తే నిస్పృహాః, వక్తుర్విశేషః వక్తృవిశేషః, వక్తృవిశేషే నిస్పృహాః వక్తృవిశేషనిస్పృహాః, వక్తృవిశేషనిస్పృహః-నిస్పృహౌ-నిస్పృహాః, వక్తృవిశేషనిస్పృహాశబ్ద ఆకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. గుణానాం గృహ్యాః గుణగృహ్యాః, గుణగృహ్యః-గుణగృహ్యౌ-గుణగృహ్యాః - గుణగృహ్యశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. వచనే-వచనయోః-వచనేషు, వచనశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. విపశ్చిత్-విపశ్చితౌ-విపశ్చితః, విపశ్చిచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః.

వ్యా. ఇయమితి. రుచిరార్థా హితార్థసంపన్నేతి రుచిహేతూక్తిః. ఇయం భారతీ ద్రౌపదీవాక్యం. ఇష్టగుణాయ అభిమతగుణాయ. గుణగ్రాహిణే ఇత్యర్థః. భవతే తుభ్య మపి. * 'రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ' ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. రోచతాం స్వదతాం. భవతాపి స్వీక్రియతామిత్యర్థః. * విధ్యర్థే లోట్. హితవచనే బాలాదపీచ్ఛాం కుర్యాదౌషధవదితి భావః. తథాపి స్త్రైణే వచసి కాశ్రద్ధా తత్రాహ.—నన్వితి. గుణానాం గృహ్యా గుణగృహ్యాః. గుణపక్షపాతిన ఇత్యర్థః. * 'పదాస్వైరిబాహ్యాపక్షేషు' చేతి గ్రహేః క్యప్. విపశ్చితో విద్వాంసః. ని. 'విద్వాన్విపశ్చిద్దోషజ్ఞ' ఇత్యమరః. వచనే విషయే వక్తృవిశేషే స్త్రీపుంసాదిలక్షణే నిఃస్పృహా నను నిరాశాః ఖలు. అర్థప్రకర్షమేవ కాంక్షంతి న వక్తృప్రకర్షం. 'బాలాదపి సుభాషిత' మితి వచనాదితి భావః.

అవ. సంప్రతి స్వయముపాలభతే:—

మూ. చతసృష్వపి తే వివేకినీ
నృప విద్యాసు నిరూఢిమాగతా,
కథమేత్య మతిర్విపర్యయం
కరిణీ పంకమివావసీదతి. ౬

టీక. హే నృప = ఓరాజా, చతసృషు = నాలుగైనట్టి, విద్యాసు=ఆన్వీక్షిక్యాది విద్యలయందు, నిరూఢిం=ప్రసిద్ధిని, ఆగతా=పొందినట్టియు, వివేకినీ=సదసద్వివేకము కలిగినట్టి, తే=నీయొక్క, మతిః=బుద్ధి, కథం=ఎట్లు, కరిణీ=ఆడేనుఁగు, పఙ్కమివ=బురదనువలె, విపర్యయం=అవివేకమును, ఏత్య=పొంది, అవసీదతి=నశించుచున్నది.

తాత్పర్యము. రాజా ! నీవు స్వతః సదసద్వివేకము కలవాఁడవు. మఱియు ఆన్వీక్షికి, త్రయి, వార్త, దండనీతి, యను నాలుగువిద్యలయందును నసమానమైన పాండిత్యము కలవాఁడవు. అట్టినీవవివేకుఁడవై బురదలోఁ దిగఁబడి యీవలకు రాలేని ఆడయేనుఁగువలె వ్యర్థముగాఁ బాడగుచున్నావు. ఇది నీకుఁ దగదు. నీపాండిత్యము, వివేకము నెచ్చటికిఁ బోయినవి? కాఁబట్టి పాండిత్యముచేతను వివేకముచేతను శత్రువులను జయించుటకుఁ బ్రయత్నింపుము.

శబ్దాదులు. చతస్రః, చతస్రః, చతసృభిః, చతసృభ్యః, చతసృభ్యః, చతసృణాం, చతసృషు, చతుర్శబ్దో రేఫాన్తస్త్రీలిఙ్గో నిత్యబహువచనాన్తః. అపి-అవ్య. తవ, తే-యువయోః, వాం-యుష్మాకం, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠ్యేకవచనాన్తః. వివేకో అస్యా అస్తీతి, వివేకినీ-వివేకినౌ-వివేకిన్యః, వివేకినీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. హే నృప - హే నృపౌ-హే నృపాః, నృపశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సమ్బోధనప్రథమైకవచనాన్తః. విద్యాయాం-విద్యయోః - విద్యాసు, విద్యాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. నిరూఢిం-నిరూఢీ-నిరూఢీః, నిరూఢిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆగతా-ఆగతే-ఆగతాః, ఆగతాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. కథం-అవ్య. ఏత్య-అవ్య. మతిః-మతీ-మతయః, మతిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. విపర్యయం-విపర్యయౌ-విపర్యయాన్, విపర్యయశబ్ద అకారాన్తఃపుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. కరిణీ - కరిణ్యౌ - కరిణ్యః, కరిణీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. పఙ్కం-పఙ్కౌ - పఙ్కాన్, పఙ్కశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. అవసీదతి-అవసీదతః-అవసీదన్తి, అవ-పూర్వకాత్ షద్లృ-విశరణగత్యవసాదనేష్విత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యా. చతసృష్వితి. హే నృప! చతసృష్వపి విద్యాసు ఆన్వీక్షిక్యాదిషు. యద్వా నృపాణాం విద్యాః నృపవిద్యాః. శ్లో. 'ఆన్వీక్షికీ త్రయీ వార్తా దండనీతిశ్చ శాశ్వతీ, విద్యా హ్యేతాశ్చతస్రస్తు లోకసంస్థితిహేతవః.' ఇతి కామందకః. నిరూఢి మాగతా ప్రసిద్ధిం గతా. అత ఏవ వివేకినీ సదసద్వివేకవతీ. యథాహ మనుః.—శ్లో. 'ఆన్వీక్షిక్యాం తు విజ్ఞానం ధర్మాధర్మౌ త్రయీస్థితౌ, అర్థానర్థౌ చ వార్తాయాం దండనీత్యాం నయానయౌ' ఇతి. తే మతిః కథం కరిణీ పంకమివ విపర్యయం వైపరీత్యం అవివేకిత్వరూపమేత్య అవసీదతి నశ్యతి. న యుక్తమిదమితి భావః.

అవ. కిం నశ్ఛిన్నమిదానీం యేనేత్థముపాలభస ఇత్యత్రాహ:—

మూ. విధురం కిమతః పరం పరై
రవగీతాం గమితే దశామిమామ్,
అవసీదతి యత్సురైరపి
త్వయి సంభావితవృత్తి పౌరుషమ్. ८

టీక. త్వయి = నీవు, పరైః = శత్రువులచే, ఇమాం=ఇటువంటిన్ని, అవగీతాం= గర్హితమైనట్టి, దశాం = అవస్థను, గమితే సతి = పొందింపఁబడినవాఁడవగుచుండఁగా, సురైరపి=దేవతలచేతను, సమ్భావితవృత్తి-సమ్భావిత=బహుమానింపఁబడిన, వృత్తి=వ్యాపారముకలిగినట్టి, పౌరుషం=పురుషకారము, అవసీదతీతియత్ = నశించుచున్నదన్న, అతః= దీనికంటె, పరం=అధికమైన, కిం=ఏమి, విధురం=కష్టము, అస్తి=కలదు.

తాత్పర్యము. సహాయసంపత్తియు, బలపౌరుషములు లేనివానికి రాఁదగినదురవస్థ ముల్లోకములను జయింపఁజాలు సోదరులును బాంధవులును సామర్థ్యమును గలిగియున్న నీకు నికృష్టులగు శత్రువులవలన సంభవించినది. ఇట్టియవస్థ శత్రువులు కలుగఁజేసినను నీవు లక్ష్యపెట్టక మనకేమి నష్టమని వెఱ్ఱియాలోచనలోఁ బడి శత్రువులవిషయమై యెంతమాత్రమును గోపమును బొందక పౌరుషము నవలంబింపవలసిన సమయమున దానినవలంబింపక శాంతిప్రధానుఁడవై యూరుకొనుటవలన దేవతలకు సయితము బహుమానింపఁదగినపౌరుషమునకు నామరూపములు లేకుండ నశించిపోఁదగినకాల మాసన్నమైనది. ఇంతకంటె నధికమైనకష్ట మేమి కలదు? ఇట్టికష్టమును పోఁగొట్టుకొనుటకు సమర్థుఁడవై యుండియు నుపేక్షించుచుండుటవలన నిన్ను నిందింపవలసివచ్చినది. ఇప్పుడైనను మాంద్యమును విడిచి పౌరుషము నాశ్రయించి శత్రుసంహారముచేసి పౌరుషమును నిలబెట్టుకొనుము. మమ్ముల నీదుర్దశనుండి విడిపింపుము.

శబ్దాదులు. విధురం - విధురే - విధురాణి, విధురశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. కిం - కే - కాని, కిం శబ్దో మకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అతః-అవ్య. పరం - పరే - పరాణి, పరశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. పరేణ-పరాభ్యాం - పరైః, పరశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయా బహువచనాన్తః. అవగీతాం - అవగీతే - అవగీతాః, అవగీతాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. గమితే - గమితయోః - గమితేషు, గమితశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. దశాం - దశే - దశాః, దశాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇమాం-ఇమే - ఇమాః, ఇయం శబ్దో మకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీ

న్యైకవచనాన్తః. అవసీదతి-అవసీదతః-అవసీదన్తి, అవ-పూర్వకాత్ షద్లు-విశరణగత్యవసాదనేష్విత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. యత్-అవ్య. సురేణ - సురాభ్యాం-సురైః, సురశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. అపి-అవ్య. త్వయి-యువయోః-యుష్మాసు, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. సమ్భావితా వృత్తిర్యస్య తత్, సమ్భావితవృత్తి, వృత్తి-వృత్తినీ-వృత్తీని, సమ్భావితవృత్తిశబ్ద ఇకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. పౌరుషం-పౌరుషే-పౌరుషాణి, పౌరుషశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. విధురమితి. త్వయి పరైశ్శత్రుభిః ఇమామీదృశీం అవగీతాం గర్హితాం. ని. 'అవగీతం తు నిర్వాదే ముహుర్దృష్టే చ గర్హిత' ఇతి విశ్వః. దశామవస్థాం గమితే ప్రాపితే సతి. సురైరపి సంభావితవృత్తి బహూకృతప్రసారం. అథవా నిశ్చితసద్భావం పౌరుషం పురుషకారః. * యువాదిత్వా దణ్ప్రత్యయః. అవసీదతి నశ్యతీతియత్. అతః పరం అతోఽన్యత్ అధికం వా కిం విధురం కిం కష్టం న కించిదిత్యర్థః. ని. 'విధురం ప్రత్యవాయే స్యాత్కష్టవిశ్లిష్టయోరపీ' తి వైజయన్తీ. అస్తీతి శేషః. 'అస్తిర్భవంతీపరః ప్రథమపురుషోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీ'తి భాష్యకారః. భవంతీతి లటః పూర్వాచార్యాణాం సంజ్ఞా. యత్పౌరుషాధికస్య దుర్దశా సా చ శత్రుకృతేతి మహత్కష్టం. తచ్ఛత్వదుపేక్షయేత్యుపాలభ్యస ఇత్యర్థః.

అవ. అథోపేక్షాకాలత్వాదియముపేక్షేత్యాశంక్య నాయముపేక్షాకాల ఇతి వక్తుం తదేవ తావచ్ఛ్లోకద్వయేన వివినక్తి:—

మూ. ద్విషతాముదయస్సుమేధసా
గురురస్వంతతరస్సుమర్షణః,
న మహానపి భూతిమిచ్ఛతా
ఫలసంపత్ప్రవణః పరిక్షయః. ౮

టీక. భూతిం=ఉదయమును, ఇచ్ఛతా = కోరుచున్నట్టి, సుమేధసా=బుద్ధిమంతునిచే, గురురపి = గొప్పదైనను, అస్వన్తతరః=దుఃఖమంతమునందుఁ గలిగినట్టి, ద్విషతాం=శత్రువులయొక్క, ఉదయః=అభివృద్ధి, సుమర్షణః=అత్యంతము సహింపఁదగినది, మహానపి=గొప్పదైనను, ఫలసమ్పత్ప్రవణః-ఫలసమ్పత్ = ఫలసిద్ధికి, ప్రవణః = ఉన్ముఖమైనట్టి, పరిక్షయః=క్షయము, నసుమర్షణః=ఉపేక్షింపఁదగదు.

తా. బుద్ధిమంతుఁడు ముందుగాఁ జేయవలసిన కార్యమేమనఁగా శత్రువు వృద్ధియగుచుండెనా? క్షయించుచుండెనా? యని ముందుగ నాలోచించవలెను. క్రమముగ

వృద్ధియధికమగుచుండెనేని దానికిఁదగిన ప్రతిక్రియచేసి శత్రువును నిర్మూలింపవలెను. క్షయోన్ముఖమగుచున్నయెడల నెవ్విధమైన ప్రయత్నముఁజేయక తటస్థుఁడై యుండ వలెను. క్షయములో నున్నపు డాక్షయము క్రమముగ వృద్ధ్యున్ముఖ మగుచున్నయెడల దానికిఁ దగిన ప్రతిక్రియచేసి శత్రువును నశింపఁజేయవలెను. ఆక్షయ మింకను నధిక క్షయోన్ముఖమగుచున్నయెడల నేమియుఁ బ్రతిక్రియచేయక యౌదాసీన్యమును వహించి చూచుచుండవలెను. అంతేకాని యభివృద్ధినొందుచున్నాఁడని ప్రతిక్రియ చేయుటయు, క్షయోన్ముఖుఁడగుచున్నాఁడని ప్రతిక్రియచేయక యుపేక్షించుటయు బుద్ధిమంతునకుఁ దగదు. మనశత్రువు వృద్ధినొందుచున్నాఁడుగానఁ బ్రతిక్రియచేయుటకుఁ దగినసమయ మిదిగనుక పౌరుషము నాశ్రయించి శత్రుసంహారప్రయత్నము చేయవలెను.

శబ్దాదులు. ద్విషతః-ద్విషతోః - ద్విషతాం, ద్విషచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠీ బహువచనాన్తః. ఉదయః - ఉదయౌ - ఉదయాః, ఉదయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. శోభనా మేధా యస్య సః సుమేధాః, తేన, సుమేధసా-సుమేధో భ్యాం-సుమేధోభిః, సుమేధశ్శబ్దస్సకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. గురుః - గురూ-గురవః, గురుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సుఖం అన్తే యస్య సః స్వన్తః, అత్యన్తం స్వన్తః స్వన్తతరః, స్వన్తతరో న భవతీత్యస్వంతతరః, అస్వన్తతరః- అస్వన్తతరౌ - అస్వన్తతరాః, అస్వన్తతరశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సుఖేన మృష్యత ఇతి సుమర్షణః, సుమర్షణః-సుమర్షణౌ-సుమర్షణాః, సుమర్షణశబ్ద అకా రాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. న-అవ్య. మహాన్ - మహాన్తౌ-మహాన్తః మహ చ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అపి-అవ్య. భూతిం - భూతీ-భూతీః, భూతిశబ్ద ఇకారాన్తస్స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇచ్ఛతా-ఇచ్ఛద్భ్యాం-ఇచ్ఛద్భిః, ఇచ్ఛచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. ఫలస్య సమ్పత్ ఫలసమ్పత్, ఫలసమ్పదః ప్రవణః ఫలసమ్పత్ప్రవణః, ప్రవణః - ప్రవణౌ - ప్రవణాః, ఫలసమ్ప త్ప్రవణశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. పరిక్షయః - పరిక్షయౌ-పరిక్ష యాః, పరిక్షయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. ద్విషతామితి. భూతిముదయమిచ్ఛతా. శోభనా మేధా యస్య తేన సుమేధసా సుధియా. * 'నిత్యమసిచ్ ప్రజామేధయో' రిత్యసిచ్. గురుర్మహానపి అస్వంత తరః అత్యంతదురంతః. క్షయోన్ముఖ ఇతి యావత్. ద్విషతాముదయః అభివృద్ధిః. సుఖేన మృష్యతే క్షమ్యత ఇతి సుమర్షణః సుసహః. ఉపేక్ష్య ఇత్యర్థః. స్వంతశ్చ దుర్మర్షణ ఇతి భావః. 'భాషాయాం శాసీ' త్యాదినా ఖలర్థే యుచ్ప్రత్యయః. మహానపి ఫలసంప త్ప్రవణః ఫలసిద్ధ్యున్ముఖః. * 'ప్రనిరంత' రిత్యాదినా ణత్వం. పరిక్షయో న సుమర్షణః.

నోపేక్ష్య ఇత్యర్థః. అన్యథా తూపేక్ష్య ఇతి భావః. న హ్యుదయ ఇత్యేవ ప్రతీకార్యః న చ క్షయ ఇత్యేవోపేక్ష్యః. కింతు స్వాంతత్వాస్వాంతత్వాభ్యాముభావపి ప్రతీకార్యావుపేక్ష్యౌ చ భవత ఇత్యర్థః.

అవ. ఏవముభయోర్మధ్యే ఏకతరస్యోదయక్షయయోర్గతిముక్త్వా ఇదానీం యుగపత్పరిక్షయాగమే గతిమాహ:—

మూ. అచిరేణ పరస్య భూయసీం
విపరీతాం విగణయ్య చాత్మనః,
క్షయయుక్తిముపేక్షతే కృతీ
కురుతే తత్ప్రతికారమన్యథా. ౯

టీ. కృతీ = కుశలుఁడైన విజిగీషువు, పరస్య=శత్రువునియొక్క, క్షయయుక్తిం= క్షయయోగమును, అచిరేణ = శీఘ్రముగా నగుదానినిగాను, భూయసీం = దుఃఖ మంత మందుఁ గలదానినిగాను, తథా=ఆప్రకారముగా, ఆత్మనః = తనయొక్క, క్షయయుక్తిం= క్షయయోగమును, విపరీతాం = విపరీతమైనదానినిగాను, విగణయ్య = విచారించి, ఉపేక్షతే=ఉపేక్షించుచున్నాఁడు, అన్యథా=ఇట్లుకానియెడల, తత్ప్రతికారం-తత్=ఆక్షయ యోగమునకు, ప్రతికారం = ప్రతిక్రియను, అచిరేణ = శీఘ్రముగా, కురుతే=చేయు చున్నాఁడు.

తాత్పర్యము. తనకును శత్రువునకును నొక్కమాఱే క్షయము సంప్రాప్తించి నపుడు, అనఁగా నిద్దఱును క్షయములోనున్నపుడు, నేర్పరియగు విజిగీషువునకుఁ జేయఁదగిన కార్యమేమనఁగా, ఇద్దఱక్షయములు నెట్లున్నవోయని ముందుగా నాలోచింపవలెను. ఎట్లనఁగా శత్రుక్షయము వెంటనే యగునదై క్రమముగ నింకను క్షయోన్ముఖమగునెడ లను దనక్షయము చాలకాలమున కగునదై వృద్ధ్యభిముఖమగునెడలను దద్విషయమై యేవిధమైన ప్రతిక్రియయుఁ జేయక తటస్థుఁడై యుండవలెను. ఇట్లుగాక తనస్థితి క్రమ ముగ క్షయోన్ముఖముగాను శీఘ్రముగా నగునదిగానుండి శత్రుక్షయము ఆలస్యముగా నగునదియై వృద్ధ్యభిముఖముగా నుండునెడల వెంటనే తద్విషయమై ప్రతిక్రియఁజేసి శత్రువును సంహరింపవలెను. శత్రువున కభివృద్ధియుఁ దనకు క్షయమును సంభవించిన యెడల వెంటనే ప్రతిక్రియఁజేయవలసినదేకాని యూరకొనఁగూడదని వేఱుగఁజెప్ప నక్కఱలేదు. ఇప్పుడు మనస్థితి యెట్లున్నదనఁగా శత్రువున కభివృద్ధిగాను మనకు క్షయముగాను నున్నది. ఇట్టిస్థితిలోఁ బ్రతిక్రియఁ జేయకుండనుండఁగూడదని బాలుని కైనను దెలియుచుండఁగా నేవిధమైన ప్రయత్నమును జేయక యిది ప్రతిక్రియ జేయు

టకుఁ గాలముకాదనియు నుపేక్షాకాలమనియు నాలోచించి నీవూరకుండినట్లు తోఁచుచున్నది. ఇట్టు లెంతమూర్ఖుఁడైనను జేయునా? కాఁబట్టి నీవు మేలుకొని వెంటనే ప్రతిక్రియఁజేసి శత్రువుల నిర్మూలింపుము.

శబ్దాదులు. అచిరేణ-అవ్య. పరస్య - పరయోః-పరేషాం, పరశబ్దః అకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. భూయసీం - భూయస్యౌ - భూయసీః, భూయసీశబ్ద ఈకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. విపరీతాం - విపరీతే-విపరీతాః, విపరీతాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. విగణయ్య-అవ్య. చ - అవ్య. ఆత్మనః-ఆత్మనోః - ఆత్మనాం, ఆత్మన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. క్షయస్య యుక్తిః క్షయయుక్తిః, తాం, క్షయయుక్తిం-క్షయయుక్తీ-క్షయయుక్తీః, క్షయయుక్తిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉపేక్షతే-ఉపేక్షేతే-ఉపేక్షంతే, ఉప-పూర్వాత్, ఈక్ష-దర్శన ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. కృతమనేనేతి కృతీ, కృతీ-కృతినౌ-కృతినః, కృతిన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గ ప్రథమైకవచనాన్తః. కురుతే-కుర్వాతే-కుర్వతే, డు కృఞ్-కరణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. తస్యాః ప్రతికారః తత్ప్రతికారః, తం, తత్ప్రతికారం- తత్ప్రతికారౌ-తత్ప్రతికారాన్, తత్ప్రతికారశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అన్యథా - అవ్య.

వ్యా. అచిరేణేతి. కృతమనేనేతి కృతీ. కుశల ఇత్యర్థః. * 'ఇష్టాదిభ్యశ్చే'తి ఇని ప్రత్యయః. పరస్య శత్రోః క్షయయుక్తిం క్షయయోగం అచిరేణ ఆశు భావినీం భూయసీం దురంతాం చ. తథా ఆత్మనః క్షయయుక్తిం విపరీతాం చిరభావినీం అల్పీయసీం చ విగణయ్య విచార్య. * 'ల్యపి లఘుపూర్వా' దిత్యయాదేశః. ఉపేక్షతే సంధివిగ్రహాదిషు ఉదాసీనో భవతి. అన్యథా ఉక్తవైపరీత్యే. పరస్య క్షయయుక్తౌ అల్పీయస్యాం స్వస్య భూయస్యాం చ సత్యామిత్యర్థః. తత్ప్రతికారం తస్యాః క్షయయుక్తేః ప్రతికారం అచిరేణ ఆశు కురుతే. ఏవం సతి యదా శత్రోరభ్యుదయః స్వస్య చాతిపరిక్షయః, యథాస్మాకం, తదా కిం వక్తవ్యమిత్యర్థః. సద్యః ప్రతికురుత ఇత్యర్థాత్సిద్ధమిత్యనుసంధేయమ్.

అవ. తథాప్యుపేక్షాయామనిష్టమాచష్టే:—

మూ. అనుపాలయతాముదేష్యతీం
ప్రభుశక్తిం ద్విషతామనీహయా,
అపయాంత్యచిరాన్మహీభుజాం
జననిర్వాదభయాదివ శ్రియః. ౧౨

టీక. ఉదేష్యతీం = వృద్ధ్యభిముఖమైనట్టి, ద్విషతాం = ప్రభువులయొక్క, ప్రభుశక్తిం = ప్రభుశక్తిని, అనీహయా = ఉత్సాహము లేకపోవుటచే, అనుపాలయతాం = ఉపేక్షించుచున్నట్టి, మహీభుజాం=రాజులయొక్క, శ్రియః = సంపదలు, జననిర్వాదభయాదివ - జన = లోకులయొక్క, నిర్వాద = అపవాదముయొక్క, భయాదివ = భయమువలనవలె, అచిరాత్ = శీఘ్రముగా, అపయాన్తి = పోవుచున్నవి.

తాత్పర్యము. శత్రువు క్రమక్రమముగా వృద్ధిఁబొందుచుండ నిరుత్సాహుఁడై యలసత్వమును బొంది ప్రతిక్రియచేయక యుపేక్షించుచున్నచో వానిసంపదలు 'లక్ష్మి యెప్పుడును నధమునియం దనురాగము కలిగియుండునుగాని యుత్తమపురుషుని నాశ్రయింపదు' అనులోకాపవాదమునకు భయమునందినవివలె క్షీణించిపోవును. కాఁబట్టి బుద్ధిమంతుఁడగువాఁడు శత్రువృద్ధికిఁ బ్రతిక్రియచేసి శత్రువును నశింపఁజేయవలసినదే కాని యుపేక్షింపఁగూడదు. కనుక మనము శత్రువృద్ధిని సాగనీయక పౌరుషము నాశ్రయించి శత్రువును నిర్మూలింపవలసినదేకాని యుపేక్షింపఁగూడదు.

శబ్దాదులు. అనుపాలయతః - అనుపాలయతోః-అనుపాలయతాం, అనుపాలయచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠీబహువచనాన్తః. ఉదేష్యతీం-ఉదేష్యత్యౌ - ఉదేష్యతీః, ఉదేష్యతీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ప్రభుశక్తిం- ప్రభుశక్తీ-ప్రభుశక్తీః, ప్రభుశక్తిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ద్విషతః-ద్విషతోః-ద్విషతాం, ద్విషచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠీబహువచనాన్తః. న ఈహా అనీహా, తయా. అనీహయా-అనీహాభ్యాం-అనీహాభిః, అనీహాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః, అపయాతి-అపయాతః-అపయాన్తి. అప-పూర్వకాత్ యా-ప్రాపణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. అచిరాత్ - అవ్య. మహీం భుఙ్క్తే ఇతి మహీభుజః, తేషాం, మహీభుజః-మహీభుజోః-మహీభుజాం, మహీభుక్ఛబ్దో జకారాన్తః పుంలిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః. జనానాం నిర్వాదః జననిర్వాదః, జననిర్వాదస్య భయః, తస్మాత్, జననిర్వాదభయాత్ -భయాభ్యాం-భయేభ్యః, జననిర్వాదభయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. శ్రీః-శ్రియౌ-శ్రియః, శ్రీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః.

వ్యా. అనుపాలయతామితి. ఉదేష్యతీం వర్ధిష్యమాణాం. ఉదయోన్ముఖీమిత్యర్థః. 'ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమ్' మితి వికల్పాన్నుమభావః. ద్విషతాం ప్రభుశక్తిం ప్రభుత్వాభివృద్ధిం- కోశదండజం తేజః. ని. 'స ప్రతాపః ప్రభావశ్చ యత్తేజః కోశదండజ' మిత్యమరః. అనీహయా అనుత్సాహేన అనుపాలయతాముపేక్షమాణానాం మహీభుజాం

రాజ్ఞాం శ్రియః సంపదో జననిర్వ్వాదభయాత్ నికృష్టపురుషానురాగసంప్రాప్తలోకాపవాదభయాదివేతి హేతూత్ప్రేక్షా. అచిరాదపయాంతి అపసరంతి. యథాహ కామందకః.—శ్లో. 'స్త్రీభిష్షండ ఇవ శ్రీభిరలసః పరిభూయత' ఇతి. అతః పరాక్రమితవ్యమితి భావః.

అవ. నను పరిక్షీణః కథం ప్రబలేనాభియుంజీతేత్యత్రాహ:—

మూ. క్షయయుక్తమపి స్వభావజం
దధతం ధామ శివం సమృద్ధయే,
ప్రణమంత్యనపాయముత్థితం
ప్రతిపచ్చంద్రమివ ప్రజా నృపమ్. ౧౧

టీక. క్షయయుక్తమపి - క్షయ = క్షయముతో, యుక్తమపి = కూడుకొనినట్టియు, స్వభావజం = సహజమైనట్టియు, శివం = సర్వలోకాహ్లాదకమైనట్టి, ధామ = క్షత్రియతేజస్సును, దధతం = ధరించుచున్నట్టియు, సమృద్ధయే = అభివృద్ధికొఱకు, ఉత్థితం = ఉద్యుక్తుఁడైనట్టియు, అనపాయం = అపాయములేనట్టి, నృపం = రాజును, ప్రజాః = ప్రజలు, ప్రతిపచ్చన్ద్రమివ - ప్రతిపత్ = పాడ్యమినాఁటి, చన్ద్రమివ = చంద్రునివలె, ప్రణమన్తి = నమస్కరించుచున్నారు.

తాత్పర్యము. ప్రకృతమున క్షయావస్థయందున్నను, సర్వలోకకల్యాణదాయకంబగు సహజక్షత్రియతేజంబును విడనాడక క్రమక్రమముగా నభివృద్ధినిమిత్తము ప్రయత్నించుచుండు నరేంద్రుని పాడ్యమినాఁటిచంద్రునివలె ప్రజలందఱు నమస్కరించెదరు. క్షీణావస్థయందున్నవారు బలవంతునితో నెట్లు డీకొనకల్గుదురని సందేహింపఁబనిలేదు. లోకకల్యాణదాయకంబగు క్షాత్రముండఁగా సమస్తమునకు మూలకంద మనఁదగు నుత్సాహశక్తి యుండఁగా నట్టి విజిగీషువునకు లోకమునం దెదుర్కొనఁజాలువాఁడుండునా? క్షాత్రతేజముతో విలసిల్లుచుండెడి మనము ప్రకృతమున క్షీణావస్థయందున్నను నుత్సాహముతోఁ గూడుకొని పౌరుషము నాశ్రయించితిమేని శత్రువులు మనలను దేరిచూడఁజాలరు.

శబ్దాదులు. క్షయేన యుక్తః క్షయయుక్తః, తం, క్షయయుక్తం-క్షయయుక్తౌ-క్షయయుక్తాన్, క్షయయుక్తశబ్ద అకారాన్తఃపుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అపి-అవ్య. స్వభావాజ్జాయతి ఇతి స్వభావజం, తత్, స్వభావజం-స్వభావజే-స్వభావజాని, స్వభావజశబ్దః అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః. ధామ-ధామనీ-ధామాని, ధామన్ శబ్దో నకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. శివం - శివే-శివాని, శివశబ్ద అకా

రా న్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనా న్తః. సమృద్ధయే-సమృద్ధిభ్యాం-సమృద్ధిభ్యః, సమృద్ధి శబ్ద ఇకారా న్తస్త్రీలిఙ్గశ్చతుర్థ్యేకవచనా న్తః. ప్రణమతి-ప్రణమతః - ప్రణమన్తి, ప్ర-పూర్వకాత్ ణమ - ప్రహ్వత్వే శబ్దే ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమ పురుషైకవచనా న్తః. న విద్యతే అపాయో యస్య స అనపాయః, తం, అనపాయం - అనపాయౌ-అనపాయాన్, అనపాయశబ్ద అకారా న్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనా న్తః. ఉత్థితం - ఉత్థితౌ-ఉత్థితాన్, ఉత్థితశబ్ద అకారా న్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనా న్తః. ప్రతిపది చన్ద్రః ప్రతిపచ్చన్ద్రః, తం, ప్రతిపచ్చన్ద్రం-ప్రతిపచ్చన్ద్రౌ-ప్రతిపచ్చన్ద్రాన్, ప్రతిపచ్చన్ద్రశబ్ద అకారా న్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనా న్తః. ఇవ - అవ్య. ప్రజా - ప్రజే - ప్రజాః, ప్రజాశబ్ద ఆకారా న్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనా న్తః. నృన్పాతీతి నృపః, తం, నృపం-నృపౌ - నృపాన్, నృపశబ్ద అకారా న్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైక వచనా న్తః.

వ్యా. క్షయేతి. క్షయయుక్తమపి తథా క్షీణమపి సంతం స్వభావజం సహజం శివం సర్వలోకాహ్లాదకం ధామ క్షాత్రం తేజః ప్రకాశం చ దధతం బిభ్రతం సమృద్ధయే అభివృద్ధ్యర్థం ఉత్థితముద్యుక్తం. ఉత్సహమానమితి యావత్. అన్యత్ర ఉత్థితముదితం, అతఏవ అనపాయమవినాశినం వర్ధిష్ణుమిత్యర్థః. నృపం ప్రజాః ప్రతిపచ్చంద్రం ద్వితీయాచంద్రమివేత్యర్థః. ప్రతిపచ్ఛబ్దేన ద్వితీయా గృహ్యతే. ప్రతిపది తస్యాదృశ్య త్వాదితి. ప్రణమంతి ప్రహ్వీభావేన వర్తంత ఇత్యర్థః. చంద్రపక్షే తు సమస్కుర్వంతి. క్షీణస్యాప్యుత్సాహః కార్యసిద్ధేర్నిదానమిత్యర్థః. శ్లో. 'జయం హి సతతోత్సాహీ దుర్బ లోఽపి సమశ్నుతే' ఇతి కామందకః.

అవ. నను ప్రభుశక్తిశూన్యస్యోత్సాహః కుత్రోపయుజ్యత ఇత్యత్రాహ:—

మూ. ప్రభవః ఖలు కోశదండయోః
కృతపంచాంగవినిర్ణయో నయః,
స విధేయపదేషు దక్షతాం
నియతిం లోక ఇవానురుధ్యతే. ౧౨

టీక. కృతపఞ్చాఙ్గవినిర్ణయః - కృత = చేయఁబడిన, పఞ్చాఙ్గ=పంచాంగముల యొక్క, వినిర్ణయః = నిర్ణయముకలిగినట్టి, నయః = నీతిశాస్త్రము, కోశదణ్డయోః - కోశ=ధనమునకును, దణ్డయోః = చతురంగసైన్యమునకును, ప్రభవః ఖలు = కారణము కదా, సః = ఆనీతిశాస్త్రము, విధేయపదేషు = కార్యవస్తువులయందు, దక్షతాం = కౌశలమును, లోకః=జనుఁడు, నియతిమివ=దైవమునువలె, అనురుధ్యతే=అనుసరించుచున్నది.

తాత్పర్యము. కార్యసాధనోపాయములు పురుష = (అంగబలము), ద్రవ్య = (అర్థబలము) సంపద, దేశకాలవిభాగము, వినిపాతప్రతీకారము, కార్యసిద్ధి, యని మంత్రమునకై దంగములు కలవు. ఈయైదింటిని బాగుగ నిర్ణయించుకొని మంత్రమును నడిపించెనేని సమస్తకార్యములు దిగ్విజయముగా సిద్ధించును. కాఁబట్టి మంత్రమువలననే ధనసంపత్తియుఁ, జతురంగబలసంపత్తియు, (ధనసంపత్తి, చతురంగబలసంపత్తి, యను నీరెండును గలసి ప్రభుశక్తి యనఁబడుచున్నది.) సమగ్రముగా లభించును. అట్టి మంత్రశక్తియు లోకము దైవము ననుసరించునట్లుత్సాహశక్తి ననుసరించియుండును. కావున మంత్రశక్తి కుత్సాహశక్తి మూలాధారమనుటకు సందేహము లేదు. కాఁబట్టి సర్వమునకు మూలాధారమైనట్టి యుత్సాహశక్తి (కార్యమును శీఘ్రముగా నాచరించుటయే యుత్సాహశక్తి) నాశ్రయించినయెడల విజిగీషువునకు సమస్తకార్యములు సిద్ధించును గనుక ప్రభుశక్తిలేనివాని కుత్సాహమువలన నుపయోగములేదని యాలోచింపక యుత్సాహము నవలంబించి శత్రునిర్మూలనమునకై ప్రయత్నించి లోకమునఁ గీర్తి పొందుము.

శబ్దాదులు. ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః, ప్రభవః-ప్రభవౌ-ప్రభవాః, ప్రభవశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఖలు-అవ్య. కోశశ్చ దణ్డశ్చ కోశదణ్డౌ, తయోః, కోశదణ్డస్య - కోశదణ్డయోః - కోశదణ్డానాం, కోశదణ్డశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠీ ద్వివచనాన్తః. పఞ్చ చ తాన్యఙ్గాని చ పఞ్చాఙ్గాని, పఞ్చాఙ్గానాం వినిర్ణయః పఞ్చాఙ్గవినిర్ణయః, కృతః పఞ్చాఙ్గవినిర్ణయః యస్య సః, కృతపఞ్చాఙ్గ వినిర్ణయః, వినిర్ణయః - వినిర్ణయౌ వినిర్ణయాః, కృతపఞ్చాఙ్గవినిర్ణయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. నయః-నయౌ-నయాః, నయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. విధేయాని చ తాని పదాని చ విధేయపదాని, తేషు, విధేయపదేషు, విధేయపదే - పదయోః-పదేషు, విధేయపదశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గ సప్తమీబహువచనాన్తః. దక్షస్య భావః దక్షతా, తాం, దక్షతాం-దక్షతే - దక్షతాః, దక్షతాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. నియతిం - నియతీ - నియతీః, నియతిశబ్ద ఇకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. లోకః-లోకౌ-లోకాః లోకశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. అనురుధ్యతే-అనురుధ్యేతే-అనురుధ్యన్తే, అను - పూర్వ కాత్ రుధిర్ - ఆవరణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్మణి లడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైక వచనాన్తః.

వ్యా. ప్రభవ ఇతి. కర్మణామారంభోపాయః, పురుషద్రవ్యసంపత్, దేశకాల విభాగః, వినిపాతప్రతీకారః, కార్యసిద్ధిశ్చేతి పంచాంగాని. యథాహ కామందకః.—శ్లో. 'సహాయాస్సాధనోపాయా విభాగో దేశకాలయోః, వినిపాతప్రతీకారస్సిద్ధిః పంచాంగ మిష్యత' ఇతి. పంచానామంగానాం వినిర్ణయః పంచాంగవినిర్ణయః. * 'తద్ధితార్థే' త్యాదినా ఉత్తరపదసమాసః. కృతః పంచాంగవినిర్ణయో యస్య స తథోక్తః. నయో నీతి ర్మంత్ర ఇతి యావత్. కోశః అర్థరాశిః. ని. 'కోశోఽస్త్రీ కుట్మలే ఖడ్గపిధానేఽర్థౌఘదివ్యయో' రిత్యమరః. దండశ్చతురంగసైన్యం. ని. 'దండోఽస్త్రీ శాసనే రాజ్ఞాం హింసాయాం లగుడే యమే, యాత్రాజ్ఞాయాం సైన్యభేదే' ఇతి వైజయంతీ. తయోః కోశదండయోః ప్రభుశక్తేరిత్యర్థః. ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః కారణం. 'ఋదోరప్' స నయో నీతిః. విధేయపదేషు కార్యవస్తుషు. ని. 'పదం వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుష్వి' త్యమరః. దక్షతాం క్షిప్రకారిత్వముత్సాహమిత్యర్థః. లోకః కృష్యాదిప్రవృత్తో జనః - నియతిం దైవమివ. ని. 'నియతిర్నియమే దైవే' ఇతి విశ్వః. అనురుధ్యతే అనుసరతి. * రుధేర్దైవాదికాత్ కర్తరి లట్. మంత్రస్యాపి మూలముత్సాహః తన్మూలాయాః ప్రభుశక్తేర్మూలమితి కిము వక్తవ్యం, అతస్సఏవాశ్రయణీయః. యతో నక్తందివం మంత్రయమాణస్యాపి ప్రభోర్నిరుత్సాహస్య న కించిత్సిధ్యతీతి.

అవ. నను సోత్సాహస్యాప్యసహాయస్య కథమర్థసిద్ధిరిత్యత ఆహ:—

మూ. అభిమానవతో మనస్వినః
ప్రియముచ్చైః పదమారురుక్షతః,
వినిపాతనివర్తనక్షమం
మతమాలంబనమాత్మపౌరుషమ్. ౧3

టీక. అభిమానవతః=మానధనుఁడైనట్టియు, ప్రియం=ఇష్టమైనట్టియు, ఉచ్చైః=ఉన్నతమైన, పదం = స్థానమును, ఆరురుక్షతః=పొందనిశ్చయించుచున్నట్టి, మనస్వినః = ధీరుఁడగు విజిగీషువునకు, ఆత్మపౌరుషం - ఆత్మ = తనయొక్క, పౌరుషం = పురుషకారమే, వినిపాతనివర్తనక్షమం - వినిపాత = అనర్థములయొక్క, నివర్తన = ప్రతీకారమందు, క్షమం = సమర్థమైనట్టి, ఆలమ్బనం=సహకారియని, మతం=ఇష్టమైనది.

తాత్పర్యము. మానధనుఁడైన మహాశూరుఁడు మహోన్నతస్థానమగు రాజ్యమును బొందవలెనని మహోత్సాహముతోఁ బ్రయత్నము చేయునపు డనేకశత్రువులుండుటం జేసి యనేకములగు ననర్థంబులు సంభవించుచుండును. అట్టి యనర్థముల నన్నిటిని బారఁ

ద్రోలి యాప్సితమును బడయుట కాత్మపౌరుషమే సహాయమగునది కాని మఱొకటి లేదు. ఉత్సాహము లేకపోయినఁ బ్రయత్నించుటయే సంభవింపదు. ఉత్సాహము కలిగి యున్నచో నన్నియు సమకూరును; గనుకను ఉత్సాహముతోఁ బ్రయత్నముచేయుచుఁ బౌరుషమును సహాయముగా గ్రహింపనగును. కాఁబట్టి యుత్సాహవంతుఁడైనను సహాయములేనివాని కర్థసిద్ధి యెట్లగునని సందేహింప నక్కఱలేదు. మహాశూరులకుఁ బౌరుషమే సాహాయ్యముగాని యితర సాహాయ్యములతో నిమిత్తము లేదు గనుకఁ బౌరుషము నవలంబించి శత్రుసంహారమునకుఁ బ్రయత్నము చేయుము.

శబ్దాదులు. అభిమానఅస్యాస్తీత్యభిమానవాన్, తస్య, అభిమానవతః - అభిమానవతోః-అభిమానవతాం, అభిమానవచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. మనఅస్యాస్తీతి మనస్వీ, తస్య, మనస్వినః - మనస్వినోః - మనస్వినాం, మనస్విన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. ప్రియం - ప్రియే - ప్రియాణి, ప్రియశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉచ్చైః-అవ్య. పదం - పదే - పదాని, పదశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆరోఢు మిచ్ఛన్ ఆరురుక్షన్, తస్య, ఆరురుక్షతః - ఆరురుక్షతోః - ఆరురుక్షతాం, ఆరురుక్షచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. వినిపాతానాం నివర్తనం వినిపాతనివర్తనం, వినిపాతనివర్తనే క్షమం, వినిపాతనివర్తనక్షమం-క్షమే-క్షమాని, వినిపాతనివర్తనక్షమశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. మతం-మతే - మతాని, మతశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఆలమ్బనం - ఆలమ్బనే - ఆలమ్బనాని, ఆలమ్బనశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఆత్మనః పౌరుషం, ఆత్మపౌరుషం - ఆత్మపౌరుషే - ఆత్మపౌరుషాణి, ఆత్మపౌరుషశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. అభిమానవత ఇతి. అభిమానవతః మానధనస్య - ప్రియమిష్టం-ఉచ్చైరున్నతం - పదం స్థానం రాజ్యాదికమారురుక్షతః ఆరోఢుమిచ్ఛతః ప్రాప్తుకామస్య - మనస్వినో ధీరస్య - ఆత్మపౌరుషం స్వపురుషకార ఏవ - వినిపాతనివర్తనక్షమం అనర్థప్రతీకారసమర్థం ఆలంబనం సహకారి మతం ఇష్టం. యథా కస్యచిత్తుంగమారురోహతః కించిత్పతనప్రతిబంధకమనుచరహస్తాదికమాలంబనం తద్వదితి ధ్వనిః. కిం పౌరుషాదన్యైస్సహాయైశ్శూరాణామితి భావః.

అవ. పౌరుషానంగీకారే దోషమాహ:—

మూ. విపదోఽభిభవంత్యవిక్రమం
రహయత్యాపదుపేతమాయతిః,

నియతా లఘుతా నిరాయతే
రగరీయాన్న పదం నృపశ్రియః. ౧౪

టీక. అవిక్రమం = పౌరుషహీనుని, విపదః = ఆపదలు, అభిభవన్తి = తిరస్కరించుచున్నవి, ఆపదుపేతం - ఆపత్ = ఆపదలతో, ఉపేతం = కూడుకొనినవానిని, ఆయతిః = ఉత్తరకాలము, రహయతి = విడిచిపెట్టుచున్నది, నిరాయతేః = ఆయతి లేనివానికి, లఘుతా = అగౌరవము, నియతా = అవశ్యము వచ్చుచున్నది, అగరీయాన్ = మిక్కిలి యల్పుఁడగునాతఁడు, నృపశ్రియః = రాజ్యలక్ష్మికి, పదం = స్థానము, న భవతి = కాఁడు.

తా. పౌరుషహీనున కాపదలువచ్చును. విపన్నునకు క్షయమువచ్చును. క్షయములోనున్నవానిని బ్రజలెవ్వరు నాదరింపరు. ప్రజాగౌరవహీనుఁడు రాజ్యలక్ష్మి కర్హుఁడు కాఁడు. కాఁబట్టి సర్వానర్థములకు మూలము. పౌరుషాభావము. పౌరుషము నవలంబించినవాని కేవిధమైన యనర్థములు సంభవింపవు. కనుకఁ బౌరుషము నవలంబించక తీరదు.

శబ్దాదులు. విపత్ - విపదౌ - విపదః, విపచ్ఛబ్దో దకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అభిభవతి - అభిభవతః - అభిభవన్తి, అభి పూర్వకాద్భూ-సత్తాయామి త్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. న విద్యతే విక్రమో యస్య స అవిక్రమః, తం, అవిక్రమం - అవిక్రమౌ - అవిక్రమాన్, అవిక్రమశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. రహయతి - రహయతః - రహయన్తి, రహ - త్యాగ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. ఆపదా ఉపేతః, తం, ఆపదుపేతం-ఆపదుపేతౌ - ఆపదుపేతాన్, ఆపదుపేతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆయతిః - ఆయతీ - ఆయతయః, ఆయతి శబ్ద ఇకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. నియతా - నియతే - నియతాః, నియతాశబ్ద అకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. లఘోర్భావః, లఘుతా - లఘుతే - లఘుతాః, లఘుతాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. నిర్గతా ఆయతిర్యస్య సః నిరాయతిః, తస్య, నిరాయతేః - నిరాయత్యోః - నిరాయతీనాం, నిరాయతిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. అయం గురురయం గురురయ మనయోరతిశయేన గురుర్గరీయాన్, గరీయాన్న భవతీత్యగరీయాన్, అగరీయాన్ - అగరీయాంసౌ - అగరీయాంసః, అగరీయశ్శబ్దస్సకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచ నాన్తః. న-అవ్య. పదం - పదే - పదాని, పదశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైక

వచనాన్తః. నృపస్య శ్రీః నృపశ్రీః, తస్యాః, నృపశ్రియః - నృపశ్రియోః - నృపశ్రియాం, నృపశ్రీశబ్ద ఈకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః.

వ్యా. విపద ఇతి. అవిక్రమం పౌరుషహీనం, విపదః అభిభవంతి తిరస్కుర్వంతి. ఆపదుపేతం విపన్నం ఆయతిః ఉత్తరకాలః. ని. 'ఉత్తరః కాల ఆయతి' రిత్యమరః. రహయతి త్యజతి. నిరాయతేరాయతిరహితస్య ఆసన్నక్షయస్యేత్యర్థః. లఘుతా అగౌరవం నియతా అవశ్యంభావినీ. న కశ్చిదేనమాద్రియత ఇత్యర్థః. అగరీయాన్ లఘీయాన్ నృపశ్రియః రాజలక్ష్మ్యాః పదమాస్పదం న భవతి. యద్వా నృపేతి పదచ్ఛేదః. తస్మాత్ పౌరుషం కర్తవ్యమేవేత్యర్థః. అత్ర పూర్వపూర్వస్య అవిక్రమత్వాదే రుత్తరోత్తరం విపదాదికం ప్రతి కారణత్వాత్కారణమాలాఖ్యోఽలంకారః. తథా చ సూత్రం.—'పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరహేతుత్వే కారణమా' లేతి.

అవ. ఫలితమాహ:—

మూ. తదలం ప్రతిపక్షమున్నతే
రవలంబ్య వ్యవసాయవంధ్యతామ్,
నివసంతి పరాక్రమాశ్రయా
న విషాదేన సమం సమృద్ధయః. ౧౫

టీక. తత్ = ఆకారణమువలన, ఉన్నతేః = అభ్యుదయమునకు, ప్రతిపక్షం = అంతరాయమైనట్టి, వ్యవసాయవన్ధ్యతాం-వ్యవసాయ=ఉద్యోగముయొక్క, వన్ధ్యతాం= శూన్యత్వమును, అవలమ్బ్య = అవలంబించి, అలం = చాలును, తథాహి = అది యుక్తమే కదా, పరాక్రమాశ్రయాః - పరాక్రమ = పరాక్రమము, ఆశ్రయాః = కారణముగాఁ గలిగినట్టి, సమృద్ధయః = సంపదలు, విషాదేన సమం = నిరుత్సాహముతోఁగూడ, న నివసన్తి=నివసించవు.

తాత్పర్యము. పౌరుషము నవలంబించనివాని కనర్థపరంపరలు వచ్చుచుండును గనుక నభివృద్ధినిగోరునతఁడు తదంతరాయమగు నిరుద్యోగమును విడువవలెను. నిరుద్యోగముగాను నిష్పౌరుషముగాను నున్నవానికి సంపదలు నిలువవు. కాఁబట్టి ప్రయత్నించుచుండుటయుఁ, బౌరుషము నవలంబించుటయు విజిగీషువునకు ముఖ్యకర్తవ్యములని తెలిసికొని పౌరుషము నాశ్రయించి శత్రుసంహారమునకుఁ బ్రయత్నింపుము.

శబ్దాదులు. తత్ - అవ్య. అలం - అవ్య. ప్రతిపక్షం - ప్రతిపక్షౌ-ప్రతిపక్షాన్, ప్రతిపక్షశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉన్నతేః - ఉన్నత్యోః-ఉన్నతీనాం, ఉన్నతిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. అవలమ్బ్య-

అన్వ. వన్ధ్యస్య భావః, వన్ధ్యతా, వ్యవసాయస్య వన్ధ్యతా, తాం, వ్యవసాయవన్ధ్యతాం. వన్ధ్యతే-వన్ధ్యతాః, వ్యవసాయ వన్ధ్యతాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. నివసతి-నివసతః-నివసన్తి, ని పూర్వకాత్ వస-నివాస ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. పరాక్రమః ఆశ్రయః యాసాం తాః పరాక్రమాశ్రయాః, పరాక్రమాశ్రయా - పరాక్రమాశ్రయే - పరాక్రమాశ్రయాః, పరాక్రమాశ్రయాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. న - అవ్య. విషాదేన - విషాదాభ్యాం - విషాదైః, విషాదశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. సమం-అవ్య. సమృద్ధిః - సమృద్ధీ - సమృద్ధయః. సమృద్ధిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః.

వ్యా. తదితి. తత్తస్మాదుపేక్షాయాం దోషసంభవాదిత్యర్థః. ఉన్నతేరభ్యుదయస్య - ప్రతిపక్షమంతరాయం వ్యవసాయవంధ్యతాం ఉద్యోగశూన్యతాం అవలంబ్య అలం. ఉద్యోగశూన్యతావలంబనేనాలమిత్యర్థః. 'అలం ఖల్వోః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం' క్త్వేతి క్త్వాప్రత్యయః. తస్య ల్యబాదేశః. తథాహి.—పరాక్రమః ఆశ్రయః కారణం యాసాం తా స్తథోక్తా స్సమృద్ధయ స్సంపదః విషాదేన సమం అనుత్సాహేన సహ న నివసంతి. పౌరుషసాధ్యా స్సంపదో నానుత్సాహసాధ్యాః. ఉభయోస్సహావస్థానవిరోధాదిత్యర్థః. వైధర్మ్యేణ కార్యకారణసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

అవ. నను సమయః ప్రతీక్ష్యతే కిం వేగేనేత్యత్రాహః—

మూ. అథ చేదవధిః ప్రతీక్ష్యతే
కథమావిష్కృతజిహ్మవృత్తినా,
ధృతరాష్ట్రసుతేన సుత్యజా
శ్చిరమాస్వాద్య నరేంద్ర సంపదః. ౧౬

టీ. అథ = తరువాత, హేనరేన్ద్ర = ఓరాజా, అవధిః = కాలము, ప్రతీక్ష్యతే చేత్ = ప్రతీక్షింపఁబడుచున్నదైనట్టైన, ఆవిష్కృతజిహ్మవృత్తినా - ఆవిష్కృత = ప్రకటింపఁబడిన, జిహ్మ = కపటమైన, వృత్తినా = వ్యాపారముకలిగినట్టి, ధృతరాష్ట్రసుతేన = దుర్యోధనునిచేత, సమ్పదః = సంపదలు, చిరం = బహుకాలము, ఆస్వాద్య = అనుభవించి, కథం సుత్యజాః = ఎట్టులు విడిచిపెట్టఁదగినవి?

తాత్పర్యము. ఓరాజా ! సమయనిరీక్షణముగూడ వ్యర్థమేయగును. ఏలన దుర్యోధనుని వ్యాపారమంతయు నిదివరలో మనమెఱిఁగియున్నదే కదా. అతఁ డెల్లపుడుఁ

గపటవృత్తికలవాఁడుగాని ఋజుమార్గప్రవర్తకుఁడు గాఁడు. చాలకాలమునుండి యనుభవించుచున్న యైశ్వర్యమును పదుమూఁడుసంవత్సరముల యనంతరమునఁ గూడఁ జూచి చూచి మాటలతో విడువలేఁడు. అప్పు డతఁడు విడువనియెడల మనమూరుకొనము గదా. అప్పు డుభయులకును యుద్ధము జరుగక తీరదు. ఎప్పుడైనను యుద్ధము చేసినఁగాని మనరాజ్యము మనకీయఁడు గనుక నెప్పుడో చేయుటకంటె నిప్పుడే యుద్ధముచేసి రాజ్యమును లాగుకొనుట శ్రేయస్కరమని నాయభిప్రాయము. సమయనిరీక్షణము వ్యర్థమని ముమ్మాటికిని నమ్మి యుద్ధమునకుఁ బ్రయత్నింపుము.

శబ్దాదులు. అథ - అవ్య. చేత్-అవ్య. అవధిః - అవధీ - అవధయః, అవధిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ప్రతీక్ష్యతే - ప్రతీక్ష్యేతే - ప్రతీక్ష్యన్తే. ప్రతి-పూర్వకాత్ ఈక్ష-దర్శన ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్మణి లడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. కథం-అవ్య. జిహ్మా చ సా వృత్తిశ్చ జిహ్మావృత్తిః, ఆవిష్కృతా జిహ్మవృత్తిర్యేన సః ఆవిష్కృతజిహ్మవృత్తిః, తేన, ఆవిష్కృతజిహ్మవృత్తినా - వృత్తిభ్యాం-వృత్తిభిః, ఆవిష్కృతజిహ్మవృత్తిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. ధృతరాష్ట్రస్య సుతః ధృతరాష్ట్రసుతః, తేన, ధృతరాష్ట్రసుతేన - సుతాభ్యాం-సుతైః, ధృతరాష్ట్రసుతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. సుత్యజా-సుత్యజే - సుత్యజాః, సుత్యజాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. చిరం-అవ్య. ఆస్వాద్య-అవ్య. నరాణామిన్ద్రః నరేన్ద్రః, తస్య సమ్బుద్ధిః, హే నరేన్ద్ర-హే నరేన్ద్రౌ-హేనరేన్ద్రాః, నరేన్ద్రశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సమ్బోధనప్రథమైకవచనాన్తః. సమ్పత్ - సమ్పదౌ-సమ్పదః, సమ్పచ్ఛబ్దో దకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః.

వ్యా. అథేతి. అథావధిః కాలః-ప్రతీక్ష్యతే చేత్. ని. 'అవధిస్త్వవసానే స్యాత్సీమ్ని కాలే ఖలేఽపి చే'తి విశ్వః. ఆవిష్కృతజిహ్మవృత్తినా ప్రకటీకృతకపటవ్యవహారేణ ధృతరాష్ట్రసుతేన దుర్యోధనేన నరేంద్రసంపదో రాజసంపదః. నరేంద్రేతి వా పదచ్ఛేదః. చిరం చతుర్దశవర్షాణి ఆస్వాద్య అనుభూయ కథం సుత్యజాః. జ్ఞాతాస్వాదేన తేన పశ్చాదపి సంపదో యుద్ధక్లేశం వినా న త్యక్ష్యంత ఏవే త్యవధిప్రతీక్షణం వ్యర్థమిత్యర్థః.

అవ. అథ యది దైవవశాత్ స్వయమేవ దుర్యోధనస్సంపదో దాస్యతి తథాపి తత్కథం రోచయేమహీత్యాహ:—

మూ. ద్విషతా విహితం త్వయాథవా
యది లబ్ధా పున రాత్మనః పదమ్,

జననాథ తవానుజన్మనాం
కృతమావిష్కృతపౌరుషైర్భుజైః ౧౭

టీక. అథవా = ఇట్లుకాకపోయిన, ద్విషతా = శత్రువగు దుర్యోధనునిచే, విహితం = ఈయఁబడినట్టి, ఆత్మనః = నీయొక్క, పదం = రాజ్యము, పునరపి = తిరిగి, త్వయా = నీచేత, లబ్ధాయది = పొందఁబడినయెడల, హేజననాథ = ఓమహారాజా, తవ=నీయొక్క, అనుజన్మనాం = సోదరులయొక్క, ఆవిష్కృతపౌరుషైః-ఆవిష్కృత= ప్రకటింపఁబడినట్టి, పౌరుషైః = పౌరుషముకలిగినట్టి, భుజైః = భుజములతో, కృతం= చాలును.

తాత్పర్యము. యుద్ధములేకుండ నొకవేళ దుర్యోధనుఁడు తనంతటఁ దానే రాజ్యమునిచ్చునెడల, నారాజ్యమును నీవు స్వీకరించెడిపక్షమున శత్రువులకే రాజ్యము నిచ్చుటకును నీయకపోవుటకును స్వాతంత్ర్యముండును. అప్పుడు మహావిక్రమశాలురగు నీసోదరులమగు మాపరాక్రమమున కుపయోగము లేకపోవుటయేగాక మాభుజములకు వైయర్థ్యము సంభవించును. అందులకుఁగూడ నొప్పుకొందమనినను రాజులు క్షాత్రము చేతనే రాజ్యము సంపాదింపవలెనుగాని శత్రువులయనుగ్రహమున రాజ్యమును గ్రహింపఁగూడదని క్షత్రియులకు విధింపఁబడుటచే క్షాత్రముచేతనే మనము రాజ్యము సంపాదింపవలెను. కాని వారినియాచించి గ్రహింపఁగూడదు. కాఁబట్టి యుద్ధమునకుఁ బ్రయత్నింపుము.

శబ్దాదులు. ద్విషతా - ద్విషద్భ్యాం-ద్విషద్భిః, ద్విషచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. విహితం-విహితే - విహితాని, విహితశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. త్వయా - యువాభ్యాం - యుష్మాభిః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. యది-అవ్య. లబ్ధా-లబ్ధారౌ - లబ్ధారః, డులభష్-ప్రాప్తౌ, విత్యస్మాద్ధాతోః కర్మణి లుడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. పునః-అవ్య. ఆత్మనః. ఆత్మనోః-ఆత్మనాం, ఆత్మన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. పదం - పదే-పదాని, పదశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. జనానాం నాథః జననాథః, తస్య, సంబుద్ధిః, హే జననాథ-హే జననాథౌ-హే జననాథాః, జననాథశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సమ్బోధనప్రథమైకవచనాన్తః. తవ, తే - యువయోః, వాం - యుష్మాకం, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. అను జాయన్త ఇత్యనుజన్మానః, తేషామనుజన్మనాం, అనుజన్మనః-అనుజన్మనోః-అనుజన్మనాం, అనుజన్మన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః. కృతం-అవ్య. ఆవిష్కృతం పౌరుషం

యేషాం తే ఆవిష్కృతపౌరుషాః, తైః, ఆవిష్కృతపౌరుషేణ - పౌరుషాభ్యాం - పౌరుషైః, ఆవిష్కృతపౌరుషశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. భుజేన-భుజాభ్యాం-భుజైః, భుజశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః.

వ్యా. ద్విషతేతి. అథవా ద్విషతా దుర్యోధనేన విహితం ప్రత్యర్పితమిత్యర్థః. ఆత్మనః పదం రాజ్యం పునరపి త్వయా లబ్ధా లప్స్యతే యది. * లభేః కర్మణి లుట్. హే జననాథ! తవానుజన్మనాం అనుజానాం ఆవిష్కృతపౌరుషైః ప్రకటితపరాక్రమైః భుజైః కృతం అలం. అస్మద్భుజైర్న కించిత్సాధ్యమిత్యర్థః. రాజ్యదానాదానయో ర్ద్విషతామేవ స్వాతంత్ర్యే అస్మద్భుజనైష్ఫల్యాత్. 'క్షత్రియస్య విజితవ్య' మితి శాస్త్రాత్ క్షాత్రేణైవ రాజ్యం గ్రాహ్యమితి భావః. కృతమితి ప్రతిషేధార్థమవ్యయం చాదిషుపఠ్యతే 'కృతమితి నివారణనిషేధయో' రితి గణవ్యాఖ్యానే. భుజై రితి గమ్యమానసాధనక్రియాపేక్షయా కరణత్వా త్తృతీయా. ఉక్తం చ న్యాసోద్యోతే.—'న కేవలం శ్రూయమాణైవ క్రియా నిమిత్తం కారకభావస్య, అపి తు గమ్యమానా' పీతి.

అవ. నను సామ్నైవ కార్యసిద్ధౌ కిం క్షాత్రేణ. యథాహ మనుః.—శ్లో. 'సామ్నా దానేన భేదేన సమస్తైరథవా పృథక్, విజేతుం ప్రయతేతారీ న్న యుద్ధేన కదాచ నే'తి. తత్క్రమాగ్రహేణేత్యాశంక్యాహ:—

మూ. మదసిక్తముఖైర్మృగాధిపః
కరిభిర్వర్తయతే స్వయం హతైః,
లఘయన్ ఖలు తేజసా జగ
న్న మహానిచ్ఛతి భూతిమన్యతః. ౧౮

టీక. మృగాధిపః = సింహము, మదసిక్తముఖైః-మద = మదముచే, సిక్త=తడుప, బడినట్టి, ముఖైః = ముఖములుంకలిగినట్టియు, స్వయంహతైః = స్వయముగాఁ జంపఁబడినట్టియు, కరిభిః = ఏనుఁగులచే, వర్తయతే = జీవించుచున్నది, తథాహి=అదియుక్తమే కదా, తేజసా = ప్రభావముచేత, జగత్=జగత్తును, లఘయన్ = చులకనగాఁజేయుచున్నట్టి, మహాన్ = మహాపురుషుఁడు, అన్యతః = ఇతరునివలన, భూతిం = వృద్ధినిఁ నేచ్ఛతి ఖలు = ఇచ్ఛయించుఁడు గదా.

తాత్పర్యము. మహాతేజశ్శాలియగు మృగరాజు స్వయముగాఁజంపఁబడిన మదపు టేనుఁగులను దిని జీవించునుగాని యితరజంతువులచేఁ జంపఁబడినమృగములను దినదు. అట్లే మహాతేజశ్శాలియగు మహాపురుషుఁడును తనతేజస్సుచే జగమునంతను వశపఱచుకొని తనంతటఁదానే తనయైశ్వర్యమును వృద్ధిపొందించుకొనునుగాని యితరుల సాహాయ్యమును గోరుట కంగీకరింపఁడు. కాఁబట్టి సామముచేతనే కార్యసిద్ధియగుచుండ యుద్ధమెందుల

కని యాలోచించి సామముచేతనే కార్యమును సాధించుకొనఁగూడదు. సామదానభేద దండములలో సామదానభేదములచేతనే శత్రుజయమునకుఁ బ్రయత్నింపవలెనుగాని దండముచేఁ బ్రయత్నింపఁగూడదను మనువచన మశూరులవిషయముగాని శూరవిషయము గాదని యెఱుంగునది.

శబ్దాదులు. మదేన సిక్తాని మదసిక్తాని, మదసిక్తాని ముఖాని యేషాం తే, తైః, మదసిక్తముఖేన-ముఖాభ్యాం-ముఖైః, మదసిక్తముఖశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయా బహువచనాన్తః. మృగాణామధిపః, మృగాధిపః-మృగాధిపౌ-మృగాధిపాః, మృగాధిప శబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. కరిణా-కరిభ్యాం-కరిభిః, కరిన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. వర్తయతే - వర్తయేతే - వర్తయన్తే, వృతు-వర్తన ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. స్వయం హాతాః, తైః, స్వయంహతేన-స్వయంహతాభ్యాం-స్వయంహతైః, స్వయంహతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. లఘయన్-లఘయన్తౌ-లఘయన్తః, లఘయ చ్ఛబ్ద స్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఖలు-అవ్య. తేజసా-తేజోభ్యాం - తేజోభిః, తేజశ్శబ్దస్సకారాన్తనపుంసకలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. జగత్ - జగతీ-జగన్తి, జగచ్ఛబ్దస్తకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. న-అవ్య. మహాన్ - మహాన్తౌ-మహాన్తః, మహచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇచ్ఛతి - ఇచ్ఛతః - ఇచ్ఛన్తి, ఇషు-ఇచ్ఛాయామిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. భూతిం - భూతీ-భూతీః, భూతిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అన్యతః-అవ్య.

వ్యా. మదేతి. మృగాధిపః సింహః - మదసిక్తముఖైః మదవర్షిభిరిత్యర్థః. స్వయం స్వేనైవ హతైః కరిభి ర్గజై ర్వర్తయతే వృత్తిం కరోతి. తైరేవ జీవతీత్యర్థః. *చౌరాదికాద్వృతే ర్లట్. భౌవాదికస్య తు 'అణావకర్మకాచ్చిత్తవత్కర్తృకా' దితి పరస్మైపద నియమాదితి. తథాహి.—తేజసా ప్రభావేణ. ని. 'తేజో బలే ప్రభావే చ జ్యోతిష్య ర్చిషి రేతసీ'తి వైజయంతీ. జగత్ లఘయన్ లఘూకుర్వన్ మహాన్ తేజస్వీ, మహః పురుషః-అన్యతోఽన్యస్మాత్పురుషాత్ - భూతిం వృద్ధిం నేచ్ఛతి ఖలు. న హి తేజస్వినః పరాయత్తవృత్తిత్వం యుక్తం. మనువచనం తు అశూరవిషయమిత్యభిప్రాయః. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

అవ. నను యుద్ధాత్ప్రాప్తికో లక్ష్మీలాభః ఉపాయాంతరైస్తు న తథేత్యా శంక్యాహః—

మూ. అభిమానధనస్య గత్వరై
రసుభిస్థాస్ను యశశ్చిచీషతః,

అచిరాంశువిలాసచంచలా
నను లక్ష్మీః ఫలమానుషంగికమ్. ౧౯

టీక. అభిమానధనస్య-అభిమాన = అభిమానము, ధనస్య=ధనముగాకలిగినట్టియు, గత్వరైః = అస్థిరములైనట్టి, అసుభిః = ప్రాణములచే, స్థాస్ను = స్థిరమైనట్టి, యశః = కీర్తిని, చిచీషతః = సంగ్రహించుకొను కిచ్ఛయించుచున్నట్టి మానధనునకు, అచిరాంశువిలాసచఞ్చలా-అచిరాంశు = మెఱపులయొక్క, విలాస = ప్రకాశమువలె, చఞ్చలా=చంచలమైనట్టి, లక్ష్మీః=సంపద, ఆనుషఙ్గికం = హఠాత్సిద్ధమైనట్టి, ఫలంనను=ఫలముగదా.

తాత్పర్యము. మహాతేజశ్శాలి సామముచే రాజ్యమును సంపాదింపఁగూడదని స్పష్టమైనది. యుద్ధమునందును జయ మవశ్యము మనకే వచ్చుననుటకు వీలులేదు. అదియుఁగాక ధననష్టము, ప్రాణనష్టము, నధికప్రయాసము మొదలగు ననర్థము లనేకములు యుద్ధమువలన సంభవించును. కనుక యుద్ధముమాని యుపాయాంతరముచే రాజ్యమునుగ్రహించుట యుత్తమమని తోఁచుచున్నదని చెప్పెదవేని యప్పుడును దోషములు సంభవించుచున్నవి. మహాతేజశ్శాలురకు మానసంరక్షణమే ప్రధానముగాని రాజ్యసంపాదనము ముఖ్యముగాదు. మానసంరక్షణమగునపు డానుషంగికముగా రాజ్యమువచ్చిన రావచ్చును. యుద్ధమును మాని శత్రువులను బ్రతిమాలుటవలన మానుషము నశించును. ప్రధానఫలము నశించినపిమ్మట నప్రధానఫలమగు రాజ్యము వచ్చినను రాకపోయినను మానవంతులకు సంతోషము కలుగదు. అదియుఁగాక లక్ష్మి చంచలమైనది, యశస్సు స్థిరమైనది. స్థిరమగుకీర్తిని సంపాదించుటకై ప్రాణములనుగూడ లక్ష్యముచేయనపుడు చంచలమగులక్ష్మి నాదరించెదరా? కాఁబట్టి యుద్ధమును మానినచో యశస్సు నశించును. కనుక మహాతేజశ్శాలులమగు మనకు యుద్ధముచేసి మానసంరక్షణము చేసికొనుట ముఖ్యము. రాజ్యము వచ్చిన వచ్చుఁగాక, దానితో మనకు నిమిత్తములేదు.

శబ్దాదులు. అభిమానఏవ ధనం యస్య సః అభిమానధనః, తస్య, అభిమానధనస్య-ధనయోః-ధనానాం, అభిమానధనశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గష ష్ఠ్యేకవచనాన్తః. గత్వరేణ-గత్వరాభ్యాం - గత్వరైః, గత్వరశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. అసునా-అసుభ్యాం-అసుభిః, అసుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. స్థాస్ను-స్థాస్నునీ-స్థాస్నూని, స్థాస్నుశబ్ద ఉకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. యశః-యశసీ-యశాంసి, యశశ్శబ్దస్సకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. చేతుమిచ్ఛతీతి చిచీషత్, తస్య, చిచీషతః-చిచీషతోః-చిచీషతాం, చిచీషచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠ్యేకవచనాన్తః. అచిరం అంశవో యస్యాస్సా అచిరాంశుః, అచిరాంశోః విలాసః అచిరాంశువిలాసః, అచిరాంశువిలాస ఇవ చఞ్చలా అచిరాంశువిలాసచఞ్చలా,

చఞ్చలా-చఞ్చలే-చఞ్చలాః, అచిరాంశువిలాసచఞ్చలాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. నను-అవ్య. లక్ష్మీః-లక్ష్మ్యౌ-లక్ష్మ్యః, లక్ష్మీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఫలం-ఫలే-ఫలాని, ఫలశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అనుషఙ్గాదాగతం ఆనుషఙ్గికం, ఆనుషఙ్గికం-ఆనుషఙ్గికే-ఆనుషఙ్గికాని, ఆనుషఙ్గికశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. అభిమానేతి. అభిమానః వైరనిర్యాతనమేవ ధనం యస్య వైరనిర్యాతనమాత్రనిష్ఠస్యేత్యర్థః. అత ఏవ గత్వరైః గమనశీలైః అస్థిరైః, గత్వరశ్చేతి క్వరబన్తో నిపాతః. అసుభిః ప్రాణైః కరణైః. ని. 'పుంసి భూమ్న్యసవః ప్రాణా' ఇత్యమరః. స్థాస్నుస్థిరం. * 'గ్లాజిస్థశ్చ గ్స్నుః' రితి గ్స్నుప్రత్యయః. యశః చిచీషతః చేతుం సంగ్రహీతుమిచ్ఛతః. చినోతేస్సన్నంతాచ్ఛతృప్రత్యయః. అచిరం అంశవో యస్యాస్సా అచిరాంశు ర్విద్యుత్ తస్యాః విలాసః స్ఫురణం తద్వచ్చంచలా. క్షణికేత్యర్థః. లక్ష్మీస్సంపత్. అనుషంగాదాగతం ఆనుషంగికం [1] అన్వాచయశిష్టం ఫలం నను అధికం ప్రయోజనం కిల. మానత్రాణజం యశ ఏవ ముఖ్యం ఫలం. అభ్యుచ్చయస్తు లక్ష్మీరితి మానినాం మానఏవ శ్లాఘ్య ఇత్యర్థః. అత్రాస్థిరప్రాణత్యాగేన స్థిరయశస్స్వీకారాభిధానాత్ న్యూనేనాధికవినిమయాఖ్యః పరివృత్త్యలంకారః. ఉక్తం చ కావ్యప్రకాశే.—శ్లో. 'పరివృత్తిర్వినిమయో యోఽర్థానాం స్యాత్సమాసమై'రితి.

అవ. నన్వల్పస్య మానస్య హేతోః కథం ప్రాణత్యాగశ్శక్యతే కర్తుం, యతో జీవన్ నరో భద్రశతాని పశ్యేదిత్యాశంక్యాహ:—

మూ. జ్వలితం న హిరణ్యరేతసం
చయ మాస్కన్దతి భస్మనాం జనః,
అభిభూతిభయాదసూనత
స్సుఖముజ్ఝంతి న ధామ మానినః. ౨౦

టీక. జనః = మనుష్యుఁడు, భస్మనాం = భస్మలయొక్క, చయం = సమూహమును, ఆస్కన్దతి=ఆక్రమించుచున్నాఁడు, జ్వలితం = మండుచున్నట్టి, హిరణ్యరేతసం= అగ్నిని, నాస్కన్దతి = ఆక్రమించఁడు, అతః = ఈకారణమువలన, మానినః = మానవంతులు, అభిభూతిభయాత్-అభిభూతి = పరిభవముయొక్క, భయాత్ = భయమువలన,

1 అనుషంగః ప్రయోజనమస్యానుషంగికం-ప్రయోజనమితిఠఞ్-ఇతివక్తుంయుక్తం తత ఆగత ఇత్యధికారే ఠక్ ఠఞన్యతరవిధాయక ప్రాతిస్వికసూత్రాభావాత్.

అసూనేవ = ప్రాణములనే, సుఖం = సుఖముగా, ఉజ్ఝన్తి = విడిచిపెట్టుచున్నారు, ధామతు = తేజస్సుసైతే, నోజ్ఝన్తి=విడిచిపెట్టరు.

తాత్పర్యము. మనుష్యులు దహించని భస్మమును, గాలితోఁ ద్రొక్కినటుల మండు చున్నయగ్నిని దహించునను భయముచేఁ ద్రొక్కలేరు. అట్లే మానహీనుని నిస్తేజస్కుఁ డగుటవలన నెవ్వరు లక్ష్యముచేయరు. మహాతేజశ్శాలి నందఱు గౌరవించెదరు. కనుక మానము, ప్రాణములు నను నీరెండుపదార్థములలోను మాన మధికమైనదనియుఁ బ్రాణ ములు నికృష్టములనియు నిశ్చయించి మానవంతులు ప్రాణములను నిశ్చింతగా విడిచి మానసంరక్షణమున నతిజాగరూకులై యుందురు. ఇఁక మానహీనులన్ననో మానముకంటెఁ బ్రాణము లధికములనియు 'బ్రతికియుండిన శుభములు పడయవచ్చు'ననియుఁ దలంచి మానమును గణింపక ప్రాణములనే రక్షించుకొనుచున్నారు. మానహీనుఁడు వెళ్లినటులు మానవంతుఁడు సంచరించలేఁడుగనుక శూరాగ్రేసరుఁడవగు నీవును మహాశూరజనోచిత మగుమార్గమున సంచరించుము. కీర్తిప్రతిష్ఠలు నిలుపుకొనుము.

శబ్దాదులు. జ్వలితం-జ్వలితౌ - జ్వలితాన్, జ్వలితశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. న-అవ్య. హిరణ్యం రేతః యస్య సః, తం, హిరణ్యరేతసం-హిరణ్య రేతసౌ-హిరణ్యరేతసః, హిరణ్యరేతశ్శబ్దస్సకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః చయం-చయౌ-చయాన్, చయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆస్క న్దతి-ఆస్కన్దతః-ఆస్కన్దన్తి, ఆఙ్-పూర్వకాత్ స్కన్దిర్-గతిశోషణయోరిత్యస్మాద్ధాతోః. కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. భస్మనః-భస్మనోః-భస్మనాం, భస్మన్ శబ్దో నకారాన్తనపుంసకలిఙ్గషష్ఠీబహువచనాన్తః. జనః-జనౌ-జనాః, జనశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అభిభూతేః భయః అభిభూతిభయః, తస్మాత్, అభిభూతి భయాత్-భయాభ్యాం-భయేభ్యః, అభిభూతిభయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః పఞ్చమ్యేక వచనాన్తః. అసుం - అసూ - అసూన్, అసుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచ నాన్తః. అతః-అవ్య. సుఖం-సుఖే-సుఖాని, సుఖశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైక వచనాన్తః. ఉజ్ఝతి-ఉజ్ఝతః-ఉజ్ఝన్తి, ఉజ్ఝ-ఉత్సర్గ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మై పది ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. న-అవ్య. ధామ-ధామనీ-ధామాని, ధామన్ శబ్దో నకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. మాన ఏషామస్తీతి మానినః, మానీ- మానినౌ-మానినః, మానిన్, శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః.

వ్యా. జ్వలితమితి. జనో భస్మనాం చయమాస్కందతి పాదాదినా ఆక్రామతి. అదాహకత్వాదితి భావః. జ్వలితం జ్వలంతం. కర్తరి క్తః. 'మతిబుద్ధీ' త్యాదిసూత్రే చకారాద్వర్తమానార్థత్వం. హిరణ్యం రేతో యస్య తం హిరణ్యరేతసం అగ్నిం

నాస్కందతి. దాహకత్వాదితి భావః. అతో హేతోర్మానినః అభిభూతిభయాత్పా)ణలోభేన తేజస్త్యాగే పరిభవో భవిష్యతీతి భయాత్ అసూనేవ సుఖమక్లిష్టం ఉజ్ఝంతి త్యజంతి; ధామ తేజస్తు నోజ్ఝంతి. మానహానికరాజ్జీవనాత్స్వతేజసా మరణమేవ వరమిత్యర్థః. పూర్వతరశ్లోకవదర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః.

అవ. అథవా కిమత్ర ప్రయోజనచింతయా కింతు తేజస్వినామేష స్వభావ ఏవ యజ్జిగీషుత్వమిత్యాహ:—

మూ. కిమపేక్ష్య ఫలం పయోధరాన్
ధ్వనతః ప్రార్థయతే మృగాధిపః,
ప్రకృతిః ఖలు సా మహీయసః
సహతే నాన్యసమున్నతిం యయా. ౨౧

టీక. మృగాధిపః = సింహము, కిం=ఏమి, ఫలం = ఫలమును, అపేక్ష్య = అపేక్షించి, ధ్వనతః = ఉరుముచున్నట్టి, పయోధరాన్=మేఘములను, ప్రార్థయతే=ఎదురుకొనుచున్నది. మహీయసః = గొప్పవానికి, సా=అది, ప్రకృతిః ఖలు = స్వభావముగదా, యయా = ఏస్వభావముచే, అన్యసమున్నతిం - అన్య = ఇతరులయొక్క, సమున్నతిం= అభివృద్ధిని, నసహతే = సహించఁడో.

తాత్పర్యము. అదియుఁగాక గొప్పవారికిఁ బ్రయోజనముతో నిమిత్తములేదు. మహాతేజశ్శాలియగుసింహ మేవిధమైనఫలము లేకపోయినను నుఱుముచున్న మేఘములమీఁది కురుకుచుండును. అది గొప్పవారిస్వభావము. గొప్పవారలు పరవృద్ధిని సహింపలేక తమయాధిక్యమునే గోరుచుందురు. శత్రుసంహారముచేయుట వారికిఁ బరమపురుషార్థము. ఇట్లు లోకమునందలి శూరులందఱు సంచరించుచుందురు. నీవు మాత్ర మామార్గమున సంచరింపక ప్రాకృతజనులమార్గము నవలంబించి నీపేరుప్రతిష్ఠలను బాడుచేసికొనుచున్నావు. ఇది నీకుఁ దగదు.

శబ్దాదులు. కిం-కే-కాని, కిం శబ్దో మకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అపేక్ష్య-అవ్య. ఫలం-ఫలే-ఫలాని, ఫలశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ధరంతీతి ధరాః, పయసో ధరాః పయోధరాః, తాన్, పయోధరం-పయోధరౌ-పయోధరాన్, పయోధరశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. ధ్వనన్తం-ధ్వనన్తౌ-ధ్వనతః, ధ్వనచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. ప్రార్థయతే-ప్రార్థయేతే - ప్రార్థయన్తే, ప్ర-పూర్వకాత్ ఋధు - వృద్ధావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. మృగాణామధిపః, మృగాధిపః-మృగా

ధిపాః-మృగాధిపాః, మృగాధిపశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ప్రకృతిః-ప్రకృతీ-ప్రకృతయః, ప్రకృతిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఖలు - అవ్య. సా - తే - తాః, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అయం మహానయం మహానయమనయోరతిశయేన మహాన్మహీయాన్, తస్య, మహీయసః-మహీయసోః-మహీయసాం, మహీయశ్శబ్దస్సకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. సహతే - సహేతే-సహన్తే, షహ-మర్షణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. న-అవ్య. అన్యస్య సమున్నతిః అన్యసమున్నతిః, తాం, అన్యసమున్నతిం-అన్యసమున్నతీ-అన్యసమున్నతీః, అన్యసమున్నతిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. యయా-యాభ్యాం-యాభిః, యచ్ఛబ్దో దకారాన్తస్త్రీలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః.

వ్యా. కిమితి. మృగాధిపస్సింహః. కిం ఫలం ప్రయోజనం అపేక్ష్య - ధ్వనతః గర్జతః. ధరంతీతి ధరాః. పచాద్యచ్. పయసాం ధరాః పయోధరాః-తాన్ మేఘాన్ ప్రార్థయతే అభియాతి. ని. 'యాచ్ఞాయా మభిధానే చ ప్రార్థనా కథ్యతే బుధైః' రితి కేశవః. యద్వా అవరుణద్ధీత్యర్థః. ప్రా అర్థయతే ఇతి ఛేదః. 'ప్రాస్స్యాత్ యాచ్ఞాపరాభవయో రి'త్యభిధానాత్ ప్రా అవరోధేన, ప్రా ఇతి తృతీయాంతం. అకారాంతస్య ప్రాశబ్దస్య "ఆతో ధాతో" రిత్యత్ర 'ఆత' ఇతి యోగవిభాగా దకారలోపః. మహీయసో మహత్తరస్య సా ప్రకృతిః ఖలు - యయా ప్రకృత్యా అన్యసమున్నతిం పరవృద్ధిం న సహతే. మహతః పరభంజనమేవ పురుషార్థ ఇత్యర్థః. పూర్వవదలంకారః.

అవ. ఉక్తం ప్రయోజనం నిగమయతి-ఉక్తార్థోపసంహరణం నిగమః.—

మూ కురు తన్మతిమేవ విక్రమే
నృప నిర్ధూయ తమః ప్రమాదజమ్,
ధ్రువమేతదవేహి విద్విషాం
త్వదనుత్సాహహతా విపత్తయః. ౨౨

టీక. హేనృప = ఓరాజా, తత్ = ఆకారణమువలన, ప్రమాదజం=అజ్ఞానమువలనఁబుట్టినట్టి, తమః = మోహమును, నిర్ధూయ = పోఁగొట్టి, విక్రమే = పౌరుషమునందు, మతిం=బుద్ధిని, కురు = చేయుము, విద్విషాం = శత్రువులయొక్క, విపత్తయః= ఆపదలు, త్వదనుత్సాహహతాః-త్వత్ = నీయొక్క, అనుత్సాహ = ప్రయత్నాభావముచే, హతాః = కొట్టఁబడినవి, ఇత్యేతత్ = అనుదానిని, ధ్రువం = నిశ్చయమైనదానిగా, అవేహి- తెలిసికొనుము.

తాత్పర్యము. ఇప్పుడు పరాక్రమసమయముగనుక నజ్ఞానజనితంబగు మోహమును విడచి మహోత్సాహజనోచితమగు పౌరుషము నవలంబించి శత్రువధ చేయుటకు నీవు

ప్రయత్నింపుము. ఇట్లు నీవు పరాక్రమము నవలంబించి శత్రుసంహారమునకుఁ బ్రయత్నము చేయకపోవుటవలననే శత్రువుల కేవిధమైనయాపదలు లేక యనేకసంపదలతోఁ దులఁదూగుచున్నారు. నీవు ప్రయత్నించినయెడల నిదివఱకే శత్రువు లాపదలపాలై నామరూపములు లేక నశించిపోయియుందురు. కాఁబట్టి సమయమును వ్యర్థపుచ్చక పరాక్రమమును జూపి శత్రుసంహారముచేసి లోకమున యశస్సును సంపాదించుకొని సుఖింపుము.

శబ్దాదులు. కురు - కురుతాత్, కురుతం - కురుత, డు-కృఞ్ - కరణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లోట్ పరస్మైపది మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః. తత్ - అవ్య. మతిం - మతీ - మతీః, మతిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఏవ - అవ్య. విక్రమే - విక్రమయోః - విక్రమేషు, విక్రమశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. హేనృప - హేనృపౌ - హేనృపాః, నృపశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సమ్బోధన ప్రథమైకవచనాన్తః. నిర్ధూయ - అవ్య. తమః - తమసీ - తమాంసి, తమశ్శబ్దస్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ప్రమాదాజ్జాయత ఇతి ప్రమాదజం తత్ ప్రమాదజం - ప్రమాదజే - ప్రమాదజాని, ప్రమాదజశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ధ్రువం - ధ్రువే - ధ్రువాణి, ధ్రువశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఏతత్ - ఏతే - ఏతాని, ఏతచ్ఛబ్దో దకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అవేహి - అవేతాత్, అవేతం - అవేత, అవ - పూర్వకాత్ ఇణ్ - గతావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లోట్ పరస్మైపది మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః. విద్విషః - విద్విషోః - విద్విషాం, విద్విట్ఛబ్దష్షకారాన్తః పుంలిఙ్గ షష్ఠీబహువచనాన్తః. నఉత్సాహః అనుత్సాహః, తవ అనుత్సాహః త్వదనుత్సాహః, త్వదనుత్సాహేన హతాః త్వదనుత్సాహహతాః, త్వదనుత్సాహహతా - హతే - హతాః, త్వదనుత్సాహహతాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమా బహువచనాన్తః. విపత్తిః - విపత్తీ - విపత్తయః, విపత్తిశబ్ద ఇకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః.

వ్యా. కుర్వితి. హేనృప! తత్తస్మాత్ - ఉక్తరీత్యా పరాక్రమావసరత్వాద్ధేతోః ని. 'యత్తద్యత స్తతో హేతా' విత్యమరః. ప్రమాదజం అజ్ఞానజం తమో మోహం నిర్ధూయ నిరస్య విక్రమే పౌరుష ఏవ మతిం కురు బుద్ధిం విధేహి. విక్రమమేవాంగీకురు, న తూపాయాంతరమిత్యర్థః. న చ విక్రమవైఫల్యశంకా కార్యేత్యాహ— ధ్రువమితి. విద్విషాం, శత్రూణాం విపత్తయః ఆపదః త్వదనుత్సాహహతాః తవ అనుత్సాహేనావ్యవసాయేన హతాః ప్రతిబద్ధాః. భవదనుద్యోగధ్వంసితా ఇత్యర్థః. అన్యథా ప్రాగేవ విపద్యేరన్నితి భావః. - ఇత్యేతత్ ధ్రువం నిశ్చితం. అవేహి విద్ధి. ని. 'ధ్రువం నిత్యే నిశ్చితే చే'తి శాశ్వతః.

అవ. న చ నః పరాజయశంకా కార్యేత్యాహ:—

మూ. ద్విరదానివ దిగ్విభావితాం
శ్చతురస్తోయనిధీనివాయతః,
ప్రసహేత రణే తవానుజాన్
ద్విషతాం కశ్శతమన్యుతేజసః. ౨౩

టీక. దిగ్విభావితాన్ - దిక్ = దిక్కులయందు, విభావితాన్ = ప్రఖ్యాతములైనట్టియు, ఆయతః = వచ్చుచున్నట్టియు, చతురః = నాలుగైనట్టి, ద్విరదానివ= ఏనుఁగులనువలె, తథా = ఆప్రకారముగా, చతురః=నాలుగైన, తోయనిధీనివ=సముద్రములనువలె, రణే = యుద్ధమునందు, ఆయతః = వచ్చుచున్నట్టియు, దిగ్విభావితాన్ - దిక్ = దిక్కులయందు, విభావితాన్ = ప్రఖ్యాతులైనట్టియు, శతమన్యుతేజసః - శతమన్యు = దేవేన్ద్రునియొక్క, తేజసః = పరాక్రమము కలిగినట్టియు, చతురః = నలుగురైన, తవ = నీయొక్క, అనుజాన్ = సోదరులను, ద్విషతాం = శత్రువులలో, కః=ఎవ్వఁడు, ప్రసహేత = సహించును.

తాత్పర్యము. కాఁబట్టి మనకు జయవిషయమై సందేహముతోఁ బనిలేదు. నీవు పౌరుషము నవలంబించి శత్రుసంహారమునకు బయలుదేరునెడల నన్నిదిక్కులయందుఁ బేరువడసిన నాలుగు దిగ్గజములవలె, నాలుగు సముద్రములవలె నీసోదరులము నలుగురము బయలుదేరి కూడ వచ్చుచున్నయెడల యుద్ధమునఁ దాకి మమ్ముల నాపుటకు నీ శత్రువులలో సమర్థుఁడైన మొగవీరుఁ డొక్కఁడైనను ఉన్నాఁడా? కనుక నీవు సందేహింపక పౌరుషము నవలంబించి నిశ్శంకముగా శత్రువధకుఁ బ్రయత్నింపుము.

శబ్దాదులు. ద్వౌ రదౌ యేషాం తే ద్విరదాః, తాన్ ద్విరదాన్, ద్విరదం - ద్విరదౌ - ద్విరదాన్, ద్విరదశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. ఇవ-అవ్య, దిక్షు విభావితాః, దిగ్విభావితాః, తాన్, దిగ్విభావితం-దిగ్విభావితౌ - దిగ్విభావితాన్, దిగ్విభావితశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. చత్వారః- చతురః - చతుర్భిః - చతుర్భ్యః - చతుర్భ్యః-చతుర్ణాం-చతుర్షు, చతుర్శబ్దో రేఫాన్తః పుంలిఙ్గో నిత్యబహువచనాన్తః. తోయస్య నిధయః తోయనిధయః తాన్ తోయనిధీన్, తోయనిధిం - తోయనిధీ-తోయనిధీన్, తోయనిధిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. ఇవ - అవ్య. ఆయంతం - ఆయన్తౌ - ఆయతః, ఆయచ్ఛబ్ద స్తకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. ప్రసహేత - ప్రసహేయాతాం - ప్రసహేరన్, ప్ర-పూర్వకాత్ షహ - మర్షణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిఙ్ పరస్మై

పది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. రణే - రణయోః - రణేషు, రణశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః తవ, తే - యువయోః, వాం - యుష్మాకం, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠ్యేకవచనాన్తః. అను జాయన్త ఇత్యనుజాః, తాన్, అనుజం - అనుజౌ - అనుజాన్, అనుజశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయా బహువచనాన్తః. ద్విషతః - ద్విషతోః - ద్విషతాం, ద్విషచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గ షష్ఠీ బహువచనాన్తః. కః - కౌ - కే, కిం శబ్దో మకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. శతాని మన్యవో యస్య సః శతమన్యుః, శతమన్యోః తేజ ఇవ తేజో యేషాం తే శతమన్యుతేజసః, తాన్, శతమన్యుతేజసం - తేజసౌ - తేజసః, శతమన్యుతేజ శ్శబ్దస్సకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః.

వ్యా. ద్విరదానితి. దిగ్విభావితాన్ దిక్షు ప్రఖ్యాతాన్ ఆయతః ఆగచ్ఛతః. *ఆఙ్పూర్వాద్గమేః శతృప్రత్యయః. చతురో ద్విరదాన్ దిగ్గజానివ - తథా ఉక్త విశేషణాన్ చతురస్తోయనిధీనివ - రణే ఆయతః దిగ్విభావితాన్ శతమన్యుతేజసః ఇంద్రవిక్రమాన్ చతుర స్తవ అనుజాన్ ద్విషతాం మధ్యే కః ప్రసహేత? సోఢుం శక్నుయాదిత్యర్థః. *'శకి లిఙ్చే'తి శక్యార్థే లిఙ్. అతో నిశ్శంకం ప్రవర్తస్వేతి భావః.

అవ. ఆశీర్వాదవ్యాజేన ఫలితమాహః—

మూ. జ్వలత స్తవ జాతవేదస
స్సతతం వైరికృతస్య చేతసి,
విదధాతు శమం శివేతరా
రిపునారీనయనాంబుసంతతిః. ౨౮

టీక. తవ = నీయొక్క, చేతసి = చిత్తమునందు, సతతం = ఎల్లపుడు, జ్వలతః = మండుచున్నట్టియు, వైరికృతస్య - వైరి = శత్రువులచే, కృతస్య = చేయఁబడినట్టియు, జాతవేదసః = అగ్నికి, శివేతరా = అమఙ్గళమైన, రిపునారీనయనాంబుసన్తతిః - రిపు = శత్రువులయొక్క, నారీ = స్త్రీలయొక్క, నయన = నేత్రములయందలి, అమ్బు = ఉదకముయొక్క, సన్తతిః = ప్రవాహము, శమం = శాంతిని, విదధాతు=చేయుఁగాక.

తాత్పర్యము. ఓరాజా ! ఇఁకఁ జెప్పవలసిన దేదియులేదు. పర్యవసానము తేల్చి ముగించెదను. వినుము. బహుకాలమునుండి శత్రువులవలనఁ గలుగుచున్న బాధలకు సహింపఁజాలక విసికి వేసారి పోవుచుండుటవలన నీహృదయమునఁ గ్రోధాగ్ని రగులు చున్నది. అట్టి క్రోధాగ్ని శత్రువులను సంహరించి వారిభార్యలకు వైధవ్యము కలిగించి వారల నెల్లపుడు నేడ్చుచుండునటుల చేయువఱకుఁ జల్లారకపోవుఁగాక. కాఁబట్టి

వైరులను సంహరించి వారి క్రోధము నుపశమింపఁజేయుము. లోకమునఁ బ్రతిష్ఠను బొందుము.

శబ్దాదులు. జ్వలతః - జ్వలతోః - జ్వలతాం, జ్వలచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. తవ, తే - యువయోః, వాం - యుష్మాకం, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠ్యేకవచనాన్తః, జాతవేదసః - జాదవేదసోః - జాతవేదసాం, జాతవేదశ్శబ్దస్సకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠ్యేకవచనాన్తః. సతతం - అవ్య. వైరిభిః కృతః వైరి కృతః, తస్య, వైరికృతస్య - వైరికృతయోః - వైరికృతానాం, వైరికృతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠ్యేకవచనాన్తః. చేతసి - చేతసోః - చేతస్సు, చేతశ్శబ్దస్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. విదధాతు - విధత్తాత్, విధత్తాం - విదధతు, వి-పూర్వకాత్ డు ధాఞ్ - ధారణ పోషణయో రిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లోట్ పరస్మై పది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. శమం - శమౌ - శమాన్, శమశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. శివాదితరా, శివేతరా - శివేతరే - శివేతరాః, శివేతరా శబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః, రిపూణాం నార్యః రిపునార్యః, రిపు నారీణాం నయనాని రిపునారీనయనాని, రిపునారీనయనేషు అమ్బు, రిపునారీనయ నామ్బు, రిపునారీనయనామ్బునః సన్తతిః రిపునారీనయనామ్బుసన్తతిః, సంతతిః - సన్తతీ - సన్తతయః, రిపునారీనయనామ్బుసన్తతిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైక వచనాన్తః.

వ్యా. జ్వలత ఇతి. తవ చేతసి సతతం సదా జ్వలతో దీప్యమానస్య వైరికృతస్య రిపునిమిత్తకస్య - జాతవేదసః - క్రోధాగ్నేరిత్యర్థః. శివేతరా అశివా - అమంగళా. వైధవ్యదుఃఖజన్యత్వాదితి భావః. రిపునారీనయనాంబుసంతతిః - వైరివనితాశ్రు ప్రవాహః - శమం శాంతిం - విదధాతు. వైరిజనితస్య క్రోధస్య వైరివధమంతరేణ శాంత్యసంభవాదవశ్యం తద్వధ స్త్వయా కర్తవ్య ఇతి భావః. అత్ర క్రోధస్య విష యస్య నిగరణేన విషయిణో జాతవేదస ఏవోపనిబంధనాదతిశయోక్తిరలంకారః. తదుక్తం.— శ్లో. 'విషయస్యానుపాదానాద్విషయ్యుపనిబధ్యతే, యత్ర సాతిశయోక్తి స్స్యాత్కవిప్రౌఢోక్తిజీవితే' తి. తత్రాపి క్రోధస్య జాతవేదసో భేదేఽప్యభేదాధ్యవ సాయాత్ భేదే అభేదరూపా. తత ఏవాఽంబునిర్వాప్యత్వోక్తిశ్చ ఘటతే. తథాచ - యథాంబుసేకేనాగ్నిస్సమ్యక్ శామ్యతి తథా శత్రువధేన క్రోధ ఇత్యౌపమ్యం గమ్యతే.

అవ. యుధిష్ఠిర ఇత్థమాకర్ణ్య కిమకార్షీదిత్యత ఆహ:—

మూ. ఇతి దర్శితవిక్రియం సుతం
మరుతః కోపపరీతమానసం,

ఉపసాంత్వయితుం మహీపతి
ర్ద్విరదం దుష్టమివోపచక్రమే. ౨౫

టీక. ఇతి = ఈప్రకారముగా, దర్శితవిక్రియం - దర్శిత = చూపింపఁబడిన, విక్రియం - కోపవికారముకలిగినట్టియు, కోపపరీతమానసం - కోప=కోపముచే, పరీత = వ్యాప్తమైన, మానసం = మనస్సుకలిగినట్టియు, మరుతః=వాయుదేవునియొక్క, సుతం= కుమారుఁడైన భీముని, మహీపతిః = ధర్మరాజు, దుష్టం = దుష్టమైన, ద్విరదమివ = ఏనుఁగునువలె, ఉపసాన్త్వయితుం=అనునయించుటకు, ఉపచక్రమే=ప్రారంభించెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లు కోపోద్రేకమును లోపల నరికట్టఁజాలక పైకి వెళ్లఁగ్రక్కుచున్న భీముని జూచి మావటీఁడు దుష్టగజమును వశపఱచుకొనుట కనునయించునట్లు ధర్మరాజు శాంతవచనములచేతనే యతని ననునయించి కోపమును బోఁగొట్టి శాంతచిత్తునిగాఁ జేయుటకుఁ బ్రారంభించెను.

శబ్దాదులు. ఇతి - అవ్య. దర్శితా విక్రియా యేన సః దర్శితవిక్రియః, తం దర్శితవిక్రియం - దర్శితవిక్రియౌ - దర్శితవిక్రియాన్, దర్శితవిక్రియశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. సుతం - సుతౌ - సుతాన్, సుతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. మరుతః-మరుతోః - మరుతాం. మరుచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. కోపేన పరీతం కోపపరీతం, కోపపరీతం మానసం యస్య సః కోపపరీతమానసః, తం కోపపరీతమానసం - మానసౌ - మానసాన్, కోపపరీతమానస శబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉపసాన్త్వయితుం - అవ్య. మహ్యాః పతిః మహీపతిః, పతిః-పతీ-పతయః, మహీపతిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ద్వౌ రదౌ యస్య సః ద్విరదః, తం, ద్విరదం - ద్విరదౌ - ద్విరదాన్, ద్విరద శబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. దుష్టం - దుష్టౌ - దుష్టాన్, దుష్ట శబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇవ - అవ్య. ఉప-చక్రమే - ఉప చక్రమాతే - ఉపచక్రమిరే, ఉప-పూర్వకాత్, క్రము - పాదవిక్షేప ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిడాత్మనే పది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యా. ఇతీతి. ఇత్యుక్తరీత్యా దర్శితా ప్రకటితా విక్రియా కోపవికారో వాగారంభాత్మకో యేన తం - కోపపరీతమానసం కోపాక్రాంతచిత్తం. ఇదం విశేషణద్వయం ద్విరదేఽపి యోజ్యం. మరుతః వాయోస్సుతం భీమం - మహీపతిర్యుధిష్ఠిరః - దుష్టం ద్విరదమివ. ఏతేనాస్య భీమస్య శౌర్యమేవ న బుద్ధి రస్తీతి గమ్యతే. ఉపసాంత్వయితుం అనునేతుం - ఉపచక్రమే ప్రవృత్తః. * 'ప్రోపాభ్యాం సమర్థాభ్యా'మిత్యా

క్షేపదం. రాజ్ఞా భావ్యుపకారవిశేషాపేక్షయా కథంచిదవశో జనశ్శనైశ్శనైః స్వీయదవద్వశీకరణీయో న తు త్యాజ్య ఇతి భావః.

అవ. ప్రథమం తావత్ స్తుత్యా త్రిభిః ప్రసాదయతి:—

మూ. అపవర్జితవిప్లవే శుచౌ
హృదయగ్రాహిణి మంగళాస్పదే,
విమలా తవ విస్తరే గిరాం
మతిరాదర్శ ఇవాభిదృశ్యతే. ౨౬

టీక. అపవర్జితవిప్లవే - అపవర్జిత = పోఁగొట్టఁబడిన, విప్లవే = ప్రమాణబాధ కలిగినట్టియు, శుచౌ = శబ్దసౌష్ఠవము కలిగినట్టియు, హృదయగ్రాహిణి = మనోహరమైనట్టియు, మఙ్గళాస్పదే - మఙ్గళ = శుభమునకు, ఆస్పదే = స్థానమైనట్టి, తవ = నీయొక్క, గిరాం = వాక్యములయొక్క, విస్తరే = ప్రపంచమునందు, మతిః = నీ బుద్ధి, ఆదర్శ ఇవ = అద్దమునందువలె, విమలా = నిర్మలమైనదై, అభిదృశ్యతే = చూడఁబడుచున్నది.

తాత్పర్యము. రాజనీతియందలి సమస్తప్రమాణములకు వ్యత్యాసములేకుండునటుల మృదుమధురశబ్దంబులు గలిగి హృదయాకర్షకమగు నీయుపన్యాసము బహుశ్రేయస్కరముగానున్నది. నీవాక్ప్రపంచమందు నిర్మలమైన నీబుద్ధి నిర్మలమైన అద్దమునందు నీడవలె స్పష్టముగాఁ గనఁబడుచున్నది. ఓభీమా ! నీవింతవాగ్వైశద్యముకలవాఁడవని యిదివఱలో నేనెఱుంగనైతిని. ఇట్లు నిర్మలములైన వాక్యములయందు నిర్మలమగు తమబుద్ధిని జూపఁగలవారు మఱొకరుండరు. నాసోదరులలో నింతటివాఁడున్నందులకు నేనెంతయు గర్వపడుచున్నాను.

శబ్దాదులు. అపవర్జితః విప్లవః యస్య సః, తస్మిన్, అపవర్జితవిప్లవే - విప్లవయోః - విప్లవేషు, అపవర్జితవిప్లవశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. శుచౌ - శుచ్యోః - శుచిషు, శుచిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. హృదయం గృహ్ణాతీతి హృదయగ్రాహీ, తస్మిన్, హృదయగ్రాహిణి - గ్రాహిణోః - గ్రాహిషు, హృదయగ్రాహిన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. మఙ్గళస్య ఆస్పదః మఙ్గళాస్పదః, తస్మిన్, మఙ్గళాస్పదే - ఆస్పదయోః - ఆస్పదేషు, మఙ్గళాస్పదశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. విమలా - విమలే-విమలాః, విమలాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. తవ, తే - యువయోః, వాం - యుష్మాకం వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. విస్తరే - విస్త

రయోః - విస్తరేషు, విస్తరశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. గిరః-గిరో
గిరాం, గిర్ శబ్దో రేఫాన్తస్త్రీలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః. మతిః-మతీ - మతయః, మతిశ్శ
ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఆదర్శే-ఆదర్శయోః - ఆదర్శేషు, ఆదర్శశ్శ
అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. అభిదృశ్యతే - అభిదృశ్యేతే.
అభిదృశ్యన్తే. అభి-పూర్వకాత్ దృశిర్ - ప్రేక్షణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్మణి లడాత్మనె
పది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యా. అపవర్జితేతి. విప్లవః ప్రమాణబాధః, అన్యత్ర బాహ్యమలసంక్రమః. సోఽప
వర్జితో యస్య తస్మిన్ అపవర్జితవిప్లవే. త్యక్తవ్యత్యాసే త్యక్తకలంకే చేత్యర్థః. శుచౌ
శుచిశ్శబ్దసౌష్ఠవం లోహశుద్ధిశ్చ తద్వతి. అతఏవ హృదయగ్రాహిణి మనోహరే.
మంగళాస్పదే, ఏకత్ర హితార్థప్రతిపాదకత్వాదన్యత్ర మంగళవస్తుత్వాచ్చ శ్రేయ
స్కరే. శ్లో. 'రోచనం చందనం హేమ మృదంగం దర్పణం మణిం, గురుమగ్నిం
తథా సూర్యం ప్రాతః పశ్యేత్సదా బుధ' ఇతి పురాణవచనాత్. తవ గిరాం విస్తరే
వాక్ప్రపంచే. 'ప్రథనే వావశబ్దే' ఇతి ఘఞ్ ప్రతిషేధాత్ 'ఋదోరప్'ఇత్యప్. అత
ఏవ ని. 'విస్తారో విగ్రహో వ్యాస స్సతు శబ్దస్య విస్తర' ఇత్యమరః. మతి స్త్వద్బుద్ధిః-
ఆదర్శే దర్పణ ఇవ. ని. 'దర్పణే ముకురాదర్శా'విత్యమరః. విమలా విశదా అభిదృశ్యతే.
వాగ్వైశద్యాదేవ మతివైశద్యమనుమీయతే-తత్పూర్వకత్వాత్తస్యేత్యర్థః.

అవ. అథ యుగ్మేనాహ.—

మూ. స్ఫుటతా న పదైరపాకృతా
న చ న స్వీకృతమర్థగౌరవమ్,
రచితా పృథగర్థతా గిరాం
న చ సామర్థ్యమపోహితం క్వచిత్. ౨౭

టీక. పదైః = సుప్తిఙ్గంతపదములచే, స్ఫుటతా = స్పష్టార్థత్వము, న+అపా
కృతా = విడువఁబడలేదు. అర్థగౌరవం = అర్థగౌరవము, న+న+స్వీకృతం=స్వీకరింపఁ
బడకపోలేదు, గిరాం = పదములకు, పృథగర్థతా=స్పష్టార్థత్వము, రచితా = చేయఁబడి
నది, తథా = ఆప్రకారముగా, క్వచిత్=ఎక్కడను, సామర్థ్యఞ్చ=వాక్యముల కన్యోన్య
సాకాంక్షత్వమున్ను, న+అపోహితం=విడువఁబడలేదు.

తాత్పర్యము. భీమా! నీయుపన్యాసమునందలి ప్రతిపదము స్పష్టార్థముగానున్న
ఇట్లని యర్థగౌరవము లేకపోలేదు. ఏవిషయముచెప్పుచున్నను పునరుక్తిదోషములేకుండ
చెప్పఁబడినది. ఇట్లు చెప్పునపుడు పదములకుఁ బరస్పరసాకాంక్షత్వముగూడ విడువఁబ

శేదు. ఇట్లుపన్యసించుట బహుకష్టము. ఉపన్యాసకులకు భయంకరములగు నియమములను వదలకుండ బహునిపుణముగా నుపన్యసించిన నీశక్తికి మిగుల మెచ్చుకొనవలసియున్నది.

శబ్దాదులు. స్ఫుటస్య భావః, స్ఫుటతా, స్ఫుటతా-స్ఫుటతే - స్ఫుటతాః, స్ఫుటతాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. న-అవ్య. పదేన-పదాభ్యాం - పదైః, పదశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. అపాకృతా - అపాకృతే - అపాకృతాః, అపాకృతాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. న-అవ్య. చ - అవ్య. న - అవ్య. స్వీకృతం - స్వీకృతే - స్వీకృతాని, స్వీకృతశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అర్థస్య గౌరవం, అర్థగౌరవం - అర్థగౌరవే - అర్థగౌరవాణి, అర్థగౌరవశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. రచితా - రచితే- రచితాః, రచితాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. పృథక్ అర్థః యస్య సః పృథగర్థః, పృథగర్థస్య భావః, పృథగర్థతా - పృథగర్థతే - పృథగర్థతాః, పృథగర్థతాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. గిరః - గిరోః - గిరాం, గీర్శబ్దో రేఫాన్త స్త్రీలిఙ్గ షష్ఠీబహువచనాన్తః. న-అవ్య. చ-అవ్య. సమర్థస్య భావః సామర్థ్యం-సామర్థ్యం-సామర్థ్యే - సామర్థ్యాని, సామర్థ్యశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అపోహితం - అపోహితే - అపోహితాని, అపోహితశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. క్వచిత్ - అవ్య.

వ్యా. స్ఫుటతేతి. ఉపపత్తిరితి చ. పదైః సుప్తిఙన్తశబ్దైః-స్ఫుటతా విశదార్థతా-నాపాకృతా న త్యక్తా. అర్థస్య గౌరవం భూయస్త్వం అర్థగౌరవం చ - న న స్వీకృతం. స్వీకృతమేవేత్యర్థః. వైశద్యప్రసక్తార్థగౌరవాభావనివర్తనార్థం నఞ్ద్వయం. సంభావ్యనిషేధనివర్తనే ద్వౌ ప్రతిషేధావితి వామనః. గిరాం పదానాం అవాన్తరవాక్యానాం చ పృథగర్థతా భిన్నార్థతా. అపునరుక్తార్థతేతి యావత్. రచితా కృతా. తథా క్వచిదపి సామర్థ్యం గిరామన్యోన్యసాకాంక్షత్వం చ - నాపోహితం వర్జితం. అన్యథా దశదాడిమాదిశబ్దవదేకవాక్యతా న స్యాత్. యథాహుః.- 'అర్థైకత్వాదేకం వాక్యం సాపేక్షం చేద్విభాగే స్యా'దితి. నన్వర్థగౌరవమిత్యత్ర కథం షష్ఠీసమాసః. 'పూరణగుణే' త్యాదినా ప్రతిషేధాత్. నైష దోషః. యే శుక్లాదయశ్శబ్దాః గుణే గుణిని చ వర్తంతే - యథా పటస్య శుక్లః, శుక్లః పట ఇతి చ-తేషామేవాత్ర ప్రతిషేధాత్. యే పునస్సదా గుణమాత్రవచనాః యథా గౌరవం, ప్రాధాన్యం రసో గన్ధ స్పర్శ ఇత్యేవమాదయస్తేషామనిషేధాత్. 'తత్స్థైశ్చ గుణైష్షష్ఠీ సమస్యత' ఇతి వచనాద్బహుళమభియుక్తప్రయోగదర్శనాచ్చ. బలాకాయాః శౌక్ల్యమిత్యాదౌ

తు భాష్యకారవచనాదసమాసః - అతఏవాహ వామనః.— 'పత్రపీతిమాదిషు గుణ వచనే' నేతి.

మూ. ఉపపత్తి రుదాహృతా బలా
దనుమానేన న చాగమః క్షతః,
ఇదమీదృగనీదృగాశయః
ప్రసభం వక్తుముపక్రమేత కః. ౨౮

టీక. బలాత్ = బలమువలన, ఉపపత్తిః = యుక్తి, ఉదాహృతా = చెప్పఁబడినది, తథా = ఆప్రకారముగా, అనుమానేన = యుక్తిచే, ఆగమశ్చ = శాస్త్రమును, నక్షతః = ఖండింపఁబడలేదు. ఈదృక్ = ఇట్టి శాస్త్రయుక్తమైనట్టి, ఇదం = ఈవాక్యమును, అనీదృగాశయః = ఇట్టిశాస్త్రయుక్తాభిప్రాయము లేనట్టి, కః = ఏపురుషుఁడు, ప్రసభం = హఠాత్తుగా (బలాత్కారముగా), వక్తుం = పలుకుటకు, ఉపక్రమేత = ప్రారంభించును.

తాత్పర్యము. భీమా ! ఇప్పుడు పరాక్రమించుటకు మంచిదా ? లేక సామము చేతనే కార్యము సాధించుకొనుట మంచిదా ? యను నీ రెండు ప్రశ్నములలోను బాగుగ నాలోచించి పరాక్రమించుటయే మిగుల శ్రేయస్కరమని నిర్ణయించుటకు స్వబలము నాశ్రయించి మహావీరులకుఁ దగినట్టుగాఁ జక్కని యుక్తులను శాస్త్రమున కవిరుద్ధముగాఁ జూపించితివి. శాస్త్రమున కనుకూలముగాఁ జెప్పునపుడు తదనుకూలమగు యుక్తిని జూపుట మిగులఁ గష్టము. యుక్తి కనుకూలమగు శాస్త్రమును జూపుటయు దుస్సాధ్యము. అందులో నాలోచించకుండ నప్పటి కప్పుడు శాస్త్రయుక్తులకు రెండింటి కిని విరోధములేకుండునటుల మాటలాడుట మిగులఁ గష్టము. ఇట్టిస్థితిలో నాలోచింప కయే యప్పటి కప్పుడు పూర్వోక్తప్రకారముగా నుపన్యసించుటకు మహాశాస్త్రవంతుఁడ వగు నీకే తగును గాని మఱి యెవ్వరికిని శక్యముగాదు సరేకదా యుపన్యసించెదమని యనుకొనుటకుఁగూడ శక్యముగాదు.

శబ్దాదులు. ఉపపత్తిః - ఉపపత్తీ - ఉపపత్తయః, ఉపపత్తిశబ్ద ఇకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఉదాహృతా - ఉదాహృతే - ఉదాహృతాః, ఉదాహృతాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. బలాత్-బలాభ్యాం - బలేభ్యః, బలశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. అనుమానేన-అనుమానాభ్యాం-అనుమానైః, అనుమానశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. న-అవ్య. చ అవ్య. ఆగమః - ఆగమౌ - ఆగమాః, ఆగమశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచ

నా న్తః. క్షతః - క్షతౌ - క్షతాః, క్షతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇదం - ఇమే - ఇమాని, ఇదం శబ్దో మకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఈదృక్ - ఈదృశీ - ఈదృంశి, ఈదృక్ఛబ్దశ్శవర్ణాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఈదృక్ ఆశయో యస్య సః, ఈదృగాశయః ఈదృగాశయో న భవతీత్యనీదృగాశయః - ఆశయౌ - ఆశయాః, అనీదృగాశయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ప్రసభం - అవ్య. వక్తుం-అవ్య. ఉపక్రమేత - ఉపక్రమేయాతాం - ఉపక్రమేరన్, ఉప-పూర్వకాత్ క్రము-పాదవిన్యాస ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిఙాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. కః - కౌ - కే, కిం శబ్దో మకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. ఉపపత్తిరితి. కించ బలాత్ స్వబలమాశ్రిత్య. ల్యబ్లోపే కర్మణి పంచమీ. ఉపపత్తిర్యుక్తిః ఉదాహృతా. పరాక్రమ పక్ష ఏవ శ్రేయానితి యుక్తిరుక్తేత్యర్థః. ఉచితం చైతన్మహావీరస్యేతి భావః. తథా అనుమానేన యుక్త్యా ఆగమః శాస్త్రం చ న క్షతో న హతః. న ఖండిత ఇత్యర్థః. కిం త్వాగమావిరుద్ధమేవోక్తం. అన్యథా తద్విరోధాదనుమానస్యైవాప్రామాణ్యప్రసంగాదితి భావః. ఈదృగిత్థం శాస్త్రయుక్తమిదం వచనం-అవిద్యమాన ఈదృగాశయః ఇత్థం శాస్త్రయుక్తాభిప్రాయో యస్య సోఽనీదృగాశయః. ని. 'అభిప్రాయశ్ఛంద ఆశయ' ఇత్యమరః. కః ప్రసభం హఠాత్ వక్తుముపక్రమేత-న కోఽపీత్యర్థః. ఇత్థం వక్తుముపక్రంతైవ నాస్తి. వక్తా తు దూరాపాస్త ఇతి భావః. కేచిదేతచ్ఛ్లోకత్రయం నిందాపరత్వేనాపి యోజయంతి. తదసత్. హితోపదేశమాత్రతత్పరస్యాతివత్సలస్య రాజ్ఞో మత్సరిణ ఇవ మహావీరే భ్రాతరి విషయే సర్వానర్థమూలభూతనిందాతాత్పర్యకల్పనానౌచిత్యాదితి.

అవ. యది సాధూక్తం తర్హి తథైవ క్రియతామిత్యాశంక్యాహః—

మూ॥ అవితృప్తతయా తథాపి మే
హృదయం నిర్ణయమేవ ధావతి,
అవసాయయితుం క్షమాస్సుఖం
న విధేయేషు విశేషసంపదః. ౨౯

టీక. తథాపి = అట్లైనను, మే = నాయొక్క, హృదయం = హృదయము, అవితృప్తతయా = తృప్తికలది కాకపోవుటచే, నిర్ణయమేవ = నిర్ణయమును, ధావతి = అనుసరించుచున్నది. విధేయేషు = (సంధివిగ్రహాది) కర్తవ్యకార్యములయందు, విశేష

సమ్పదః = విశేషసంపదలు, సుఖం = కష్టములేకుండ, అవసాయయితుం = బోధపఱచు కొనుటకు, క్షమాః = సమర్థములైనవి, న భవన్తి = కావు.

తాత్పర్యము. నీవు గుణదోషములను బాగుగ విమర్శించియు సాధకబాధకములను నాలోచించియు మహావీరపురుషోచితమగు పద్ధతి నాలోచించి పలికినావు గాని నీవు చేసిన మార్గమునందు నాకు సందేహములు కలుగుచున్నందున నీపలుకులు సిద్ధాంతములు కావని నాయంతరంగమంగీకరించుటలేదు. ఏమనిన సంధివిగ్రహాదికార్యములుచేయ వలసివచ్చినపు డెవరితో నెప్పు డెట్లు చేయవలయునోయని యాలోచించునెడల వాని యవాంతరభేదము లనంతములుగాను నతిసూక్ష్మములుగాను, దుర్జ్ఞేయములుగా నుండుట వలన వాని నన్నిటిని నతి సూక్ష్మబుద్ధితో నాలోచించినఁగాని వానివానివలన మనము కొనినంతలాభము మొదలగునవి చేకూరవు. కనుక బహుసూక్ష్మబుద్ధితో నాలోచించు వఱకు నీమార్గమును నాయంతరంగ మనుసరించుట కొప్పుకొనకున్నది.

శబ్దాదులు. న వితృప్తః అవితృప్తః, అవితృప్తస్య భావ అవితృప్తతా, తయా, అవితృప్తతయా - అవితృప్తతాభ్యాం - అవితృప్తతాభిః, అవితృప్తతాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. తథా-అవ్య. అపి - అవ్య. మమ, మే-ఆవయోః, నౌ - అస్మాకం, నః, అస్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. హృదయం - హృదయే - హృదయాని, హృదయశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. నిర్ణయం - నిర్ణయౌ - నిర్ణయాన్, నిర్ణయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచ నాన్తః. ఏవ-అవ్య. ధావతి - ధావతః - ధావన్తి. ధావు-గతిశుద్ధ్యోరిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. అవసాయయితుం - అవ్య. క్షమా- క్షమే - క్షమాః. క్షమాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. సుఖం - సుఖే - సుఖాని, సుఖశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. న - అవ్య. విధేయే - విధేయయోః - విధేయేషు, విధేయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమీబహు వచనాన్తః. విశేషాశ్చ తాస్సమ్పదశ్చ విశేషసమ్పదః, విశేషసమ్పత్ - సమ్పదౌ - సమ్పదః, విశేషసమ్పచ్ఛబ్దో దకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః.

వ్యా. అవితృప్తతయేతి. తథాపి త్వయా సమ్యఙ్నిర్ణీతేఽపి - మే హృదయం-అవి తృప్తతయా అసంతుష్టతయా. అద్యాపి సంశయగతత్వేనేత్యర్థః. నిర్ణయమేవ ధావతి అనుసరతి. అపేక్షత ఇతి యావత్. అద్యాపి నిర్ణయస్యానుదయాదితి భావః. నిర్ణ యానుదయే హేతుమాహ—అవేతి. విధేయేషు సంధివిగ్రహాదికర్తవ్యార్థేషు యా విశేష సంపదః అవాంతరభేదభూమానః తాః సుఖం అక్లేశేన, అవసాయయితుం, పురుషార్ ప్రత్యానుకూల్యేన స్వస్వరూపం స్వయమేవ శీఘ్రం ప్రత్యాయయితుమిత్యర్థః. *స్వతే

ర్ణ్యంతాదణి కర్మకర్తృకాత్తుముత్. ణేరణాదిసూత్రస్యాయం విషయః. క్షమంత ఇతి క్షమాః. పచాద్యచ్. శక్తాః న భవంతి. ని. 'క్షమం శక్తే హితే త్రి' ష్విత్యమరః. యద్వా సుఖం యథాతథా పురుషైః విశేషసంపదోఽవసాయయితుం నక్షమాః న శక్యాః క్షమ్యంత ఇతి క్షమాః కర్మణి. - షిద్భిదాదిభ్యోఙ్ † విధేయమాత్రస్య సుగమత్వేఽపి తద్విశేషాణాం సౌక్ష్మ్యా ద్బాహుళ్యాచ్చ దుర్జ్ఞేయత్వాదద్యాపి నిర్ణయాకాంక్షేతి తాత్పర్యార్థః. అత్ర నిర్ణయధావనం ప్రత్యుత్తరవాక్యార్థస్య హేతుత్వేనాభిధానాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః. తదుక్తం.—శ్లో. 'హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృత' మితి.

అవ. అస్తు విశేషావధారణమంతరేణైవ ప్రవృత్తిరిత్యాశంక్యాహ:—

మూ. సహసా విదధీత న క్రియా
మవివేకః పరమాపదాం పదమ్,
వృణతే హి విమృశ్యకారిణం
గుణలుబ్ధాస్స్వయమేవ సంపదః. 30

టీక. క్రియాం = కార్యమును, సహసా = విమర్శింపక, నవిదధీత = చేయఁగూడదు. అవివేకః = అవిమృశ్యకారిత్వము, పరం = అత్యంతము, ఆపదాం = ఆపదలకు, పదం = స్థానము, గుణలుబ్ధాః-గుణ=గుణములయందు, లుబ్ధాః=లోభముగల, సమ్పదః = సంపదలు, విమృశ్యకారిణం-విమృశ్య = విమర్శించి, కారిణం = చేయుపురుషుని, స్వయమేవ = స్వయముగానే, వృణతే = సేవించుచున్నవి.

తాత్పర్యము. ఓయీ ! ఏకార్యమునైనను ఆలోచింపక తొందరపడి చేయఁగూడదు. అట్లు లాలోచింపక యేకార్యము జేసినను లాభములేకపోవుటయేకాక పైఁగా నాపదలుకూడ వచ్చును. బాగుగనాలోచించి కార్యములు చేయువానికి నిశ్చయముగాఁ గార్యసాఫల్యమై ధనవ్యయము శరీరాయాసము మొదలగువానికిఁ దగినంతలాభము కలిగితీరును. కాఁబట్టి ప్రస్తుతము మనము బాగుగ నాలోచించియే చేయవలెను. లేనిచో మనకు కార్యము నెఱవేరక ప్రతికూలమై యనేకములగు ననర్థములకుఁ గారణమగును.

శబ్దాదులు. సహసా - అవ్య. విదధీత - విదధీయాతాం - విదధీరన్, విపూర్వకాత్ డు ధాఞ్ - ధారణపోషణయో రిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిఙ్ ఆత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. న - అవ్య. క్రియత ఇతి క్రియా, తాం, క్రియాం -

† అత్ర పక్షేఽవసాయయితుమిత్యత్ర స్వార్థే ణిజితి బోధ్యం.

క్రియే - క్రియాః, క్రియాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. న వివేకః
అవివేకః - అవివేకౌ - అవివేకాః, అవివేకశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచ
నాన్తః. పరం - అవ్య. ఆపదః - ఆపదోః - ఆపదాం, ఆపచ్ఛబ్దో దకారాన్త స్త్రీలిఙ్గ
షష్ఠీ బహువచనాన్తః. పదం - పదే - పదాని, పదశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః
ప్రథమైకవచనాన్తః. వృణీతే - వృణాతే - వృణతే, వృఙ్ - సమ్భక్తావిత్యస్మాద్ధాతోః
కర్తరి లడాత్మనేపది ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. హి-అవ్య. విమృశ్య కరోతీతి
విమృశ్యకారీ, తం, విమృశ్యకారిణం - కారిణౌ - కారిణః. విమృశ్యకారిన్ శబ్దో
నకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. గుణేషు లుబ్ధాః గుణలుబ్ధాః, గుణలుబ్ధా -
గుణలుబ్ధే - గుణలుబ్ధాః, గుణలుబ్ధాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః.
స్వయం - అవ్య. ఏవ - అవ్య. సమ్పత్ - సమ్పదౌ - సమ్పదః, సమ్పచ్ఛబ్దో దకా
రాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః.

వ్యా. సహసేతి. క్రియత ఇతి క్రియా కార్యం-తాం సహసా అవిమృశ్యేత్యర్థః.
'సహసేత్యాకస్మికావిమర్శయో'రితి గణవ్యాఖ్యానే, స్వరాదిపాఠాదవ్యయత్వం. న విద
ధీత. కుతః? అవివేకః అవిమృశ్యకారిత్వం - పరమత్యంతం - ఆపదాం పదం స్థానం.
విపత్తికారణమిత్యర్థః. వ్యతిరేకేణోక్తమర్థ మన్వయేనాహ.—వృణత ఇతి. గుణ
లుబ్ధాః గుణగృధ్నవ ఇతి స్వయంవరణహేతూక్తిః. సంపదః శ్రియః. విమృశ్య కరోతీతి
విమృశ్యకారీ. * 'ఉపపదమతి'ఙితి సమాసః. తం స్వయమేవ వృణతే భజంతే హి. *
వృఙ్సంభక్తా వితి ధాతుః. తస్మాద్విమృశ్యైవ ప్రవర్తితవ్యమిత్యర్థః. అత్ర సహసా
విధాననిషేధలబ్ధవిమృశ్యకారిత్వరూపకారణస్యాపద్రూపవ్యతిరేకకార్యేణ సమర్థనా
ద్వైధర్మ్యేణార్థాంతరన్యాసః - ద్వితీయార్థే చ సఏవ సాధర్మ్యేణేతి జ్ఞేయమ్.

అవ. నను సాహసికస్యాపి ఫలసిద్ధిర్దృశ్యత ఏవ; తత్కిం వివేకేనేత్యత్రాహ:—

మూ. అభివర్షతి యోఽనుపాలయన్
విధిబీజాని వివేకవారిణా,
స సదా ఫలశాలినీం క్రియాం
శరదం లోక ఇవాధితిష్ఠతి. ౩౦

టీక. యః = ఏపురుషుఁడు, విధిబీజాని = బీజములవంటి కార్యములను, వివేక
వారిణా = ఉదకమువంటి వివేకముచే, అనుపాలయన్ = ప్రతీక్షించుచున్నవాఁడై,
అభివర్షతి = తడుపుచున్నాఁడో, సః = ఆపురుషుఁడు, ఫలశాలినీం - ఫల = ఫలములచే,

శాలినీం = ప్రకాశించుచున్నట్టి, క్రియాం = కర్మను, లోకః = జనుఁడు, శరదమివ = శరత్కాలమునువలె, సదా = ఎల్లపుడు, అధితిష్ఠతి = పొందుచున్నాఁడు.

తాత్పర్యము. ఓయీ! సాహసించి యేదైన నొకకార్యమును జేసిన నొకప్పుడయ్యది సఫలమై లాభము కలుగవచ్చును గాని యెల్లప్పుడు నట్లే జరుగుననుటకు వీలులేదు. కాఁబట్టి సమస్తకార్యములను వివేకముచే నాలోచించినవాఁడై చేయునెడల నాకార్యములు సఫలములగును. లోకమునందుఁ గర్షకుఁడు బీజములను సకాలమున జల్లి ఉదకముచేఁ దడుపుచు నుండునెడల శరత్కాలము వచ్చువఱకు నాసస్యములు ఫలించి యాకర్షకునకుఁ గన్నులపండువుగా నుండును. అట్లే యాలోచించిచేసిన వానికార్యము ఫలించి లాభము గలుగఁజేయును, గనుక తొందరపడి యేకార్యమును జేయఁ గూడదు.

శబ్దాదులు. అభివర్షతి - అభివర్షతః - అభివర్షన్తి, అభి-పూర్వకాత్ వృషు - సేచన ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. యః-యౌ - యే, యచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అనుపాలయన్ - అనుపాలయన్తౌ - అనుపాలయన్తః, అనుపాలయచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. విధీయన్త ఇతి విధయః, విధయః బీజానీవ విధిబీజాని, విధిబీజం - బీజే - బీజాని, విధిబీజశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. వివేకో వారీవ వివేకవారి, తేన, వివేకవారిణా - వారిభ్యాం - వారిభిః, వివేకవారిశబ్ద ఇకారాన్త నపుంసకలిఙ్గ స్తృతీయైకవచనాన్తః. సః - తౌ - తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సదా - అవ్య. ఫలైః శాలినీ, ఫలశాలినీ - తాం, ఫలశాలినీం - శాలిన్యౌ - శాలినీః, ఫలశాలినీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. క్రియత ఇతి క్రియా, తాం, క్రియాం - క్రియే - క్రియాః, క్రియాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. శరదం - శరదౌ - శరదః, శరచ్ఛబ్దో దకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. లోకః - లోకౌ - లోకాః, లోకశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. అధితిష్ఠతి - అధితిష్ఠతః - అధితిష్ఠన్తి, అధి పూర్వకాత్ ష్ఠా-గతినివృత్తావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

అభీతి. యః పుమాన్. విధీయంత ఇతి విధయః కృత్యవర్గాస్తాని బీజానీవేత్యుపమితసమాసః. శరదం లోక ఇవేతి వాక్యగతోపమానుసారాత్. తాని విధిబీజాని. వివేకో వారీవ తేన వివేకవారిణా. పూర్వవత్సమాసః. అనుపాలయన్ ప్రతీక్షమాణస్సన్ రక్షన్నభివర్షతి సించతి. స పుమాన్ - ఫలం సాధననిష్పాద్యోర్థః సస్యం చ. ని. 'సస్యే హేతుకృతే ఫల' మిత్యుభయత్రాప్యమరః. తచ్ఛాలినీం క్రియాం కర్మ.

లోకో జనః. ని. "లోకస్తు భువనే జన" ఇత్యమరః. శరదమివ సదా అధితిష్ఠతి సదా క్రియాఫలం ప్రాప్నోత్యేవ, న కదాచిద్వ్యభిచరతీత్యర్థః. సాహసికస్య ఫలసిద్ధిః కాకతాళీయా - వివేకినస్తు నియతేతి భావః. అత్ర ఫలశబ్దేన సస్యహేతుకృతయో రర్థయోరభేదాధ్యవసాయాత్ శ్లేషమూలాతిశయోక్తిః - తదనుగృహీతా చోపమే త్యనుసంధేయమ్.

అవ. నియతా వివేకినః ఫలసిద్ధిరిత్యుక్తం - సంప్రతి తామేవ రుచ్యర్థం స్తౌతి:—

మూ. శుచి భూషయతి శ్రుతం వపుః
ప్రశమ స్తస్య భవత్యలంక్రియా,
ప్రశమాభరణం పరాక్రమ
స్స నయాపాదితసిద్ధిభూషణః. 3౨

టీక. శుచి = సంప్రదాయశుద్ధమైన, శ్రుతం = శాస్త్రము, వపుః = శరీరమును, భూషయతి=అలంకరించుచున్నది. తస్య = ఆశాస్త్రమునకు, ప్రశమః = శాంతము, అల ఙ్క్రియా = అలంకారము, పరాక్రమః=శౌర్యము, ప్రశమాభరణం-ప్రశమ=శాంతము నకు, ఆభరణం = అలంకారము, సః=ఆపరాక్రమము, నయాపాదితసిద్ధిభూషణః-నయ = నీతిచే, ఆపాదిత = సంపాదింపఁబడిన, సిద్ధి=కార్యసిద్ధి, భూషణః=అలంకారముగాఁగలది.

తాత్పర్యము. సాంప్రదాయసిద్ధమగు విద్యవలన శరీరమునకు శోభకలుగును. అట్టి విద్యకు శాంతము వన్నె తెచ్చును. ఎల్లపుడు శాంతముగానుండునెడల లోకము నిర్లక్ష్య ముగాఁ జూచును. కాఁబట్టి సమయము వచ్చినపుడు శౌర్యముచూపవలెను. అట్లు సమయ మునఁజూపఁబడు పరాక్రమము శాంతమునకు మిగులవన్నెదెచ్చును. రాజనీతి శాస్త్రోక్త ప్రకారముగా నాలోచించి పరాక్రమముఁ జూపించుచుండునెడల కార్యసిద్ధియై లోకం బున గౌరవము సంభవించును. కాఁబట్టి సమయమునరసి పరాక్రమముఁ జూపింపవలెను గాని యసమయమున చూపించినయెడల కార్యసిద్ధి కాకపోవుటయేకాక పరాక్రమము నకు వైయర్థ్యము వచ్చును. సాహసించుటవలన నొకప్పుడు పరాజయము కూడ సంభవిం చును. అప్పుడు లోకంబున నగౌరవము కలుగును.

శబ్దాదులు. శుచి-శుచినీ-శుచీని, శుచిశబ్ద ఇకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైక వచనాన్తః. భూషయతి-భూషయతః-భూషయన్తి, భూష - అలంకార ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. శ్రుతం - శ్రుతే-శ్రుతాని, శ్రుతశబ్ద అకా రాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. వపుః-వపుషీ-వపూంషి, వపుశ్శబ్దస్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ప్రశమః-ప్రశమౌ-ప్రశమాః, ప్రశమశబ్ద అకా

రాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. తస్య-తయోః-తేషాం, తచ్ఛబ్దో దకారాన్త నపుంసకలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః, భవతి-భవతః-భవన్తి, భూ - సత్తాయామిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. అలఙ్క్రియా-క్రియే-క్రియాః, అలఙ్క్రియాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ప్రశమస్య ఆభరణం, ప్రశమాభరణం-ఆభరణే-ఆభరణాని, ప్రశమాభరణశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. పరాక్రమః-పరాక్రమౌ - పరాక్రమాః, పరాక్రమశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. నయేనాపాదితా నయాపాదితా, నయాపాదితా చాసౌ సిద్ధిశ్చ నయాపాదితసిద్ధిః, నయాపాదితసిద్ధిరేవ భూషణం యస్య సః నయాపాదితసిద్ధిభూషణః, భూషణః-భూషణౌ-భూషణాః, నయాపాదితసిద్ధిభూషణశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. శుచీతి. శుచి సంప్రదాయశుద్ధం-శ్రుతం శాస్త్రశ్రవణం-కర్తృ-వపుర్భూషయతి. అన్యథా అవిద్వాన్పురుషః శోచ్య ఇతి భావః. తస్య శ్రుతస్య ప్రశమః క్రోధోపశాంతిః-అలంక్రియా భూషణం భవతి. అన్యథా శ్రుతవైఫల్యాదితి భావః. పరాక్రమః సత్యవసరే శౌర్యం ప్రశమస్యాభరణం. అన్యథా సర్వైః పరిభూయత ఇతి భావః. స పరాక్రమః. నయాపాదితా నీతిసంపాదితా. వివేకపూర్వికేతి యావత్. సాచా సౌ సిద్ధిశ్చ సైవభూషణం యస్య స తథోక్తః. అన్యథా సాహసికస్య సిద్ధేః కాకతాళీయత్వేన పక్షే పరాక్రమవైయర్థ్యాదితి భావః. 'వపుషో భూష్యతైవాత్ర సిద్ధేర్భూషణతైవ తు, ఉభయం మధ్యమానాం తు స్వస్వపూర్వోత్తరేచ్ఛయే' తి వివేకః. ఏవం విశిష్టసిద్ధేరనన్యభూషితాయాఏవ భూషణతోక్త్యా సర్వోత్తరతయా స్తుతిర్గమ్యతే. అత్రోత్తరోత్తరస్య పూర్వపూర్వవిశేషణత్వాదేకావళ్యలంకారః. తదుక్తం.—'యత్ర విశేషణభావం పూర్వం పూర్వం ప్రతి క్రమేణైవ, భజతి పరంపరమేషాలంకృతిరేకావళీ కథితా' ఇతి.

అవ. విమృశ్య కుర్యాదితి స్థితం తత్ర విమర్శోపాయః క ఇత్యత్రాకే శాస్త్రమేవేత్యాహ:—

మూ. మతిభేదతమస్తిరోహితే
గహనే కృత్యవిధౌ వివేకినామ్,
సుకృతః పరిశుద్ధ ఆగమః
కురుతే దీప ఇవార్థదర్శనమ్. 33

టీక. మతిభేదతమస్తిరోహితే - మతిభేదతమః = తమస్సువంటి కార్యవిప్రతిపత్తిచే, తిరోహితే = కప్పఁబడినట్టియు, గహనే = దురవగాహమైనట్టి, కృత్యవిధౌ =

కార్యానుష్ఠానమునందు, వివేకినాం = వివేకవంతులకు, సుకృతః = బాగుగనభ్యసింపఁబడినట్టియు, పరిశుద్ధః=సంప్రదాయక్రమముగావచ్చినట్టి, ఆగమః = శాస్త్రము, దీపఇవ = దీపమువలె, అర్థదర్శనం=కార్యజ్ఞానమును, కురుతే=చేయుచున్నది.

తాత్పర్యము. కాఁబట్టి ఓభీమా! కార్యవిప్రతిపత్తులచేఁ గూడుకొనుటవలన దురవగాహమైనపుడు కార్యానుష్ఠానము మిగులఁ గష్టతరముగానుండును. అట్టిస్థితిలోఁ జీఁకటిలోనున్న వస్తువులను జూచుటకు దీపమాధారమైనటుల కార్యవిప్రతిపత్తుల నన్నిటిని దూరముగాఁ బోఁగొట్టి కార్యానుష్ఠానము సుకరమగునటులఁ జేయుటకు బహుశ్రుతమును సంప్రదాయసిద్ధంబును నగుశాస్త్రమే యాధారమైనది. కాఁబట్టి బుద్ధిమంతులు కార్యానుష్ఠానసమయమున విప్రతిపత్తులు సంభవించెనేని శాస్త్రదృష్టిచేతనే విమర్శింపవలెనుగాని మఱియొకరీతిగా నాలోచింపఁగూడదు.

శబ్దాదులు. మతిభేదస్తమఇవ మతిభేదతమః, మతిభేదతమసా తిరోహితః మతిభేదతమస్తిరోహితః, తస్మిన్, మతిభేదతమస్తిరోహితే-తిరోహితయోః - తిరోహితేషు, మతిభేదతమస్తిరోహితశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. గహనే - గహనయోః-గహనేషు, గహనశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. కృత్యానాం విధిః కృత్యవిధిః, తస్మిన్, కృత్యవిధౌ-విధ్యోః-విధిషు, కృత్యవిధిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. వివేకఏషామస్తీతి వివేకినః, తేషాం వివేకినాం, వివేకినః-వివేకినోః-వివేకినాం, వివేకిన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః. సుష్ఠు కృతః, సుకృతః-సుకృతౌ-సుకృతాః, సుకృతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. పరిశుద్ధః-పరిశుద్ధౌ - పరిశుద్ధాః, పరిశుద్ధశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఆగమః-ఆగమౌ-ఆగమాః, ఆగమశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. కురుతే-కుర్వాతే-కుర్వతే, డు కృఞ్-కరణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరిలట్ ఆత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. దీపః-దీపౌ-దీపాః, దీపశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. అర్థానాం దర్శనం అర్థదర్శనం, తత్, అర్థదర్శనం-దర్శనే - దర్శనాని, అర్థదర్శనశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః.

వ్యా. మతీతి. మతిభేదః కార్యవిప్రతిపత్తిః. మతిభేదస్తమ ఇవేత్యుపమితసమాసః. దీప ఇవేత్యుపమానుసారాత్. తేన తిరోహితే పిహితే అతఏవ గహనే దురవగాహే కృత్యవిధౌ కార్యానుష్ఠానే వివేకినాం సుకృతః స్వభ్యస్తః బహుభ్యో బహుశః శ్రుత ఇత్యర్థః. అతఏవ పరిశుద్ధో నిశ్చితః సంప్రదాయప్రాప్తః అన్యత్ర సువిహితః ప్రవాతాది దోషరహితశ్చ. ఆగమశ్శాస్త్రం. ని. 'ఆగమ శ్శాస్త్ర ఆయాతే'ఇతి విశ్వః. దీప ఇవ అర్థదర్శనం కార్యజ్ఞానం వస్తుప్రతిభానం చ కురుతే.

అవ. ఏవం విమృశ్య కుర్వతో దైవాదనర్థాగమేఽపి న కశ్చిదపరాధ ఇత్యాహః—

మూ. స్పృహణీయగుణైర్మహాత్మభి
శ్చరితే వర్త్మని యచ్ఛతాం మనః,
విధిహేతు రహేతు రాగసాం
వినిపాతోఽపి సమస్సమున్నతేః. 3౪

టీక. స్పృహణీయగుణైః-స్పృహణీయ = కొనియాడఁదగిన, గుణైః=గుణములు కలిగినట్టి, మహాత్మభిః = సజ్జనులచేత, చరితే=అనుష్ఠింపఁబడినట్టి, వర్త్మని=ఆచారమునందు, మనః=మనస్సును, యచ్ఛతాం = నడిపించుచున్నవారలకు, విధిహేతుః-విధి = దైవము, హేతుః=నిమిత్తముగాఁగలిగినట్టియు, ఆగసాం = అపరాధములకు, అహేతుః=హేతువు కానట్టి, వినిపాతోఽపి = అనర్థమును, సమున్నతేః=అభివృద్ధికి, సమః=సమానమైనది.

తాత్పర్యము. లోకమాన్యులగు సజ్జనులచే నాచరింపఁబడు నాచారముల ననుసరించి శాస్త్రదృష్టిచే బహునైపుణ్యముగా విమర్శించి నడుచుచున్నవారల కొకవేళ ననర్థము దైవికముగావచ్చినను నప్పుడు వారిదోషమేదియుఁ నుండదుగనుక నభివృద్ధి తుల్యముగా నెంచవలెనుగాని వారిని నిందింపఁగూడదు.

శబ్దాదులు. స్పృహయితుం యోగ్యాస్స్పృహణీయాః, స్పృహణీయా గుణా యేషాం తే, స్పృహణీయగుణాః, తైః, స్పృహణీయగుణేన-గుణాభ్యాం-గుణైః, స్పృహణీయగుణశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. మహాత్మనా - మహాత్మభ్యాం-మహాత్మభిః, మహాత్మన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. చరితే-చరితయోః - చరితేషు, చరితశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. వర్త్మని - వర్త్మనోః - వర్త్మసు, వర్త్మన్ శబ్దో నకారాన్తనపుంసకలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. యచ్ఛతః-యచ్ఛతోః-యచ్ఛతాం, యచ్ఛచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః. మనః-మనసీ-మనాంసి, మనశ్శబ్దస్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. విధిః హేతుః యస్య సః, విధిహేతుః-విధిహేతూ-విధిహేతవః, విధిహేతుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. న హేతుః అహేతుః, అహేతుః - అహేతూ-అహేతవః, అహేతుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఆగసః - ఆగసోః - ఆగసాం, ఆగశ్శబ్దస్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః. వినిపాతః - వినిపాతౌ-వినిపాతాః, వినిపాతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అపి-అవ్య. సమః-సమౌ-సమాః, సమశబ్దఅకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సమున్నతేః - సమున్నత్యోః-సమున్నతీనాం, సమున్నతిశబ్ద ఇకారాన్తస్స్త్రీలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః.

వ్యా. స్పృహణీయేతి. స్పృహణీయగుణైః లోకశ్లాఘ్యగుణైః మహాత్మభి స్సజ్జనైః చరితే అనుష్ఠితే వర్త్మని ఆచారే మనో యచ్ఛతాం నిదధతాం. సన్మార్గేణ వ్యవహరతామిత్యర్థః. విధిహేతు ర్దైవనిమిత్తః. ని. 'విధిర్విధానే దైవే చే'త్యమరః. అత ఏవ ఆగసామపరాధానాం అహేతుః-వినిపాతోఽపి దైవికాఽనర్థోఽపి. ని. 'వినిపాతోఽవపాతే స్యాద్దైవాదివ్యసనేఽపి చే'తి విశ్వః. సమున్నతేరభివృద్ధేః సమః తుల్యః దైవికే పురుషస్యానుపాలభ్యత్వాదితి భావః. యథాహ కామందకః.—'యత్తు సమ్యగుపక్రాంతం కార్యమేతి విపర్యయం, పుమాం స్తత్రానుపాలభ్యో దైవాంతరితపౌరుష' ఇతి.

అవ. సంప్రతి యద్విమృశ్యం తదాహ:—

మూ॥ శివమౌపయికం గరీయసీం
ఫలనిష్పత్తిమదూషితాయతిమ్,
విగణయ్య నయంతి పౌరుషం
విజితక్రోధరయా జిగీషవః. 3౫

టీక. జిగీషవః=జిగీషువులగురాజులు, విజితక్రోధరయాఃసన్తః-విజిత = జయింపఁబడిన, క్రోధ = కోపముయొక్క, రయాస్సన్తః=వేగముకలవారగుచు, గరీయసీం=గొప్పదైనట్టియు, అదూషితాయతిం - అదూషిత = దూషింపఁబడనట్టియు, ఆయతిం=ఉత్తరకాలముకలిగినట్టి, ఫలనిష్పత్తిం = ఫలసిద్ధిని, విగణయ్య = నిశ్చయించి, పౌరుషం = పురుషకారమును, శివం = అనుకూలమైన, ఔపయికం = ఉపాయమును, నయన్తి = పొందించుచున్నారు.

తాత్పర్యము. జిగీషువులగురాజులు తమక్రోధవేగము నణంచుకొని తమకార్యసిద్ధులను బాగుగనాలోచించి యవశ్యము తమకు జయముకలుగునని నిశ్చయించుకొనినపిమ్మటఁ బౌరుషము నవలంబింపవలెనుగాని ఫలనిశ్చయము కాకుండనే కార్యమును జేయఁగూడదు. ఇదియే విమర్శింపఁదగినవిషయము.

శబ్దాదులు. శివం-శివౌ-శివాన్, శివశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉపాయ ఏవ ఔపయికః, తం, ఔపయికం - ఔపయికౌ - ఔపయికాన్, ఔపయికశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇయం గుర్వీ ఇయం గుర్వీ-ఇయమనయోరతిశయేన గుర్వీ గరీయసీ, తాం, గరీయసీం - గరీయస్యౌ-గరీయసీః, గరీయసీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఫలస్య నిష్పత్తిః, తాం, ఫలనిష్పత్తిం-ఫలనిష్పత్తీ-ఫలనిష్పత్తీః, ఫలనిష్పత్తిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచ

నాన్తః. అదూషితా ఆయతిర్యస్యాస్సా, తాం, అదూషితాయతిం - అదూషితాయతీ-అదూషితాయతీః, అదూషితాయతిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. విగణయ్య-అవ్య. నయతి-నయతః-నయన్తి, ణీఞ్-ప్రాపణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. పురుషస్య భావః పౌరుషం, తత్, పౌరుషం - పౌరుషే - పౌరుషాణి, పౌరుషశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. క్రోధస్య రయః క్రోధరయః, విజితః క్రోధరయః యైస్తే, విజితక్రోధరయాః, విజితక్రోధరయః-రయౌ - రయాః, విజితక్రోధరయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. జిగీషుః - జిగీషూ - జిగీషవః, జిగీషుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః.

వ్యా. శివమితి. జిగీషవో జయేచ్ఛవో నృపాః - విజితక్రోధరయాః విజితక్రోధవేగా స్సంతః గరీయసీం ప్రభూతాం అదూషితాయతిం అక్షతోత్తరకాలాం. స్వంతామిత్యర్థః. ఫలనిష్పత్తిం ఫలసిద్ధిం విగణయ్య. ఫలవత్త్వం నిశ్చిత్యేత్యర్థః. పౌరుషం పురుషకారం శివమనుకూలం-ఔపయికం ఉపాయం. * వినయాదిత్వా త్స్వార్థే ఠక్-ఉపాయాద్ధ్రస్వత్వం చ ఇతి హ్రస్వః. నయంతి ప్రాపయంతి. పౌరుషముపాయేన యోజయంతీత్యర్థః. నానిశ్చితఫలం కర్మ కుర్వీత ఇతి భావః.యథాహ కామందకః.—

శ్లో. 'నిష్ఫలం క్లేశబహుళం సందిగ్ధఫలమేవ చ, న కర్మ కుర్యాన్మతిమాన్ సదా వైరానుబంధి చే'తి. * నయతిః ప్రాపణార్థే ద్వికర్మకః. అత్ర పౌరుషస్య కర్తృత్వే కర్మత్వేఽప్యుపాయస్యాతథాత్వాత్ క్రోధం వినయత ఇత్యాదివత్ - 'కర్తృస్థే చాశరీరే కర్మణి' ఇత్యాత్మనేపదం న భవతి.

మూ. అపనేయముదేతుమిచ్ఛతా
తిమిరం రోషమయం ధియా పురః,
అవిభిద్య నిశాకృతం తమః
ప్రభయా నాంశుమతాప్యుదీయతే. 3౬

టీక. ఉదేతుం = వృద్ధిపొందుటకు, ఇచ్ఛతా = ఇచ్ఛయించుచున్నపురుషునిచే, పురః=ముందుగా, రోషమయం = క్రోధమువలనవచ్చినట్టి, తిమిరం=అజ్ఞానము, ధియా=వివేకముచే, అపనేయం=పోగొట్టఁదగినది, తథాహి=అదియుక్తమేకదా, అంశుమతాపి=సూర్యునిచేతను, ప్రభయా=తేజస్సుచేత, నిశాకృతం = రాత్రివిహితమైన, తమః = చీఁకటిని, అవిభిద్య = భేదించక, నోదీయతే=ఉదయించకపోవుట.

తాత్పర్యము. సూర్యుఁడు ముందుగా రాత్రికృతమగు చీఁకటిని తన ప్రభచేఁ బోఁగొట్టి యుదయించునటుల వృద్ధిబొందఁగోరుపురుషుఁడు ముందుగా వివేకముచేఁ గ్రోధజనితమగు నజ్ఞానమును దూరముగాఁ బోఁగొట్టి సమస్తకార్యములను బ్రారంభింపవలెను.

శబ్దాదులు. అపనేయం-అపనేయే-అపనేయాని, అపనేయశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఉదేతుం-అవ్య. ఇచ్ఛతా-ఇచ్ఛద్భ్యాం-ఇచ్ఛద్భిః, ఇచ్ఛచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. తిమిరం - తిమిరే-తిమిరాణి, తిమిరశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. రోషమయం-రోషమయే-రోషమయాని, రోషమయశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ధియా - ధీభ్యాం-ధీభిః, ధీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. పురః-అవ్య. అవిభిద్య-అవ్య. నిశయా కృతం నిశాకృతం, తత్, నిశాకృతం-నిశాకృతే-నిశాకృతాని, నిశాకృతశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. తమః-తమసీ-తమాంసి, తమశ్శబ్దస్సకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ప్రభయా - ప్రభాభ్యాం-ప్రభాభిః, ప్రభాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. న-అవ్య. అంశవోఽస్య సన్తీతి అంశుమాన్, తేన, అంశుమతా - అంశుమద్భ్యాం-అంశుమద్భిః, అంశుమచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. అపి-అవ్య. ఉదీయతే - ఉదీయేతే-ఉదీయన్తే, ఉ-త్పూర్వకాత్ ఇణ్-గతావిత్యస్మాద్ధాతోః భావే లడాత్మనేపది, ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యా. అపనేయమితి. ఉదేతు మభ్యుదేతుం వివర్ధితుమితి యావత్-ఇచ్ఛతా పురుషేణ-పురః ప్రథమం రోషమయం రోషాదాగతం. * 'మయట్చే'తి మయట్. తిమిరమజ్ఞానం - ధియా వివేకబుద్ధ్యా కరణేన - అపనేయం - అపనోద్యం.—తథాహి. అంశుమతాపి కర్త్రా ప్రభయా తేజసా కరణేన - నిశాకృతం రాత్రివిహితం తమో ధ్వాంతం అవిభిద్య నోదీయతే. కింతు విభిద్యైవేత్యర్థః. సూర్యస్యాప్యేవం కిముతాన్యేషామిత్యపిశబ్దార్థః. ఇణో భావే లట్.

అవ. నను దుర్బలస్యైవమస్తు బలీయసస్తు క్రోధాదేవ కార్యసిద్ధిరిత్యత ఆహ:—

మూ. బలవానపి కోపజన్మన
స్తమసో నాభిభవం రుణద్ధి యః,
క్షయపక్ష ఇవైందవీః కలా
స్సకలా హంతి స శక్తిసంపదః. 38

టీక. బలవానపి = శూరుఁడైనను, యః = ఏరాజు, కోపజన్మనః - కోప = కోపమువలన, జన్మనః = పుట్టిన, తమసః = అజ్ఞానముయొక్క, అభిభవం = ఆక్రమణ

మును, న రుణద్ధి=నివారింపఁడో, సః = ఆరాజు, క్షయపక్షః = కృష్ణపక్షము, ఐన్దవీః= చంద్రునియొక్క, కలాఇవ = కళలనువలె, సకలాః = సమస్తమైనట్టి, శక్తిసమ్పదః - శక్తి = ప్రభుమంత్రోత్సాహశక్తులయొక్క, సమ్పదః = సంపదలను, హన్తి = నశింపఁ జేయుచున్నాఁడు.

తాత్పర్యము. మహాశూరుఁడైనను క్రోధావేశమును బూని యేపనినైనను బ్రారంభించిన నతని కార్యములన్నియుఁ గృష్ణపక్షరాత్రులలోఁ జంద్రకళలు నశించు నటుల నశించుటయేకాక ప్రభుమంత్రోత్సాహశక్తిసంపదలు కూడ నశించును. కాఁబట్టి క్రోధవేగము నాపుకొని కార్యాచరణమున కుపక్రమింపవలెను గాని బలవంతుఁడ నాకేమని గర్వించి క్రోధావేశముతోఁ గార్యాచరణమున కుపక్రమింపఁగూడదు. క్రోధాంధునకు యుక్తాయుక్త వివేకముండదు; కాఁబట్టి యతని లోకోత్తరసామర్థ్యము వ్యర్థమగునుగాని కార్యసాఫల్యముకాదు.

శబ్దాదులు. బలమస్యాస్తీతి బలవాన్ - బలవన్తౌ - బలవన్తః, బలవచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అపి - అవ్య. కోపాజ్జన్మ యస్య తత్ కోపజన్మ, తస్య, కోపజన్మనః - జన్మనోః - జన్మనాం, కోపజన్మన్ శబ్దో నకారాన్త నపుంసకలిఙ్గ షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. తమసః - తమసోః - తమసాం, తమశ్శబ్దస్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. న - అవ్య. అభిభవతీత్యభిభవః, తం, అభిభవం - అభిభవౌ - అభిభవాన్, అభిభవశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. రుణద్ధి - రున్ధః - రున్ధన్తి, రుధిర్-ఆవరణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది, ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. యః - యౌ - యే, యచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. క్షయస్య పక్షః, క్షయపక్షః - క్షయపక్షౌ - క్షయపక్షాః, క్షయపక్షశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. ఇన్దోరిమా ఐన్దవ్యః, తాః, ఐన్దవీం - ఐన్దవ్యౌ- ఐన్దవీః, ఐన్దవీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. కలాం - కలే - కలాః, కలాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. సకలాం - సకలే - సకలాః, సకలాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. హన్తి - హతః - ఘ్నన్తి, హన- హింసాగత్యోరిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. సః - తౌ - తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. శక్తీనాం సమ్పదః, తాః, శక్తిసమ్పదం - సమ్పదౌ - సమ్పదః, శక్తిసమ్పచ్ఛబ్దో దకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః.

వ్యా. బలవానితి. బలవాన్ శూరోఽపి యః, కోపాజ్జన్మ యస్య తస్య కోపజన్మనః-'అవర్జ్యో బహువ్రీహి ర్వ్యధికరణో జన్మాద్యుత్తరపద' ఇతి వామనః. తమసో

మోహస్య. * కృద్యోగా త్కర్తరి షష్ఠీ. అభిభవమాక్రాంతిం - న రుణద్ధి. న నివార యతి. స నృపః - క్షయస్య పక్షః క్షయపక్షః కృష్ణపక్ష ఇత్యర్థః. ఐందవీః ఇందు సంబంధినీః కలా ఇవ. ని. 'కలా తు షోడశో భాగ' ఇత్యమరః. సకలాః శక్తిసంపదః - ప్రభుశక్తిం కోశదండబలాం - మంత్రశక్తిం జ్ఞానబలాం-ఉత్సాహశక్తిం విక్రమ బలా మితి తిస్రోఽపి శక్తీః హంతి నాశయతి. అంధస్య జంఘాబలమివ క్రోధాంధస్య లోకోత్తరమపి సామర్థ్యం వ్యర్థమేవేత్యర్థః. అత్ర కాలస్య సర్వకారణత్వాత్ క్షయపక్షస్య కలాక్షయకారిత్వమస్త్యేవ. తమసస్తు తత్కాలవిజృంభణాత్తథా వ్యపదేశః.

అవ. అథ విమృశ్య కుర్వతః క్రియాప్రకార మాహ:—

మూ. సమవృత్తిరుపైతి మార్దవం
సమయే యశ్చ తనోతి తిగ్మతామ్,
అధితిష్ఠతి లోకమోజసా
స వివస్వానివ మేదినీపతిః. 38

టీక. యః - ఏరాజు, సమవృత్తిస్సన్ - సమ = సమానమైన, వృత్తిస్సన్ = వృత్తికలవాఁడగుచు, సమయేసతి = అవసరమగుచుండఁగా, మార్దవం = మృదువృత్తిత్వ మును, ఉపైతి = పొందుచున్నాఁడో, తిగ్మతాఞ్చ = తీక్ష్ణవృత్తిత్వమునున్ను, తనోతి= చేయుచున్నాఁడో, సః = ఆ, మేదినీపతిః = రాజు, వివస్వానివ = సూర్యుఁడువలె, ఓజసా = తేజస్సుచేత, లోకం = లోకమును, అధితిష్ఠతి = ఆక్రమించుచున్నాఁడు.

తాత్పర్యము. సమయాసమయములనుబట్టి మృదుత్వముఁ జూపింపవలసినపుడు మృదుత్వమును, దీక్ష్ణత్వమును గనఁబఱచవలసినపుడు తీక్ష్ణత్వమును గనఁబఱచుచునే రాజు యుక్తదండుఁడై పరిపాలన చేయుచుండునో యతఁడు లోకమును దన ప్రభావ ముచే సూర్యునివలె నాక్రమించును. కాఁబట్టి సమస్తకార్యములను విమర్శించి సమ యము వచ్చినపుడు పౌరుషమును జూపింపవలెనుగాని యసమయమున సంరంభమును జూపింపఁగూడదు.

శబ్దాదులు. సమా వృత్తిర్యస్యసః, సమవృత్తిః - సమవృత్తీ - సమవృత్తయః, సమ వృత్తిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఉపైతి - ఉపేతః - ఉపయన్తి, ఉప-పూర్వకాత్ ఇణ్ - గతావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైక వచనాన్తః. మృదోర్భావః మార్దవం, తత్, మార్దవం - మార్దవే - మార్దవాని, మార్దవశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. సమయే - సమయయోః - సమయేషు,

సమయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గ స్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. యః - యౌ - యే, యచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. తనోతి - తనుతః - తన్వన్తి, తను - విస్తార ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. తిగ్మస్య భావ స్తిగ్మతా, తాం, తిగ్మతాం - తిగ్మతే - తిగ్మతాః, తిగ్మతాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అధితిష్ఠతి - అధితిష్ఠతః - అధితిష్ఠన్తి, అధి-పూర్వకాత్ ష్ఠా-గతి నివృత్తావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరిలట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. లోకం - లోకౌ - లోకాన్, లోకశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఓజసా - ఓజోభ్యాం - ఓజోభిః, ఓజశ్శబ్దస్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గ స్తృతీయైకవచనాన్తః. సః - తౌ - తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. వివస్వాన్ - వివ స్వన్తౌ - వివస్వన్తః, వివస్వచ్ఛబ్ద స్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇవ - అవ్య. మేదిన్యాః పతిః, మేదినీపతిః - మేదినీపతీ - మేదినీపతయః, మేదినీపతిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. సమేతి. యః సమానాతిమృదుర్నాతితిగ్మా వృత్తిర్యస్య స సమవృత్తిస్సన్-సమయే సత్యవసరే మార్దవం మృదువృత్తిత్వ ముపైతి - తిగ్మతాం తీక్ష్ణవృత్తిత్వం చ తనోతి. స మేదినీపతిః వివస్వానివ ఓజసా తేజసా లోకం అధితిష్ఠతి ఆక్రామతి. సూర్యోఽపి ఋతుభేదేన ప్రాతఃకాలాదిభేదేన వా సమవృత్తిరిత్యాది యోజ్యం. తథా చోక్తం.—'మృదుదండః పరిభూయతే తీక్ష్ణదండ ఉద్వేజకో భవతి యథార్హదండః పూజ్యత' ఇతి.

అవ. ఉక్తాన్యథాకరణే దోషమాహ:—

మూ. క్వ చిరాయ పరిగ్రహశ్శ్రియాం
క్వ చ దుష్టేంద్రియవాజివశ్యతా,
శరదభ్రచలా శ్చలేంద్రియై
రసురక్షా హి బహుచ్ఛలాశ్శ్రియః. ౩౯

టీక. శ్రియాం = సమ్పదలయొక్క, చిరాయ = బహుకాలము, పరిగ్రహః = స్వాధీనముచేసికొనుట, క్వ = ఎక్కడ, దుష్టేంద్రియవాజివశ్యతా - దుష్ట = దుష్టము లగు, ఇంద్రియవాజి = గుఱ్ఱములవంటి యింద్రియములకు, వశ్యతా = వశ్యుఁడగుట, క్వ = ఎక్కడ, హి = ఏకారణమువలన, శరదభ్రచలాః - శరత్ = శరత్కాల మందలి, అభ్ర = మేఘములువలె, చలాః = చంచలములైనట్టియు, బహుచ్ఛలాః - బహు = అధికములైన, ఛలాః = నెపములు కలిగినట్టి, శ్రియః = సంపదలు, చలేం

ద్రియైః - చల = చంచలములైన, ఇంద్రియైః = ఇంద్రియములుకలవారిచే, అసురక్షాః = రక్షించుటకు శక్యముగానివి.

తాత్పర్యము. సంపదలు శరత్కాలమేఘములువలె బహుచంచలములును బహురంధ్రములు నగుటవలన దుష్టాశ్వంబులవలె దుష్టంబులగు నింద్రియములకు వశ్యులైన చంచలేంద్రియములు కలవారాసంపదలను జిరకాలము సంరక్షించుకొనఁజాలరు. కనుకఁ గ్రోధావేశము నణఁచుకొనుట మిగుల శ్రేయస్కరము. అవినీతులకు సంపదలు చిరకాలముండవు; కనుక వినీతుఁడైయుండవలెను. అంతియకాని యెంతకోపమువచ్చిన నంతకోపమును పైకిఁగనపఱచుచు నేపనినైనను జేసినయెడల నాకార్యములన్నియుఁ జెడిపోవును.

శబ్దాదులు. క్వ-అవ్య. చిరాయ-అవ్య. పరిగ్రహః-పరిగ్రహౌ-పరిగ్రహాః, పరిగ్రహశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. శ్రియః-శ్రియోః-శ్రియాం, శ్రీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గషష్ఠీబహువచనాన్తః. క్వ-అవ్య. చ - అవ్య. వశంగతః వశ్యః, వశ్యస్య భావః వశ్యతా, ఇన్ద్రియాణి వాజిన ఇవ ఇన్ద్రియవాజినః, దుష్టాశ్చ తే ఇన్ద్రియవాజినశ్చ దుష్టేన్ద్రియవాజినః, దుష్టేన్ద్రియవాజినాం వశ్యతా, దుష్టేన్ద్రియవాజివశ్యతా-వశ్యతే-వశ్యతాః, దుష్టేన్ద్రియవాజివశ్యతాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. శరది అభ్రాః శరదభ్రాః, శరదభ్రవచ్చలాః శరదభ్రచలాః, శరదభ్రచలా - చలే-చలాః, శరదభ్రచలాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. చలాని ఇన్ద్రియాణి, యేషాం, తే, చలేన్ద్రియాః, తైః, చలేన్ద్రియైః, చలేన్ద్రియేణ - చలేన్ద్రియాభ్యాం-చలేన్ద్రియైః, చలేన్ద్రియశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. న సురక్షాః అసురక్షాః, అసురక్షా - అసురక్షే - అసురక్షాః, అసురక్షాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. హి-అవ్య. బహూని ఛలాని యాసాం తాః బహుచ్ఛలాః, బహుచ్ఛలా - బహుచ్ఛలే-బహుచ్ఛలాః, బహుచ్ఛలాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. శ్రీః-శ్రియౌ-శ్రియః, శ్రీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః.

వ్యా. క్వేతి. శ్రియాం సంపదాం చిరాయ బహుకాలం పరిగ్రహః స్వాయత్తీకరణం క్వ. ఇంద్రియాణి వాజిన ఇవేత్యుపమితసమాసః. దుష్టానామమార్గధావినాం - ఇంద్రియవాజినాం - వశ్యా వశంగతాః తేషాం భావ స్తత్తా క్వ. నోభయమేకత్ర తిష్ఠతీత్యర్థః. కుతః? హి యస్మాత్ శరదభ్రవ చ్చలాశ్చంచలాః. కించ, బహుచ్ఛలాః బహువ్యాజాః. బహురంధ్రా ఇతి యావత్. ని. 'ఛలం తు స్ఖలితే వ్యాజ' ఇతి విశ్వః. శ్రియ స్సంపదః. చలేంద్రియై రజితేంద్రియైరిత్యర్థః. అసురక్షాః రక్షితుమశక్యాః. కథంచిత్ప్రాప్తా అపి శ్రియో నావినీతేషు తిష్ఠంతీత్యర్థః. వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః.

అవ. క్రోధస్య దుష్టతాముక్త్వా తస్య త్యాగముపదిశతి:—

మూ. కిమసామయికం వితన్వతా
మనసః క్షోభముపాత్తరంహసః,
క్రియతే పతిరుచ్చకై రపాం
భవతా ధీరతయాధరీకృతః. ౪౦

టీక. ఉపాత్తరంహసః-ఉపాత్త = పొందఁబడిన, రంహసః = తొందరకలిగిన, మనసః = మనస్సునకు, అసామయికం=అప్రాప్తకాలమైన, క్షోభం=కలఁతను, వితన్వతా = చేయుచున్న, భవతా=నీచేత, ధీరతయా = ధీరతచే, అధరీకృతః = తిరస్కరింపఁబడిన, అపాంపతిః = సముద్రుఁడు, ఇదానీం = ఇప్పుడు, కిం = ఏల, ఉచ్చకైః=అధికుఁడై, క్రియతే=చేయఁబడుచున్నాఁడు.

తాత్పర్యము. ఓభీమసేనా ! ఇదివరలో ధీరత్వముచే సముద్రునిజయించితివను యశస్సును బొందియుండియు నిప్పుడేల యసమయసంరంభమునొంది మనస్సునకు క్షోభము కలుగఁ జేసికొనుచుఁ బూర్వపుధైర్యమును బూర్వపుఖ్యాతితోఁబాటు పోఁగొట్టు కొనుచున్నావు. ఇది నీకుఁ దగదు. కాఁబట్టి మనఃక్షోభమును బొందక ధైర్యమవలంబించి క్రోధావేశమును దూరముగాఁ బారఁద్రోలి శాస్త్రదృష్టిచే నంతను విమర్శించుకొని బహుజాగ్రతతో నడచుకొనుము.

శబ్దాదులు. కిం-అవ్య. సమయోస్య ప్రాప్తస్సామయికః, సామయికో న భవతీత్య సామయికః, తం, అసామయికం-అసామయికౌ-అసామయికాన్, అసామయికశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. వితన్వతా-వితన్వద్భ్యాం-వితన్వద్భిః, వితన్వచ్ఛబ్ద స్తకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. మనసః-మనసోః-మనసాం, మనశ్శబ్దస్సకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. క్షోభం-క్షోభౌ - క్షోభాన్, క్షోభశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉపాత్తం రంహః యేన తత్, ఉపాత్తరంహః, తస్య, ఉపాత్తరంహసః - రంహసోః-రంహసాం, ఉపాత్తరంహశ్శబ్దస్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గ షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. క్రియతే-క్రియేతే-క్రియన్తే, డు కృఞ్ - కరణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్మణి లడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. పతిః - పతీ-పతయః, పతిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఉచ్చకైః-అవ్య. ఆపః, అపః, అద్భిః, అద్భ్యః, అద్భ్యః, అపాం, అప్సు, అప్శబ్దః పకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో నిత్యబహువచనాన్తః. భవతా-భవద్భ్యాం - భవద్భిః, భవచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. ధీరస్య భావో ధీరతా, తయా, ధీరతయా - ధీరతాభ్యాం - ధీరతాభిః, ధీరతాశబ్ద ఆకారాన్త

స్త్రీలిఙ్గ స్తృతీయైకవచనా న్తః. అధరీకృతః - కృతౌ-కృతాః, అధరీకృతశబ్ద అకారా న్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనా న్తః.

వ్యా. కిమితి. ఉపా త్తరంహసః ప్రా ప్తత్వరస్య మనసః. సమయోఽవసరోఽస్య ప్రా ప్తస్సామయికః. 'సమయ స్తదస్య ప్రా ప్త' మితి ఠఞ్. స న భవతీత్యసామయిక స్త మప్రా ప్తకాలం క్షోభం వితన్వతా భవతా ధీరతయా ధైర్యగుణేన. శ్లో. 'మనసో నిర్వికారత్వం ధైర్యం సత్స్వపి హేతు' ష్వితి రసికాః. అధరీకృతః తిరస్కృతః. ప్రాగితి శేషః. అపాం పతిరబ్ధిః ఇదానీం కిం కిమర్థం ఉచ్చకైః అధికః క్రియతే. నపరాజితం పునరుచ్చకైః కుర్యాదితి భావః. అత్ర వితన్వతేతి ధీమవిశేషణస్య పదార్థ స్యాపాంపతే రుచ్చైఃకరణహేతుత్వా త్కావ్యలింగమలంకారః.

మూ. శ్రుతమప్యధిగమ్య యే రిపూ
న్వినయంతే న శరీరజన్మనః,
జనయంత్యచిరాయ సంపదా
మయశ స్తే ఖలు చాపలాశ్రయమ్. ౪౧

టీక. యే=ఎవరు, శ్రుతం=శాస్త్రమును, అధిగమ్యాఽపి = అభ్యసించియు, శరీర జన్మనః-శరీర=శరీరమువలన, జన్మనః=పుట్టిన, రిపూన్=శత్రువులగు కామక్రోధాదులను, న వినయన్తే-జయింపరో, తేఖలు=వారైతే, అచిరాయ = శీఘ్రముగా, సమ్పదాం = సంపదలకు, చాపలాశ్రయం - చాపల=చాపలము, ఆశ్రయం=ఆశ్రయముగాఁగలిగినట్టి, అయశః=అపకీర్తిని, జనయన్తి=పుట్టించుచున్నారు.

తాత్పర్యము. శాస్త్రములను జదువుకొనియుఁ గామక్రోధలోభమోహమదమాత్స ర్యములను నంతశ్శత్రువులను జయింపలేక యింద్రియవశ్యులైనరాజులు తమ చాపల్యము వలన సంపదలకు 'సంపదలస్థిరములు' అను నపయశస్సును గలిగించుచున్నారు. కాని సంప దలకు స్వతస్సిద్ధమైన చంచలత్వములేదు. ఇంద్రియనిగ్రహములేని రాజునకు సంపదలు నిలువవు ; కాఁబట్టి రాజైనవాఁ డింద్రియనిగ్రహము కలిగియుండవలెను. ఇంద్రియ లోలుఁడై యుండఁగూడదు.

శబ్దాదులు. శ్రుతం-శ్రుతే-శ్రుతాని, శ్రుతశబ్ద అకారా న్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీ యైకవచనా న్తః. అపి-అవ్య. అధిగమ్య-అవ్య. యః-యౌ యే, యచ్ఛబ్దో దకారా న్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనా న్తః. రిపుం-రిపూ-రిపూన్, రిపుశబ్ద ఉకారా న్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనా న్తః. వినయతే-వినయేతే-వినయన్తే, వి పూర్వకాత్ ణీఞ్-ప్రాపణ

ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్మనేపది ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. న - అవ్య. శరీరా జ్జన్మ యేషాం తే శరీరజన్మనః, తాన్, శరీరజన్మానం - జన్మానౌ-జన్మనః, శరీరజన్మన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. జనయతి - జనయతః-జనయన్తి, జనీ-ప్రాదుర్భావే ఇత్యస్మాద్ధాతోః ణిచి కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచ నాన్తః. అచిరాయ-అవ్య. సమ్పదః - సమ్పదౌ - సమ్పదాం, సమ్పచ్ఛబ్దో దకారాన్త స్త్రీలిఙ్గషష్ఠీబహువచనాన్తః. అయశః - అయశసీ-అయశాంసి, అయశశ్శబ్దస్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. సః-తౌ-తే,తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమా బహువచనాన్తః. ఖలు- అవ్య. చపలస్య భావశ్చాపలం, చాపలం ఆశ్రయః యస్య తత్ చాపలాశ్రయం, తత్, చాపలాశ్రయం - ఆశ్రయే-ఆశ్రయాణి, చాపలాశ్రయశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః.

వ్యా. శ్రుతమితి. కించ యే శ్రుతం శాస్త్రమధిగమ్యాపి శరీరజన్మనః శరీరప్రభ వాన్ రిపూన్ కామక్రోధలోభమోహాదీన్ న వినయం తే న నియచ్ఛంతి. న నుదంతీ త్యర్థః. * 'కర్తృస్థే చాశరీరే కర్మణి' త్యాత్మనేపదం. తే ఖల్వచిరాయ ఝడితి సంప దాం చాపలాశ్రయమస్థైర్యనిబంధనమయశో దుష్కీర్తిం జనయంతి. ఆశ్రయదోషా దస్థైర్యం సంపదాం న స్వదోషాదిత్యర్థః. అజితారిషడ్వర్గస్య కుతస్సంపద ఇతి భావః.

అవ. తథా క్రోధాత్కార్యహానిరిత్యాశయేనాహ:—

మూ. అతిపాతితకాలసాధనా
స్వశరీరేంద్రియవర్గతాపనీ,
జనవన్న భవంతమక్షమా
నయసిద్ధేరపనేతుమర్హతి. ౪౨

టీక. అతిపాతితకాలసాధనా-అతిపాతిత = అతిక్రమింపఁబడిన, కాల = కాల మును, సాధనా = సాధనములనుగలిగినట్టి, స్వశరీరేన్ద్రియవర్గతాపనీ-స్వ=తనయొక్క, శరీర = శరీరమునకును, ఇన్ద్రియవర్గ = ఇంద్రియసమూహమునకును, తాపనీ = తపింపఁ జేయునట్టి, అక్షమా = క్రోధము, భవన్తం=నిన్నును, జనవత్ = ప్రాకృతజనునివలె, నయ సిద్ధేః-నయ=నీతిశాస్త్రసాధ్యమైన, సిద్ధేః=ఫలమునుండి, అపనేతుం = వేఱుగాఁజేయుటకు, న+అర్హతి=తగదు.

తాత్పర్యము. ఇది యుక్తము. ఇది అయుక్తము. ఇది సమయము. ఇది యసమ యము. ఇతనివలన సాహాయ్యమగును. ఇతనివలన సాయముకాదు. ఇతని నాశ్రయింప

వచ్చును. ఇతని నాశ్రయింపఁగూడదు. ఇది కార్యము. ఇది యకార్యము. ఇత్యాది జ్ఞానము దురాగ్రహావేశితునకు నశించును. ఇంతియకాక తనశరీరమునకును నింద్రియములకును సంతాపరూపబాధలు కలుగును. అసమయకోపమువలన నిట్టి యనర్థపరంపరలు సంభవించును. రాజనీతివలనఁ గాఁదగిన కార్యసిద్ధులన్నియుఁ జెడిపోవును. అసమయకోపావేశపరవశుఁడగుట కాపురుషలక్షణము. కాఁబట్టి యసమయక్రోధమును దరికిఁ జేరనీయఁగూడదు. మహావివేకశాలివగు నీకిట్లసమయక్రోధావేశపరవశత్వము తగదు. అసమయ క్రోధావేశపరవశుఁడవై కార్యములను జెడఁగొట్టకుము.

శబ్దాదులు. కాలశ్చ సాధనాని చ కాలసాధనాని, అతిపాతితాని కాలసాధనాని యయా సా అతిపాతితకాలసాధనా, సాధనా - సాధనే - సాధనాః, అతిపాతితకాలసాధనాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. తాపయతీతి తాపనీ, ఇన్ద్రియాణాం వర్గః ఇన్ద్రియవర్గః, శరీరశ్చ ఇంద్రియవర్గశ్చ శరీరేన్ద్రియవర్గౌ, స్వస్య శరీరేన్ద్రియవర్గౌ స్వశరీరేన్ద్రియవర్గౌ, స్వశరీరేన్ద్రియవర్గయోస్తాపనీ, స్వశరీరేన్ద్రియవర్గతాపనీ - తాపన్యౌ - తాపన్యః, స్వశరీరేన్ద్రియవర్గతాపనీశబ్ద ఈకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. జనేన తుల్యం జనవత్ - అవ్య. న - అవ్య. భవన్తం - భవన్తౌ - భవతః, భవచ్ఛబ్ద స్తకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. న క్షమా అక్షమా- అక్షమే - అక్షమాః, అక్షమాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. నయస్య సిద్ధిః నయసిద్ధిః, తస్యాః, నయసిద్ధేః - నయసిద్ధిభ్యాం - నయసిద్ధిభ్యః, నయసిద్ధిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. అపనేతుం - అవ్య. అర్హతి - అర్హతః - అర్హన్తి, అర్హ-పూజాయామిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యా. అతిపాతితేతి. అతిపాతితాని అతిక్రాంతాని-కాలః సమయోఽనురూపః సాధనాని సహాయాదీని చ యయా సా తథోక్తా. తాపయతీతి తాపనీ. * కర్తరి ల్యుట్. టిత్వాత్ జీప్. స్వస్య యచ్ఛరీరం ఇంద్రియవర్గశ్చ తయోః స్తాపనీ అక్షమా క్రోధః - భవంతం జనవత్ పృథగ్జన మివ. * తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతిరితి వతిప్రత్యయః. తేనేవార్థో లక్ష్యతే. 'తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తి' రిత్యవ్యయత్వం. నయసిద్ధేః, నీతిశాస్త్రసాధనఫలాత్ అపనేతుం పృథక్కర్తుం నార్హతి. అసమయక్రోధస్యాత్మసంతాపాతిరిక్తం ఫలం నాస్తీత్యర్థః.

అవ. దుష్టః క్రోధ ఇత్యుక్త మథ క్షమాయా గుణానాహ:—

మూ. ఉపకారకమాయతేర్భృశం
ప్రసవః కర్మఫలస్య భూరిణః,

అనపాయి నిబర్హణం ద్విషాం
న తితిక్షాసమమస్తి సాధనమ్. 43

టీక. ఆయతేః = ఉత్తరకాలమునకు, భృశం = అత్యంతము, ఉపకారకం = ఉపకారకమైనట్టియు, భూరిణః = గొప్పదగు, కర్మఫలస్య = కార్యసిద్ధికి, ప్రసవః = కారణమైనట్టియు, అనపాయి = స్వాయముగా నశింపనిదియు, ద్విషాం = శత్రువులకు, నిబర్హణం = వినాశకమైనట్టి, సాధనం = సాధనము, తితిక్షాసమం - తితిక్షా = క్షమతో, సమం = తుల్యమైనది, నాస్తి = లేదు.

తాత్పర్యము. క్రోధ మనర్థహేతువని యనేకకారణములచే యుక్తియుక్తముగా నిరూపింపఁబడినది. ఇఁక శాంతము కార్యసాధకమని నిరూపింపవలసియున్నది. స్థిరమగు ఫలము కలుగుటకును గార్యములు సిద్ధించుటకును శత్రువినాశనమగుటకును సాధనము లనేకములు కలవు. అన్ని సాధనములలోను క్షమతో సమానమైన యుత్తమ సాధనము మఱొకటిలేదు. కాఁబట్టి వివేకియగురాజు క్షమ నవలంబించి కార్యములను సాధించుకొనవలెను. అనర్థహేతువగు నసమయక్రోధావేశమును బొంది స్వకార్యములను బాడుచేసికొనఁగూడదు.

శబ్దాదులు. ఉపకారకం - ఉపకారకే - ఉపకారకాణి, ఉపకారకశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఆయతేః - ఆయత్యోః - ఆయతీనాం, ఆయతిశబ్ద ఇకారాన్త స్త్రీలిఙ్గ షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. భృశం - అవ్య. ప్రసూయతేఽనేనేతి, ప్రసవః - ప్రసవౌ - ప్రసవాః, ప్రసవశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. కర్మణః ఫలం కర్మఫలం, తస్య, కర్మఫలస్య - ఫలయోః - ఫలానాం, కర్మఫలశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. భూరిణః - భూరిణోః - భూరిణాం, భూరిశబ్ద ఇకారాన్త నపుంసకలిఙ్గషష్ఠ్యేకవచనాన్తః, అపాయోఽస్యాస్తీత్యపాయి, అపాయి న భవతీత్యనపాయి - అనపాయినీ - అనపాయీని, అనపాయిన్ శబ్దో నకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. నిబర్హణం - నిబర్హణే - నిబర్హణాని, నిబర్హణశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ద్విషః - ద్విషోః - ద్విషాం, ద్విట్ఛబ్దష్షకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠీబహువచనాన్తః. న - అవ్య. తితిక్షయా సమం తితిక్షాసమం - సమే - సమాని, తితిక్షాసమశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అస్తి- స్తః-సన్తి, అస-భువీత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.సాధనం - సాధనే - సాధనాని, సాధనశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. ఉపకారకమితి. ఆయతే రుత్తరకాలస్య భృశమత్యంతముపకారకం. స్థిరఫలహేతురిత్యర్థః. భూరిణః ప్రభూతస్య కర్మఫలస్య. ప్రసూయతే అనేనేతి ప్రసవః కారణం. అపాయి న భవతీత్యనపాయి స్వయమవినశ్యదేవ ద్విషాం నిబర్హణం వినాశకం ఏవంగుణకం సాధనం తితిక్షాసమం క్షమాతుల్యం నాస్తి. ని. 'క్షాంతిస్తితిక్షే' త్యమరః. * 'తిజ నిశాన' ఇతి ధాతోః, 'గుప్తిజ్కిద్భ్యస్స' న్నితి క్షమార్థే సన్ప్రత్యయః. తితిక్షాసమమిత్యనుక్తోపమేయా సమానగా ఆర్థీ లుప్తోపమా. భృశభూర్యనపాయిశబ్దైస్సాధనాంతరవైలక్షణ్యాద్వ్యతిరేకశ్చ వ్యజ్యతే. భేదప్రాధాన్యే ఉపమానాదుపమేయస్యాధిక్యే విపర్యయే చ వ్యతిరేకః.

అవ. నను తితిక్షయా కాలక్షేపే సుయోధనస్సర్వాన్ రాజ్ఞో వశీకుర్యాదిత్యత్రాహః—

మూ. ప్రణతిప్రవణాన్విహాయ న
స్సహజప్రేమనిబద్ధచేతసః,
ప్రణమంతి సదా సుయోధనం
ప్రథమే మానభృతాం న వృష్ణయః. ౪౪

టీక. సహజస్నేహనిబద్ధచేతసః - సహజ = సహజమైన, స్నేహ=స్నేహముతో, నిబద్ధ = కూర్పఁబడిన, చేతసః = చిత్తము కలిగినట్టియు, మానభృతాం = మానవంతులలో, ప్రథమే = అగ్రేసరులైనట్టియు, వృష్ణయః = యాదవులు, ప్రణతిప్రవణాన్- ప్రణతి = నమస్కారమందు, ప్రవణాన్ = ఆసక్తికలిగినట్టి, నః=మనలను, విహాయ= విడిచి, సుయోధనం = దుర్యోధనుని, సదా = ఎల్లప్పుడు, న + ప్రణమన్తి = అనుసరించరు.

తా. ఓయీ ! మనము శాంతము నవలంబించి కాలక్షేపము చేయుచుంటిమేని దుర్యోధనుఁడు యాదవులు మున్నగు సమస్తరాజులను తనపక్షమునకుఁ ద్రిప్పుకొని యుద్ధంబున సహాయులనుగాఁ జేసికొనక మానఁడని యెంచఁజనదు. ముందుగా యాదవుల నాలోచించుదము. యాదవులకు మనయందు గాఢమైన ప్రేమగలదు. మనమును వారియందు భయభక్తులు కలిగి వర్తించుచున్నాము. మఱియు యాదవులనఁగా మానవంతులలో నగ్రేసరులు. అట్టి యాదవులు మనలను విడిచి దుర్యోధను నాశ్రయించెదరనుట విశ్వసింపఁదగినది కాదు. యాదవులు మనపక్షమున నుందురనుట నిశ్చయము. అట్టివారిసాహాయ్యము మన కున్నపుడు మన కసాధ్యమేదియు నుండదని నమ్ముము.

శబ్దాదులు. ప్రణతౌ ప్రవణాః ప్రణతిప్రవణాః, తాన్, ప్రణతిప్రవణం - ప్రవణౌ - ప్రవణాన్, ప్రణతి ప్రవణశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. విహాయ - అవ్య. మాం, మా - ఆవాం, నౌ - అస్మాన్, నః, అస్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. సహ జాయత ఇతి సహజం, సహజఞ్చ తత్ప్రేమ చ సహజప్రేమ, సహజప్రేమ్ణా నిబద్ధం-సహజప్రేమనిబద్ధం - చేతః యేషాం తే సహజప్రేమనిబద్ధచేతసః, సహజప్రేమనిబద్ధచేతాః- చేతసౌ- చేతసః, సహజప్రేమనిబద్ధచేతశ్శబ్దస్సకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. ప్రణమతి - ప్రణమతః- ప్రణమన్తి, ప్ర-పూర్వకాత్ ణమ-ప్రహ్వత్వే శబ్ద ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. సదా - అవ్య. సుఖేన యోధ్యతే అనేనేతి సుయోధనః, తం, సుయోధనం-సుయోధనౌ-సుయోధనాన్, సుయోధనశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ప్రథమః-ప్రథమౌ-ప్రథమే, ప్రథమశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. మానం బిభర్తీతి మానభృతః, తేషాం మానభృతః- మానభృతోః-మానభృతాం, మానభృచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః. న- అవ్య. వృష్ణిః-వృష్ణీ-వృష్ణయః, వృష్ణిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః.

వ్యా. ప్రణతీతి. సహజస్నేహేన అకృత్రిమప్రేమ్ణా నిబద్ధచేతసః అస్మాసు గాఢం లగ్నచిత్తాః. సుయోధనే తు న తథేతి భావః. కించ మానభృతాం అహంకారిణాం ప్రథమే అగ్రేసరాః. వృష్ణయో యాదవాః - ప్రణతిప్రవణాన్ ప్రణామపరాన్ - సుయోధనస్తు న తథేతి భావః. *నః అస్మాన్ విహాయ సుయోధనం సదా న ప్రణమంతి నానుసరంతి. కింతు కార్యకాలే త్యక్ష్యంత్యేవేత్యర్థః. సతి యాదవపరిగ్రహే న కించిదస్మాకమసాధ్యం భవేదితి భావః. అనేకపదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః.

అవ. కారణాంతర మాహ:—

మూ. సుహృదస్సహజాస్తథేతరే
మతమేషాం న విలంఘయంతి యే,
వినయాదివ యాపయంతి తే
ధృతరాష్ట్రాత్మజమాత్మసిద్ధయే. ౪౫

టీక. కిఞ్చ=మఱియు, ఏషాం = ఈయాదవులకు, యే=యే, సహజాః=మాతాపితృపక్షీయులైన, సుహృదః=మిత్రులును, తథా=ఆప్రకారముగా, ఇతరే=ఇతరమిత్రులును, మతం = వృష్ణిపక్షమును, న విలఙ్ఘయన్తి=అతిక్రమింపరో, తే=అద్వివిధమిత్రులగురాజులు, ఆత్మసిద్ధయే-ఆత్మ = తమయొక్క, సిద్ధయే = జీవనముకొఱకు, ధృతరాష్ట్రా

త్మజం=దుర్యోధనుని, వినయాదివ = అనుకూల్యమువలనవలె, యాపయన్తి = కాలమును వెళ్లించుచున్నారు.

తాత్పర్యము. మఱియు యాదవుల మాతాపితృపక్షీయులగు సహజమిత్రులును మఱియు పరస్పరోపకారాది నిమిత్తములవలన మిత్రత్వమునుబొందియున్న యితరరాజులును యాదవపక్షమును విడువరు. సమయమువచ్చువఱకు నాదుర్యోధనునాశ్రయించి తమలాభమును బొందుచు నతనికి విధేయులై కాలయాపనముచేయుచు సమయము వచ్చినపు డాదుర్యోధనుని విడచి యాదవపక్షమును జేరెదరు. కనుక వారివిషయమై మనము సందేహింపఁబనిలేదు.

శబ్దాదులు. సుష్ఠు హృదయం యేషాం తే సుహృదః, సుహృత్ - సుహృదౌ-సుహృదః, సుహృచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. సహ జాయన్త ఇతి సహజాః, సహజః-సహజౌ-సహజాః, సహజశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమా బహువచనాన్తః. తథా-అవ్య. ఇతరః - ఇతరౌ-ఇతరే, ఇతరశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. మతం-మతే-మతాని, మతశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అస్య-అనయోః, ఏనయోః-ఏషాం, ఇదంశబ్దో మకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠీ బహువచనాన్తః. న-అవ్య. విలఙ్ఘయతి-విలఙ్ఘయతః-విలఙ్ఘయన్తి. వి-పూర్వాకాత్ లఘి-గతావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. యః-యౌ-యే, యచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. వినయాత్ - వినయాభ్యాం-వినయేభ్యః, వినయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. యాపయతి-యాపయతః-యాపయన్తి, యా-ప్రాపణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః ణిచి కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. సః - తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. ధృతరాష్ట్రస్య ఆత్మజః ధృతరాష్ట్రాత్మజః, తం, ధృతరాష్ట్రాత్మజం-ఆత్మజౌ-ఆత్మజాన్, ధృతరాష్ట్రాత్మజశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆత్మనాం సిద్ధిః ఆత్మసిద్ధిః, తస్యై, ఆత్మసిద్ధయే - సిద్ధిభ్యాం-సిద్ధిభ్యః, ఆత్మసిద్ధి శబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గశ్చతుర్థ్యేకవచనాన్తః.

వ్యా. సుహృద ఇతి. కించ ఏషాం వృష్ణీనాం యే సహజాః సహజాతాః. మాతృపితృపక్ష్యా ఇత్యర్థః. * అన్యేష్వపి. దృశ్యత ఇతి డప్రత్యయః. సుహృదో మిత్రాణి, తథా ఇతరే కృత్రిమసుహృదశ్చ, (ధనజీవనహేతోః రాశ్రితాః కృత్రిమసుహృదః)-మతం వృష్ణిపక్షం న విలంఘయంతి నాతిక్రామంతి తే ద్వయేఽపి నృపాః దుర్యోధనోప జీవినోఽపీతి భావః. ఆత్మసిద్ధయే స్వజీవనార్థం ధృతరాష్ట్రాత్మజం దుర్యోధనం వినయా

దానుకూల్యాదివ యాపయంతి కాలం గమయంతి. కార్యకాలే తు తేఽపి వృష్ణిపక్షప్రవేశిన ఏవేత్యర్థః. * యాతే ర్ణ్యంతా ల్లట్. 'అర్తిహ్రీ' త్యాదినా పుగాగమః.

అవ. కించ నాయమభియోగకాల ఇత్యాశయేనాహ:—

మూ. అభియోగ ఇమాన్మహీభుజో
భవతా తస్య కృతః కృతావధేః,
ప్రవిఘాటయితా సముత్పతన్
హరిదశ్వః కమలాకరానివ. ౨౮

టీక. కృతావధేః-కృత=చేయఁబడిన, అవధేః = అవధికలిగినట్టి, తస్య=ఆదుర్యోధనునకు, భవతా=నీచేత, అవధ్యన్తే=అవధ్యంతమునందు, కృతః = చేయఁబడినట్టి, అభియోగః=అభియానము, ఇమాన్=ఈ, మహీభుజః=రాజులను, హరిదశ్వః = సూర్యుఁడు, కమలాకరాన్+ఇవ = తటాకములనువలె, సముత్పతన్=బయలుదేరుచున్నదై, ప్రవిఘాటయితా=భేదించఁగలదు.

తాత్పర్యము. పండ్రెండుసంవత్సరములు వనవాసమును నొకసంవత్సర మజ్ఞాతవాసమును జేయునటుల మనము దుర్యోధనునకు బాసయిచ్చియున్నాము. ఆగడువు పూర్తికాకమునుపే మనము వానిమీఁదికి వెడలితిమా మనప్రతిజ్ఞను మనమే పోఁగొట్టినవారమగుదుము. ఆగడువు సమాప్తియైనతరువాత మనము యుద్ధమునకు వెడలితిమా యప్పుడు సూర్యోదయకాలమందు సూర్యరశ్మిచేఁ దటాకములయందలి పద్మములన్నియు వికసించునట్లు యాదవులు మొదలగు రాజులందఱు దుర్యోధనునిపక్షమునుండి విడిపోయి మనపక్షముచేరుదురు. కాఁబట్టి యిప్పుడు మనకు యుద్ధమునకు వెళ్లఁదగినకాలము కాదు.

శబ్దాదులు. అభియోగః-అభియోగౌ-అభియోగాః, అభియోగశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇమం, ఏనం-ఇమౌ, ఏనౌ-ఇమాన్, ఏనాన్, ఇదంశబ్దో మకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. మహీం భుఙ్క్తే ఇతి మహీభుజః తాన్, మహీభుజం-మహీభుజౌ - మహీభుజః, మహీభుక్ఛబ్దో జకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. భవతా-భవద్భ్యాం-భవద్భిః, భవచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గ స్తృతీయైకవచనాన్తః. తస్య-తయోః - తేషాం, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. కృతః-కృతౌ-కృతాః, కృతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. కృతః అవధిర్యస్య సః కృతావధిః, తస్య, కృతావధేః - కృతావధ్యోః - కృతావధీనాం, కృతావధిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. ప్రవిఘాటయితా - ప్రవిఘాట

యఃతారౌ-ప్రవిఘాటయితారః, ప్ర-వి-పూర్వకాత్ ఘటి - భాషాయామిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లుట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. సముత్పతన్ - సముత్పతన్తౌ-సముత్పతన్తః, సముత్పతచ్ఛబ్ద స్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. హారిదశ్వః - హారిదశ్వౌ-హారిదశ్వాః. హారిదశ్వశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. కమలాకరం-కమలాకరౌ-కమలాకరాన్, కమలాకరశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ద్వితీయాబహువచనాన్తః. ఇవ-అవ్య.

వ్యా. అభియోగ ఇతి. కృతాపథేః పరిభాషితకాలస్య. 'అవధి స్త్వవధానే స్యాత్సీమ్ని కాలే బిలేఽపి చే' తి విశ్వః. * తస్య సుయోధనస్య-కర్మణి షష్ఠీ. భవతా కృతః. అవధ్యంత ఇతి శేషః. అభియోగః ఆహవః అభియానమితి యావత్. ని. 'అభియోగస్తు శపథే స్యాదాహవపరాభవ' ఇతి విశ్వః. ఇమాన్ పూర్వోక్తాన్ మహీభుజో రాజ్ఞః - హారిదశ్వః ఉష్ణరశ్మిః - కమలాకరానివ సముత్పతన్ ఉద్యన్నేవ - ప్రవిఘాటయితా భేత్స్యతి. * ఘటేశ్చౌరాదికా ల్లుట్, భౌవాదికస్య తు 'మితాం హ్రస్వ' ఇతి హ్రస్వత్వం స్యాత్.

అవ. అథ నయే వృష్ణిపత్యాస్తాన్ ప్రత్యాహ:—

మూ. ఉపజాపసహాన్ విలంఘయన్
స విధాతా నృపతీన్ మదోద్ధతః,
సహతే న జనోఽప్యధఃక్రియాం
కిము లోకాధికధామ రాజకమ్. ४२

టీక. మదోద్ధతః-మద = మదముచే, ఉద్ధతః = గర్వితుఁడైనట్టి, సః = ఆదుర్యోధనుఁడు, నృపతీన్ = ఇతరరాజులను, విలఙ్ఘయన్ = అవమానించుచున్నవాఁడై, ఉపజాపసహాన్-ఉపజాప= భేదించుటకు, సహాన్=యోగ్యులనుగా, విధాతా=చేయఁగలఁడు, జనోఽపి=ప్రాకృతజనుఁడును, అధఃక్రియాం=అవమానమును, న+సహతే = సహించఁడు, లోకాధికధామ-లోకాధిక = లోకోత్తరమైన, ధామ=ప్రతాపముకలిగినట్టి, రాజకం = రాజసమూహము, కిము=ఏమిచెప్పఁదగినది.

తాత్పర్యము. ఇఁక నితరరాజులసంగతి యేమందువా ? మదగర్వితుఁడగు దుర్యోధనుఁడు మనల నవమానపఱచినటులే యితరరాజులను గూడ నవమానించితీరును. సాధారణముగాఁ బామరుఁడునైత మవమానమునుసహించి యూరుకొనఁడు. అట్టిస్థితిలో లోకోత్తరప్రతాపముకలిగిన రాజమండలము శత్రుపరాభవమును సహించి యూరకుండునా?

అట్లవమానితులగురాజులు వారంతటవారే శత్రుపక్షమునుండి విడివడి మనపక్షమునకుఁ జేరుదురు. చేరుటకుఁ బ్రయత్నించెదరు. ముందుగా యుద్ధమునకు దీక్షోనకపోవుటవలన వచ్చులాభమిది. కనుక నిపుడు మనము కయ్యమునకుఁ గాలుదువ్వఁగూడదు.

శబ్దాదులు. సహన్త ఇతి సహాః. ఉపజాపస్య సహాః, తాన్, ఉపజాపసహం-సహౌ - సహాన్, ఉపజాపసహశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. విలఙ్ఘయన్-విలఙ్ఘయన్తౌ-విలఙ్ఘయన్తః, విలఙ్ఘయచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. విధాతా-విధాతారౌ-విధాతారః, వి-పూర్వకాత్ డు ధాఞ్-ధారణపోషణయోరిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లుట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. నృణాం పతయః నృపతయః, తాన్, నృపతిం-నృపతీ-నృపతీన్, నృపతిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. మదేనోద్ధతః మదోద్ధతః, మదోద్ధతః-మదోద్ధతౌ-మదోద్ధతాః, మదోద్ధతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సహతే-సహేతే-సహన్తే, షహ-మర్షణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. న-అవ్య. జనః-జనౌ-జనాః, జనశబ్దఅకారాన్తఃపుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అపి-అవ్య. అధఃక్రియాం - అధఃక్రియే-అధఃక్రియాః, అధఃక్రియాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. కిము-అవ్య. లోకేభ్యోఽధికం లోకాధికం ధామ యస్య, తత్, లోకాధికధామ-ధామనీ-ధామాని, లోకాధికధామన్ శబ్దో నకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. రాజ్ఞాంసమూహో రాజకం, రాజకం-రాజకే-రాజకాని, రాజకశబ్ద అకారాన్త నపుంసక లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. ఉపజాపేతి. మదోదతః స దుర్యోధనః - నృపతీన్ అన్యానపి నృపాన్ విలంఘయన్ - మదాదవమానయన్. సహంత ఇతి సహాః తాన్. * పచాద్యచ్. ఉపజాపస్య సహాన్ భేదయోగ్యాన్. ని. 'భేదోపజాపావుపధే' త్యమరః. విధాతా విధాస్యతి. * విపూర్వస్య దధాతే ర్లుట్. అవమానితో జనః సుభేద్య ఇతి భావః. న చ తే సహిష్ణవ ఇత్యాహ—జనః ప్రాకృతోఽపి అధఃక్రియాం అవమానం న సహతే. లోకాధికధామ లోకోత్తరప్రతాపం రాజకం రాజసమూహః. * 'గోత్రోక్షోష్ట్రే'త్యాదినా వుఞ్ ప్రత్యయః. కిము, న సహత ఇతి కిము వక్తవ్యమిత్యర్థః. తథాచ కృత్స్నమపి రాజమండల మస్మానేవావలంబిష్యత ఇతి భావః.

అవ. నను 'సఖీనివ' త్యాది వనేచరోక్త్యా తస్య మదసంభావనాపి కథమిత్యత్రాహ:—

మూ. అసమాపితకృత్యసంపదాం
హతవేగం వినయేన తావతా,

ప్రభవంత్యభిమానశాలినాం
మదముత్తంభయితుం విభూతయః. ౪౮

టీక. అసమాపితకృత్యసమ్పదాం-అసమాపిత = సమాప్తినొందింపఁబడనట్టి, కృత్యసమ్పదాం = కార్యములుకలిగినట్టియు, అభిమానశాలినాం - అభిమాన=అభిమానముచే, శాలినాం = ప్రకాశించుచున్నట్టి దురహంకారులయొక్క, విభూతయః = సంపదలు, తావతా=స్వల్పమైనట్టి, వినయేన = వినయముచే, హతవేగం-హత=కొట్టఁబడిన, వేగం=వేగముకలిగినట్టి, మదం = మదమును, ఉత్తమ్భయితుం=వృద్ధిపొందించుటకు, ప్రభవన్తి= సమర్థము లగుచున్నవి.

తాత్పర్యము. ఇదివఱకు వనేచరుఁడు వచ్చి దుర్యోధనుని పరిపాలనావిధానమును జెప్పునపుడు రాజులనందఱను నతఁడు స్వాధీనముచేసికొనియున్నాఁడని చెప్పియున్నాఁడు. ఇప్పుడు నీవాదుర్యోధనుఁడు రాజులనందఱను మదగర్వితుఁడై పరాభవించగలఁడని చెప్పుచున్నావు. ఇదెట్లుపొసఁగునని నీవు సందేహింపఁబనిలేదు. దురహంకారు లెన్నఁడును దమకార్యముల నన్నిటిని నిశ్శేషముగాఁ జేసికొనరు. అట్టివా రొకప్పుడు కార్యవశమునఁ గొందఱయెడల వినయముఁజూపుచున్నను నైశ్వర్యమదమత్తులగుట వలన వారియైశ్వర్యములు వారి కామదవికారమును వృద్ధిఁబొందించుచు వారలను దమయిష్టానుసారముగా నాడించుచుండును. మదము వృద్ధియైనకొలఁది గర్వమెక్కుడై యందఱను నవమానించుటకు వెనుదీయరు. అట్లవమానితులగురాజుల కతనియం దసంతృప్తి కలుగకమానదు. అసంతృప్తి వృద్ధియైనకొలఁది యతనియం దసహ్యాభావ ముదయింపకమానదు. అప్పుడు వారియంతటవారే విడిపోయి మనతోఁ గలియుదురు.

శబ్దాదులు. కృత్యానాం సమ్పదః కృత్యసమ్పదః, అసమాపితాః కృత్యసమ్పదః యైస్తే, అసమాపితకృత్యసమ్పదః, తేషాం, అసమాపితకృత్యసమ్పదః - సమ్పదోః - సమ్పదాం, అసమాపితకృత్యసమ్పచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠీ బహువచనాన్తః. హతః వేగః యస్య సః హతవేగః, తం, హతవేగం - వేగౌ - వేగాన్, హతవేగశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. వినయేన - వినయాభ్యాం - వినయైః, వినయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గ స్తృతీయైకవచనాన్తః. తావతా - తావద్భ్యాం - తావద్భిః, తావచ్ఛబ్ద స్తకారాన్తః పుంలిఙ్గ స్తృతీయైకవచనాన్తః. ప్రభవతి- ప్రభవతః- ప్రభవన్తి, ప్ర - పూర్వకాత్ భూ - సత్తాయామిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. అభిమానేన శాలన్త ఇత్యభిమానశాలినః, తేషాం, అభిమానశాలినః - శాలినోః - శాలినాం, అభిమానశాలిన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గ షష్ఠీబహువచనాన్తః. మదం - మదౌ - మదాన్, మదశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో

ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉత్తమ్భయితుం - అవ్య. విభూతిః - విభూతీ - విభూతయః, విభూతిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః.

వ్యా. అసమాపితేతి. అసమాపితకృత్యసంపదాం అకృతకృత్యానాం. సావశేషితకర్మణామిత్యర్థః. కుతః ? అభిమానశాలినాం అహంకారిణాం విభూతయః సంపద ఏవ తావతా స్వల్పేన వినయేన. కార్యవశాదారోపితేనేతి శేషః. హతవేగం ప్రతిబద్ధోద్రేకం నతు స్వరూపతో హతం, మదం ఉత్తంభయితుం వర్ధయితుం ప్రభవంతి సమర్థా భవన్తి. సర్వథా దుర్జనం సంపదో వికారయంతీతి భావః.

అవ. అథ మదస్యానర్థహేతుతాం యుగ్మేనాహ:—

మూ. మదమానసముద్ధతం నృపం
న వియుఙ్క్తే నియమేన మూఢతా,
అతిమూఢ ఉదస్యతే నయా
న్నయహీనాదపరజ్యతే జనః. ౪౯

అపరాగసమీరణేరితః
క్రమశీర్ణాకులమూలసంతతిః,
సుకరస్తరువత్సహిష్ణునా
రిపురున్మూలయితుం మహానపి. ౫౦

టీక. మదమానసముద్ధతం - మద = దర్పముచేతను, మాన = అహంకారముచేతను, సముద్ధతం = గర్వితుఁడైనట్టి, నృపం = రాజును, మూఢతా = అకార్యజ్ఞత, నియమేన = నియమముచేత, న వియుఙ్క్తే = విడువదు, అతిమూఢః = మిగుల మూఢుఁడు, నయాత్ = నీతిమార్గమునుండి, ఉదస్యతే = తప్పుచున్నాఁడు, నయహీనాత్ - నయ = నీతిచే, హీనాత్ = హీనుఁడగు వానివలన, జనః = జనుఁడు, అపరజ్యతే = విరక్తుఁడగుచున్నాఁడు. అపరాగసమీరణేరితః - అపరాగసమీరణ = వాయువువంటి ద్వేషముచే, ఈరితః = చలింపఁజేయఁబడినట్టియు, క్రమశీర్ణాకులమూలసన్తతిః - క్రమ = క్రమముగా, శీర్ణ = సడలినట్టియు, ఆకుల = చలించునట్టియు, మూలసన్తతిః = ప్రకృత్యాది స్వజనసమూహము కలిగినట్టి, రిపుః = శత్రువు, మహానపి = గొప్పవాఁడైనను, తరువత్ = వృక్షమువలె, సహిష్ణునా = సహనముగలవానిచే, ఉన్మూలయితుం = పెకలించుటకు, సుకరః = సులభమైనవాఁడగుచున్నాఁడు.

తాత్పర్యము. మదమువలన సంభవించెడి యనర్థముల నిరూపించెదను. దర్పాహంకారములుకలిగి వర్తించెడి రాజున కెప్పు డెవరితో నేయే కార్యములను జేయవలయునో

చేయకూడదో యను జ్ఞాన మావంతయైన నుండదు. అట్టిమూఢుఁడు నీతిమార్గమును విడిచి చరించును. అట్టివానివలన లోకమునకు ద్వేషము కలుగుచున్నది. ఇట్లు ద్వేషము క్రమముగా వృద్ధియగుకొలఁదిని ప్రకృతివర్గమునందు సంచలనముకలిగి రాజకార్య వైముఖ్యము ప్రారంభమగును. పిమ్మట నారాజెంతగొప్పవాఁడైనను గాలివీచుటవలన శిథిలములగు వేళ్లుకలిగి కదలింపఁబడిన వృక్షమువలె నిర్మూలించుటకు సాధ్యుఁడగును. మదమువలన నెన్నియనర్థములు సంభవించుచున్నవో చూచితివా ? కావున మదమును నహంకారమును దూరముగాఁ ద్యజింపవలెను. దుర్యోధనుఁడు స్వతః మదముకల వాఁడును, దురహంకారియునై యున్నాఁడు. అతఁడు రాజుల నవమానింపకమానఁడు. అట్లు చేయుటవలన మనకు మిగుల నుపకారమగును.

శబ్దాదులు. మదశ్చ మానశ్చ మదమానౌ, మదమానాభ్యాం సముద్ధతః, తం, మద మానసముద్ధతం - సముద్ధతౌ - సముద్ధతాన్, మదమానసముద్ధతశబ్ద అకారాంతః పుంలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః. నృపం - నృపౌ - నృపాన్, నృపశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. న - అవ్య. వియుఙ్క్తే - వియుఞ్జాతే - వియుఞ్జతే. వి-పూర్వ కాత్ యుజిర్ - యోగ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచ నాన్తః. నియమేన - నియమాభ్యాం - నియమైః, నియమశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గ స్తృతీయైకవచనాన్తః. మూఢస్య భావో మూఢతా, మూఢతా-మూఢతే - మూఢతాః, మూఢతాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అతిమూఢః - అతిమూఢౌ- అతిమూఢాః, అతిమూఢశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఉదస్యతే - ఉదస్యేతే - ఉదస్యన్తే, ఉ-త్పూర్వకాత్ అసు-క్షేపణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్మ కర్తరి లడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. నయాత్ - నయాభ్యాం - నయేభ్యః, నయ శబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. నయేన హీనః నయహీనః, తస్మాత్, నయహీనాత్ - నయహీనాభ్యాం - నయహీనేభ్యః, నయహీనశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. అపరజ్యతే - అపరజ్యేతే - అపరజ్యన్తే, అప-పూర్వకాత్ రఞ్జ- రాగఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్మణి లడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. అపరాగస్సమీ రణ ఇవ అపరాగసమీరణః, అపరాగసమీరణేన ఈరితః అపరాగసమీరణేరితః, ఈరితః- ఈరితౌ - ఈరితాః, అపరాగసమీరణేరితశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచ నాన్తః. మూలానాం సన్తతిః మూలసన్తతిః, శీర్ణా చ సా ఆకులా చ శీర్ణాకులా, క్రమేణ శీర్ణాకులా క్రమశీర్ణాకులా; క్రమశీర్ణాకులా మూలసన్తతిర్యస్య సః క్రమశీర్ణా కుల మూలసన్తతిః, సన్తతిః-సన్తతీ-సన్తతయః, క్రమశీర్ణాకుల మూలసన్తతిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సుకరః - సుకరౌ - సుకరాః, సుకరశబ్ద అకారాన్తః

పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. తరురివ తరువత్-అవ్య. సహిష్ణునా - సహిష్ణుభ్యాం - సహిష్ణుభిః, సహిష్ణుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గ స్తృతీయైకవచనాన్తః. రిపుః - రిపూ - రిపవః, రిపుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గ ప్రథమైకవచనాన్తః. ఉన్మూలయితుం - అవ్య. మహాన్ - మహాన్తౌ - మహాన్తః, మహచ్ఛబ్ద స్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అపి - అవ్య.

వ్యా. మదేతి. అపరాగేతిచ. మదమానాభ్యాం దర్పాహంకారాభ్యాం సముద్ధతం నృపం మూఢతా అకార్యజ్ఞతా నియమేన అవశ్యం న వియుఙ్క్తే న విముంచతి - అతి మూఢః నయాన్నీతిమార్గాత్ ఉదస్యతే ఉత్క్షిప్యతే. * కర్మకర్తరి లట్. నయహీనాత్ జనః అపరజ్యతే అపరక్తో భవతి. * స్వరితేత్త్వాదాత్మనేపదమ్. అపరాగః అప్రీతి ర్ద్వేష ఇతి యావత్. సమీరణ ఇవ. తేనేరితశ్చాలితః. అత ఏవ క్రమేణ శీర్ణా శీర్ణీభూతా ఆకులా చలా చ మూలసంతతిః ప్రకృత్యాదిస్వజనవర్గః శిఫాసంఘాతశ్చ యస్య స తథోక్తః. ని. 'మూలం వశీకృతే స్వీయే శిఫా తారాం తికాదిష్వి' తి వైజయంతీ. రిపుర్మహానపి - తరువత్ వృక్ష ఇవ సహిష్ణునా క్షమావతా ఉన్మూలయితుం ఉద్ధర్తుం ధ్వంసయితుం సుకర స్సుసాధ్యః. సుకరోన్మూలన ఇత్యర్థః. అత్ర మదాదేః పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరం ప్రతి కారణత్వాత్కారణమాలా, తరువదిత్యుపమా చేతి ద్వయోః సంసృష్టిః.

అవ. నన్వంతర్భేదమాత్రేణ కథం సుసాధ్య ఇత్యత ఆహ:—

మూ. అణురప్యపహంతి విగ్రహః
ప్రభుమంతఃప్రకృతిప్రకోపజః,
అఖిలం హి హినస్తి భూధరం
తరుశాఖాంతనిఘర్షజోఽనలః. ౫౧

టీక. అణురపి = స్వల్పమైనదైనను, అన్తఃప్రకృతిప్రకోపజః - అన్తః = లోపలనున్న, ప్రకృతి = అమాత్యాదులయొక్క, ప్రకోప = ద్వేషమువలన, జః = పుట్టినట్టి, విగ్రహః = వైరము, ప్రభుం = ప్రభువును, అపహన్తి = నశింపఁజేయుచున్నది. తరుశాఖాన్తనిఘర్షజః - తరు = వృక్షములయొక్క, శాఖాన్త = శాఖాంతములయొక్క, నిఘర్ష = రాపిడివలన, జః = పుట్టినట్టి, అనలః = అగ్ని, అఖిలం = సమస్తమైన, భూధరం = పర్వతమును, హినస్తిహి = దహించుచున్నదిగదా.

తాత్పర్యము. మదగర్వితుఁడగు రాజుచే నవమానితులగు నమాత్యాదులు ప్రభువు విషయమై వైముఖ్యమును పొందినంతమాత్రమునఁ బ్రభువు సుఖసాధ్యుఁ డెట్లగునని

యాలోచింప నక్కఱలేదు. తరుశాఖాంతసంఘర్షణమువలన నుత్పన్నమైన యగ్ని స్వల్పమైనదైనను పర్వతమునంతను భస్మీపటలము చేసినట్లు లమాత్యాదుల కవమానము వలనఁ గలిగిన ద్వేషము కొలఁదిదైనను క్రమక్రమముగా వృద్ధియై రాజును పేరు లేకుండ నశింపఁజేయును.

శబ్దాదులు. అణుః - అణూ - అణవః, అణుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అపి - అవ్య. అపహన్తి - అపహతః - అపఘ్నన్తి, అప - పూర్వకాత్ హన - హింసాగత్యోరిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. విగ్రహః - విగ్రహౌ - విగ్రహాః, విగ్రహశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ప్రభుం - ప్రభూ - ప్రభూన్, ప్రభుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అన్తః ప్రకృతీనాం ప్రకోపః అన్తః ప్రకృతి ప్రకోపః, అన్తఃప్రకృతి ప్రకోపాజ్జాయత ఇత్యంతఃప్రకృతిప్రకోపజః, ప్రకోపజః - ప్రకోపజౌ - ప్రకోపజాః, అన్తఃప్రకృతిప్రకోపజశబ్ద అకారాన్తఃపుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అఖిలం - అఖిలౌ - అఖిలాన్, అఖిలశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. హి - అవ్య. హినస్తి - హింస్తః - హింసతి, హిసి - హింసాయామిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. ధరతీతి ధరః, భువో ధరః భూధరః, తం, భూధరం - భూధరౌ - భూధరాన్, భూధరశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. తరూణాం శాఖాః తరుశాఖాః, తరుశాఖానామన్తాని తరుశాఖాన్తాని, తరుశాఖాన్తానాం నిఘర్షః తరుశాఖాన్తనిఘర్షః, తరుశాఖాన్తనిఘర్షాజ్జాయత ఇతి తరుశాఖాన్తనిఘర్షజః, నిఘర్షజః - నిఘర్షజౌ - నిఘర్షజాః, తరుశాఖాన్తనిఘర్షజశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అనలః - అనలౌ - అనలాః, అనలశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. అణురితి.అణుః అల్పోఽపి అంతఃప్రకృతిప్రకోపజః అంతరంగామాత్యాద్యపరాధసముద్భవః. ని. 'ప్రకృతిః పంచభూతేషు స్వభావే మూలకారణే, ఛందః కారణగుహ్యేషు జంత్వమాత్యాదికేష్వపీ'తి వైజయంతీ. విగ్రహో వైరం ప్రభుముపహంతి నాశయతి. అత్ర దృష్టాంత మాహ—తరుశాఖాంతానాం నిఘర్షో ఘర్షణం తజ్జోఽన లోఽగ్నిః. భూధరం గిరిమఖిలఁ సాకల్యేన హినస్తి హి-దహతీత్యర్థః. అత్రోపమానోపమేయ సమానధర్మాణాం బింబప్రతిబింబతయా నిర్దేశేన దృష్టాంతాలంకారః.

అవ. తథాపి వర్ధమానం శత్రుం కథముపేక్షేతేత్యాశంక్య దుర్వినీతత్వాదిత్యాహ:—

మూ. మతిమాన్ వినయప్రమాథిన
స్సముపేక్షేత సమున్నతిం ద్విషః,

సుజయః ఖలు తాదృగంతరే
విపదంతా హ్యావినీతసంపదః. ౫౭

టీక. మతిమాన్ = ప్రాజ్ఞుఁడైన ప్రభువు, వినయప్రమాథినః - వినయ = వినయమును, ప్రమాథినః = విడిచిపెట్టినట్టి, ద్విషః = శత్రువుయొక్క, సమున్నతిం = అభివృద్ధిని, సముపేక్షేత = ఉపేక్షింపవలెను, తాదృక్ = అట్టిశత్రువు, అన్తరే = అంతరమునందు, సుజయః ఖలు = సుఖముగా జయింపఁదగినవాఁడు గదా, హి = ఏలన, అవినీతసమ్పదః - అవినీత = దుర్జనునియొక్క, సమ్పదః = సంపదలు, విపదన్తాః = ఆపద లంతమునందుఁగలవి.

తాత్పర్యము. శత్రువు దుర్వినీతుఁ డయ్యేనేని బుద్ధిమంతుఁడగు జిగీషువు వాని యభివృద్ధికిఁ బ్రతిక్రియ చేయకయే యుపేక్షింపవలెను. దుర్వినీతుఁడగు నతఁ డంద ఱకు నపకారము నగౌరవము చేయుచుండును, గాన నందఱకు విరోధియగును. అందు వలన నతనికి దుఃఖము మాటిమాటికి సంభవించుచుండును. మఱియు ననేక చ్ఛిద్రము లుండును. అట్టివానిని గష్టములేకయే జయింపవచ్చును. దుర్యోధనుఁడును నట్టివాఁడే కనుక ప్రస్తుతము వృద్ధిగానున్నను దొందరపడి ప్రతిక్రియ చేయనక్కఱలేదు.

శబ్దాదులు. మతిరస్యాస్తీతి, మతిమాన్ - మతిమన్తౌ - మతిమన్తః, మతిమచ్ఛబ్ద స్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. వినయం ప్రమథ్నాతీతి వినయప్రమాథీ, తస్య, వినయప్రమాథినః - ప్రమాథినోః - ప్రమాథినాం, వినయప్రమాథిన్ శబ్దో నకారాన్తఃపుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. సముపేక్షేత - సముపేక్షేయాతాం - సముపేక్షేరన్, సం-ఉప-పూర్వకాత్ ఈక్ష - దర్శన ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిఙ్ ఆత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. సమున్నతిం - సమున్నతీ - సమున్నతీః, సమున్నతిశబ్ద ఇకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ద్విషః - ద్విషోః - ద్విషాం, ద్విట్ఛబ్దష్షకారాన్తః పుంలిఙ్గ షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. సుజయః - సుజయౌ - సుజయాః, సుజయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఖలు - అవ్య. తాదృక్ - తాదృశౌ - తాదృశః, తాదృక్ఛబ్దశ్శవర్ణాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అన్తరే - అన్తరయోః-అన్తరేషు, అన్తరశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. విపత్ అన్తః యాసాం తాః విపదన్తాః, విపదన్తా-విపదన్తే-విపదన్తాః, విపదన్తాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. హి-అవ్య. అవినీతస్య సమ్పదః అవినీతసమ్పదః, అవినీతసమ్పత్-సమ్పదౌ - సమ్పదః, అవినీతసమ్పచ్ఛబ్దో దకారాన్తస్స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః.

వ్యా. మతిమానితి. మతిమాన్ ప్రాజ్ఞః. వినయం ప్రమథ్నాతి త్యజతీతి వినయ ప్రమాథినః దుర్వినీతస్య ద్విషః శత్రోః సమున్నతిం వృద్ధిం సముపేక్షేత. ఉపేక్షాయాః ఫలమాహ.—తాదృక్తాదృగ్విధః అవినీత ఇత్యర్థః. అంతరే క్వచిద్రంధ్రే సుజయః సుఖేన జేతుం శక్యః ఖలు. హి యస్మాత్-అవినీతస్య దుర్జనస్య సంపదః విపదంతాః విపన్నర్యాదకాః. అనర్థోదర్కా ఇత్యర్థః.

అవ. కథం దుర్వినీతస్య శత్రోస్సుజయత్వమిత్యాశంక్య భేదజర్జరితత్వాదిత్యాహ:—

మూ. లఘువృత్తతయా భిదాం గతం
బహిరంతశ్చ నృపస్య మండలం,
అభిభూయ హరత్యనంతర
శ్శిథిలం కూలమివాపగారయః ౫౩

టీక. లఘువృత్తతయా = దుర్వృత్తికలవాఁడగుటచే, బహిః = మిత్రాదిదేశముల యందును, అన్తశ్చ = అమాత్యాదులయందును, భిదాం = భేదమును, గతం=పొందినట్టి, నృపస్య = రాజుయొక్క, మణ్డలం = రాష్ట్రమును, అనన్తరః = జిగీషువు, ఆపగారయః- ఆపగా = నదియొక్క, రయః=వేగము, శిథిలం=జీర్ణమైన, కూలమివ = ఒడ్డునువలె, అభిభూయ = ఆక్రమించి, హరతి=హరించుచున్నాఁడు.

తాత్పర్యము. దుర్వృత్తుఁడగురాజునకు మిత్రదేశములయందు భేదము పుట్టి శత్రువులు కలుగుదురు. తన ప్రకృతివర్గమందును భేదముపుట్టి విరోధము సంభవించును. ఇట్లు స్వపరరాష్ట్రములయందు భేదము కలుగుటచే దుర్వృత్తుఁడగురాజు క్రమక్రమముగా నిస్సహాయుఁడగుచుండును. ఇట్టివానిని జిగీషువు నదీవేగము శిథిలమగునట్టి తటమునువలె నాక్రమించి యశ్రమముగా జయించివైచును. దుర్వృత్తత్వ మనేకానర్థములకు హేతువుకాఁబట్టి దుర్వృత్తుఁడగుప్రభువును సులువుగా జయింపవచ్చును.

శబ్దాదులు. లఘు వృత్తం యస్య సః లఘువృత్తః, లఘువృత్తస్య భావః లఘువృత్తతా, తయా, లఘువృత్తతయా - లఘువృత్తతాభ్యాం - లఘువృత్తతాభిః, లఘువృత్తతా శబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. భిదాం-భిదే - భిదాః, భిదాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. గతం-గతే-గతాని, గతశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. బహిః-అవ్య. అన్తః-అవ్య. చ-అవ్య. నృపస్య-నృపయోః-నృపాణాం, నృపశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. మణ్డలం - మణ్డలే - మణ్డలాని, మణ్డలశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అభిభూయ - అవ్య.

హరతి-హరతః-హరన్తి, హృఞ్-హరణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమ పురుషైకవచనాన్తః. అనన్తరః-అనన్తరౌ-అనన్తరే, అనన్తరశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. శిథిలం-శిథిలే-శిథిలాని, శిథిలశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. కూలం-కూలే-కూలాని, కూలశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. ఆపగాయా రయః ఆపగారయః, రయః-రయౌ-రయాః, ఆపగారయ శబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. లఘ్వితి. లఘువృత్తతయా స్వస్య సర్వ్వవృత్తతయా బహిః రిత్రాదిజానపదేషు, అంతరమాత్యాదిషుచ-భిదాం భేదం గతం ప్రాప్తం. * 'షిద్భిదాదిభ్యోఽఙ్'ఇత్యఙ్ ప్రత్యయః. నృపస్య మండలం రాష్ట్రం అనంతరసన్నిహితః జిగీషుః, ఆపగారయో నదీవేగః శిథిలం అంతశ్ఛేదజర్జరం కూలమివ అభిభూయ ఆక్రమ్య హరతి.

మూ. అనుశాసతమిత్యనాకులం
నయవర్త్మాకులమర్జునాగ్రజమ్,
స్వయమర్థ ఇవాభివాఞ్ఛిత
స్తమభీయాయ పరాశరాత్మజః. ౫౪

టీక. ఇతి=ఈప్రకారముగా, ఆకులం = క్షుభితుఁడగు, అర్జునాగ్రజం=భీముని గూర్చి, నయవర్త్మ = నీతిమార్గమును, అనాకులం = అసంకీర్ణమగునటుల, అనుశాసతం = ఉపదేశించుచున్నట్టి, తం=ఆధర్మరాజునుగూర్చి, పరాశరాత్మజః = వేదవ్యాసమహాముని, స్వయం = స్వయముగా, అభివాఞ్ఛితః = కోరఁబడినట్టి, అర్థఇవ=మనోరథమువలె, అభీయాయ=వచ్చెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లు శత్రువులచేఁ జేయఁబడినయపకారములు స్మరణకువచ్చుట వలన క్షుభితుఁడైన భీమసేనునికి నీతిమార్గము నసంకీర్ణమగునట్లు లుపదేశించుచుండెడి ధర్మజునియొద్దకు మూర్తీభవించిన కోరఁబడిన మనోరథమువలె వేదవ్యాసమహాముని చనుదెంచెను.

శబ్దాదులు. అనుశాసతం-అనుశాసతౌ - అనుశాసతః, అనుశాసచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇతి-అవ్య. ఆకులం న భవతీత్యనాకులం, తత్, అనాకులం-అనాకులే - అనాకులాని, అనాకులశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. నయస్య వర్త్మ నయవర్త్మ, తత్, నయవర్త్మ - వర్త్మనీ-వర్త్మాని, నయవర్త్మన్ శబ్దో నకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆకులం-ఆకులౌ - ఆకులాన్, ఆకులశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః. అగ్రే జాయత ఇత్యగ్రజః, అర్జునస్య అగ్రజః

అర్జునాగ్రజః, తం, అర్జునాగ్రజం-అర్జునాగ్రజౌ - అర్జునాగ్రజాన్, అర్జునాగ్రజశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. స్వయం-అవ్య. అర్థః-అర్థౌ-అర్థాః, అర్థశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. అభివాఞ్ఛితః - వాఞ్ఛితౌ - వాఞ్ఛితాః, అభివాఞ్ఛితశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. తం - తౌ - తాన్, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అభీయాయ - అభిఈయతుః-అభిఈయుః, అభి-పూర్వకాత్ ఇణ్-గతావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. పరాశరస్య ఆత్మజః పరాశరాత్మజః, ఆత్మజః-ఆత్మజౌ-ఆత్మజాః, పరాశరాత్మజశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. అన్వితి. ఇతీత్థం - ఆకులం అరినికారస్మరణాత్ క్షుభితం అర్జునాగ్రజం భీమసేనం నయవర్త్మ నీతిమార్గం అనాకులమసంకీర్ణం యథా తథానుశాసతముపదిశంతం. * 'జక్షిత్యాదయ ష'డిత్యభ్యస్తత్వాన్నుమభావః. యద్వా నయవర్త్మాకులం నీతిమార్గస్ఖలితం భీమం ఇతీత్థమనుశాసతం శిక్షయంతం తం యుధిష్ఠిరం పరాశరాత్మజో వేదవ్యాసః. స్వయమభివాఞ్ఛితోఽర్థ ఇవ. సాక్షాన్మనోరథ ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా. అభీయాయ ప్రాప్తః.

అవ. అథ యుగ్మేన తమేవాహ:—

మూ. మధురైరవశాని లంభయ
న్నపి తిర్యంచి శమం నిరీక్షితైః,
పరితః పటు బిభ్రదేనసాం
దహనం ధామ విలోకనక్షమమ్. ౫౫

సహసోపగతస్సవిస్మయం
తపసాం సూతిరసూతిరాపదాం,
దదృశే జగతీభుజా ముని
స్స వపుష్మానివ పుణ్యసంచయః. ౫౬

టీక. మధురైః = శాంతములైనట్టి, నిరీక్షితైః = చూపులచే, అవశాని = ప్రతికూలములైనట్టి, తిర్యఞ్చి=మృగపక్ష్యాదులను, శమం = శాంతిని, లమ్భయన్=పొందించుచున్నట్టియు, పటు=ఉజ్జ్వలమైనట్టియు, ఏనసాం = పాపములకు, దహనం=నివర్తకమైనట్టియు, విలోకనక్షమం = చూడఁదగినట్టియు, పరితః=అంతటను, ధామ = తేజస్సును, బిభ్రత్ = ధరించుచున్నట్టియు, సహసా = అకస్మాత్తుగా, ఉపగతః = వచ్చినట్టియు,

తపసాం = తపస్సులకు, సూతిః = హేతుభూతుఁడైనట్టియు, ఆపదాం = ఆపదలకు, అసూతిః=నివర్తకుఁడైనట్టి, సః=ఆ, మునిః = వేదవ్యాసమహాముని, వపుష్మాన్=శరీరముకలిగిన, పుణ్యసఞ్చయఇవ = పుణ్యరాశివలె, జగతీభుజా=ధర్మరాజుచే, సవిస్మయం=ఆశ్చర్యముతోఁ గూడుకొనినట్టులు, దదృశే=చూడఁబడెను.

తాత్పర్యము. పరస్పరవిరోధముకల పశుపక్ష్యాదులకు సైతము తనశాంతప్రవృత్తిచే విరోధమును బోఁగొట్టి, పరస్పరప్రేమను కలిగించుచు, సమస్తపాపక్షయకరమగు బ్రహ్మతేజంబునంతటను వెదచల్లుచుఁ దలఁపనితలంపుగాఁ జనుదెంచిన మహాతపశ్శాలియు, భక్తుల కాపన్నివారకుఁడును మూర్తీభవించిన పుణ్యరాశివలె చూచువారలకు నయనానందకరుఁడును నగు వేదవ్యాసమహాముని రాఁగా ధర్మరాజాశ్చర్యచకితుఁడై యతనిని జూచెను.

శబ్దాదులు. మధురేణ-మధురాభ్యాం-మధురైః, మధురశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. న విద్యతే వశ యేషాం తాని, అవశాని, తాని, అవశం-అవశే-అవశాని, అవశశబ్దో అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. లమ్భయన్-లమ్భయన్తౌ-లమ్భయన్తః, లమ్భయచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అపి-అవ్య. తిర్యక్ - తిర్యఞ్చీ-తిర్యఞ్చి, తిర్యక్ఛబ్దశ్చకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. శమం-శమౌ-శమాన్, శమశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. నిరీక్షితేన - నిరీక్షితాభ్యాం-నిరీక్షితైః, నిరీక్షితశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. పరితః - అవ్య. పటు-పటునీ-పటూని, పటుశబ్ద ఉకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. బిభ్రత్-బిభ్రతౌ-బిభ్రతః, బిభ్రచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఏనసః - ఏనసోః-ఏనసాం, ఏనశ్శబ్దస్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః. దహనం - దహనే-దహనాని, దహనశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ధామ - ధామనీ-ధామాని, ధామన్ శబ్దో నకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. విలోకనస్య క్షమం, తత్, విలోకనక్షమం-క్షమే - క్షమాని, విలోకనక్షమశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. సహసా-అవ్య. ఉపగతః-ఉపగతౌ - ఉపగతాః, ఉపగతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. విస్మయేన సహితం సవిస్మయం, తత్, సవిస్మయం - సవిస్మయే - సవిస్మయాని, సవిస్మయశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. తపసః-తపసోః-తపసాం, తపశ్శబ్ద స్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః. సూతిః - సూతీ - సూతయః, సూతిశబ్ద ఇకారాన్తస్స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. న సూతిః అసూతిః, అసూతిః-అసూతీ - అసూతయః, అసూతిశబ్ద ఇకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

ఆపదః-ఆపదోః - ఆపదాం-ఆపచ్ఛబ్దో దకారాన్తస్త్రీలిఙ్గషష్ఠీబహువచనాన్తః. దదృశే-దదృశాతే-దదృశిరే, దృశిర్-ప్రేక్షణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్మణి లిడాత్మనేపది ప్రథమ పురుషైకవచనాన్తః. జగతీం భుఙ్క్తే ఇతి జగతీభుక్, తేన, జగతీభుజా-జగతీభుగ్భ్యాం-జగతీభుగ్భిః, జగతీభుక్ఛబ్దో జకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. మునిః-మునీ-మునయః, మునిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. వపురస్యాస్తీతి, వపుష్మాన్ - వపుష్మన్తౌ-వపుష్మన్తః, వపుష్మచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇవ - అవ్య. పుణ్యానాం సఞ్చయః, పుణ్యసఞ్చయః-పుణ్యసఞ్చయౌ-పుణ్యసఞ్చయాః, పుణ్యసఞ్చయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. మధురైరితి. సహసేతి చ. మధురైః శాన్తైః నిరీక్షితైరవలోకనైః. *నపుంసకే భావే క్తః. న విద్యతే వశ ఆయత్తత్వం యేషాం తాన్యవశాని ప్రతికూలాని. ని. 'వశ ఆయత్తతాయాం చే'తి విశ్వః. తిర్యంచి మృగపక్ష్యాదీన్యపి - శమం శాంతిం లంభయన్ ప్రాపయన్. * 'లభేశ్చే'తి నుమాగమః. 'గతిబుద్ధీ'త్యాదినా ద్వికర్మకత్వం. పటు ఉజ్జ్వలం - ఏనసాం పాపానాం, దహ్యతేఽనేనేతి దహనం నివర్తకం - తథాపి విలోకనక్షమం దర్శనీయం. వహ్న్యాదివిలక్షణమితి భావః. పరితః అభితః ధామ తేజో బిభ్రత్. పునః సహసోపగతః అకస్మాదాగతః - తపసాం సూతిః ప్రభవః, ఆపదాం అసూతిః అప్రభవః. నివర్తక ఇతి యావత్. సమునిర్వ్యాసః వపుష్మాన్ మూర్తిమాన్ పుణ్యసంచయః పుణ్యరాశిరివేత్యుత్ప్రేక్షా. జగతీభుజా రాజ్ఞా యుధిష్ఠిరేణ సవిస్మయం సాశ్చర్యం దదృశే దృష్టః.

మూ. అథోచ్చకైరాసనతః పరార్ధ్యా
దుద్యన్స ధూతారుణవల్కలాగ్రః,
రరాజ కీర్ణాకపిశాంశుజాల
శ్శృంగాత్సుమేరోరివ తిగ్మరశ్మిః. ౫౭

టీక. అథ = తరువాత, ఉచ్చకైః = ఉన్నతమైనట్టియు, పరార్ధ్యాత్ = శ్రేష్ఠమైనట్టి, ఆసనతః = సింహాసనమువలన, ఉద్యన్ = లేచుచున్నట్టియు, ధూతారుణవల్కలాగ్రః - ధూత=కంపితములైనట్టియు, అరుణ = ఎఱ్ఱనైనట్టియు, వల్కల = నారచీరల యొక్క, అగ్రః = అగ్రముకలిగినట్టి, సః=ఆధర్మరాజు, కీర్ణాకపిశాంశుజాలః - కీర్ణ = చెదరినట్టియు, ఆకపిశ = అంతటఁ గపిశవర్ణముకలిగిన, అంశు=కిరణములయొక్క, జాలః= సమూహముకలిగినట్టియు, సుమేరోః = మేరుపర్వతముయొక్క, శృఙ్గాత్ = శిఖరము

నుండి, ఉద్యన్ = బయలుదేరుచున్నట్టి, తిగ్మరశ్మిరివ = సూర్యుఁడు (ని) వలె, రరాజ= ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లు వేదవ్యాసమహాముని రాగా వేగమే సంభ్రమాయత్తచిత్తుఁడై యరుణవల్కలాగ్రములు చలించుచుండ సింహాసనమునుండి యుత్తిష్ఠుఁడగు ధర్మరాజు కపిశగభస్తిజాలము ప్రకాశించుచుండ మేరుపర్వతమునుండి యుపరిభాగమున కెగయు సూర్యునివలెఁ బ్రకాశించెను.

శబ్దాదులు. అథ-అవ్య. ఉచ్చైః-అవ్య. ఆసనాత్ ఆసనతః-అవ్య. పరార్ధ్యాత్-పరార్ధ్యాభ్యాం-పరార్ధ్యేభ్యః, పరార్ధ్యశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. ఉద్యన్-ఉద్యన్తౌ-ఉద్యన్తః, ఉద్యచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. వల్కలానామగ్రాణి వల్కలాగ్రాణి, ధూతాని చ తాన్యరుణాని చ ధూతారుణాని, ధూతారుణాని వల్కలాగ్రాణి యస్య సః ధూతారుణవల్కలాగ్రః, అగ్రః-అగ్రౌ-అగ్రాః, ధూతారుణవల్కలాగ్రశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. రరాజ-రేజతుః-రేజుః, రాజృ - దీప్తావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ ఉభయపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. అంశూనాం-జాలం అంశుజాలం, ఆ కపిశం ఆకపిశం, కీర్ణఞ్చ త దాకపిశఞ్చ కీర్ణాకపిశం-అంశుజాలం యస్య సః, కీర్ణాకపిశాంశుజాలః-జాలౌ-జాలాః, కీర్ణాకపిశాంశుజాలశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. శృఙ్గాత్-శృఙ్గాభ్యాం-శృఙ్గేభ్యః, శృఙ్గశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. సుమేరోః - సుమేర్వోః - సుమేరూణాం, సుమేరుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠ్యేకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. తిగ్మా రశ్మయః యస్య సః తిగ్మరశ్మిః-తిగ్మరశ్మీ-తిగ్మరశ్మయః, తిగ్మరశ్మిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. అథేతి. అథ దర్శనానంతరం. ఉచ్చైరున్నతాత్పరార్ధ్యాత్ శ్రేష్ఠాత్. * 'అర్ధాద్యత్,' 'పరావరాధమోత్తమ పూర్వాచ్చే'తి యత్ప్రత్యయః. ఆసనాత్ సింహాసనాత్-ఉద్యన్ ఉత్తిష్ఠన్ - అత ఏవ ధూతాని కంపితాని అరుణాని వల్కలాగ్రాణి యస్య స తథోక్తః. స రాజా కీర్ణం విస్తృతమాకపిశం అంశుజాలం యస్య స తథోక్తః, సుమేరోః శృంగాదుద్యన్ తిగ్మరశ్మిరివ రరాజ శుశుభే.

మూ. అవహితహృదయో విధాయ సోఽర్హా
మృషివదృషిప్రవరే గురూపదిష్టామ్,
తదనుమత మలంచకార పశ్చా
త్ప్రశమ ఇవ శ్రుతమాసనం నరేంద్రః. ౫౨

టీక. సః = ఆ, నరేన్ద్రః = ధర్మరాజు, అవహితహృదయస్సన్ - అవహిత = ప్రమాదమును బొందని, హృదయస్సన్ =హృదయము కలవాఁడగుచు, ఋషిప్రవరే = మునిశ్రేష్ఠుఁడగు వేదవ్యాసమహామునియందు, ఋషివత్ = మహర్షికర్హమైనట్టియు, గురూపదిష్టాం - గురు = మన్వాదులచే, ఉపదిష్టాం=ఉపదేశింపఁబడినట్టియు, అర్హాం = పూజను, విధాయ = చేసి, పశ్చాత్ =అనంతరము, తదనుమతం - తత్ = ఆవేదవ్యాస మహర్షిచే, అనుమతం = అనుజ్ఞాతమైన, ఆసనం = సింహాసనమును, ప్రశమః=శాంతము, శ్రుతమివ = శాస్త్రమునువలె, అలఙ్చకార = అలంకరించెను.

తాత్పర్యము. అంతట ధర్మరాజప్రమత్తచిత్తుఁడై శాస్త్రీయమగు మహర్షి పూజావిధానముచే నా వేదవ్యాసమహర్షిని బూజించి తదనుమతిని బొంది శాంతము శాస్త్రము నలంకరించినట్లు సింహాసనము నలంకరించెను.

శబ్దాదులు. అవహితం - హృదయం యస్య సః, అవహితహృదయః-హృదయౌ-హృదయాః, అవహితహృదయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. విధాయ-అవ్య. సః - తౌ - తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అర్హాం- అర్హే - అర్హాః, అర్హాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఋషివత్ - అవ్య. ఋషీణాం ప్రవరః ఋషిప్రవరః, తస్మిన్, ఋషిప్రవరే - ఋషిప్రవరయోః - ఋషిప్రవరేషు, ఋషిప్రవరశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గ స్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. గురుభి రుపదిష్టా గురూపదిష్టా, తాం, గురూపదిష్టాం - ఉపదిష్టే - ఉపదిష్టాః, గురూపదిష్టాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. తేన అనుమతం తదనుమతం, తత్, తదనుమతం- మతే-మతాని, తదనుమతశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అలఙ్చ కార-అలఙ్చక్రతుః-అలఙ్చక్రుః, అలం-పూర్వకాత్ డు కృఞ్-కరణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. పశ్చాత్ - అవ్య. ప్రశమః - ప్రశమౌ - ప్రశమాః, ప్రశమశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇవ - అవ్య. శ్రుతం - శ్రుతే - శ్రుతాని, శ్రుతశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆసనం - ఆసనే - ఆసనాని, ఆసనశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. నరాణామిన్ద్రః నరేన్ద్రః, నరేన్ద్రః-నరేన్ద్రౌ-నరేన్ద్రాః, నరేన్ద్రశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. అవహితేతి. స నరేంద్రః అవహితహృదయోఽప్రమత్తచిత్తస్సన్. ని. 'చిత్తం తు చేతో హృదయ' మిత్యమరః. ఋషిప్రవరే మునిశ్రేష్ఠే. ఋషివత్ ఋష్యర్హాం. *అర్హార్థే వతిప్రత్యయః. గురూపదిష్టాం. మన్వాదిప్రణీతాం శాస్త్రీయామిత్యర్థః. అర్హాం పూజాం. * 'గురోశ్చ హల' ఇత్యకారప్రత్యయః. విధాయ కృత్వా - పశ్చా

దనంతరం తదనుమతం తేనానుజ్ఞాతం ఆసనం. ప్రశమశ్శాంతిః-శ్రుతం శాస్త్రశ్రవణమివ. అలంచకార. ఉక్తంచ పూర్వం.—'ప్రశమ స్తస్య భవత్యలంక్రియే'తి. మున్యనుజ్ఞయో పవిష్టవానిత్యర్థః.

వ్యక్తోదితస్మితమయూఖవిభాసితోష్ఠ
స్తిష్ఠన్ మునేరభిముఖం స వికీర్ణధామ్నః,
తన్వంతమిద్ధమభితో గురుమంశుజాలం
లక్ష్మీముహూహ సకలస్య శశాంకమూర్తేః. ౫౯

ఇతి శ్రీభారవికృతౌ కిరాతార్జునీయే మహాకావ్యే
లక్ష్మీపదలాంఛనే ద్వితీయస్సర్గః.

టీక. వ్యక్తోదితస్మితమయూఖవిభాసితోష్ఠః - వ్యక్త = స్పష్టముగా, ఉదిత = ఉద్గతములైన, స్మిత = చిరునగవుయొక్క, మయూఖ = కిరణములచే, విభాసిత = ప్రకాశింపఁజేయఁబడినట్టి, ఓష్ఠః = ఓష్ఠములు కలిగినట్టియు, వికీర్ణధామ్నః - వికీర్ణ = వెదచల్లఁబడిన, ధామ్నః = తేజస్సుకలిగినట్టి, మునేః = వేదవ్యాసమహామునికి, అభిముఖం = అభిముఖమగునటుల, తిష్ఠన్ = ఉన్నట్టి, సః = ఆధర్మరాజు, ఇద్ధం = ప్రకాశించుచున్నట్టి, అంశుజాలం=కిరణసమూహమును, తన్వన్తం = చేయుచున్నట్టి, గురుం = బృహస్పతిని, అభితః = అభిముఖమగునటుల, తిష్ఠతః = ఉన్నట్టియు, సకలస్య = సంపూర్ణుఁడైనట్టి, శశాఙ్కమూర్తేః = చంద్రునియొక్క, లక్ష్మీం=శోభను, ఉవాహ = వహించెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లా వేదవ్యాసమహామునిని బూజించి బ్రహ్మతేజము నంతటను వెదచల్లుచున్న వేదవ్యాసమహాముని కభిముఖముగా నిలచి స్పష్టముగా బయలువెడలిన చిరునగవుచే నోష్ఠద్వయము ప్రకాశించుచుండ నాధర్మరాజు నిర్మలకిరణభాసమానుఁడగు దేవగురున కభిముఖముగా నున్నట్టి సంపూర్ణచంద్రునివలెఁ బ్రకాశించుచుండెను.

శబ్దాదులు. వ్యక్తమునుదితాః వ్యక్తోదితాః, స్మితస్య మయూఖాః స్మితమయూఖాః, వ్యక్తోదితాశ్చ తే స్మితమయూఖాశ్చ వ్యక్తోదితస్మితమయూఖాః, వ్యక్తోదితస్మితమయూఖైః విభాసితౌ వ్యక్తోదితస్మితమయూఖవిభాసితౌ, ఓష్ఠౌ యస్య సః వ్యక్తోదితస్మితమయూఖవిభాసితోష్ఠః, ఓష్ఠః-ఓష్ఠౌ-ఓష్ఠాః, వ్యక్తోదితస్మితమయూఖవిభాసితోష్ఠశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. తిష్ఠన్ - తిష్ఠన్తౌ - తిష్ఠన్తః, తిష్ఠచ్ఛబ్ద స్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. మునేః - మున్యోః - మునీనాం, మునిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. అభిముఖం - అభిముఖే - అభిముఖాని, అభిముఖ

శబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. సః - తౌ - తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. వికీర్ణం ధామ యస్య సః వికీర్ణధామా, తస్య, వికీర్ణధామ్నః - ధామ్నోః - ధామ్నాం, వికీర్ణధామన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గ షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. తన్వన్తం - తన్వన్తౌ - తన్వతః, తన్వచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇద్ధం - ఇద్ధే - ఇద్ధాని, ఇద్ధశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అభితః - అవ్య. గురుం - గురూ - గురూన్, గురుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అంశూనాం జాలం అంశుజాలం, తత్, అంశుజాలం- అంశుజాలే - అంశుజాలాని, అంశుజాలశబ్దో అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. లక్ష్మీం - లక్ష్మ్యౌ - లక్ష్మీః - లక్ష్మీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉవాహ - ఊహతుః - ఊహుః, వహ - ప్రాపణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. సకలస్య - సకలయోః - సకలానాం, సకలశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. శశః అఙ్కః యస్యాస్సా శశాఙ్కా, శశాఙ్కా మూర్తిర్యస్య సః శశాఙ్కమూర్తిః, తస్య, శశాఙ్కమూర్తేః - శశాఙ్కమూర్త్యోః- శశాఙ్కమూర్తీనాం, శశాఙ్కమూర్తిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః.

వ్యా. వ్యక్తేతి. వ్యక్తోదితైః స్పష్టోద్గతైః స్మితమయూఖైః-విభాసితావోష్ఠౌ యస్య స- తథోక్తః. వికీర్ణధామ్నః విస్తృతతేజసః మునేరభిముఖం తిష్ఠన్ సః నృపః. ఇద్ధం దీప్తం అంశుజాలం తన్వంతం గురుం గీష్పతిం. ని. 'గురూ గీష్పతిపిత్రాద్యా' విత్యమరః. * 'అభితః పరిత' ఇత్యాదినా ద్వితీయా. అభితోఽభిముఖం. తిష్ఠతి ఇతి శేషః. సకలస్య సంపూర్ణస్య శశాంకా మూర్తిర్యస్య తస్య ఇందోః లక్ష్మీం ఉవాహ వహతి స్మ. అత్రోపమేయస్య రాజ్ఞః ఉపమానేందుధర్మేణ లక్ష్మ్యాః సాక్షాత్సంబంధాసంభవాత్తత్సదృశీం లక్ష్మీమితి ప్రతిబింబకరణాక్షేపాదసంభవద్వస్తుసంబంధాత్ పదార్థవృత్తినిదర్శనాలంకారః. తదుక్తం.—'ప్రతిబింబస్యాకరణం సంభవతా యత్ర వస్తుయోగేన, తత్సామ్యమసంభవతా నిదర్శనా సా ద్విధాభిమతే' తి.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహామహోపాధ్యాయ

కోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యాయాం

ఘంటాపథసమాఖ్యాయాం ద్వితీయస్సర్గః.

తృతీయ స్సర్గః.

అవ. అథ త్రిభిర్మునిం విశింషన్ చతుర్భిశ్శ్లోకైః కలాపకమాహ. తదుక్తం.—
శ్లో. 'ద్వాభ్యాం యుగ్మమితి ప్రోక్తం త్రిభి శ్శ్లోకై ర్విశేషకం, కాలాపకం చతుర్భిస్స్యా త్తదూర్ధ్వం కులకం స్మృత' మితి.[1]

మూ. తతశ్శరచ్చంద్రకరాభిరామై
రుత్సర్పిభిః ప్రాంశుమివాంశుజాలైః,
బిభ్రాణ మానీలరుచం పిశంగీ
ర్జటా స్తటిత్వంతమివాంబువాహమ్. ౧

ప్రసాదలక్ష్మీం దధతం సమగ్రాం
వపుఃప్రకర్షేణ జనాతిగేన,
ప్రసహ్య చేతస్సు సమాసజంత
మసంస్తుతానామపి భావమార్ద్రమ్. ౨

అనుద్ధతాకారతయా వివిక్తాం
తన్వంతమంతఃకరణస్య వృత్తిం,
మాధుర్యవిస్రంభవిశేషభాజా
కృతోపసంభాషమివేక్షితేన. 3

ధర్మాత్మజో ధర్మనిబంధినీనాం
ప్రసూతిమేనఃప్రణుదాం శ్రుతీనామ్,
హేతుం తదభ్యాగమనే పరీప్సు
స్సుఖోపవిష్టం మునిమాబభాషే. ౪

1 సాహిత్యదర్పణే తు, 'ఛందోబద్ధపదం పద్యం తేన ముక్తేన ముక్తకం, ద్వాభ్యాం తు యుగ్మకం సందానితకం త్రిభిరిష్యతే, కలాపకం చతుర్భిశ్చ పంచభిః కులకం మత' మిత్యుక్తమ్.

టీక. తతః = కూరుచున్నపిమ్మట, శరచ్చన్ద్రకరాభిరామైః - శరచ్చన్ద్ర = శరత్కాలచంద్రునియొక్క, కర = కిరణములవలె, అభిరామైః=ఆహ్లాదకరములైనట్టియు, ఉత్సర్పిభిః = ప్రసరించుచున్నట్టి, అంశుజాలైః - అంశు=కిరణములయొక్క, జాలైః = సమూహములచే, ప్రాంశుమివ స్థితం = ఉన్నతుఁడువలె నున్నట్టియు, ఆనీలరుచం - ఆనీల = నల్లనైన, రుచం = కాంతికలిగినట్టియు, పిశఙ్గీః = పచ్చనైన, జటాః=జడలను, బిభ్రాణం = ధరించినట్టియు, తటిత్వన్తం = మెఱపుఁబుకలిగిన, అమ్బువాహమివస్థితం = మేఘమువలెనున్నట్టియు. ౧. సమగ్రాం = సంపూర్ణమైన, ప్రసాదలక్ష్మీం - ప్రసాద= సౌమ్యత్వముయొక్క, లక్ష్మీం = సంపదను, దధతం = ధరించుచున్నట్టియు, జనాతిగేన= జనములను నతిక్రమించునట్టి, వపుఃప్రకర్షేణ = ఆకారసంపదచేత, అసంస్తుతానామపి= అపరిచితులకును, చేతస్సు = మనస్సులయందు, ఆర్ద్రం = స్నేహార్ద్రమైన, భావం = అభిప్రాయమును, ప్రసహ్య = బలాత్కారముగా, సమాసజన్తం = సక్తమైనదానినిగాఁ జేయుచున్నట్టియు. ౨. అనుద్ధతాకారతయా - అనుద్ధత = శాంతమగు, ఆకారతయా= ఆకారముగలవాఁడగుటచే, అన్తఃకరణస్య = మనస్సుయొక్క, వృత్తిం = వ్యాపారమును వివిక్తాం = పవిత్రమైనదానినిగా, తన్వన్తం = చేయుచున్నట్టియు, మాధుర్యవిస్రమ్భవిశేషభాజా - మాధుర్య = నిసర్గసౌమ్యత్వముయొక్కయు, విస్రమ్భ = విశ్వాసముయొక్కయు, విశేష = అతిశయమును, భాజా = పొందుచున్నట్టి, ఈక్షితేన = చూపుచేత, కృతోపసమ్భాషమివస్థితం - కృత = చేయఁబడిన, ఉపసమ్భాషమివస్థితం = మాట్లాడుటకలిగినవాఁడువలె నున్నట్టియు. ౩. ధర్మనిబన్ధినీనాం - ధర్మ=అగ్నిహోత్రాది ధర్మమును, నిబన్ధినీనాం = ప్రతిపాదించుచున్నట్టియు, ఏనఃప్రణుదాం - ఏనః = పాపములను, ప్రణుదాం = నశింపఁజేయునట్టి, శ్రుతీనాం = వేదములకు, ప్రసూతిం = కారణమైనట్టియు, సుఖోపవిష్టం - సుఖ = సుఖముచే, ఉపవిష్టం = ఆసీనుఁడైనట్టియు, మునిం = వేదవ్యాసమహర్షిని, తదభ్యాగమనే - తత్ = ఆవేదవ్యాసమహర్షియొక్క, అభ్యాగమనే = ఆగమనమందు, హేతుం = కారణమును, పరీప్సుః = తెలిసికొనఁగోరుచున్న, ధర్మాత్మజః = ధర్మరాజు, ఆబభాషే = పలికెను. ౪.

తాత్పర్యము. శరత్కాలచంద్రకిరణములవలె మనోహ్లాదకరములై పైకిఁ బ్రసరించు కిరణసమూహముచే నున్నతశరీరునివలె నొప్పుచున్నట్టివాఁడు, నల్లనిశరీరము పచ్చని జడలుకలిగి మెఱపులతోఁగూడిన మేఘమువలె నలరారుచున్నవాఁడును, ప్రసన్నతా సంపదగరిమకలిగి లోకాతిశాయియగు నాకారసంపదచేత నెఱుఁగని వారలకు సైతము మనంబులయందు స్నేహయుక్తభావమును కలిగించువాఁడును, బవిత్రాంతఃకరణుఁడని తన శాంతమైన యాకారముచే నందఱకుఁ దెలియఁజేయుచున్నవాఁడును

నతిమధురంబులును నతివిశ్వాసయుక్తంబులు నగు చూపులచే సంభాషించుచున్నవాని వలెఁ గనుఁబడువాఁడును, అగ్నిహోత్రాది ధర్మప్రతిపాదకంబులును పాపనాశకములు నగు శ్రుతులకుఁ గారణభూతుఁడును, సుఖముగా నాసీనుఁడునగు వేదవ్యాసునితో ధర్మరాజు తదాగమనకారణముఁ దెలియఁగోరి యిట్లు పలికెను.

శబ్దాదులు. తతః-అవ్య. శరది చన్ద్రః శరచ్చన్ద్రః, శరచ్చన్ద్రస్య కరాః, శరచ్చన్ద్రకరాః, శరచ్చన్ద్రకరా ఇవ అభిరామాణి శరచ్చన్ద్రకరాభిరామాణి, తైః, శరచ్చన్ద్రకరాభిరామేణ - రామాభ్యాం - రామైః, శరచ్చన్ద్రకరాభిరామశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. ఉత్ సర్పన్త ఇత్యుత్సర్పీని, తైః, ఉత్సర్పిణా - ఉత్సర్పిభ్యాం - ఉత్సర్పిభిః, ఉత్సర్పిన్ శబ్దో నకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. ప్రాంశుం - ప్రాంశూ-ప్రాంశూన్, ప్రాంశుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః, ఇవ - అవ్య. అంశూనాంజాలాని అంశుజాలాని, తైః, అంశుజాలేన - అంశుజాలాభ్యాం - అంశుజాలైః, అంశుజాలశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. బిభ్రాణం - బిభ్రాణౌ - బిభ్రాణాన్, బిభ్రాణశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆ - నీలాః ఆనీలాః, ఆనీలాః రుచయో యస్య సః, ఆనీలరుక్, తం, ఆనీలరుచం - రుచౌ - రుచః, ఆనీలరుక్ఛబ్ద శ్చకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. పిశఙ్గీం - పిశఙ్గ్యౌ - పిశఙ్గీః, పిశఙ్గీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. జటాం - జటే - జటాః, జటాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. తటిత్ అస్య సన్తీతి తటిత్వాన్, తం, తటిత్వన్తం - తటిత్వన్తౌ-తటిత్వతః, తటిత్వచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. అమ్బు వహతీత్యమ్బువాహః, తం, అమ్బువాహం-అమ్బువాహౌ-అమ్బువాహాన్, అమ్బువాహశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః.౧. ప్రసాదస్యలక్ష్మీః ప్రసాదలక్ష్మీః, తాం, ప్రసాదలక్ష్మీం-లక్ష్మ్యౌ-లక్ష్మీః, ప్రసాదలక్ష్మీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. దధతం-దధతౌ-దధతః, దధచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. సమగ్రాం-సమగ్రే-సమగ్రాః, సమగ్రాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. వపుషః ప్రకర్షః వపుఃప్రకర్షః, తేన, వపుఃప్రకర్షేణ-వపుఃప్రకర్షాభ్యాం - వపుఃప్రకర్షైః, వపుఃప్రకర్షశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. జనానతిగచ్ఛతీతి జనాతిగః, తేన, జనాతిగేన - జనాతిగాభ్యాం - జనాతిగైః, జనాతిగశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. ప్రసహ్య-అవ్య. చేతసి-చేతసోః-చేతస్సు, చేతశ్శబ్దస్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. సమాసజన్తం - సమాసజన్తౌ - సమాసజతః, సమాసజచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. న సంస్తుతాః అసంస్తుతాః, తేషాం, అసంస్తుతస్య-అసంస్తుతయోః-అసంస్తుతానాం, అసంస్తుతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః.

అపి-అవ్య. భావం - భావౌ - భావాన్, భావశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆర్ద్రం-ఆర్ద్రౌ-ఆర్ద్రాన్, ఆర్ద్రశబ్ద ఆకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ౨. న ఉద్ధతః అనుద్ధతః, అనుద్ధతః ఆకారః యస్య సః అనుద్ధతాకారః, అనుద్ధతాకారస్య భావః అనుద్ధతాకారతా, తయా, అనుద్ధతాకారతయా - ఆకారతాభ్యాం-ఆకారతాభిః, అనుద్ధతాకారతాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. వివిక్తాం-వివిక్తే-వివిక్తాః వివిక్తాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. తన్వన్తం - తన్వన్తౌ-తన్వతః, తన్వచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అన్తఃకరణస్య-అన్తకరణయోః-అన్తఃకరణానాం, అన్తఃకరణశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. వృత్తిం - వృత్తీ-వృత్తీః, వృత్తిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. మాధుర్యఞ్చ విస్రమ్భశ్చ మాధుర్యవిస్రమ్భౌ, మాధుర్యవిస్రమ్భయోర్విశేషః మాధుర్యవిస్రమ్భవిశేషః, మాధుర్యవిస్రమ్భవిశేషం భజతీతి మాధుర్యవిస్రమ్భవిశేషభాక్, తేన,మాధుర్యవిస్రమ్భవిశేష భాజా-భాగ్భ్యాం - భాగ్భిః, మాధుర్యవిస్రమ్భవిశేషభాక్ఛబ్దో జకారాన్తనపుంసకలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. కృతా ఉపసమ్భాషా యేన సః కృతోపసమ్భాషః,తం,కృతోపసమ్భాషం-సమ్భాషౌ-సమ్భాషాన్, కృతోపసమ్భాషశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః.ఇవ-అవ్య. ఈక్షితేన- ఈక్షితాభ్యాం-ఈక్షితైః, ఈక్షితశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. ౩. ధర్మస్య ఆత్మజః, ధర్మాత్మజః-ధర్మాత్మజౌ-ధర్మాత్మజాః, ధర్మాత్మజశబ్ద అకారాన్తఃపుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ధర్మం నిబధ్నన్తీతి ధర్మనిబన్ధిన్యః,తాసాంధర్మనిబన్ధినీనాం, ధర్మనిబన్ధిన్యాః - నిబన్ధిన్యోః - నిబన్ధినీనాం, ధర్మనిబన్ధినీశబ్ద ఈకారాన్త స్త్రీలిఙ్గషష్ఠీబహువచనాన్తః. ప్రసూతిం-ప్రసూతీ-ప్రసూతీః, ప్రసూతిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఏనః ప్రణుదన్తీత్యేనఃప్రణుదః, తాసాం, ఏనఃప్రణుదః - ప్రణుదోః-ప్రణుదాం, ఏనఃప్రణుచ్ఛబ్దో దకారాన్త స్త్రీలిఙ్గషష్ఠీబహువచనాన్తః, శ్రుతేః - శ్రుత్యోః - శ్రుతీనాం, శ్రుతిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గషష్ఠీబహువచనాన్తః. హేతుం - హేతూ - హేతూన్, హేతుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. తస్య అభ్యాగమనం తదభ్యాగమనం, తస్మిన్, తదభ్యాగమనే - తదభ్యాగమనయోః - తదభ్యాగమనేషు, తదభ్యాగమనశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. పరిప్లుః - పరిప్లూ-పరిప్లవః, పరిప్లుశబ్దఉకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సుఖేనోపవిష్టః సుఖోపవిష్టః, తం, సుఖోపవిష్టం - ఉపవిష్టౌ - ఉపవిష్టాన్, సుఖోపవిష్టశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. మునిం - మునీ - మునీన్, మునిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆబభాషే-ఆబభాషాతే-ఆబభాషిరే, ఆఙ్-పూర్వకాత్ భాష-వ్యక్తాయాం వాచీత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.౪.

వ్యా. తత ఇతి. తతః ఉపవేశనానంతరం-శరచ్చంద్రకరాభిరామైః తద్వదాహ్లాదకైరిత్యర్థః. ఉత్సర్పిభిః ఊర్ధ్వం ప్రసారిభిః అంశుజాలైః ప్రభాపటలైః ప్రాంశుమున్నతమివ స్థితమిత్యుత్ప్రేక్షా. పునరాసిలరుచం కృష్ణవర్ణం-పిశంగీః పింగళవర్ణాః * గౌరాదిత్వాత్ జీష్. జటాః బిభ్రాణం ధారయంతం అతఏవ తటిత్వంతం విద్యుద్యుక్తం అంబువాహమివ స్థితమిత్యుపమా. ధర్మాత్మజో మునిమాబభాషే ఇతి చతుర్థశ్లోకస్థేనాన్వయః. ౧. ప్రసాదేతి. పునః సమగ్రాం సంపూర్ణాం ప్రసాదసౌమ్యతా తస్య లక్ష్మీం సంపదం దధతం. అత ఏవ జనమతిగచ్ఛతీతి జనాతిగేన లోకాతిశాయినా. 'అన్యేష్వపి దృశ్యత' ఇతి జనే ర్డప్రత్యయః. వపుః ప్రకర్షేణ ఆకారసంపదా - అసంస్తుతానామపరిచితానామపి. వ్యాసోఽయమిత్యజానతామపీత్యర్థః. ని. 'సంస్తవస్స్యాత్పరిచయ' ఇత్యమరః. చేతస్సు చిత్తేషు ఆర్ద్రం స్నేహార్ద్రం భావ మభిప్రాయం ప్రసహ్యాబలాత్ సమాసజంతం. లగయంతమితి యావత్. * 'దంశసంజస్వంజాం శపీ' త్యుపధాలోపః. ప్రసన్నాకారేషు సర్వోఽపిస్నిహ్యతీతి భావః. ౨. అనుద్ధతేతి. పునః-అనుద్ధతాకారతయా శాంతాకారతయా లింగేన అంతఃకరణస్య వృత్తిం వివిక్తాం పూతాం. శాంతామితి యావత్. ని. 'వివిక్తౌ పూతవిజనా'విత్యమరః. తన్వంతం ప్రకటయంతం. ఆకృతిరేవాస్య చిత్తశుద్ధిం కథయతీత్యర్థః. పునః మాధుర్యం నిసర్గసౌమ్యతా విస్రంభో విశ్వాసః. తయోర్విశేషమతిశయం భజతీతి తథోక్తేన. ని. 'సమౌ విస్రంభవిశ్వాసౌ' విత్యమరః. ఈక్షితేన దర్శనేనైవ కృతా ఉపసంభాషా పరిభాషణం యేన తమివేత్యుత్ప్రేక్షా. దృష్టివిశేషైరేవోపసంభావమాణమివ స్థితమిత్యర్థః. కాశికాయాం తు 'ఉపసంభాషా ఉపసాంత్వన'మితి భాసనాదిసూత్రే ఉక్తమ్. ౩. ధర్మేతి. పునః ధర్మాన్ నిబధ్నంతీతి ధర్మనిబంధినీనాం అగ్నిహోత్రాది ధర్మప్రతిపాదికానాం. ఏనః ప్రణుదాం అఘచ్ఛిదాం. * క్విప్. శ్రుతీనాం వేదానాం. ని. 'శ్రుతి స్త్రీ వేద ఆమ్నాయ' ఇత్యమరః. ప్రసూతిం ప్రభవం సుఖేనోపవిష్టం ఆసీనం మునిం తదభ్యాగమనే తస్య మునేః ఆగమనే హేతుం కారణం పరిప్సుః జిజ్ఞాసుః. * ఆప్నోతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః. 'ఆప్జ్ఞప్యృధామీ' దితీకారః. 'అత్ర లోపోఽభ్యాసస్యే' త్యభ్యాసలోపః. ధర్మాత్మజో యుధిష్ఠిరః ఆబభాషే ఉవాచ. ౪.

మూ. అనాప్తపుణ్యోపచయైర్దురాపా
ఫలస్య నిర్ధూతరజాస్సవిత్రీ,
తుల్యా భవద్దర్శనసంపదేషా
వృష్టేర్దివో వీతబలాహకాయాః. ౫

టీక. అనాప్తపుణ్యోపచయైః-అనాప్త = పొందఁబడని, పుణ్య=పుణ్యముయొక్క-, ఉపచయైః=సంగ్రహముకలవారలచే, దురాపా = దుర్లభమైనట్టియు, ఫలస్య=ఫలమునకు,

సవిత్రీ = కారణభూతమైనట్టియు, నిర్ధూతరజాః - నిర్ధూత = పోఁగొట్టఁబడిన, రజాః = రజోగుణము కలిగినట్టి, ఏషా= ఈ, భవద్దర్శనసమ్పత్-భవద్దర్శన = నీదర్శనముయొక్క, సమ్పత్=సంపత్తి, వీతబలాహకాయాః-వీత = పోయిన, బలాహకాయాః = మేఘములు కలిగినట్టియు, దివః = అన్తరిక్షముయొక్క, సమ్బన్ధిన్యాః = సంబంధినియగు, వృష్టేః = వర్షమునకు, తుల్యా=సమానమైనది.

తాత్పర్యము. ఓమహర్షీ! నీదర్శనభాగ్యము పుణ్యసంగ్రహము లేనివారలకు దుర్లభమైనది. మఱియు సకలశుభములను గలిగించును. దుర్గుణములను బాఱఁదోలి సుగుణములను గలిగించును. ఇట్టి మీదర్శనభాగ్యము మేఘములులేని వర్షమువలె నాకస్మికముగా లభించినది. ఆలోచింపఁగా నేదేని యొకశుభము నొనగూర్చు దానివలెఁ గనఁబడుచున్నది.

శబ్దాదులు. న ఆప్తః అనాప్తః, పుణ్యస్య ఉపచయః పుణ్యోపచయః, అనాప్తః పుణ్యోపచయఃయైస్తేఅనాప్తపుణ్యోపచయాః, తైః, అనాప్తపుణ్యోపచయేన-చయాభ్యాం-చయైః, అనాప్తపుణ్యోపచయశబ్ద అకారాన్తఃపుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. దురాపా-దురాపే-దురాపాః, దురాపాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఫలస్య-ఫలయోః-ఫలానాం, ఫలశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గషష్ఠ్యేకవచనాన్తః. నిర్ధూతం రజః యయా సా, నిర్ధూతరజాః-రజసౌ-రజసః, నిర్ధూతరజశ్శబ్దస్సకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సవిత్రీ-సవిత్ర్యౌ-సవిత్ర్యః, సవిత్రీశబ్ద ఈకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. తుల్యా-తుల్యే-తుల్యాః, తుల్యాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. భవతః దర్శనం భవద్దర్శనం, భవద్దర్శనస్య సమ్పత్ భవద్దర్శనసమ్పత్-సమ్పదౌ-సమ్పదః, భవద్దర్శనసమ్పచ్ఛబ్దో దకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఏషా - ఏతే - ఏతాః, ఏతచ్ఛబ్దో దకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. వృష్టేః-వృష్ట్యోః-వృష్టీనాం, వృష్టిశబ్ద ఇకారాన్త స్త్రీలిఙ్గషష్ఠ్యేకవచనాన్తః. దివః - దివోః - దివాం, దివ్‌శబ్ద వకారాన్త స్త్రీలిఙ్గషష్ఠ్యేకవచనాన్తః. వీతా బలాహకాః యస్యాస్సా వీతబలాహకా, తస్యాః, వీతబలాహకాయాః-బలాహకయోః-బలాహకానాం, వీతబలాహకాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గషష్ఠ్యేకవచనాన్తః.

వ్యా. అనాప్తేతి. అనాప్తపుణ్యోపచయైః అకృతపుణ్యసంగ్రహైః దురాపా దుర్లభా. ఫలస్య సవిత్రీ శ్రేయస్కరీత్యర్థః. నిర్ధూతరజాః హతరజోగుణా. అన్యత్ర నిరస్త ధూళిశ్చ. ని. 'రజో రజోగుణే ధూళౌ పరాగార్తవయోరపీ'తి విశ్వః. ఏషా భవద్దర్శనస్య సంపత్ సంపత్తిః. లాభ ఇతి యావత్. * సంపదాదిభ్యః క్విపోభావార్థత్వాత్. వీతబలాహకాయాః గతమేఘాయాః. దివః అంతరిక్షస్య సంబంధిన్యాః

పృష్టేః తుల్యే నేత్యుపమాలంకారః. అనభ్రవృష్టివదతర్కితోపపన్నం భవద్దర్శనం సర్వథా కస్యచిచ్ఛ్రేయసో నిదానమిత్యర్థః. వారి వహతీతి బలాహకః. పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః.

మూ. అద్య క్రియాః కామదుఘాః క్రతూనాం
సత్యాశిష స్సంప్రతి భూమిదేవాః,
ఆసంసృతేరస్మి జగత్సు జాత
స్త్వయ్యాగతే యద్బహుమానపాత్రమ్. ౬

టీక. అద్య = ఇప్పుడు, క్రతూనాం = యజ్ఞములయొక్క, క్రియాః = అనుష్ఠానములు, కామదుఘాః - కామ = కోరికలను, దుఘాః = ఇచ్చునవైనవి, సమ్ప్రతి = ఇప్పుడు, భూమిదేవాశ్చ=బ్రాహ్మణులును, సత్యాశిషః-సత్య=యథార్థమైన, ఆశిషః = ఆశీర్వాదముకలవారు, జాతాః = ఐరి, యత్ = ఏలన, త్వయి = నీవు, ఆగతే (సతి) = వచ్చినవాఁడవుకాఁగా, అస్మి = నేను, ఆసంసృతేః=సంసారమున్నంతకాలము, జగత్సు= లోకములయందు, బహుమానపాత్రం - బహుమాన = బహుమానమునకు, పాత్రం = పాత్రుఁడను, జాతః = ఐతినో.

తాత్పర్యము. ఓమహానుభావా! తమరుదయచేయుటవలన నాకు లోకమున బహుమానయోగ్యత కలిగినది. కాఁబట్టి నేఁటికి నాయజ్ఞములన్నియు సఫలములైనవి. మఱియు నాశ్రేయస్సును గోరి నన్నాదరించుచున్న బ్రాహ్మణులయాశీర్వాదములును సత్యములైనవి.

శబ్దాదులు. అద్య-అవ్య. క్రియా-క్రియే-క్రియాః, క్రియాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. కామాన్ దుహన్తీతి కామదుఘాః, కామదుఘా-కామదుఘే-కామదుఘాః, కామదుఘాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. క్రతోః-క్రత్వోః-క్రతూనాం, క్రతుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః. సత్యాః ఆశిషః యేషాం తే సత్యాశిషః, సత్యాశీః-సత్యాశిషౌ-సత్యాశిషః, సత్యాశీశ్శబ్ద స్సకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. సమ్ప్రతి-అవ్య. భూమౌ దేవాః భూమిదేవాః, భూమిదేవః-దేవౌ-దేవాః, భూమిదేవశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. ఆ- అవ్య, సంసృతేః - సంసృత్యోః-సంసృతీనాం, సంసృతిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. అస్మి- అవ్య. జగతి - జగతోః-జగత్సు, జగచ్ఛబ్ద స్తకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. జాతః - జాతౌ - జాతాః, జాతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. త్వయి - యువయోః - యుష్మాసు, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. ఆగతే - ఆగతయోః - ఆగతేషు, ఆగతశబ్ద

అకారాన్తః పుంలిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః. యత్-అవ్య. బహుమానస్య పాత్రం బహుమానపాత్రం, పాత్రం-పాత్రే-పాత్రాణి. బహుమానపాత్రశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. ఆద్యేతి. అద్య క్రతూనాం క్రియాః అనుష్ఠానాని. కామాన్ దుహంతీతి కామదుఘాః. ఫలదా ఇత్యర్థః. * 'దుహః కప్ ఘశ్చే'తి కప్పత్యయో ఘాదేశశ్చ. సంప్రతి అద్య భూమిదేవాః బ్రాహ్మణాశ్చ. ని. 'ద్విజాత్యగ్రజన్మభూదేవబాడబాః విప్రశ్చ బ్రాహ్మణ' ఇత్యమరః. సత్యాశిషో జాతాః. తత్ బ్రాహ్మణాశిషోఽద్య ఫలితా ఇత్యర్థః. యద్యస్మాత్కారణాత్ త్వయ్యాగతే సతి. త్వదాగమననిమిత్తే నేత్యర్థః. అస్మీత్యహమర్థేఽవ్యయం - అస్మీత్యస్మదర్థానువాదే అహమర్థేఽపీతి గణవ్యాఖ్యానే. శ్లో. 'దాసే కృతాగసి భవత్యుచితః ప్రభూణాం పాదప్రహార ఇతి సుందరి నాస్మి దూయే' ఇతి ప్రయోగశ్చ. ఆసంస్మృతేరాసంసారాత్. యావత్సంసారమిత్యర్థః. * అభివిధావాఙ్, వికల్పాదసమాసః. జగత్సు బహుమానపాత్రం బహుమానయోగ్యో జాతః. సకలసత్కర్మఫలభూతం త్వదాగమనం, యేన మే జగన్మాన్యతేతి భావః.

మూ. శ్రియం వికర్షత్యపహంత్యఘాని
శ్రేయః పరిస్నౌతి తనోతి కీర్తిమ్,
సందర్శనం లోకగురోరమోఘం
తవాత్మయోనేరివ కిం న ధత్తే. ౭

టీక. ఆత్మయోనేరివ = బ్రహ్మయొక్కవలె, లోకగురోః - లోక = లోకములకు, గురోః = గురువగు, తవ = నీయొక్క, అమోఘం = వ్యర్థముకానట్టి, సన్దర్శనం = దర్శనము, శ్రియం = ఐశ్వర్యమును, వికర్షతి = ఇచ్చుచున్నది. అఘాని = దుఃఖములను, అపహన్తి = పోగొట్టుచున్నది. శ్రేయః=పురుషార్థమును, పరిస్నౌతి = వృద్ధిపొందించుచున్నది. కీర్తిం = కీర్తిని, తనోతి = విస్తరించుచున్నది. కిం = దేనిని నధత్తే = చేయదు?

తాత్పర్యము. లోకగురూ ! బ్రహ్మదర్శనమువలన నన్ని కోరికలు సిద్ధించునటుల నీదర్శనమువలన నైశ్వర్యములు కలుగును. దుఃఖములు నశించును. ధర్మార్థకామమోక్షములను చతుర్విధపురుషార్థములును సిద్ధించును. కీర్తి విస్తరించును. వేయేల, సమస్తమనోరథములును సిద్ధించును.

శబ్దాదులు. శ్రియం-శ్రియౌ-శ్రియః, శ్రీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. వికర్షతి-వికర్షతః-వికర్షన్తి, వి-పూర్వకాత్ కృష-విలేఖన ఇత్యస్మాద్ధాతోః

కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. అపహన్తి-అపహతః - అపఘ్నన్తి, అప-పూర్వకాత్ హన-హింసాగత్యోరిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. అఘం-అఘే-అఘాని, అఘశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయా బహువచనాన్తః. శ్రేయః-శ్రేయసీ-శ్రేయాంసి, శ్రేయశ్శబ్దస్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. పరిస్నౌతి-పరిస్నుతః-పరిస్నువన్తి, పరి-పూర్వకాత్ ష్ణు-ప్రస్రవణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః, కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. తనోతి - తనుతః - తన్వన్తి, తను-విస్తార ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. కీర్తిం-కీర్తీ-కీర్తీః, కీర్తిశబ్ద ఇకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. సన్దర్శనం-సన్దర్శనే-సన్దర్శనాని, సన్దర్శనశబ్ద అకారాన్తన నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. లోకానాం గురుః లోకగురుః, తస్య, లోకగురోః-గుర్వోః-గురూణాం, లోకగురుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. అమోఘం-అమోఘే-అమోఘాని, అమోఘశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గ ప్రథమైకవచనాన్తః. తవ, తే-యువయోః, వాం-యుష్మాకం, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. ఆత్మా యోనిర్యస్య సః ఆత్మయోనిః, తస్య, ఆత్మయోనేః-యోన్యోః-యోనీనాం, ఆత్మయోనిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. కిం-కే-కాని, కిం శబ్దో మకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. న - అవ్య. ధత్తే-దధాతే - దధతే, డు ధాఞ్-ధారణపోషణయో రిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ ఆత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యా. శ్రియమితి. ఆత్మయోనేః బ్రహ్మణ ఇవ లోకగురోః తవ అమోఘమవిఫలం సందర్శనం శ్రియం వికర్షతి ఆకృష్య దదాతి. అఘాని దుఃఖాని అపహంతి. ని. 'వృజినైనోఘమంహోదురితదుష్కృత' మిత్యమరః. శ్రేయః పురుషార్థం పరిస్నౌతి స్రవతి. ధర్మయతీతి యావత్. ధాతూనామనేకార్థత్వాత్. కీర్తిం తనోతి. కిం బహునా, కిం న ధత్తే కిం న కరోతి? సర్వం చ కరోతీత్యర్థః.

మూ. శ్చ్యోతన్మయూఖేఽపి హిమద్యుతౌ మే
ననిర్వృతం నిర్వృతిమేతి చక్షుః,
సముజ్ఝితజ్ఞాతివియోగఖేదం
త్వత్సన్నిధావుచ్ఛ్వసితీవ చేతః. ౮

టీక. హేభగవన్ = ఓభగవానుఁడా, శ్చ్యోతన్మయూఖేఽపి - శ్చ్యోతత్ = అమృతమును స్రవించుచున్న, మయూఖేఽపి=కిరణములుకలవాఁడైనను, హిమద్యుతౌ= చంద్రునివిషయమై, న+నిర్వృతం = నిర్వృతినిపొందనట్టి, మే=నాయొక్క, చక్షుః =

నేత్రము, త్వత్సన్నిధౌ-త్వత్ = నీయొక్క, సన్నిధౌ=సన్నిధియందు, నిర్వృతిం=సుఖమును, ఏతి = పొందుచున్నది, తథా = ఆప్రకారముగా, చేతశ్చ = చిత్తమును, సముజ్ఝితజ్ఞాతివియోగఖేదం - సముజ్ఝిత = విడిచిపెట్టఁబడిన, జ్ఞాతి = బంధువులయొక్క, వియోగ = వియోగముచేతఁగలిగిన, ఖేదం=దుఃఖముకలిగినదై, ఉచ్ఛ్వసితీవ=జీవించుచున్నదివలె నున్నది.

తాత్పర్యము. మహర్షిపుంగవా! అమృతమును జిలుకుచున్న చంద్రుని జూచియు సుఖమును బొందని నా నేత్రమునకుఁ దమసన్నిధి నుండుటవలన మితిలేనియానందము కలుగుచున్నది. మఱియు బంధువియోగజనితమగు శోకముచే మిగులఁ బరితపించుచున్న నాహృదయమునకు దుఃఖమంతయు మటుమాయమై మిక్కిలి సుఖము కలుగుచున్నది.

శబ్దాదులు. శ్చ్యోతన్తః మయూఖా యస్య సః శ్చ్యోతన్మయూఖః, తస్మిన్, శ్చ్యోతన్మయూఖే-మయూఖయోః-మయూఖేషు, శ్చ్యోతన్మయూఖశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. అపి-అవ్య. హిమద్యుతౌ-ద్యుత్యోః-ద్యుతిషు, హిమద్యుతిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. మమ, మే-ఆవయోః, నౌ-అస్మాకం, నః, అస్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. న నిర్వృతం-ననిర్వృతం-ననిర్వృతే-ననిర్వృతాని, ననిర్వృతశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. నిర్వృతిం-నిర్వృతీ-నిర్వృతీః, నిర్వృతిశబ్ద ఇకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఏతి-ఇతః-యన్తి, ఇణ్ - గతావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. చక్షుః - చక్షుషీ - చక్షూంషి, చక్షుశ్శబ్దస్సకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. జ్ఞాతీనాం వియోగః జ్ఞాతివియోగః, జ్ఞాతి వియోగేన ఖేదః జ్ఞాతివియోగఖేదః, సముజ్ఝితః జ్ఞాతివియోగఖేదః యేన తత్ సముజ్ఝితజ్ఞాతివియోగఖేదం - ఖేదే-ఖేదాని, సముజ్ఝితజ్ఞాతివియోగఖేదశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. తవ సన్నిధిః త్వత్సన్నిధిః, తస్మిన్, త్వత్సన్నిధౌ-త్వత్సన్నిధ్యోః-త్వత్సన్నిధిషు, త్వత్సన్నిధిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. ఉచ్ఛ్వసితి-ఉచ్ఛ్వసితః-ఉచ్ఛ్వసన్తి, ఉ-త్పూర్వకాత్ శ్వస-ప్రాణన ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. ఇవ - అవ్య. చేతః - చేతసీ - చేతాంసి, చేతశ్శబ్దస్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. శ్చ్యోతదితి. హే భగవన్, శ్చ్యోతన్మయూఖే సుధాస్యందికరేఽపి హిమద్యుతౌ ఇందౌ విషయే న నిర్వృతమనిర్వృతం. నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః. మే చక్షుః త్వత్సన్నిధౌ నిర్వృతిం సుఖమేతి. తథా చేతశ్చ సముజ్ఝితజ్ఞాతి

వియోగఖేదం త్యక్తబంధువిరహదుఃఖం ఉచ్ఛ్వసితీవ అనుపరోధేన ప్రాణితీవేత్యుత్ప్రేక్షా. పూర్వార్థే తు నిర్వృతికారణే సత్యపి ఇదానీమనిర్వృతికథనాద్విశేషోక్తిః. తదుక్తం.—శ్లో. 'తత్సామగ్ర్యామనుత్పత్తిర్విశేషోక్తిర్నిగద్యతే' ఇతి.

మూ. నిరాస్పదం ప్రశ్నకుతూహలిత్వ
మస్మాస్వధీనం కిము నిస్పృహాణామ్
తథాపి కల్యాణకరీం గిరం తే
మాం శ్రోతుమిచ్ఛా ముఖరీకరోతి. ౯

టీక. ప్రశ్నకుతూహలిత్వం-ప్రశ్న = ప్రశ్నయందు, కుతూహలిత్వం = సంతోషముకలుగుట, నిరాస్పదం = ఆధారశూన్యమైనది, నిస్పృహాణాం = నిస్పృహులకు, అస్మాసు = మాయందు, అధీనం కిము = ఆయత్తమైనదేది? తథాపి = అట్లైనను, కల్యాణకరీం = శ్రేయస్కరమగు, తే=నీయొక్క, గిరం = వాక్యమును, శ్రోతుం = వినుటకు, ఇచ్ఛా = కోరిక, మాం=నన్నును, ముఖరీకరోతి = వాచాలునిగాఁ జేయుచున్నది.

తాత్పర్యము. మహర్షులు నిస్పృహు లగుటవలన మాబోటిగృహస్థులను గోరఁదగినకార్యము లుండవుకనుక తామెందులకు దయచేసితిరని ప్రశ్నించుట కాధారములేదు. ఐనను మీబోటిపెద్దలవచనములు సకలశ్రేయస్కరములు కనుక నాపలుకులను వినుటకు నామనంబునందు కోరిక జనించి మిమ్ములనడుగుటకుఁ దొందరకలిగించుచున్నది.

శబ్దాదులు. నిర్గతం ఆస్పదం యస్య తత్, నిరాస్పదం-నిరాస్పదే-నిరాస్పదాని, నిరాస్పదశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. కుతూహలమస్యాస్తీతి కుతూహలీ, ప్రశ్నే కుతూహలీ ప్రశ్నకుతూహలీ, ప్రశ్నకుతూహలినః భావః, ప్రశ్నకుతూహలిత్వం-కుతూహలిత్వే - కుతూహలిత్వాని, ప్రశ్నకుతూహలిత్వశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. మయి-ఆవయోః-అస్మాసు, అస్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గ స్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. అధీనం-అధీనే-అధీనాని, అధీనశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. కిము - అవ్య. నిర్గతాః స్పృహా యేషాం తే నిస్పృహాః, తేషాం, నిస్పృహాణాం, నిస్పృహస్య-నిస్పృహయోః - నిస్పృహాణాం, నిస్పృహశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః. తథా-అవ్య. అపి-అవ్య. కల్యాణాని కరోతీతి కల్యాణకరీ, తాం, కల్యాణకరీం-కల్యాణకర్యౌ-కల్యాణకరీః, కల్యాణకరీశబ్ద ఈకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. గిరం-గిరౌ-గిరః, గీర్శబ్దో రేఫాన్తస్స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. తవ, తే-యువయోః, వాం - యుష్మాకం, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. మాం, మా - ఆవాం, నౌ-అస్మాన్, నః, అస్మచ్ఛబ్దో దకా

రాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. శ్రోతుం-అవ్య. ఇచ్ఛా-ఇచ్ఛే-ఇచ్ఛాః, ఇచ్ఛా శబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ముఖమస్యాస్తీతి ముఖరః, అముఖరం ముఖరం సమ్పద్యమానం కరోతీతి ముఖరీకరోతి, చ్విప్రత్యయాన్తాన్ముఖరశబ్దాత్ డు కృఞ్-కరణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యా. నిరాస్పదమితి. ప్రశ్నకుతూహలిత్వం నిరాస్పదం. ఆగమనప్రయోజన ప్రశ్నే నిరాస్పద ఇత్యర్థః. * 'ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయా'మితి నిపాతః. ప్రశ్నానవకాశే హేతుమాహ.—నిస్పృహాణాం. యుష్మాదృశామితి శేషః. అస్మాస్వధీనమాయత్తం కిము. న కించిదస్మత్తో లభ్యమిత్యర్థః. * ఆధారత్వవివక్షాయాం సప్తమీ. తథాపి కల్యాణకరం. అస్మద్ధితైకహేతుమిత్యర్థః. నిస్పృహప్రవృత్తేః పరార్థత్వాదితి భావః. * 'కృఞో హేత్వి'తి టప్రత్యయే జీప్. అతస్తే గిరం శ్రోతుమిచ్ఛా, మాం, ముఖం వాగస్యాస్తీతి ముఖరో నిరంతరభాషీ. * 'రప్రకరణే ఖముఖకుంజేభ్య ఉపసంఖ్యాన'మితి రప్రత్యయః. ని. 'దుర్ముఖే ముఖరాబద్ధముఖౌ' ఇత్యమరః. తతశ్చ్వి ప్రత్యయః. ముఖరీకరోతి వ్యాహారయతీత్యర్థః. నిస్పృహస్యాపి తే వాక్య మస్మద్ధితకరత్వాచ్ఛ్రోతవ్యమితి భావః.

మూ. ఇత్యుక్తవానుక్తివిశేషరమ్యం
మనస్సమాధాయ జయోపపత్తౌ,
ఉదారచేతా గిరమిత్యుదారాం
ద్వైపాయనేనాభిదధే నరేంద్రః. ౧౦

టీక. ఇతి = ఈప్రకారముగా, ఉక్తివిశేషరమ్యం యథాతథా - ఉక్తి = వచనములయొక్క, విశేష = వైచిత్ర్యముచే, రమ్యం యథాతథా = సుందరమగునట్టుగా, ఉక్తవాన్ = పలికినట్టియు, ఉదారచేతాః-ఉదార = గొప్పదైన, చేతాః=మనస్సుకలిగినట్టియు, నరేన్ద్రః = ధర్మరాజు, ద్వైపాయనేన = వ్యాసమహర్షిచే, జయోపపత్తౌ - జయ=జయముయొక్క, ఉపపత్తౌ = ఉపపత్తియందు, మనః=మనస్సును, సమాధాయ = ఉంచి, ఇతి=చెప్పఁబోయెడి, ఉదారాం = అర్థవంతమైన, గిరం=వాక్యమును, అభిదధే = పలుకఁబడెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లు వాగ్వైచిత్ర్యముచే మనోహరమగునటులు పలికిన యుదారస్వభావుఁడగు ధర్మరాజును జూచి యతని వినయాదిగుణములకు మిగుల సంతసించి యతనికి జయముకలుగఁజేయుతలంపుతో వ్యాసమహర్షి యతని కిట్లని చెప్పఁదొడంగెను.

శబ్దాదులు. ఇతి-అవ్య. ఉక్తవాన్-ఉక్తవన్తౌ-ఉక్తవన్తః, ఉక్తవచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఉక్తీనాం విశేషః ఉక్తివిశేషః, ఉక్తివిశేషేణ రమ్యం, తత్, ఉక్తివిశేషరమ్యం-రమ్యే-రమ్యాణి, ఉక్తివిశేషరమ్యశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయై వచనాన్తః. మనః-మనసీ-మనాంసి, మనశ్శబ్దస్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. సమాధాయ-అవ్య. జయస్యోపపత్తిః జయోపపత్తిః, తస్యాం, జయోపపత్తౌ-జయోపపత్త్యోః-జయోపపత్తిషు, జయోపపత్తిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. ఉదారం చేతః యస్య సః, ఉదారచేతాః-ఉదారచేతసౌ - ఉదారచేతసః, ఉదారచేతశ్శబ్దస్సకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. గిరం-గిరౌ-గిరః, గీర్శబ్దో రేఫాన్తస్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇతి-అవ్య. ఉదారాం-ఉదారే-ఉదారాః, ఉదారాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ద్వీపమయనం యస్య సః ద్వీపాయనః, ద్వీపాయనఏవ ద్వైపాయనః, తేన, ద్వైపాయనేన-ద్వైపాయనాభ్యాం - ద్వైపాయనైః, ద్వైపాయనశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. అభిదధే-అభిదధాతే-అభిదధిరే, అభి-పూర్వకాత్ డు ధాఞ్-ధారణపోషణయోరిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. నరాణామిన్ద్రః, నరేన్ద్రః-నరేన్ద్రౌ-నరేన్ద్రాః, నరేన్ద్రశబ్ద అకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. ఇతీతి. ఇతీత్థం ఉక్తివిశేషరమ్యం ఉక్తివైచిత్ర్యచారు యథా తథా ఉక్తవాన్. ఉదారచేతాః మహామనాః నరేంద్రః ద్వైపాయనేన వ్యాసేన. ద్వీపమయనం స్థానం జన్మభూమిర్యస్య స ద్వీపాయనః. స ఏవ ద్వైపాయనః. * 'ప్రజ్ఞాదిభ్య'శ్చేతి స్వార్థేఽణ్ప్రత్యయః. న త్వపత్యార్థే. 'నడాదిభ్యః ఫక్.' తేష్వపాఠాత్ బాధితార్థత్వాచ్చ. జయోపపత్తౌ మనస్సమాధాయ. జయసిద్ధిముపేత్యేత్యర్థః. ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారాం ఉదారామర్థవతీం గిరమభిదధే ఉక్తః. దుహాదిత్వాదప్రధానే కర్మణి లిట్. 'ప్రధానకర్మణ్యాఖ్యేయే లాదీనాహుర్ద్వికర్మణాం, అప్రధానే దుహాదీనాం ణ్యంతే కర్తుశ్చ కర్మణ'ఇతి వచనాత్.

అవ. ఆదౌ తావత్స్వస్య మాధ్యస్థ్యభంగదోషం యుక్త్యేన పరిహరతి:—

మూ. చిచీషతాం జన్మవతామలఘ్వీం
యశోఽవతంసాముభయత్ర భూతిమ్,
అభ్యర్థితా బంధుషు తుల్యరూపా
వృత్తిర్విశేషేణ తపోధనానామ్. ౧౧

టీక. అలక్ష్మీం = గొప్పదైనట్టియు, యశోవతంసాం - యశః = కీర్తి, అవతంసాం = అలంకారముగాఁ గలిగినట్టి, ఉభయత్ర = ఇహపరలోకములయందు, భూతిం= శ్రేయస్సును, చిచీషతాం = సంగ్రహింపనిచ్ఛయించుచున్నట్టి, జన్మవతాం = మనుష్యులకు, బన్ధుషువిషయే=బంధువులవిషయమై, తుల్యరూపా=సమానరూపమైన, వృత్తిః = వ్యాపారము, అభ్యర్హితా = ఉచితమైనది, తపోధనానాం = మహర్షులకు, విశేషేణ = నియమముచేత, అభ్యర్హితా = ఉచితమైనది.

తాత్పర్యము. బంధువులు పరస్పరము భేదముకలిగి వారు తగవులాడుకొనుచున్నపుడు వారితగవులను పరిష్కరించి వారికి మైత్రిని గలుగఁజేయవలెనని యాలోచించు మధ్యవర్తి యిహమునందుఁ గీర్తిని బరమునందు సుగతిని బడయుట కనువగుమార్గమునవలంబించి వారియుభయులయందు సమానాభిప్రాయములతో వ్యవహరింపవలెను. ఇట్టి స్థితిలో నిస్పృహులమై యరణ్యంబులఁ దపముజేసికొనెడి మాబోటిఋషుల కుభయపక్షములవారియందును సమానబుద్ధి యవశ్య ముండితీరవలెనని వేఱుగఁ జెప్పనక్కఱలేదు గదా.

శబ్దాదులు. చేతుమిచ్ఛన్తీతి చిచీషన్తః, తేషాం చిచీషతాం, చిచీషతః - చిచీషతోః-చిచీషతాం, చిచీషచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః, జన్మ ఏషామస్తీతి జన్మవన్తః, తేషాం, జన్మవతః-జన్మవతోః - జన్మవతాం, జన్మవచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః. న లక్ష్మీః అలక్ష్మీః, తాం, అలక్ష్మీం - అలక్ష్మ్యౌ-అలక్ష్మీః అలక్ష్మీశబ్ద ఈకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. యశః అవతంసః యస్యాస్సా యశోవతంసా, తాం, యశోవతంసాం-అవతంసే-అవతంసాః, యశోవతంసా శబ్దఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉభయత్ర-అవ్య. భూతిం - భూతీ - భూతీః, భూతిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అభ్యర్హితా-అభ్యర్హితే-అభ్యర్హితాః, అభ్యర్హితాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. బన్ధౌ - బన్ధ్వోః - బన్ధుషు, బన్ధుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. తుల్యం రూపం యస్యాస్సా, తుల్యరూపా తుల్యరూపే-తుల్యరూపాః, తుల్యరూపాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. వృత్తిః-వృత్తీ-వృత్తయః, వృత్తిశబ్ద ఇకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. విశేషేణ-విశేషాభ్యాం-విశేషైః, విశేషశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః - తపః ధనం యేషాం తే తపోధనాః, తేషాం, తపోధనస్య-తపోధనయోః-తపోధనానాం, తపోధనశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః.

వ్యా. చిచీషతామితి. అలక్ష్మీం గుర్వీం. * 'వోతో గుణవచనా'దితి జీష్. యశోవతంసాం కీర్తిభూషణాం. ఉభయత్ర ఇహ చాముత్రచ, లోక ఇతి శేషః. భూతిం

శ్రేయః చిచీషతాం చేతుం సంగ్రహీతు మిచ్ఛతాం. * చినోతే స్సన్నంతాచ్ఛతృ ప్రత్యయః. జన్మవతాం శరీరిణాం బంధుషు విషయే తుల్యరూపా ఏకవిధా వృత్తి ర్వ్యవహారః అభ్యర్హితా ఉచితా తపోధనానామస్మాదృశాం విశేషేణ నియమేన అభ్యర్హితా.

మూ. తథాపి నిఘ్నం నృప తావకీనైః
ప్రహ్వీకృతం మే హృదయం గుణౌఘైః,
వీతస్పృహాణామపి ముక్తిభాజాం
భవంతి భవ్యేషు హి పక్షపాతాః. ౧౨

టీ. తథాపి=అట్లైనను, హేనృప=ఓరాజా, తావకీనైః=నీయొక్క, గుణౌఘైః= గుణసమూహములచే, ప్రహ్వీకృతం = వంచఁబడినట్టి, మే = నాయొక్క, హృదయం= హృదయము, నిఘ్నం=త్వదాయత్తమైనది, వీతస్పృహాణాం=విరక్తులగు, ముక్తిభాజామపి= ముముక్షువులకును, భవ్యేషు = సాధుజనులయందు, పక్షపాతాః=స్నేహములు, భవన్తి = అగుచున్నవి.

తా. వీతస్పృహులగు ముముక్షువులకుఁగూడ సాధుజనులయందుఁ బక్షపాతములు వానియంతట నవియే కలుగుచుండునుగనుక మీయుఁభయులయందును సమానప్రేమకలిగి యుండుట తగినను నీగుణగణములచే నాహృదయము నీవైపునకు వంపఁబడుటచే నీకు స్వాధీనమైనది. కాఁబట్టి నీకు జయము కలుగఁజేయుతలంపు కలిగినది. సాధుజనుఁడవగు నీయందు దిట్టిపక్షపాతము నాకుఁగలిగినను నామధ్యవర్తిత్వమునకు భంగము కలుగనేరదు.

శబ్దాదులు. తథా-అవ్య. అపి-అవ్య. నిఘ్నం-నిఘ్నే-నిఘ్నాని, నిఘ్నశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. హే నృప-హేనృపౌ-హేనృపాః, నృపశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సమ్బోధన ప్రథమైకవచనాన్తః. తవ ఇమే తావకీనాః, తైః, తావకీనేన-తావకీనాభ్యాం-తావకీనైః, తావకీనశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. అప్రహ్వం - ప్రహ్వం సమ్పద్యమానం కృతం ప్రహ్వీకృతం, ప్రహ్వీకృతం - ప్రహ్వీకృతే-ప్రహ్వీకృతాని, ప్రహ్వీకృతశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. మమ, మే-ఆవయోః, నౌ-అస్మాకం, నః, అస్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠ్యేక వచనాన్తః. హృదయం-హృదయే-హృదయాని, హృదయశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. గుణానామోఘాః, తైః, గుణౌఘేన-గుణౌఘాభ్యాం-గుణౌఘైః, గుణౌఘశబ్దఅకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. వీతాః స్పృహాః యేషాం తే

వీతస్పృహాః, తేషాం, వీతస్పృహస్య-వీతస్పృహయోః-వీతస్పృహాణాం, వీతస్పృహశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠీబహువచనాన్తః. అపి - అవ్య. ముక్తిం భజన్తీతి ముక్తిభాజః, తేషాం, ముక్తిభాజః - భాజోః-భాజాం, ముక్తిభాక్ఛబ్దో జకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠీబహువచనాన్తః. భవతి-భవతః-భవన్తి, భూ-సత్తాయామిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. భవన్తీతి భవ్యాః, తేషు, భవ్యే-భవ్యయోః-భవ్యేషు, భవ్య శబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమీబహువచనాన్తః. హి-అవ్య. పక్షపాతః-పాతౌ-పాతాః పక్షపాతశబ్దః అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః.

వ్యా. తథాపీతి. తథాపి తుల్యవృత్త్యోచిత్యేఽపి. హే నృప, తావకీనైః త్వదీయైః *'యుష్మదస్మదోరన్యతరస్యాం ఖఞ్' చేతి ఖఞ్ప్రత్యయః. 'తవకమమకావేకవచనే' ఇతి తవకాదేశః. గుణౌఘైః ప్రహ్వీకృతమావర్జితం మే హృదయం నిఘ్నం త్వదాయత్తం. ని. 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్త' ఇత్యమరః. నను నిస్పృహస్య కోఽయం పక్షపాత ఇత్యత్రాహ.—వీతేతి. వీతస్పృహాణాం విరక్తానాం ముక్తిభాజాం ముముక్షూణామపీ త్యర్థః. భవంతీతి భవ్యాః సాధవః. * 'భవ్యగేయే' త్యాదినా కర్తరి నిపాతః. తేషు పక్ష పాతాః స్నేహా భవంతి.న హి సాధ్వనుగ్రహో మహతాం మాధ్యస్థ్యభంజక ఇతి భావః.

అవ. అథ నృపస్య గుణవత్తాం ప్రకటయితుం ధృతరాష్ట్రస్య దుశ్చేష్టాముద్ఘాట యతి:—

మూ. సుతా న యూయం కిము తస్య రాజ్ఞ
స్సుయోధనం వా న గుణైరతీతాః,
యస్త్యక్తవాన్ వస్స వృథా బలాద్వో
మోహం విధత్తే విషయాభిలాషః. ౧౩

టీక. యూయం=మీరు, తస్య=ఆ, రాజ్ఞః=(రాజగు) ధృతరాష్ట్రునకు, సుతా+ న+కిము=పుత్రులు కారాయేమి, గుణైః=శాన్తి దాక్షిణ్యాదిగుణములచే, సుయోధనం= దుర్యోధనుని,న+అతీతాః=అతిక్రమింపలేదాయేమి,యః=ఏధృతరాష్ట్రుఁడు, వః=మిమ్ము లను, వృథా=నిష్కారణముగానే, త్యక్తవాన్=విడిచిపెట్టెనో, సః=ఆ, విషయాభిలాషః- విషయ=భోగములయందలి, అభిలాషః=ఆశ, బలాత్=బలాత్కారముగా, మోహం= అవివేకమును, విధత్తే=కలిగించుచున్నది.

తాత్పర్యము. మీ పెదతండ్రియగు ధృతరాష్ట్రుఁడు మోహపరవశుఁడై కారణము లేకయే సుగుణగణములచే నలరారుమిమ్ములను వ్యర్థముగా విడిచిపెట్టినాఁడు. కుమారులని

కనికరమైనను లేదు. మంచినడత కలవారనియైనను ఆలోచింపలేదు. కాబట్టి ధృత రాష్ట్రునివంటియవివేకి కనబడడు.

శబ్దాదులు. సుతః-సుతౌ-సుతాః, సుతశబ్ద అకారాన్తఃపుంలిఙ్గః ప్రథమాబహు వచనాన్తః. న-అవ్య. త్వం-యువాం-యూయం, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. కిము-అవ్య. తస్య - తయోః - తేషాం, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. రాజ్ఞః-రాజ్ఞోః-రాజ్ఞాం, రాజన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గ షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. సుఖేన యోధ్యతే నేనేతి సుయోధనః, తం, సుయోధనం - సుయో ధనౌ-సుయోధనాన్, సుయోధనశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. న-అవ్య. గుణేన - గుణాభ్యాం - గుణైః, గుణశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచ నాన్తః. అతీతః-అతీతౌ-అతీతాః, అతీతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచ నాన్తః. యః-యౌ-యే, యచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. త్యక్త వాన్-త్యక్తవన్తౌ-త్యక్తవన్తః, త్యక్తవచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. త్వాం, త్వా-యువాం, వాం-యుష్మాన్, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచ నాన్తః. వృథా-అవ్య. బలాత్-బలాభ్యాం - బలేభ్యః, బలశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. మోహం - మోహౌ - మోహాన్, మోహశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. విధత్తే-విదధాతే-విదధతే, వి-పూర్వకాత్ డు-ధాఞ్ ధారణపోషణయోరిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. విషయేష్వభిలాషః విషయాభిలాషః, విషయాభిలాషః-విషయాభిలాషౌ-విషయాభిలాషాః, విషయాభిలాషశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. సుతా ఇతి. యూయం తస్య రాజ్ఞో ధృతరాష్ట్రస్య సుతా న కిము? సుతా ఏవేత్యర్థః. గుణైః శాంతిదానదాక్షిణ్యాదిభిః సుయోధనం నాతీతాః నాతిక్రాంతా వా? అతిక్రాంతా ఏవేత్యర్థః. * కర్తరి క్తః. అసుతత్వమగుణత్వం చ త్యాగే హేతుః. తచ్చ యుష్మాసు నాస్తీత్యర్థః. ఉపాలంభే కారణమాహ - య ఇతి. యః ధృతరాష్ట్రః వః యుష్మాన్ త్యక్తవాన్ స వృథా, వ్యర్థజన్మేత్యర్థః. యది వయం సుతా గుణాధికా శ్చ తర్హి కథమత్యాక్షీత్తత్రాహ.— బలాద్వేతి. విషయాభిలాషః భోగతృష్ణా బలా ద్వా బలాత్కారాదేవ. ని. 'వా స్యాద్వికల్పోపమయో రేవార్థే చ సముచ్చయ' ఇతి విశ్వః. మోహమవివేకం విధత్తే. విషయాభిలాషాతిరిక్తో న కశ్చిద్యుష్మత్త్యాగహేతు రస్తీత్యర్థః. అత్ర కారణేన కార్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

అవ. అథ రాజ్ఞ ఉత్సాహవర్ధనాయ శత్రోర్హానిం సూచయతి:—

మూ. జహాతు నైనం కథమర్థసిద్ధి
స్సంశయ్య కర్ణాదిషు తిష్ఠతే యః,
అసాధుయోగా హి జయాంతరాయాః
ప్రమాథినీనాం విపదాం పదాని. ౧౪

టీక. ఏనం = ఈధృతరాష్ట్రుని, అర్థసిద్ధిః = కార్యసిద్ధి, కథం=ఎట్లు, న జహాతు= విడిచిపెట్టను. యః=ఏధృతరాష్ట్రుఁడు, సంశయ్య = సందేహమునుబొంది, కర్ణాదిషు = కర్ణాదులయందు, తిష్ఠతే=ఉన్నాఁడో, తథాహి = అదియుక్తమేకదా, అసాధుయోగాః- అసాధు = దుర్జనులయొక్క, యోగాః=సహవాసములు, జయాన్తరాయాః-జయ=జయమునకు, అన్తరాయాః=విఘాతుకములు, కిఞ్చ = ఇంతేకాక, ప్రమాథినీనాం = నశింపఁజేయునట్టి, విపదాం=ఆపదలకు, పదాని = స్థానములు.

తాత్పర్యము. దుర్జనసహవాసమువలన జయము కలుగకపోవుటయేకాక మూలచ్ఛేదములగు నాపదలు కూడ వచ్చును. ఇట్టిస్థితిలో మీపెదతండ్రియగు ధృతరాష్ట్రుఁడు సందిగ్ధార్థనిర్ణయములయందు దుష్టులగు కర్ణాదులను మంత్రులనుగాఁజేసి వారియాలోచన ప్రకారము నడుచుచున్నాఁడు. కనుక నతనికిఁ గార్యసిద్ధి కలుగకపోవుటయేకాక సమూలనాశనకరంబులగు విపత్తులు సైతము సంభవించును. ఇది ముమ్మాటికి నిశ్చయము.

శబ్దాదులు. జహాతు-జహితాత్, జహీతాత్ - జహితాం, జహీతాం - జహతు, ఓహాక్-త్యాగ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లోట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. న-అవ్య. ఏతం, ఏనం-ఏతౌ, ఏనౌ-ఏతాన్, ఏనాన్, ఏతచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. కథం-అవ్య. అర్థస్య సిద్ధిః అర్థసిద్ధిః, అర్థసిద్ధిః-సిద్ధీ-సిద్ధయః, అర్థసిద్ధిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సంశయ్య - అవ్య. కర్ణః ఆదిర్యేషాం తే కర్ణాదయః, తేషు, కర్ణాదౌ-కర్ణాద్యోః-కర్ణాదిషు, కర్ణాదిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమీబహువచనాన్తః. తిష్ఠతే-తిష్ఠేతే-తిష్ఠన్తే, ష్ఠా-గతినివృత్తావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. యః-యౌ-యే, యచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. న సాధవః అసాధవః, అసాధూనాం యోగాః అసాధుయోగాః, అసాధుయోగః-యోగౌ-యోగాః, అసాధుయోగశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. హి-అవ్య. జయస్య అన్తరాయాః జయాన్తరాయాః, జయాన్తరాయః - అన్తరాయౌ - అన్తరాయాః, జయాన్తరాయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. ప్రమాథిన్యాః - ప్రమాథిన్యోః - ప్రమాథినీనాం, ప్రమాథినీశబ్ద ఈకారాన్త

స్త్రీలిఙ్గషష్ఠీబహువచనాన్తః. విపదః-విపదోః - విపదాం, విపచ్ఛబ్దో దకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గషష్ఠీబహువచనాన్తః. పదం-పదే - పదాని, పదశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః.

వ్యా. జహాత్వితి. ఏనం ధృతరాష్ట్రం అర్థసిద్ధిః కథం న జహాతు? జహాత్యేవేత్యర్థః. 'ప్రైషాతిసర్గప్రాప్తకాలేషు కృత్యాశ్చే'తి ప్రాప్తకాలే లోట్. తస్య హానికాలః ప్రాప్త ఇత్యర్థః. కుతః? యో ధృతరాష్ట్రః - సంశయ్య సందిహ్య కర్ణాదిషు తిష్ఠతే. కర్ణాదీన్ దుర్మన్త్రిణః సందిగ్ధార్థనిర్ణేతృత్వేనావలంబత ఇత్యర్థః. * 'ప్రకాశనస్థేయాఖ్యయోశ్చే'తి స్థేయాఖ్యాయామాత్మనేపదం. తిష్ఠతే తస్మిన్నితి స్థేయో వివాదపదనిర్ణేతా. తథాహి.—అసాధుయోగాః దుర్జనసంసర్గాః జయాన్తరాయాః జయవిఘాతకాః. కించ ప్రమాథినీనామున్మూలనశీలానాం విపదాం పదాని స్థానాని. ని. 'పదం వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుష్వి' త్యమరః. న కేవలమర్థఘాతినః కిం త్వనర్థకారిణశ్చేత్యర్థః. ధృతరాష్ట్రోఽపి దుర్జనవిధేయత్వాద్వినఙ్క్ష్యతీతి భావః.

అవ. ఏవం శత్రోరనర్థం సూచయిత్వా రాజ్ఞోఽర్థసిద్ధిం సూచయతి:—

మూ. పథశ్చ్యుతాయాం సమితౌ రిపూణాం
ధర్మ్యాం దధానేన ధురం చిరాయ,
త్వయా విపత్స్వప్యవిపత్తి రమ్య
మావిష్కృతం ప్రేమ పరం గుణేషు. ౧౪

టీక. రిపూణాం = శత్రువులయొక్క, సమితౌ = సభ, పథః = మార్గమువల్లన, చ్యుతాయాం = భ్రష్టమైనదికాఁగా, చిరాయ = చిరకాలమునుండి, ధర్మ్యాం = ధర్మయుక్తమగు, ధురం = భారమును, దధానేన = ధరించుచున్నట్టి, త్వయా = నీచేత, విపత్స్వపి = ఆపదలయందును, అవిపత్తి = నశించనట్టియు, రమ్యం = సుందరమైనట్టియు, గుణేషు = శాంత్యాదిగుణములవిషయమై, పరం = ఎక్కువగు, ప్రేమ = ప్రేమ, ఆవిష్కృతం = ప్రకటింపఁబడినది.

తాత్పర్యము. ఓరాజా! మీశత్రువులగు ధృతరాష్ట్రాదులు నాఁడట్లు బహిరంగసభలో దురాత్ముఁడగు దుశ్శాసనుఁడు ధర్మమును విడిచి ద్రౌపదీవస్త్రాపహరణముచేయుచున్నను నతని నేమియు దూషింపక చూచుచుండ నీవట్టి విపత్తియందుసైతము ధర్మమార్గమును విడువక శాంతమునవలంబించి నీధర్మమును గాపాడుకొంటివి. అట్లు నీచే రక్షితమగు ధర్మము అవశ్యము నిన్ను రక్షించితీరును. కనుక నీవవశ్యము శత్రువులను జయించి సమస్తభోగములను బొందఁగలవని నమ్ముము.

శబ్దాదులు. పథః-పథాభ్యాం-పథిభ్యః, పథిన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. చ్యుతాయాం-చ్యుతయోః-చ్యుతాసు, చ్యుతాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. సమితౌ-సమిత్యోః - సమితిషు, సమితిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. రిపోః-రిప్వోః - రిపూణాం, రిపుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః. ధర్మాదనపేతా ధర్మ్యా, తాం, ధర్మ్యాం-ధర్మ్యే-ధర్మ్యాః, ధర్మ్యాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. దధానేన - దధానాభ్యాం-దధానైః, దధానశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. ధురం-ధురౌ-ధురః, ధూర్శబ్దో రేఫాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. చిరాయ-అవ్య. త్వయా-యువాభ్యాం-యుష్మాభిః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. విపది - విపదోః-విపత్సు, విపచ్ఛబ్దో దకారాన్త స్త్రీలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. అపి-అవ్య. న విద్యతే విపత్తిర్యస్య తత్ అవిపత్తి, అవిపత్తి-అవిపత్తినీ-అవిపత్తీని, అవిపత్తిశబ్ద ఇకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. రమ్యం-రమ్యే-రమ్యాణి, రమ్యశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఆవిష్కృతం-ఆవిష్కృతే-ఆవిష్కృతాని, ఆవిష్కృతశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ప్రేమ-ప్రేమణీ-ప్రేమాణి, ప్రేమన్ శబ్దో నకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. పరం-పరే - పరాణి, పరశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. గుణే-గుణయోః-గుణేషు, గుణశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమీబహువచనాన్తః.

వ్యా. పద ఇతి. రిపూణాం సమితౌ సభాయాం. ని. 'సభా సమితి సంసద' ఇత్యమరః. పథశ్చ్యుతాయాం మార్గాద్భ్రష్టాయాం. దురాత్మనో దుశ్శాసనస్య స్త్రీవస్త్రగ్రహణసాహసమంగీకృతవత్యాం సత్యామిత్యర్థః. చిరాయ ధర్మ్యాం ధర్మాదనపేతాం. *'ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేత' ఇతి యత్ప్రత్యయః. ధురం భారం దధానేన. కృచ్ఛ్రేష్వపి ధర్మాదచలతేత్యర్థః. త్వయా విపత్స్వపి అవిపత్తి అవినాశి అత ఏవ రమ్యం గుణేషు శాంత్యాదిషు విషయే పరముత్కటం ప్రేమ ఆవిష్కృతం. దుస్సహమపి సోఢవతా త్వయా సాధుకృతమితి భావః.

మూ. విధాయ విధ్వంసమనాత్మనీనం
శమైకవృత్తేర్భవతశ్ఛలేన,
ప్రకాశితత్వన్మతిశీలసారాః
కృతోపకారా ఇవ విద్విషస్తే. ౧౬

టీక. శమైకవృత్తేః-శమ = శాంతమే, ఏక = ముఖ్యమైన, వృత్తేః=వృత్తిగాఁ గలిగినట్టి, భవతః=నీకు, ఛలేన = కపటముచే, అనాత్మనీనం = తమకనర్థహేతువైనట్టి,

విధ్వంసం = అపకారమును, విధాయ = చేసి, ప్రకాశితత్వన్మతిశీలసారాః-ప్రకాశిత = ప్రకాశింపఁజేయఁబడిన, త్వత్ = నీయొక్క, మతి = ప్రజ్ఞయొక్కయు, శీల=స్వభావముయొక్కయు, సారాః = ఉత్కర్ష కలిగినట్టి, తే=నీయొక్క, విద్విషః = శత్రువులు, కృతోపకారా ఇవ - కృత = చేయఁబడిన, ఉపకారాఇవ = ఉపకారముకలవారువలె, జాతాః = ఐరి.

తాత్పర్యము. మఱియు నెవ్వరికి నెవ్విధమైనయపకారమును జేయక కేవలము శాంతిప్రధానుఁడవైన నిన్ను శత్రువులు మోసపుచ్చి యపకారముచేసినను నయ్యపకారమునకుఁ బ్రత్యపకారము చేయకపోవుటవలన వారిదౌర్జన్యము నీప్రజ్ఞాసౌశీల్యములు లోకమునకు వెల్లడియైనవి. వారట్టు లపకారము చేయకపోయినచో నీసౌశీల్యాదులును వారిదౌర్జన్యమును లోకమునకుఁ దెలియకపోవును. అప్పుడు లోకమున నీకుఁ గీర్తిప్రతిష్ఠలు కలుగుటకు వీలులేకపోవును. కాఁబట్టి వారియపకారములు నీ కుపకారములైనవి. కనుక శత్రువులు కూడ నొకవిధముగా నీకుపకారులైరని తలంచుకొనుము.

శబ్దాదులు. విధాయ-అవ్య. విధ్వంసం-విధ్వంసౌ-విధ్వంసాన్, విధ్వంసశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆత్మనో హితః ఆత్మనీనః ఆత్మనీనో న భవతీత్యనాత్మనీనః, తం, అనాత్మనీనం-అనాత్మనీనౌ-అనాత్మనీనాన్, అనాత్మనీనశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఏకా చ సా వృత్తిశ్చ ఏకవృత్తిః, శమఏవ ఏకవృత్తిర్యస్య సః శమైకవృత్తిః, తస్య, శమైకవృత్తేః-శమైకవృత్త్యోః-శమైకవృత్తీనాం, శమైకవృత్తిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. భవతః-భవతోః-భవతాం, భవచ్ఛబ్ద స్తకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. ఛలేన-ఛలాభ్యాం-ఛలైః, ఛలశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. మతిశ్చ శీలశ్చ మతిశీలౌ, తవ మతిశీలౌ త్వన్మతిశీలౌ, త్వన్మతిశీలయోస్సారాః త్వన్మతిశీలసారాః, ప్రకాశితాః త్వన్మతిశీలసారా యైస్తే, ప్రకాశితత్వన్మతిశీలసారాః, ప్రకాశితత్వన్మతిశీలసారః-సారౌ-సారాః, ప్రకాశితత్వన్మతిశీలసారశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. కృతః ఉపకారః యైస్తే కృతోపకారాః, కృతోపకారః-ఉపకారౌ-ఉపకారాః, కృతోపకారశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. విద్విట్ - విద్విషౌ-విద్విషః, విద్విట్ఛబ్ద షకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. తవ, తే-యువయోః, వాం-యుష్మాకం, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః.

వ్యా. విధాయేతి. కించ, శమ ఏవ ఏకా ముఖ్యా వృత్తిర్యస్య తస్య అపరోపతాప ఇత్యర్థః. భవతః ఛలేన కపటేన. ఆత్మనే హితః ఆత్మనీనః. స న భవతీత్యనాత్మనీనః,

స్వస్యైవానర్థహేతురిత్యర్థః. తం. * 'ఆత్మన్ విశ్వజనభోగోత్తరపదాత్ఖః' ఇతి ఖ ప్రత్యయః. విధ్వంస మపకారం విధాయ. ప్రకాశితః ప్రఖ్యాపితః త్వన్మతిశీలయోః తవ ప్రజ్ఞాసద్వృత్తయోః సారః ఉత్కర్షో యైస్తే తథోక్తాః. తే తవ విద్విషః కృతోపకారా ఇవ ఉపకృతవంత ఇవ. జాతా ఇతి శేషః. అపకారోఽప్యుపకారాయైవ సంవృత్తః. యత్స్వదౌర్జన్యం భవత్సౌజన్యం చ జగతి సువ్యక్తమాసీదిత్యర్థః. విద్యమానస్యాపి సుజనస్య చందనదారుణ ఇవ గుణాః పరిభవ ఏవ ప్రచురీభవంతీతి భావః.

అవ. అథ ప్రయోజనాంతరమాహః—

మూ. లభ్యా ధరిత్రీ తవ విక్రమేణ
జ్యాయాంశ్చ వీర్యాస్త్రబలైర్విపక్షః,
అతః ప్రకర్షాయ విధిర్విధేయః
ప్రకర్షతంత్రా హి రణే జయశ్రీః. ౧౭

టీక. తవ = నీచేత, ధరిత్రీ=భూమి, విక్రమేణ = పరాక్రమముచే, లభ్యా = పొందఁదగినది, విపక్షశ్చ=శత్రువును, వీర్యాస్త్రబలైః-వీర్య = శౌర్యముచేతను, అస్త్ర= ఆగ్నేయాద్యస్త్రములచేతను, బలైః = చతురంగబలములచేతను, జ్యాయాన్ = గొప్పవాఁడు, అతః = కాఁబట్టి, ప్రకర్షాయ = ఆధిక్యముకొఱకు, విధిః = ఉపాయము, విధేయః = చేయఁదగినది, హి=ఏలన, రణే = యుద్ధమునందు, జయశ్రీః = జయలక్ష్మి, ప్రకర్షతన్త్రా-ప్రకర్ష = ఆధిక్యము, తన్త్రా = ప్రధానముగాఁగలదో.

తాత్పర్యము. ఇంతేకాదు. మఱియొక ప్రయోజనమును కలదు. శత్రుగతమగు రాజ్యము పరాక్రమముచేత లభ్యముకాని సాధనాంతరముచే లభ్యముకాదు. పరాక్రమము, అస్త్రములు, చతురంగబలములు నపరిమితములుగా నుండుటవలన శత్రువు సామాన్యుఁడనుకొనుటకు వీలులేదు. ప్రబలుఁడగుశత్రువును జయింపవలెననిన నంతకంటె నాధిక్యము సంపాదించినఁగాని శక్యముకాదు. వీర్యాస్త్రబలాధికత కలిగినఁగాని యుద్ధమున జయము లభింపదు. కాఁబట్టి తద్విషయమై ప్రయత్నింపవలసియున్నది.

శబ్దాదులు. లభ్యా-లభ్యే-లభ్యాః, లభ్యాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ధరిత్రీ - ధరిత్ర్యౌ-ధరిత్ర్యః, ధరిత్రీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. తవ, తే-యువయోః, వాం-యుష్మాకం, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గ షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. విక్రమేణ - విక్రమాభ్యాం - విక్రమైః, విక్రమశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. జ్యాయాన్ - జ్యాయాంసౌ - జ్యాయాంసః, జ్యాయశ్శబ్ద

స్యకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. చ - అవ్య. వీర్యఞ్చ అస్త్రాణి చ బలాని వీర్యాస్త్రబలాని, తైః, వీర్యాస్త్రబలేన-బలాభ్యాం-బలైః, వీర్యాస్త్రబలశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. విపక్షః-విపక్షౌ-విపక్షాః, విపక్షశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అతః-అవ్య. ప్రకర్షాయ - ప్రకర్షాభ్యాం - ప్రకర్షేభ్యః, ప్రకర్షశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గశ్చతుర్థ్యేకవచనాన్తః. విధిః-విధీ-విధయః, విధిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. విధేయః-విధేయౌ-విధేయాః, విధేయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ప్రకర్షః తన్త్రం యస్యాస్సా ప్రకర్షతన్త్రా, ప్రకర్షతన్త్రా-తన్త్రే-తన్త్రాః, ప్రకర్షతన్త్రాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. హి-అవ్య. రణే-రణయోః-రణేషు, రణశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః. జయస్య శ్రీః జయశ్రీః, జయశ్రీః-జయశ్రియౌ-జయశ్రియః, జయశ్రీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. లభ్యేతి. తవ. త్వయేత్యర్థః. * 'కృత్యానాం కర్తరి' వేతి షష్ఠీ. ధరిత్రీ విక్రమేణ లభ్యా ప్రాప్యా.న చ సులభా తం వినేత్యాహ.—విపక్షశ్చ శత్రురపి. వీర్యం శౌర్యం అస్త్రాణ్యాగ్నేయాదీని బలాని సైన్యాని తైః వీర్యాస్త్రబలైః జ్యాయాన్ ప్రశస్యతరః. అధికతర ఇతి యావత్. * 'జ్య చే'తి ప్రశస్యశబ్దస్య జ్యాదేశః. 'జ్యాదాదీయస' ఇత్యాకారః. అతః ప్రకర్షాయ ఆధిక్యాయ విధిరుపాయః విధేయః కర్తవ్యః. కుతః? హి యస్మాత్ రణే జయశ్రీః ప్రకర్షతంత్రా ప్రకర్షప్రధానా. ఉత్కర్షాయత్తేత్యర్థః. ని. 'తంత్రం ప్రధానే సిద్ధాంత' ఇత్యమరః. బలిన ఏవ జయో నతు దుర్బలస్యేతి భావః.

అవ. అథ త్రిరిత్యాదినా శ్లోకచతుష్టయేన విపక్షజ్యాయస్త్వం వర్ణయతి:—

మూ. త్రిస్సప్తకృత్వో జగతీపతీనాం
హంతా గురుర్యస్య స జామదగ్న్యః,
వీర్యావధూతః స్మ తదా వివేద
ప్రకర్షమాధారవశం గుణానామ్. ౧౮

టీక. త్రిస్సప్తకృత్వః = ఇరువదియొక్కపర్యాయములు, జగతీపతీనాం=రాజులకు, హన్తా = సంహారకుండైనట్టియు, గురుః = అస్త్రవేదోపదేష్టయు, సః = ప్రసిద్ధుడైనట్టియు, జామదగ్న్యః = పరశురాముండు, యస్య = ఏభీష్మునియొక్క, వీర్యావధూతః-వీర్య=పరాక్రమముచే, అవధూతః = పరాభవింపంబడినవాండై, తదా=అప్పుడు, గుణానాం-శౌర్యాదిగుణములయొక్క, ప్రకర్షం = అతిశయమును, ఆధారవశం-ఆధార=ఆధారమునకు, వశం = అధీనమైనదానినిగా, వివేద=తెలిసికొనెనో,

తాత్పర్యము. శత్రుపులయాధిక్యమును జెప్పెద వినుము. అపక్షమున భీష్ముఁడు కలఁడు కదా ! ఆతనియుద్ధపాటవ మెవ్వరికైనను గలదా ! ఆసంగతిని జెప్పెదవినుము. భీష్మునకు గురువు పరశురాముఁడు. అతఁ డిరువదియొక్కపర్యాయములు రాజులను సంహరించిన మహావీరుఁడు. అస్త్రవిద్యకు మూలవిరాట్టు. అట్టి పరశురాముఁడు సైతము భీష్మునితో యుద్ధమునందోడిపోయి 'శౌర్యాదిగుణము లాశ్రయపురుషునియాధిక్యమును బట్టియుండును.' అని యనుకొనుస్థితికి వచ్చినాఁడు. అట్టి మహావీరునోడించిన భీష్మునిపరాక్రమమునకు మేర యున్నదా ? అట్టి మహావీరాగ్రేసరుఁడగు భీష్ముని నోడించినఁగాని నీకు రాజ్యము రాదు. అతనినోడించుటకు సమర్థుఁడగువీరుఁడు నీపక్షమునఁ గలఁడేమో చెప్పుము.

శబ్దాదులు. త్రిరావృత్తాస్సప్త త్రిస్సప్తకృత్వః-అవ్య. జగత్యాః పతయః జగతీపతయః, తేషాం జగతీపతీనాం, జగతీపతేః-పత్యోః-పతీనాం, జగతీపతిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠీబహువచనాన్తః. హన్తా - హన్తారౌ - హన్తారః, హన్తృశబ్ద ఋకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. గురుః - గురూ-గురవః, గురుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. యస్య-యయోః-యేషాం, యచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠ్యేకవచనాన్తః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. జమదగ్నేరపత్యం పుమాన్, జామదగ్న్యః-జామదగ్న్యౌ-జామదగ్న్యాః, జామదగ్న్యశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. వీర్యేణావధూతః, వీర్యావధూతః-వీర్యావధూతౌ-వీర్యావధూతాః, వీర్యావధూతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. స్మ - అవ్య. తథా-అవ్య. వివేద-వివిదతుః-వివిదుః, విద-జ్ఞాన ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. ప్రకర్షం - ప్రకర్షౌ-ప్రకర్షాన్, ప్రకర్షశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆధారస్య వశః ఆధారవశః, తం, ఆధారవశం-వశౌ-వశాన్, ఆధారవశశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. గుణస్య - గుణయోః-గుణానాం, గుణశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠీబహువచనాన్తః.

వ్యా. త్రిరితి. త్రిరావృత్తాన్సప్తవారాన్ త్రిస్సప్తకృత్వః. ఏకవింశతికృత్వ ఇత్యర్థః. త్రిస్సప్తశబ్దయోస్సుప్సుపేతి సమాసః. * 'సంఖ్యాయాః క్రియాభ్యావృత్తిగణనే కృత్వసు'జితి కృత్వసుచ్ ప్రత్యయః. జగతీపతీనాం భూపతీనాం హంతా నాశకః గురుః అస్త్రవేదోపదేష్టా. సప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః. అత ఏవ యచ్ఛబ్దోపాదానానపేక్షత్వం. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే.—'ప్రసిద్ధప్రకాంతానుభూతార్థవిషయస్తచ్ఛబ్దో యచ్ఛబ్దోపాదానం నాపేక్షత' ఇతి. జమదగ్నేరపత్యం పుమాన్ జామదగ్న్యః. ః 'గర్గాదిభ్యో య'ఞితి యఞ్ ప్రత్యయః. యస్య భీష్మస్య వీర్యావధూతః విక్రమాభి

భూతః. అంబికాస్వయంవర ఇత్యర్థః. తదా భంగప్రాప్తిసమయే గుణానాం శౌర్యాదీనాం ప్రకర్షమతిశయం ఆధారవశం ఆశ్రయాధీనం వివేద జజ్ఞే. స్వవిద్యాయాః స్వశిష్యే భీష్మే స్వస్మాదపి ప్రకర్షాభానదర్శనాదితి భావః. స్మేతి పాదపూరణే. ని. 'స్మ పాదపూరణే భూత' ఇతి విశ్వః.

మూ. యస్మిన్ననైశ్వర్యకృతవ్యలీకః
పరాభవం ప్రాప్త ఇవాంతకోఽపి,
ధున్వన్ ధనుః కస్య రణే న కుర్యా
న్మనో భయైకప్రవణం స భీష్మః. ౧౯

టీక. యస్మిన్ = ఏభీష్మునివిషయమై, అనైశ్వర్యకృతవ్యలీకః-అనైశ్వర్య=అసామర్థ్యముచేత, కృత=చేయఁబడిన, వ్యళీకః = వైలక్ష్యముకలిగినట్టి, అన్తకోఽపి=యముఁడున్ను, పరాభవం = పరాభవమును, ప్రాప్తఇవ = పొందినవాఁడువలెనుండెనో, సః = ఆ, భీష్మః = భీష్ముఁడు, ధనుః = ధనుస్సును, ధున్వన్ = కంపించుచున్నవాఁడై, కస్య= ఏవనియొక్క, మనః=మనస్సును, భయైకప్రవణం-భయ = భయమునందు, ఏకప్రవణం= ఏకోన్ముఖమైనదానినిగా, న కుర్యాత్ =చేయఁడు.

తాత్పర్యము. మఱియు స్వచ్ఛందమరణముకలిగినట్టి యేభీష్ముని జూచి యముఁడు కూడ నతనిని సంహరించుటకు శక్తిచాలక వైలక్ష్యమును పొంది పరాభూతుఁడగుచున్నాఁడు. ఇతరులసంగతి చెప్పనేల. జగదేకవీరుఁడగు భీష్ముఁడు రౌద్రమూర్తియై ధనుష్టంకారము చేయుచు యుద్ధభూమిని నిలచిన నతనిఁజూచినవారలు భయముచే గడగడలాడవలసినదే. అట్టి మహావీరాగ్రేసరుఁడగు భీష్ముఁడు శత్రుపక్షమున నున్నాఁడు. అతని నెదుర్కొన సాహసించువీరుఁడు నీపక్షముననుండెనేమో యాలోచించుము.

శబ్దాదులు. యస్మిన్ - యయోః - యేషు, యచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. న ఐశ్వర్యం అనైశ్వర్యం, అనైశ్వర్యేణ కృతం అనైశ్వర్యకృతం అనైశ్వర్యకృతం వ్యళీకం యస్య సః అనైశ్వర్యకృతవ్యళీకః - వ్యళీకః - వ్యళీకౌ - వ్యళీకాః, అనైశ్వర్యకృతవ్యళీకశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. పరాభవం - పరాభవౌ - పరాభవాన్, పరాభవశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ప్రాప్తః - ప్రాప్తౌ - ప్రాప్తాః, ప్రాప్తశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇవ - అవ్య. అన్తకః - అన్తకౌ - అన్తకాః, అన్తకశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అపి-అవ్య. ధున్వన్-ధున్వన్తౌ-ధున్వన్తః, ధున్వ

చ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ధనుః-ధనుషీ-ధనూంషి, ధనుశ్శబ్ద స్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. కస్య-కయోః-కేషాం, కింశబ్దో మకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. రణే-రణయోః-రణేషు, రణశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. న - అవ్య. కుర్యాత్-కుర్యాతాం-కుర్యుః, డుకృఞ్-కరణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిఙ్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. మనః-మనసీ - మనాంసి, మనశ్శబ్దస్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఏకశ్చ తత్ప్రవణశ్చ ఏకప్రవణం, భయే ఏకప్రవణం భయైకప్రవణం, తత్, భయైకప్రవణం-ప్రవణే-ప్రవణాని, భయైకప్రవణశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. భీష్మః-భీష్మౌ-భీష్మాః, భీష్మశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. యస్మిన్నితి. యస్మిన్ భీష్మే విషయే. అనీశ్వరస్య భావః అనైశ్వర్యం అసామర్థ్యం. 'నఞశ్శుచీశ్వరక్షేత్రజ్ఞకుశలనిపుణానా'మితి వికల్పాన్నఞః పూర్వపదవృద్ధ్యభావః. తేన కృతవ్యళీకః జనితవైలక్ష్యః. ని. 'దుఃఖే వైలక్ష్యే వ్యళీక' మితి యాదవః. అంతకో యమోఽపి పరాభవం ప్రాప్త ఇవ. భీష్మస్యేచ్ఛామరణత్వాత్, అంతకోఽపి పరాజిత ఇవాస్తే. కిముతాన్య ఇతి భావః. స భీష్మో రణే ధనుః ధున్వన్ కంపయన్ కస్య మనః భయైకప్రవణం భయే ఏకప్రవణమేకోన్ముఖం. శివభాగవతవత్సమాసః. న కుర్యాత్? సర్వస్యాపి మనసి భయం కుర్యాదేవేత్యర్థః.

మూ. సృజంతమాజావిషుసంహతీర్వ
స్సహేత కోపజ్వలితం గురుం కః,
పరిస్ఫురల్లోలశిఖాగ్రజిహ్వాం
జగజ్జిఘుత్సంతమివాంతవహ్నిమ్. ౨౦

టీక. ఆజౌ=యుద్ధమునందు, ఇషుసంహతీః-ఇషు=బాణములయొక్క, సంహతీః=సమూహములను, సృజన్తం = వర్షించుచున్నట్టియు, కోపజ్వలితం - కోప = కోపముచే, జ్వలితం = మండుచున్నట్టియు, పరిస్ఫురల్లోల శిఖాగ్రజిహ్వాం - పరిస్ఫురత్=మండుచున్నట్టియు, లోల=చంచలమైనట్టియు, శిఖాగ్ర=శిఖాగ్రములను, జిహ్వాం=నాలుకలు కలిగినట్టియు, జగత్ = లోకమును, జిఘుత్సన్తం = కబళించుటకు ఇచ్ఛయించుచున్నట్టి, అన్తవహ్నిమివ స్థితం = ప్రళయాగ్నివలెనున్నట్టి, గురుం=ద్రోణాచార్యుని, వః=మీలో, కః=ఎవ్వడు, సహేత = సహించును (ఎదుర్కొనఁగల్గును?)

తాత్పర్యము. లోకముల నన్నిటిని కబళించుటకు నాలుకలు గోయుచున్న ప్రళయకాలాగ్నివలె మహాఘోరాకారుఁడై యుద్ధమున బాణములను పుంఖానుపుంఖములనుగా వర్షించుచు మాఱులేక సైన్యముల నుఱుమాడెడి ద్రోణాచార్యుని మీలో నెదుర్కొని నిలువరింపఁగలసమర్థుఁ డెవ్వఁడో చెప్పుము.

శబ్దాదులు. సృజన్తం-సృజన్తౌ-సృజతః, సృజచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆజౌ - ఆజ్యోః - ఆజిషు, ఆజిశబ్ద ఇకారాన్త స్త్రీలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. ఇషూణాం సంహతయః ఇషుసంహతయః, తాః, ఇషుసంహతిం - సంహతీ-సంహతీః, ఇషుసంహతిశబ్ద ఇకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. తవ, తే - యువయోః, వాం - యుష్మాకం, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః. సహేత - సహేయాతాం-సహేరన్, షహ-మర్షణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిఙాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. కోపేన జ్వలితః కోపజ్వలితః, తం కోపజ్వలితం, జ్వలితం-జ్వలితౌ-జ్వలితాన్, కోపజ్వలితశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. గురుం-గురూ-గురూన్, గురుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. కః-కౌ-కే, కింశబ్దో మకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. శిఖానామగ్రాణి శిఖాగ్రాణి, శిఖాగ్రాణ్యేవ జిహ్వాః శిఖాగ్రజిహ్వాః, పరిస్ఫురన్త్యశ్చ తా లోలాశ్చ పరిస్ఫురల్లోలాః, పరిస్ఫురల్లోలాశ్శిఖాగ్రజిహ్వా యస్య సః పరిస్ఫురల్లోలశిఖాగ్రజిహ్వః, తం పరిస్ఫురల్లోలశిఖాగ్రజిహ్వం, జిహ్వం-జిహ్వౌ-జిహ్వాన్, పరిస్ఫురల్లోలశిఖాగ్రజిహ్వశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. జగత్-జగతీ-జగన్తి, జగచ్ఛబ్దస్తకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. జిఘత్సన్తం-జిఘత్సన్తౌ-జిఘత్సతః, జిఘత్సచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. అన్తే వహ్నిః అన్తవహ్నిః, తం అన్తవహ్నిం, వహ్నిం-వహ్నీ-వహ్నీన్, అంతవహ్నిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః.

వ్యా. సృజంతమితి. ఆజౌ రణే ఇషుసంహతీః, బాణసంఘాన్ సృజంతం వర్షంతం కోపజ్వలితం అత ఏవ పరిస్ఫురంత్యో లోలాశ్చ శిఖాగ్రాణ్యేవ జిహ్వా యస్య తం తథోక్తం జగత్ లోకం జిఘత్సంతం అత్తుమిచ్ఛంతం. *అదేస్సన్నంతాచ్ఛతృప్రత్యయః. లుఙ్సనోర్ఘస్ల’ ఇతి ఘస్లాదేశః. అంతవహ్నిం కాలాగ్నిమివ స్థితం గురుం ద్రోణం వో యుష్మాకం మధ్యే కస్సహేత సోఢుం శక్నుయాత్. న కోఽపీత్యర్థః. ‘శకి లిఙ్చే’తి శక్యార్థే లిఙ్.

మూ. నిరీక్ష్య సంరంభనిరస్తధైర్యం
రాధేయమారాధితజామదగ్న్యమ్,

అసంస్తుతేషు ప్రసభం భయేషు
జాయేత మృత్యోరపి పక్షపాతః. ౨౧

టీక. సంరంభనిరస్తధైర్యం - సంరమ్భ = కోపముచే, నిరస్త = పోఁగొట్టఁబడిన, ధైర్యం = ధైర్యముకలిగినట్టియు, ఆరాధితజామదగ్న్యం-ఆరాధిత = ఆరాధింపఁబడిన, జామదగ్న్యం = పరశురాముఁడుకలిగినట్టియు, రాధేయం = కర్ణుని, నిరీక్ష్య = చూచి, మృత్యోరపి = మృత్యువునకును, అసంస్తుతేషు = అపరిచితములైనట్టి, భయేషు= భయములయందు, ప్రసభం = బలాత్కారముగా, పక్షపాతః = పరిచయము, జాయేత= పుట్టును.

తాత్పర్యము. కోపోద్రేకముచే రౌద్రమూర్తియగు నెవ్వనిఁ జూచుటతోడనే యెట్టిపిరులైనను ధైర్యమును గోల్పోవుదురో, యెవ్వఁడు పరశురాముని సేవించి నిఖిలాస్త్రరహస్యములను సంగ్రహించెనో యట్టి మహావీరుఁడగు కర్ణుని జూచిన మృత్యువునైతముభయమునొంది పారిపోవుచున్నది. ఇతరులసంగతి చెప్పనక్కఱలేదు. కాఁబట్టి యీ కర్ణునెదుర్కొన సాహసించు నిర్భయుఁడగువీరుఁడు నీబలమునఁ గలఁడేమో నిరూపింపుము.

శబ్దాదులు. నిరీక్ష్య-అవ్య. సంరంభేణ నిరస్తం సంరమ్భనిరస్తం, సంరమ్భనిరస్తం ధైర్యం యేన సః, తం, సంరమ్భనిరస్తధైర్యం - ధైర్యౌ - ధైర్యాన్, సంరమ్భనిరస్తధైర్యశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. రాధాయా అపత్యం పుమాన్ రాధేయః, తం, రాధేయం - రాధేయౌ - రాధేయాన్, రాధేయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. జమదగ్నేరపత్యం పుమాన్ జామదగ్న్యః, ఆరాధితః జామదగ్న్యః యేన సః, తం, ఆరాధితజామదగ్న్యం-జామదగ్న్యౌ-జామదగ్న్యాన్, ఆరాధితజామదగ్న్యశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. న సంస్తుతాని అసంస్తుతాని, తేషు, అసంస్తుతే - అసంస్తుతయోః - అసంస్తుతేషు, అసంస్తుతశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్సప్తమీబహువచనాన్తః. ప్రసభం - అవ్యం. భయే - భయయోః - భయేషు, భయశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్సప్తమీబహువచనాన్తః. జాయేత - జాయేయాతాం - జాయేరన్, జనీ - ప్రాదుర్భావ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిఙాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. మృత్యోః - మృత్వోః - మృత్యూనాం, మృత్యుశబ్ద ఉకారాన్తస్త్రీలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. అపి - అవ్య. పక్షపాతః - పక్షపాతౌ - పక్షపాతాః, పక్షపాతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. నిరీక్ష్యేతి. సంరంభేణ కోపేన నిరస్తం త్యాజితం ధైర్యం నిర్వికారచిత్తత్వం యేన తం తథోక్తం. ఆటోపేనైవ పరధైర్యాపహారిణమిత్యర్థః. ఆరాధితజామ

ష్యం శుశ్రూషితభార్గవం. జామదగ్న్యదధిగతాఖిలాస్త్రరహస్యమిత్యర్థః. రాధేయం రాధాసుతం కర్ణం. 'స్త్రీభ్యో ఢ'గితి ఢక్ప్రత్యయః నిరీక్ష్య-మృత్యోరపి అసంస్తుతేషు ఃః 'సంస్తవస్స్యాత్పరిచయ' ఇత్యమరః. భయేషు ప్రసభం పక్షపాతః పరిచయః జాయేత. మృత్యురప్యస్మాద్బిభీయాత్ కిముతాన్య ఇతి భావః. * సంభావనాయాం లిఙ్. అత్ర జనిక్రియాపేక్షయా సమానకర్తృకత్వాభావేఽపి పక్షపాతక్రియాపేక్ష యా తత్సంభవాన్నిరీక్ష్యేతి ల్యబ్నిర్దేశస్సమర్థనీయః. 'ప్రధానోపసర్జనభావస్త్వప్రయో జక' ఇతి వ్యక్తివివేకకారః. అత్ర భయసంబంధరహితస్య మృత్యోర్భయసంబంధాభి ధానాదసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిరలంకారః.

అవ. అథానంతరకరణీయముపదిశన్నాగమనప్రయోజనం చ యుగ్మేనాహ:—

మూ. యయా సమాసాదితసాధనేన
సుదుశ్చరామాచరతా తపస్యామ్,
ఏతే దురాపం సమవాప్య వీర్య
మున్మూలితారః కపికేతనేన. ౨౨

మహత్త్వయోగాయ మహామహిమ్నా
మారాధనీం తాం నృప! దేవతానాం,
దాతుం ప్రదానోచిత! భూరిధామ్నా
ముపాగతస్సిద్ధిమివాస్మి విద్యామ్. ౨౩

టీక. యయా = ఏవిద్యచే, సు + దుశ్చరాం = చేయశక్యము కానట్టి, తపస్యాం = తపశ్చర్యను, ఆచరతా = చేయుచున్నట్టియు, సమాసాదితసాధనేన - సమాసాదిత = పొందఁబడిన, సాధనేన = పాశుపతాద్యస్త్రసాధనముకలిగినట్టి, కపికేతనేన = అర్జునునిచే, దురాపం = పొందశక్యముకానట్టి, వీర్యం = తేజస్సును, సమవాప్య = పొంది, ఏతే = ఈభీష్మాదులు, ఉన్మూలితారః = నశింపఁజేయఁబడుదురో. ౨౨. హేనృప = ఓరాజా, మహత్త్వయోగాయ - మహత్త్వ = ప్రకర్షయొక్క, యోగాయ = లాభముకొఱకు, మహామహిమ్నాం - మహా = గొప్పదగు, మహిమ్నాం= మహిమకలిగిన, దేవతానాం = ఇంద్రాదిదేవతలయొక్క, ఆరాధనీం = అనుగ్రహమును కలిగించునట్టియు, భూరిధామ్నాం - భూరి = విస్తారమైన, ధామ్నాం = ప్రభావము కలిగినట్టియు, తాం = ఆ, విద్యాం = విద్యను, సిద్ధిమివ = కార్యసిద్ధినివలె, హేప్రదా నోచిత = ఇచ్చుటకుపాత్రుఁడవైన ఓరాజా, దాతుం = ఇచ్చుటకు, ఉపాగతోఽస్మి = వచ్చితిని. ౨౩.

తాత్పర్యము. భీష్మద్రోణకర్ణులు ముగ్గురు బహుపరాక్రమవంతులును దివ్యాస్త్రములుకలవారు నగుటవలన సామాన్యులచే జయింపఁబడరు. వారినిజయించుటకు దివ్యాస్త్రములు కావలయును. దివ్యాస్త్రము లీశ్వరానుగ్రహమువలన లభించునుగాని యన్యథా లభింపవు. కావున నీశ్వరానుగ్రహమునకై తపంబాచరింపవలసియున్నది. ఇవన్నియు నాలోచించఁగా నర్జునునకు మంత్రోపదేశముచేయుట యుక్తముగానున్నటుల తోఁచును. మంత్రముల యుపదేశమును బొందక యీశ్వరానుగ్రహమునకై తపంబాచరించుట వ్యర్థమగును. గావున నర్జునునిచేఁ దపంబుచేయించి తపఃప్రీతుఁడైన మహేశ్వరునివలనఁ బాశుపతాది దివ్యాస్త్రములను ననేకవరములను బడసివచ్చిన యర్జునునిచే భీష్మాదులు హతులగుదురు. ఆమంత్రము నుపదేశముచేయునిచ్ఛతో నిచ్చటికరుదెంచితిని. ఆమహామంత్రము మిగుల ప్రభావముకలది. దానిని జపించిన సర్వము లభించును. మఱియు నింద్రాదిదేవతల యనుగ్రహముసైతము లభించును. ఆమంత్రము నుపదేశించుటకుఁ బాత్రుఁడవు నీవుగాని యితరులు కారు. వీతస్పృహుఁడనైనను నీసద్గుణములచే నాకర్షింపఁబడి నాయంతట నేనే యిట్లుపదేశింపవచ్చితిని గనుక నామహామంత్రము నుపాసించి యిష్టకామ్యార్థసిద్ధులను బొంది దుష్టశిక్షణము శిష్టరక్షణముచేయుచుఁ జిరకాలము రాజ్యభోగముల ననుభవించుచు సుఖముగానుండుము.

శబ్దాదులు. యయా-యాభ్యాం-యాభిః, యచ్ఛబ్దో దకారాన్త స్త్రీలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. సమాసాదితం సాధనం యేన సః సమాసాదితసాధనః, తేన, సమాసాదితసాధనేన-సాధనాభ్యాం-సాధనైః, సమాసాదితసాధనశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. సుదుశ్చరాం-సుదుశ్చరే-సుదుశ్చరాః, సుదుశ్చరాశబ్ద ఆకారాన్తస్స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆచరతా - ఆచరద్భ్యాం - ఆచరద్భిః, ఆచరచ్ఛబ్ద స్తకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. తపస్యాం - తపస్యే - తపస్యాః, తపస్యాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఏషః - ఏతౌ-ఏతే, ఏతచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. దురాపం-దురాపే-దురాపాని, దురాపశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. సమవాప్య-అవ్య. వీర్యం-వీర్యే-వీర్యాణి, వీర్యశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉన్మూలితా - ఉన్మూలితారౌ-ఉన్మూలితారః, ఉత్పూర్వకాత్ మూల - రోహణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్మణి ణిచి లుట్ ఆత్మనేపది ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. కపిః కేతనం యస్య సః కపికేతనః, తేన, కపికేతనేన - కేతనాభ్యాం-కేతనైః, కపికేతనశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. ౨౨. మహతాంభావః మహత్త్వం, మహత్త్వస్య యోగః మహత్త్వయోగః, తస్మై, మహత్త్వయోగాయ-యోగాభ్యాం-యోగేభ్యః, మహత్త్వయోగశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గశ్చతు

ర్థ్యేకవచనాన్తః. మహాన్ మహిమా యాసాం తాః మహామహిమానః తాసాం, మహామహిమ్నాం, మహామహిమ్నః - మహిమ్నోః-మహిమ్నాం, మహామహిమన్ శబ్దో నకారాన్తస్త్రీలిఙ్గషష్ఠీబహువచనాన్తః. ఆరాధ్యతేఽనయేత్యారాధనీ, తాం, ఆరాధనీం - ఆరాధన్యౌ - ఆరాధనీః, ఆరాధనీశబ్ద ఈకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. తాం - తే - తాః, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. హే నృప-హే నృపౌ-హే నృపాః, నృపశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః సమ్బోధనప్రథమైకవచనాన్తః. దేవతాయాః - దేవతయోః - దేవతానాం, దేవతాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గ షష్ఠీబహువచనాన్తః. దాతుం-అవ్య. ప్రదానస్యోచితః ప్రదానోచితః, తస్య సమ్బుద్ధిః, హే ప్రదానోచిత - హే ప్రదానోచితౌ-హే ప్రదానోచితాః, ప్రదానోచితశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సమ్బోధనప్రథమైకవచనాన్తః. భూరి ధామ యస్యాస్సా భూరిధామ్నీ, తాం, భూరిధామ్నీం-ధామ్న్యౌ-ధామ్నీః, భూరిధామ్నీశబ్ద ఈకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉపాగతః - ఉపాగతౌ - ఉపాగతాః, ఉపాగతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. అస్మి - స్వః-స్మః, అస - భువీత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ఉత్తమపురుషైకవచనాన్తః. విద్యాం - విద్యే - విద్యాః, విద్యాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ౨౩.

వ్యా. యయేత్యాది. యయా విద్యయా కరణేన సుదుశ్చరామతిదుష్కరాం తపస్యాం తపశ్చర్యాం. * 'కర్మణో రోమన్థతపోభ్యాం వర్తిచరో' రితి క్యఙ్. 'అప్రత్యయా' దితి స్త్రియామప్రత్యయః. ఆచరతా. పశుపతిం ప్రతి తపః కుర్వతేత్యర్థః. అత ఏవ సమాసాదితం సాధనం పాశుపతాస్త్రరూపం యేన తేన. కపిర్హనూమాన్ కేతనం చిహ్నం యస్య తేన. అర్జునేనేత్యర్థః. దురాపం అన్యదుర్లభం వీర్యం తేజస్సమవాప్య. ఏతే పూర్వోక్తా భీష్మాదయః ఉన్మూలితారః ఉన్మూలయిష్యంతే. * ఉన్మూలయతేర్ణ్యంతాత్కర్మణి లుట్. అత్ర చిణ్వదిడాగమేఽపి తస్య 'అసిద్ధవదత్రాభా'దిత్యసిద్ధత్వాత్ 'ణేరనిటీ'తి ణిలోపః. వల్నిమిత్తస్యైవానిటీతి ప్రతిషేధాత్. తదుక్తం.— 'చిణ్వద్వృద్ధిర్యుక్చహంతేశ్చ ఘత్వం దీర్ఘశ్చోక్తో యో మితాం వా చిణీతి, ఇట్చాసిద్ధస్తేన మే లుప్యతే ణిర్నిత్యశ్చాయం వల్నిమిత్తో విఘాతీ' తి. ౨౨. మహత్త్వేతి. హే నృప! మహత్త్వయోగాయ ప్రకర్షలాభాయ మహామహిమ్నాం మహానుభావానాం దేవతానామింద్రాదీనాం. ఆరాధ్యతేఽనయేత్యారాధనీ, తాం. ప్రసాదయిత్రీమిత్యర్థః. *కరణేల్యుట్. జీప్. భూరిధామ్నీం మహాప్రభావాం. 'ధామ దేశే గృహే రశ్మౌ స్థానే జన్మప్రభావయో' రితి విశ్వః. * 'అన ఉపధాలోపినోఽన్యతరస్యా' మితి జీప్. విద్యామైంద్రమంత్రరూపాం సిద్ధిం సాక్షాత్కార్యసిద్ధిమివేతి విద్యాయా అమోఘత్వోక్తిః.

హే ప్రదానోచిత! దానపాత్రభూత! ఫలభోక్తృత్వాదస్య పాత్రత్వోక్తిః. దాతు ముపాగతోఽస్మి. ౨౩.

మూ. ఇత్యుక్తవంతం వ్రజ సాధయేతి
ప్రమాణయన్వాక్యమజాతశత్రోః,
ప్రసేదివాంసం తముపాససాద
వసన్నివాంతే వినయేన జిష్ణుః. ౨౪

టీక. ఇతి = ఈప్రకారముగా, ఉక్తవన్తం = పలికినట్టియు, ప్రసేదివాంసం = ప్రసన్నుఁడైనట్టి, తం = ఆవ్యాసమహర్షిని, జిష్ణుః = జయశీలుఁడగు నర్జునుఁడు, వ్రజ= వెళ్లుము, సాధయ = సాధించుము, ఇతి = ఇటువంటి, అజాతశత్రోః = ధర్మరాజు యొక్క, వాక్యం = వాక్యమును, ప్రమాణయన్ = ప్రమాణముగాఁ జేయుచున్నవాఁడగుచు, అన్తే + వసన్నివ=శిష్యుఁడువలె, వినయేన = వినయముతో, ఉపాససాద=సమీపించెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లు పలికిన వ్యాసమహర్షి వాక్యములను విని యజాతశత్రుఁడు (ధర్మరాజు) తమ్ముని జూచి 'అర్జునా! వ్యాసులవారియాజ్ఞాప్రకారము చని కార్యమును సాధింపుము' అని యాజ్ఞాపింప నయ్యర్జునుఁడును నన్నగారియాజ్ఞానుసారముగాఁ జేయఁ దలఁచుకొని, వినయముతో శిష్యునిభంగి వ్యాసమహర్షి సమీపమునకుఁ జనెను.

శబ్దాదులు. ఇతి-అవ్య. ఉక్తవన్తం-ఉక్తవన్తౌ-ఉక్తవతః, ఉక్తవచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. వ్రజ, వ్రజతాత్-వ్రజతం-వ్రజత, వ్రజ-గతావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లోట్ పరస్మైపది మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః. సాధయ, సాధయతాత్-సాధయతం-సాధయత, షిధు - సంరాద్ధావిత్యస్మాద్ధాతోః ణిచి కర్తరి లోట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. ఇతి-అవ్య. ప్రమాణయన్-ప్రమాణయన్తౌ-ప్రమాణయన్తః, ప్రమాణయచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. వాక్యం-వాక్యే-వాక్యాని, వాక్యశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అజాతశత్రోః - అజాతశత్రోః-అజాతశత్రూణాం, అజాతశత్రుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః. ప్రసేదివాంసం-ప్రసేదివాంసౌ - ప్రసేదుషః, ప్రసేదివచ్ఛబ్దస్సకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. తం-తౌ-తాన్, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉపాససాద-ఉపాసేదతుః-ఉపాసేదుః, ఉప-పూర్వకాత్ షద్లు-విశరణగత్యవసాదనేషు, ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. వసన్ - వసన్తౌ - వసన్తః, వసచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇవ - అవ్య. అన్తే -

అన్తయోః-అన్తేషు, అన్తశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః. వినయేన-వినయాభ్యాం-వినయైః, వినయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. జిష్ణుః - జిష్ణూ-జిష్ణవః, జిష్ణుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. ఇతీతి. ఇత్యుక్తవంతం ప్రసేదివాంసం ప్రసన్నం. * 'భాషాయాం సదవసశ్రువ' ఇతి క్వసుః. తం మునిం జిష్ణుః జయశీలోఽర్జునః. 'గ్లాజిస్థశ్చగ్స్నుః' ఇతి గ్స్నుః ప్రత్యయః. వ్రజ సాధయ అనులిప్తే శ్చైవంరూపం. అజాతశత్రోః ధర్మరాజస్య. స్వయమవిద్వేషశీలత్వాదియం సంజ్ఞా. వాక్యం ప్రమాణయన్. తదాదిష్టస్సన్నిత్యర్థః. అంతేవసన్ ఛాత్ర ఇవ. ని. 'ఛాత్రాంతేవాసినౌ శిష్య' ఇత్యమరః. వినయేన అనౌద్ధత్యేన ఉపాససాద సమీపం ప్రాప.

మూ. నిర్యాయ విద్యాథ దినాదిరమ్యా
ద్బింబాదివార్కస్య ముఖాన్మహర్షేః,
పార్థాననం వహ్నికణావదాతా
దీప్తిస్స్ఫురత్పద్మమివాభిపేదే. ౨౫

టీక. అథ = తరువాత, వహ్నికణావదాతా - వహ్ని = అగ్నియొక్క, కణ = స్ఫులింగమువలె, అవదాతా = ఉజ్జ్వలయైనట్టి, విద్యా=విద్య, దినాదిరమ్యాత్-దినాది = ప్రాతఃకాలమందు, రమ్యాత్=సుందరమైనట్టి, అర్కస్య=సూర్యునియొక్క, బిమ్బాత్ + ఇవ = బింబమునుంచివలె, మహర్షేః = వ్యాసమహర్షియొక్క, ముఖాత్ = ముఖమునుండి, నిర్యాయ = నిర్గమించి, దీప్తిః = సూర్యకాంతి, స్ఫురత్ = వికసించినట్టి, పద్మమివ = పద్మమునువలె, పార్థాననం-పార్థ = అర్జునునియొక్క, ఆననం = ముఖమును, అభిపేదే = ప్రవేశించెను.

తాత్పర్యము. ప్రాతఃకాలమున సూర్యబింబమునుండి బయలువెడలిన సూర్యతేజము పద్మమును బ్రవేశించినవిధమున వినయము గదుర సమీపమునకుఁ జనుదెంచిన యర్జునున కావేదవ్యాసమహాముని మంత్రోపదేశముచేయ నావిద్య యయ్యర్జునునిముఖమును బొందెను.

శబ్దాదులు. నిర్యాయ-అవ్య. విద్యా - విద్యే - విద్యాః, విద్యాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అథ-అవ్య. దినస్యాదిః దినాదిః, దినాదౌ రమ్యం దినాదిరమ్యం, తస్మాత్, దినాదిరమ్యాత్-రమ్యాభ్యాం-రమ్యేభ్యః, దినాదిరమ్యశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. బిమ్బాత్ - బిమ్బాభ్యాం - బిమ్బేభ్యః, బిమ్బశబ్ద

అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. అర్కస్య - అర్కయోః-అర్కాణాం, అర్కశబ్దఅకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠ్యేకవచనాన్తః. ముఖాత్-ముఖాభ్యాం-ముఖేభ్యః, ముఖశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. మహర్షేః-మహర్ష్యోః-మహర్షీణాం, మహర్షి శబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠ్యేకవచనాన్తః. పార్థస్య ఆననం పార్థాననం, తత్, పార్థాననం-పార్థాననే-పార్థాననాని, పార్థాననశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. వహ్నేః కణః వహ్నికణః, వహ్నికణవదవదాతా, వహ్నికణావదాతా - అవదాతే-అవదాతాః, వహ్నికణావదాతాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. దీప్తిః-దీప్తీ-దీప్తయః, దీప్తిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. స్ఫురత్-స్ఫురతీ - స్ఫురన్తి, స్ఫురచ్ఛబ్దస్తకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. పద్మం-పద్మే-పద్మాని, పద్మశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. అభిపేదే-అభిపేదాతే - అభిపేదిరే, అభి - పూర్వకాత్ పద-గతావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యా. నిర్యాయేతి. అథ వహ్నికణావదాతా స్ఫులింగవదుజ్జ్వలా. దేవతాసాన్నిధ్యాదితి భావః. విద్యా ఐంద్రమంత్రరూపా దినాదిరమ్యాత్ ప్రభాతభాస్వరాత్ అర్కస్య బింబాదివ మహర్షేః వ్యాసస్య ముఖాత్ నిర్యాయ నిర్గత్య. నిర్‌పూర్వాద్యాతేః క్త్వాయాం, 'సమాసేఽనఞ్‌పూర్వే క్త్వో ల్య'బితి ల్యబాదేశః. దీప్తిరర్కదీధితిః. స్ఫురద్వికసత్ పద్మమివ. పార్థాననమర్జునస్య ముఖం అభిపేదే ప్రవిష్టా.

మూ. యోగం చ తం యోగ్యతమాయ తస్మై
తపఃప్రభావాద్వితతార సద్యః,
యేనాస్య తత్త్వేషు కృతేఽవభాసే
సమున్మిమీలేవ చిరాయ చక్షుః. ౨౬

టీక. సః = ఆవేదవ్యాసమహర్షి, యోగ్యతమాయ = యోగ్యతముఁడైనట్టి, తస్మై = ఆ అర్జునునికొఱకు, తం = వక్ష్యమాణమహిమకలిగిన, యోగం = ధ్యానమును, తపః ప్రభావాత్ - తపః = తపస్సుయొక్క, ప్రభావాత్ = ప్రభావమువలన, సద్యః= అప్పుడే, వితతార = ఇచ్చెను. యేన = ఏ ధ్యానముచే, తత్త్వేషు = ఇరువదినాలుగు తత్వములయందు, అవభాసే = సాక్షాత్కారము, కృతేసతి = చేయఁబడినదగుచుండఁగా, అస్య = ఈఅర్జునునియొక్క, చక్షుః=దృష్టి, చిరాయ = చిరకాలమునకు, సమున్మిమీలేవ = వికసించినదివలెనున్నదో.

తాత్పర్యము. ఏయోగముచేఁ బ్రకృతి మహత్తు అహఙ్కారము మనము, పంచ తన్మాత్రలు, జ్ఞానేంద్రియపంచకము, కర్మేంద్రియపంచకము, పంచమహాభూతములు నను నిరువదినాలుగుతత్త్వములస్వరూపము బాగుగఁ దెలిసి చిరకాలసాధ్యమగు నఖిలాజ్ఞానభంజనము నర్జునునకు వెంటనే యైనట్లుండెనో యట్టిమహామహిమాన్వితమగు యోగము నుపదేశార్హుఁడగు నర్జునునకు మహాతపశ్శాలియగు వ్యాసమహాముని తన ప్రభావముచే వెంటనే వశమగునటుల నిచ్చెను.

శబ్దాదులు. యోగం - యోగౌ - యోగాన్, యోగశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. చ - అవ్య. తం - తౌ - తాన్, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అత్యన్తం యోగ్యః యోగ్యతమః, తస్మై, యోగ్యతమాయ-తమాభ్యాం - తమేభ్యః, యోగ్యతమశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గశ్చతుర్థ్యేకవచనాన్తః. తస్మై - తాభ్యాం - తేభ్యః, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గశ్చతుర్థ్యేకవచనాన్తః. తపసః ప్రభావః తపఃప్రభావః, తస్మాత్, తపఃప్రభావాత్ - ప్రభావాభ్యాం - ప్రభావేభ్యః, తపఃప్రభావశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. వితతార - వితేరతుః-వితేరుః, వి - పూర్వకాత్ తౄ - ప్లవనతరణయోరిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. సద్యః - అవ్య. యేన - యాభ్యాం - యైః, యచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. అస్య - అనయోః, ఏనయోః - ఏషాం, ఇదంశబ్దో మకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. తత్త్వే - తత్త్వయోః - తత్త్వేషు, తత్త్వశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. కృతే-కృతయోః-కృతేషు, కృతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. అవభాసే - అవభాసయోః, అవభాసేషు, అవభాసశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. సమున్మిమీల-సమున్మిమీలతుః-సమున్మిమీలుః, సం-ఉత్-పూర్వకాత్ మీల-నిమేషణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. చిరాయ-అవ్య. చక్షుః-చక్షుషీ - చక్షూంషి, చక్షుశ్శబ్దస్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. యోగం చేతి. సః వ్యాసః యోగ్యతమాయ అర్హతమాయ తస్మై పార్థాయ తం వక్ష్యమాణమహిమానం యోగం ధ్యానవిధిం చ. ని. 'యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తి' ష్విత్యమరః. తపఃప్రభావాత్ సద్యో వితతార దదౌ. చిరకాలప్రాప్యమపీతి భావః. యేన యోగేన, తత్త్వాని ప్రకృతిమహదాదీని. తాని యథా.— మూలప్రకృతిర్మహానహంకారో మనశ్చ పంచతన్మాత్రాణి పంచబుద్ధీంద్రియాణి పంచకర్మేంద్రియాణి పంచ మహాభూతానీతి చతుర్వింశతితత్త్వానీతి. తత్ర అవభాసే సాక్షాత్కారే కృతే సతి అస్యార్జునస్య చక్షురక్షి చిరాయ 'సమున్మిమీలేవ ఉ

న్నిషితమివేత్యుత్ప్రేక్షా. తదా తస్య కోఽపి మహానఖిలాజ్ఞానభంజన స్తత్త్వావభాస శ్చిరాదంధస్య దృష్టిలాభ ఇవాభవదితి భావః.

మూ. ఆకారమాశంసితభూరిలాభం
దధానమంతగకరణానురూపమ్,
నియోజయిష్యన్విజయోదయే తం
తపస్సమాధౌ మునిరిత్యువాచ. ౨౭

టీక. ఆశంసితభూరిలాభం-ఆశంసిత=చెప్పఁబడిన, భూరి=విస్తారమైన, లాభం= లాభముకలిగినట్టియు, అన్తఃకరణానురూపం-అన్తఃకరణ = అన్తఃకరణవృత్తియగునుత్సాహమునకు, అనురూపం = తగినట్టి, ఆకారం = ఆకారమును, దధానం=ధరించినట్టి, తం= ఆయర్జునుని, మునిః = వ్యాసమహర్షి, విజయోదయే-విజయ = విజయము, ఉదయే=ఫలముగాఁగలిగినట్టి, తపస్సమాధౌ - తపః = తపస్సుయొక్క, సమాధౌ = నియమమందు, నియోజయిష్యన్=నియోగింపఁగలవాఁడగుచు, ఇతి=చెప్పఁబోవువాక్యమును, ఉవాచ= పలికెను.

తాత్పర్యము. మహాభాగ్యసూచకమును నుత్సాహానుగుణమైన వ్యాపారము చేయుటకు సమర్థమును నగు నాకారముకలిగిన యాయర్జునుని జూచి విజయోదర్కమగు తపస్సునందు నియోగించుచు వ్యాసమహర్షి యిట్లు చెప్పఁదొడఁగెను.

శబ్దాదులు. ఆకారం - ఆకారౌ - ఆకారాన్, ఆకారశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. భూరీ చాసౌ లాభశ్చ భూరిలాభః, ఆశంసితః భూరిలాభః యేన సః ఆశంసితభూరిలాభః, తం, ఆశంసితభూరిలాభం-లాభౌ-లాభాన్, ఆశంసిత భూరిలాభశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. దధానం-దధానౌ-దధానాన్, దధానశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అన్తఃకరణస్య అనురూపః అన్తఃకరణానురూపః, తం, అన్తఃకరణానురూపం - అనురూపౌ - అనురూపాన్, అన్తఃకరణానురూపశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. నియోజయిష్యన్- నియోజయిష్యన్తౌ-నియోజయిష్యన్తః, నియోజయిష్యచ్ఛబ్ద స్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. విజయః ఉదయః యస్య సః విజయోదయః, తస్మిన్, విజయోదయే- విజయోదయయోః-విజయోదయేషు, విజయోదయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేక వచనాన్తః. తం-తౌ-తాన్, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. తపసస్సమాధిః తపస్సమాధిః, తస్మిన్, తపస్సమాధౌ-తపస్సమాధ్యోః - తపస్సమాధిషు, తపస్సమాధిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. మునిః-మునీ-మునయః, మునిశబ్ద

ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. ఇతి-అవ్య. ఉవాచ-ఊచతుః-ఊచుః, వచ-పరిభాషణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యా. ఆకారమితి. ఆశంసితః ఆఖ్యాతో భూరిలాభోఽనేకశ్రేయః ప్రాప్తిర్యేన తం తథోక్తం. మహాభాగ్యసూచకమిత్యర్థః. అంతఃకరణశబ్దేన తద్వృత్తిరుత్సాహో లక్ష్యతే. తదనురూపం తదనుకూలం, ఉత్సాహానుగుణవ్యాపారక్షమమిత్యర్థః. ఆకారం మూర్తిం దధానం తం అర్జునం మునిః విజయోదయే విజయఫలకే తపస్సమాధౌ తపో నియమే. ని. 'సమాధిర్నియమే ధ్యానే మౌనే చైవ సమర్థన' ఇతి విశ్వః. నియోజయిష్యన్ నియోక్తుమిచ్ఛన్నిత్యర్థః. * 'లృట్ శేషే' చేతి లృట్. 'లృటస్సద్వే'తి శత్రాదేశః - ఇతి వక్ష్యమాణమువాచ.

మూ. అనేన యోగేన వివృద్ధతేజా
నిజాం పరస్మై పదవీమయచ్ఛన్,
సమాచరాచారముపాత్తశస్త్రో
జపోపవాసాభిషవైర్మునీనామ్. ౨౬

టీక. అనేన=ఈ, యోగేన = ధ్యానముచే, వివృద్ధతేజాః-వివృద్ధ=వృద్ధిబొందిన, తేజాః = తేజస్సుకలవాఁడవై, నిజాం = స్వకీయమగు, పదవీం=పదవిని, పరస్మై=ఇతరునికొఱకు, అయచ్ఛన్=ఈయనివాఁడవై, ఉపాత్తశస్త్రస్సన్-ఉపాత్త = స్వీకరింపఁబడిన, శస్త్రస్సన్ = ఆయుధముకలవాఁడవగుచు, జపోపవాసాభిషవైః - జప = జపముచేతను, ఉపవాస=ఉపవాసముచేతను, అభిషవైః=స్నానముచేతను, మునీనాం = మునులయొక్క, ఆచారం=ఆచారమును, సమాచర=ఆచరించుమా.

తాత్పర్యము. నే నుపదేశించిన యోగవిశేషమున మహాతేజశ్శాలివై యెవ్వరికిఁ బ్రవేశము గలుగనీయక యాయుధహస్తుఁడవై జపము, నుపవాసము, స్నానము, మొదలగు మహర్షులయాచారముల నవలంబించి తపం బాచరింపుము.

శబ్దాదులు. అనేన, ఏనేన-ఆభ్యాం-ఏభిః, ఇదంశబ్దో మకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. యోగేన-యోగాభ్యాం-యోగైః, యోగశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. వివృద్ధం తేజః యస్య సః, వివృద్ధతేజాః-తేజసౌ-తేజసః, వివృద్ధతేజశ్శబ్దస్సకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. నిజాం-నిజే-నిజాః, నిజాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. పరస్మై-పరాభ్యాం-పరేభ్యః, పరశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గశ్చతుర్థ్యేకవచనాన్తః. పదవీం-పదవ్యౌ-పదవీః, పదవీశబ్ద ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీ

యైకవచనాన్తః. అయచ్ఛన్-అయచ్ఛన్తా-అయచ్ఛన్తః, అయచ్ఛచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సమాచర, సమాచరతాత్-సమాచరతం-సమాచరత, సం-ఆఙ్-పూర్వకాత్ చర-గతావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లోట్ పరస్మైపది మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః. ఆచారం-ఆచారౌ-ఆచారాన్, ఆచారశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉపాత్తం శస్త్రం యేన సః, ఉపాత్తశస్త్రః-శస్త్రౌ-శస్త్రాః, ఉపాత్తశస్త్రశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. జపశ్చ ఉపవాసశ్చ అభిషవశ్చ జపోపవాసాభిషవాః, తైః, జపోపవాసాభిషవేణ-అభిషవాభ్యాం-అభిషవైః, జపోపవాసాభిషవశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. మునేః-మున్యోః-మునీనాం, మునిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః.

వ్యా. అనేనేతి. అనేన. స్వోపదిష్టేనేత్యర్థః. యోగేన వివృద్ధతేజాః అధికప్రతాపోవా. నిజాం పదవీం పరస్మై అయచ్ఛన్. పరస్య ప్రవేశ మదధాన ఇత్యర్థః. ఉపాత్తశస్త్రః గృహీతాయుధ ఏవ సన్. జపోపవాసాభిషవైః స్వాధ్యాయానశనస్నానైః మునీనామాచారం సమాచర అనుతిష్ఠ.

అవ. క్షేత్రవిశేషే తపస్సిద్ధిరిత్యాశయేన తం నిదర్శయన్నాహ:—

మూ. కరిష్యసే యత్ర సుదుశ్చరాణి
ప్రసత్తయే గోత్రభిదస్తపాంసి,
శిలోచ్చయం చారుశిలోచ్చయం త
మేష క్షణాన్నేష్యతి గుహ్యకస్త్వామ్. ౨౯

టీక. యత్ర=ఏపర్వతమునందు, గోత్రభిదః=ఇంద్రునియొక్క, ప్రసత్తయే=అనుగ్రహముకొఱకు, సుదుశ్చరాణి = చేయశక్యముకానట్టి, తపాంసి = తపస్సులను, కరిష్యసే=చేయఁగలవో, చారుశిలోచ్చయం-చారు=సున్దరమైన, శిలోచ్చయం=శిఖరములు కలిగినట్టి, తం=ఆ, శిలోచ్చయం = పర్వతమును, త్వాం=నిన్ను, ఏషః=ఈ, గుహ్యకః=యక్షుఁడు, క్షణాత్=క్షణకాలమున, నేష్యతి=పొందించఁగలఁడు.

తాత్పర్యము. తపంబొనరించుట కింద్రకీలపర్వతము మిగుల ప్రశస్తమైనది. అచ్చట కీయక్షుఁ డీక్షణముననే నిన్నుఁ దీసికొనివెళ్లఁగలఁడు. అచ్చట నివసించి యింద్రునిగూర్చి మదుపదిష్టవిధానమునఁ దపంబొనరింపుము.

శబ్దాదులు. కరిష్యసే-కరిష్యేథే - కరిష్యధ్వే, డు కృఞ్-కరణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లృడాత్మనేపది మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః. యత్ర-అవ్య. సుదుశ్చరం-సుదు

శ్చరే-సుదుశ్చరాణి, సుదుశ్చరశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. ప్రసత్తయే-ప్రసత్తిభ్యాం-ప్రసత్తిభ్యః, ప్రసత్తిశబ్ద ఇకారాన్త స్త్రీలిఙ్గశ్చతుర్థ్యేకవచనాన్తః. గోత్రాన్భినత్తీతి గోత్రభిత్, తస్య, గోత్రభిదః-గోత్రభిదోః-గోత్రభిదాం, గోత్రభిచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. తపః-తపసీ-తపాంసి, తపశ్శబ్ద స్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. శిలోచ్చయం-శిలోచ్చయౌ-శిలోచ్చయాన్, శిలోచ్చయశబ్ద అకారాన్తః పులిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. చారవశ్శిలోచ్చయా యస్యః సః చారుశిలోచ్చయః, తం, చారుశిలోచ్చయం-శిలోచ్చయౌ-శిలోచ్చయాన్, చారుశిలోచ్చయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. తం-తౌ-తాన్, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఏషః-ఏతౌ-ఏతే, ఏతచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. క్షణాత్-క్షణాభ్యాం-క్షణేభ్యః, క్షణశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. నేష్యతి-నేష్యతః-నేష్యన్తి, ణీఞ్-ప్రాపణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లృట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. గుహ్యకః-గుహ్యకౌ-గుహ్యకాః, గుహ్యకశబ్ద అకారాన్తః పులిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. త్వాం, త్వా-యువాం, వాం-యుష్మాన్, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పులిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః.

వ్యా. కరిష్యస ఇతి. యత్ర శిలోచ్చయే గోత్రభిదః ఇంద్రస్య ప్రసత్తయే ప్రసాద్గాయ సుదుశ్చరాణి తపాంసి కరిష్యసే. చారుశిలోచ్చయం రమ్యశిఖరం తం శిలోచ్చయం గిరిం ఇంద్రకీలాఖ్యం. ని. 'అద్రిగోత్రగిరిగ్రావాచలశైలశిలోచ్చయాః' ఇత్యమరః. త్వామేష గుహ్యకో యక్షః-అనంతరమేవాస్య పురః ప్రాదుర్భావా దేష ఇతి నిర్దేశః. క్షణాన్నేష్యతి ప్రాపయిష్యతి.

మూ. ఇతి బ్రువాణేన మహేంద్రసూనుం
మహర్షిణా తేన తిరోబభూవే,
తం రాజరాజానుచరోఽస్య సద్యః
ప్రదేశమాదేశ ఇవాధితష్ఠౌ. 30

టీక. ఇతి=ఈప్రకారముగా, మహేన్ద్రసూనుం=అర్జునునిగూర్చి, బ్రువాణేన=పలుకుచున్నట్టి, తేన=ఆ, మహర్షిణా=వ్యాసమహర్షిచే, తిరోబభూవే=అంతర్ధానమగుట, రాజరాజానుచరః-రాజరాజ = కుబేరునియొక్క, అనుచరః = అనుచరుఁడగుయక్షుఁడు, అస్య=ఈవ్యాసమహర్షియొక్క, ఆదేశఇవ-ఆజ్ఞవలె, సద్యః=అప్పుడు, తం=అర్జునాధిష్ఠితమగు, ప్రదేశం=ప్రదేశమును, అధితష్ఠౌ=పొందెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లర్జునునితోఁ బలికి వ్యాసమహర్షి యంతర్ధానమును బొందెను. తర్వాత యక్షుఁడు మూర్తీభవించిన వ్యాసమహర్షియాజ్ఞవలె వెంటనే యర్జునునికడకు వచ్చెను.

శబ్దాదులు. ఇతి-అవ్య. బ్రువాణేన-బ్రువాణాభ్యాం-బ్రువాణైః, బ్రువాణ శబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. మహాంశ్చాసావిన్ద్రశ్చ మహేన్ద్రః, మహేన్ద్రస్య సూనుః, మహేన్ద్రసూనుః, తం, మహేన్ద్రసూనుం-సూనూ-సూనూన్, మహేన్ద్రసూనుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. మహాంశ్చాసావర్షిశ్చ మహర్షిః, తేన, మహర్షిణా-మహర్షిభ్యాం-మహర్షిభిః, మహర్షిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. తేన-తాభ్యాం-తైః, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. తిరోబభూవే-తిరోబభూవాతే-తిరోబభూవిరే, భూ-సత్తాయామిత్యస్మాద్ధాతోః భావే లిడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. తం-తౌ-తాన్, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. రాజ్ఞాం రాజా రాజరాజః, రాజరాజస్య అనుచరః, రాజరాజానుచరః-అనుచరౌ-అనుచరాః, రాజరాజానుచరశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అస్య-అనయోః, ఏనయోః-ఏషాం, ఇదంశబ్దో మకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. సద్యః-అవ్య. ప్రదేశం-ప్రదేశౌ-ప్రదేశాన్, ప్రదేశ శబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆదేశః-ఆదేశౌ-ఆదేశాః, ఆదేశశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. అధితష్ఠౌ-అధితష్ఠతుః-అధితష్ఠుః, అధి-పూర్వకాత్ ష్ఠా-గతినివృత్తావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యా. ఇతీతి. ఇతీత్థం మహేంద్రసూను మర్జునం-బ్రువాణేన ఉక్తవతేత్యర్థః. * 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వా' ఇతి భూతే వర్తమానవత్ప్రత్యయస్తిరోధానస్యావిలంబసూచనార్థః. తేన మహర్షిణా వ్యాసేన తిరోబభూవే, అంతర్దధే. భావే లిట్. రాజరాజో యక్షరాజః. ని. 'రాజా ప్రభౌ నృపే చంద్రే యక్షే క్షత్రియశక్రయో' రితి విశ్వః. తస్యానుచరః యక్షః పూర్వోక్తః అస్య మునేః ఆదేశః సాక్షాదాజ్ఞేవ సద్యః తం అర్జునాధిష్ఠితం ప్రదేశం అధితష్ఠౌ, ప్రాప్త ఇత్యర్థః. * 'స్థాదిష్వభ్యాసేన చాభ్యాసస్యే'తి షత్వమ్.

మూ. కృతానతిర్వ్యాహృతసాంత్వవాదే
జాతస్పృహః పుణ్యజనస్స జిష్ణౌ,
ఇయాయ సఖ్యావివ సంప్రసాదం
విశ్వాసయత్యాశు సతాం హి యోగః. ౩౧

టీక. సః = ఆ, పుణ్యాజనః = యక్షుఁడు, కృతానతిస్సన్-కృత = చేయఁబడిన, నతిస్సన్=నమస్కారముకలవాఁడగుచు, (అనఁగా నమస్కరించి) వ్యాహృతసాన్త్వవాదే-వ్యాహృత=పలుకఁబడిన, సాన్త్వవాదే=ప్రియవచనముకలిగినట్టి, జిష్ణౌ=అర్జునునియందు, జాతస్పృహస్సన్-జాత=పుట్టిన, స్పృహస్సన్ = అనురాగముకలవాఁడగుచు, సఖ్యావివ=స్నేహితునియందువలె, సమ్ప్రసాదం = విశ్వాసమును, ఇయాయ=పొందెను, తథాహి=అదియుక్తమేకదా, సతాం = సజ్జనులయొక్క, యోగః = కలయిక, ఆశు=శీఘ్రముగా, విశ్వాసయతి=విశ్వాసమును బుట్టించుచున్నది.

తాత్పర్యము. సజ్జనులు పరస్పరము కలిసికొనునపుడు వారిలోవారికి విశ్వాసము కలిగి మైత్రి కలుగును. కాఁబట్టి యావచ్చినయక్షుఁ డర్జునునకు నమస్కరింప నతఁడు సాంత్వనవాక్యములు పలుక నాతనియందు జాతానురాగుఁడై యతనిమైత్రిఁ బడసెను.

శబ్దాదులు. కృతా ఆనతిర్యేన సః కృతానతిః, కృతానతిః - కృతానతీ - కృతానతయః, కృతానతిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. వ్యాహృతః సాన్త్వవాదః యేన సః వ్యాహృతసాన్త్వవాదః, తస్మిన్, వ్యాహృత సాన్త్వవాదే-వాదయోః - వాదేషు, వ్యాహృతసాన్త్వవాదశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. జాతా స్పృహా యస్య సః జాతస్పృహః, జాతస్పృహః - జాతస్పృహౌ - జాతస్పృహాః, జాతస్పృహ శబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. పుణ్యాజనః - పుణ్యాజనౌ - పుణ్యాజనాః, పుణ్యాజనశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సః - తౌ - తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. జిష్ణౌ - జిష్ణ్వోః - జిష్ణుషు, జిష్ణుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. ఇయాయ - ఈయతుః - ఈయుః, ఇణ్ - గతా విత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. సఖ్యౌ - సఖ్యోః - సఖిషు, సఖిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. ఇవ - అవ్య. సమ్ప్రసాదం - సమ్ప్రసాదౌ - సమ్ప్రసాదాన్, సమ్ప్రసాదశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. విశ్వాసయతి - విశ్వాసయతః - విశ్వాసయన్తి, వి - పూర్వకాత్ శ్వస- ప్రాణన ఇత్యస్మాద్ధాతోః ణిచి కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. ఆశు-అవ్య. సతః - సతోః - సతాం, సచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః. హి - అవ్య. యోగః - యోగౌ - యోగాః, యోగశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. కృతేతి. స పుణ్యాజనో యక్షః కృతానతిః కృతప్రణామస్సన్ వ్యాహృతః ఉక్తస్సాంత్వవాదః ప్రియవచనం యేన తస్మిన్. ని. 'వ్యాహార ఉక్తిర్లపిత' మిత్య

మరః, జిష్ణావర్జునే జాతస్పృహో జాతానురాగస్సన్. సఖ్యా సుహృదీవ. ని. 'అథ మిత్రం సఖా సుహృ' దిత్యమరః. సంప్రసాదం విస్రంభం-ఇయాయ ప్రాప. తథాహి.— సతాం సాధూనాం యోగః సంగతిః ఆశు విశ్వాసయతి విశ్వాసం జనయతి హి సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

మూ. అథోష్ణభాసేవ సుమేరుకుంజాన్
విహీయమానానుదయాయ తేన,
బృహద్ద్యుతీన్ దుఃఖకృతాత్మలాభం
తమః శనైః పాండుసుతాన్ ప్రపేదే. 32

టీక. అథ=అనంతరము, ఉష్ణభాసా=సూర్యునిచే, ఉదయాయ = ఉదయించుటకొఱకు, విహీయమానాన్ = విడిచిపెట్టఁబడుచున్నట్టియు, బృహద్ద్యుతీన్-బృహత్ = గొప్పవైన, ద్యుతీన్=కాంతులుకలిగినట్టి, సుమేరుకుఞ్జానివ - సుమేరు=మేరుపర్వతము యొక్క, కుఞ్జానివ = పొదరిండ్లనువలె, తేన = ఆయర్జుననిచే, ఉదయాయ = శ్రేయస్సుకొఱకు, విహీయమానాన్ = విడిచిపెట్టఁబడుచున్నట్టియు, బృహద్ద్యుతీన్ = బృహత్ = గొప్పవగు, ద్యుతీన్ = కాంతులుకలిగినట్టియు, పాణ్డుసుతాన్ = పాణ్డవులను, దఃఖకృతాత్మలాభం - దుఃఖ = దుఃఖముచే, కృత = చేయఁబడిన, ఆత్మ = తనయొక్క, లాభం = ఉత్పత్తికలిగినట్టి, తమః = తమస్సు, శనైః=మెల్లఁగా, ప్రపేదే= పొందెను.

తాత్పర్యము. సూర్యుఁడు రాత్రిభాగంబున నివసించి, తిరిగి యుదయించుటకై మేరుపర్వతకుంజములను విడువఁగా నాకుంజములను జీఁకటి ప్రవేశించినటుల శ్రేయస్సాధననిమిత్తమై యర్జునుఁడు విడిచి చన నప్పాండుసుతులను మెల్లమెల్లఁగాఁ దమము (దుఃఖము) అతికష్టముగా నావేశించెను.

శబ్దాదులు. అథ - అవ్య. ఉష్ణా భా యస్య సః ఉష్ణభాః, తేన, ఉష్ణభాసా - ఉష్ణభాభ్యాం-ఉష్ణభాభిః, ఉష్ణభాశ్శబ్దస్సకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. ఇవ - అవ్య. సుమేరోః కుఞ్జాః సుమేరుకుఞ్జాః, తాన్ సుమేరుకుఞ్జాన్, సుమేరుకుఞ్జం - కుఞ్జా - కుఞ్జాన్, సుమేరుకుఞ్జశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. విహీయమానం - విహీయమానౌ - విహీయమానాన్, విహీయమానశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉదయాయ - ఉదయాభ్యాం - ఉదయేభ్యః, ఉదయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గశ్చతుర్థ్యేకవచనాన్తః. తేన - తాభ్యాం - తైః, తచ్ఛబ్దో

దకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. బృహత్యః ద్యుతయః యేషాం తే బృహద్ద్యుతయః, తాన్, బృహద్ద్యుతిం - బృహద్ద్యుతీ - బృహద్ద్యుతీన్, బృహద్ద్యుతిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. ఆత్మనః లాభః ఆత్మలాభః, దుఃఖేన కృతః దుఃఖకృతః, దుఃఖకృతః ఆత్మలాభః యస్య తత్ దుఃఖకృతాత్మలాభం, లాభం - లాభే - లాభాని, దుఃఖకృతాత్మలాభశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. తమః - తమసీ - తమాంసి, తమశ్శబ్దస్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. శనైః-అవ్య. పాణ్డోస్సుతాః పాణ్డుసుతాః, తాన్, పాణ్డుసుతం - పాణ్డుసుతౌ - పాణ్డుసుతాన్, పాండుసుతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. ప్రపేదే - ప్రపేదాతే - ప్రపేదిరే, ప్ర - పూర్వకాత్ పద - గతావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యా. అథేతి. అథ ఉష్ణభాసా సూర్యేణ ఉదయాయ పునరుద్గమాయ విహీయమానాన్ త్యజ్యమానానితి తమఃప్రాప్తికారణోక్తిః. బృహద్ద్యుతీన్. సౌవర్ణత్వాద్దీప్యమానానితి తమస్సంకోచకారణోక్తిః-సుమేరుకుంజానివ. అత్ర సుమేరుగ్రహణం కుంజానాం సౌవర్ణత్వద్యోతనార్థం. తేన అర్జునేన ఉదయాయ శ్రేయసే విహీయమానాన్ బృహద్ద్యుతీన్ అధికబుద్ధిప్రకాశాన్. పూర్వవద్విశేషణద్వయస్య ప్రయోజనమనుసంధేయం. పాండుసుతాన్. చతుర ఇతి శేషః. దుఃఖేన కృచ్ఛ్రేణ కృత ఉపపాదితః ఆత్మలాభః ఉత్పత్తిర్యస్య తత్తథోక్తం. తేషాం వివేకిత్వాత్కథంచి ల్లబ్ధోదయమిత్యర్థః. తమశ్శోకోఽన్ధకారశ్చ. వి. 'తమోఽన్ధకారే స్వర్భానౌ తమశ్శోకే గుణాంతర' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః. శనైర్మందం ప్రపేదే. తేషాం వివేకిత్వాచ్ఛిథిలమివేతి భావః. అత్ర తమశ్శబ్దస్య శ్లిష్టత్వాచ్ఛ్లేషానుప్రాణితేయముపమా.

మూ. అసంశయాలోచితకార్యనున్నః
ప్రేమ్ణా సమానీయ విభజ్యమానః,
తుల్యాద్విభాగాదివ తన్మనోభి
ర్దుఃఖాతిభారోఽపి లఘుస్స మేనే. 33

టీక. అసంశయాలోచితకార్యనున్నః - అసంశయ = సంశయము లేకుండునటుల, ఆలోచిత = ఆలోచింపఁబడిన, కార్య = కార్యముచే, నున్నః = నిరస్తమైనట్టియు, ప్రేమ్ణా = భ్రాతృవాత్సల్యముచే, సమానీయ = తిరిగి యాకర్షించి, విభజ్యమానః = సమానముగా విభజింపఁబడుచున్నట్టి, సః = ఆ, దుఃఖాతిభారః - దుఃఖ = దుఃఖమును, అతిభారః = గొప్పబరువు, తన్మనోభిః - తత్ = ఆపాండవులయొక్క, మనోభిః =

మనస్సులచే, తుల్యాత్ = సమానమైన, విభాగాదివ = విభాగమువలనవలె, లఘుః = చులకనైనదిగా, మేనే = తలంపఁబడెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లావేశించిన దుఃఖమును కార్యభారము నాలోచించి పాండవులు పోఁగొట్టుకొనినను, భ్రాతృస్నేహముచే మరల దుఃఖావేశము కలుగఁగాఁ బాండవులు వివేకవంతులగుటవలన వారికాదుఃఖభారము బాధ గలుగఁజేయలేదు.

శబ్దాదులు. అసంశయం యథా తథా ఆలోచితం అసంశయాలోచితం, అసంశయాలోచితఞ్చ తత్కార్యఞ్చ అసంశయాలోచితకార్యం, అసంశయాలోచితకార్యేణ నున్నః, అసంశయాలోచితకార్యనున్నః - నున్నౌ - నున్నాః, అసంశయాలోచితకార్యనున్నశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ప్రేమ్ణా - ప్రేమభ్యాం - ప్రేమభిః, ప్రేమన్ శబ్దో నకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. సమానీయ - అవ్య. విభజ్యమానః - విభజ్యమానౌ - విభజ్యమానాః, విభజ్యమానశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః, తుల్యాత్ - తుల్యాభ్యాం - తుల్యేభ్యః, తుల్యశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. విభాగాత్ - విభాగాభ్యాం - విభాగేభ్యః, విభాగశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. ఇవ - అవ్య. తేషాం మనాంసి తన్మనాంసి, తైః తన్మనోభిః, తన్మనసా - తన్మనోభ్యాం - తన్మనోభిః, తన్మనశ్శబ్దస్సకారాన్తనపుంసకలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. దుఃఖస్యాతిభారః దుఃఖాతిభారః, భారః - భారౌ - భారాః, దుఃఖాతిభారశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అపి - అవ్య. లఘుః - లఘూ - లఘవః, లఘుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సః - తౌ - తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. మేనే - మేనాతే - మేనిరే, మన - జ్ఞాన ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్మణి లిడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యా. అసంశయేతి. అసంశయమసందిగ్ధం యథా తథా ఆలోచితం వివేచితం యత్కార్యం తేన నున్నో నిరస్త ఇతి లఘుత్వహేతూక్తిః. 'నుదవిదోందత్రాఘ్రాహ్రీభ్యోన్యతరస్యామితి నిష్ఠానత్వం' కార్యగౌరవమాలోచ్య నిరస్త ఇత్యర్థః. తథాపి ప్రేమ్ణా భ్రాతృవాత్సల్యేన కర్త్రా సమానీయ పునరాకృష్య విభజ్యమానః సమశోకభాగీక్రియమాణః. తుల్యేన ప్రేమ్ణా తుల్యదుఃఖత్వం భవతీతి భావః. సపూర్వోక్తః దుఃఖమేవాతిభారో దుఃఖాతిభారోఽపి. అతిభారభూతమపి దుఃఖమిత్యర్థః. తన్మనోభిః తేషాం చతుర్ణాం పార్థానాం మనోభిః తుల్యాద్విభాగాదివ. పూర్వోక్తాత్ప్రేమకృతాత్ సమవిభాగాదివేత్యర్థః. వస్తుతస్తు వివేకాదేవేతి భావః. పునర్విభాగగ్రహణం తస్య

హేతుత్వోత్ప్రేక్షార్థ మనువాద ఇత్యదోషః. లఘుః మేనే మతః, యద్వైకోఽనేకథా విభజ్య బహుభిరుహ్యమానో మహానపి భారో లఘుర్మన్యతే తద్వదిత్యర్థః.

అవ. అథైవం ప్రేమ్ణా ఆకృష్యమాణమపి శోకం వివేకో నిర్జిగాయేత్యాహ:—

మూ॥ ధైర్యేణ విశ్వాస్యతయా మహర్షే
స్తీవ్రాదరాతిప్రభవాచ్చ మన్యోః,
వీర్యం చ విద్వత్సు సుతే మఘోన
స్స తేషు న స్థానమవాప శోకః. 38

టీక. ధైర్యేణ = ధైర్యముచేతను, మహర్షేః = వ్యాసమహర్షి యొక్క, విశ్వాస్యతయా = విశ్వసింపఁదగినభావముచేతను, అరాతిప్రభవాత్ - అరాతి = శత్రువులు, ప్రభవాత్ = కారణముగాఁగలిగినట్టియు, తీవ్రాత్ = దుస్సహమైనట్టి, మన్యోశ్చ = క్రోధమువలనను, మఘోనః = దేవేంద్రునియొక్క, సుతే = కుమారుఁడగు నర్జునునియందు, వీర్యఞ్చ = పరాక్రమమును, విద్వత్సు = తెలిసినట్టి, తేషు = ఆపాండవులయందు, సః = ఆ, శోకః = శోకము, స్థానం = స్థానమును న+అవాప = పొందదాయెను.

తాత్పర్యము. వ్యాసమహర్షి విశ్వాసపాత్రుఁడు. అదియుఁగాక శత్రువుల యందుఁ దీవ్రమైనకోపము. మరియు నర్జునునియందధిక ప్రతాపము. వీనినన్నిటిని నెఱింగి యున్న పాండవులకు సహజధైర్యవంతులుగనుక భ్రాతృవాత్సల్యముచే దుఃఖము కలిగినను నది స్థిరముగా నుండలేదు.

శబ్దాదులు. ధైర్యేణ - ధైర్యాభ్యాం - ధైర్యైః, ధైర్యశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. విశ్వసితుం యోగ్యః విశ్వాస్యః, విశ్వాస్యస్య భావః విశ్వాస్యతా, తయా, విశ్వాస్యతయా - తాభ్యాం - తాభిః, విశ్వాస్యతా శబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. మహర్షేః - మహర్ష్యోః - మహర్షీణాం, మహర్షి శబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. తీవ్రాత్-తీవ్రాభ్యాం - తీవ్రేభ్యః, తీవ్రశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. అరాతిః ప్రభవః యస్య సః అరాతిప్రభవః, తస్మాత్, అరాతిప్రభవాత్-ప్రభవాభ్యాం-ప్రభవేభ్యః, అరాతిప్రభవశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. చ-అవ్య. మన్యోః-మన్యుభ్యాం-మన్యుభ్యః, మన్యుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. వీర్యం - వీర్యే - వీర్యాణి, వీర్యశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. విదుషి-విదుషోః-విద్వత్సు, విద్వచ్ఛబ్దస్సకా

రాన్తః పుంలిఙ్గస్య ప్రథమాబహువచనాన్తః. సుతే-సుతయోః-సుతేషు, సుతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్య ప్తమ్యేకవచనాన్తః. మఘోనః-మఘోనోః-మఘోనాం, మఘవచ్ఛబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. తస్మిన్-తయోః - తేషు, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గస్య ప్తమ్యేకవచనాన్తః. న-అవ్య. స్థానం-స్థానే-స్థానాని, స్థానశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అవాప-అవాపతుః-అవాపుః, అవ-పూర్వకాత్ ఆప్ల-వ్యాప్తావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. శోకః-శోకౌ-శోకాః, శోకశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. ధైర్యేణేతి. ధైర్యేణ తేషాం నిసర్గతో నిర్వికారచిత్తత్వేన తథా మహర్షేః వ్యాసస్య. ప్రవర్తకస్యేతి శేషః. విశ్వాస్యతయా. శ్రద్ధేయవచనత్వేనేత్యర్థః. అరాతిప్రభవాదరాతిహేతుకాత్ తీవ్రాద్దుస్సహాత్ మన్యోః క్రోధాచ్చ హేతోః-తథార్జున ప్రభావపరిజ్ఞానాచ్చేతి. హేత్వంతరం విశేషణముఖేనాహ.—మఘోనస్సుతే అర్జునే వీర్యం చ. * 'న లోకే' త్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః. విద్వత్సు జ్ఞాతవత్స్వితి యావత్. * 'విదేశ్శతుర్వసు' రితి వైకల్పికో వస్వాదేశః. తేషు పార్థేషు శోకః స్థానం స్థితిం నావాప న ప్రాప.

మూ. తాన్ భూరిధామ్నశ్చతురోఽపి దూరం
విహాయ యామానివ వాసరస్య,
ఏకౌఘభూతం తదశర్మ కృష్ణాం
విభావరీం ధ్వాంతమివ ప్రపేదే. 3౫

టీక. తత్=ఆ, అశర్మ=దుఃఖము, భూరిధామ్నః-భూరి=విస్తారమైన, ధామ్నః=తేజస్సుకలిగినట్టియు, చతురః = నలుగురైన, తాన్ = ఆపాండవులను, వాసరస్య = దినముయొక్క, భూరిధామ్నః - భూరి = విస్తారమైన, ధామ్నః = తేజస్సుకలిగినట్టియు, చతురః = నాలుగైన, యామానివ=యామములనువలె, దూరం=దూరముగా, విహాయ = విడచి, ఏకౌఘభూతం సత్ - ఏక = ఒకటైన, ఓఘ = రాశి, భూతంసత్=ఐనదగుచు, కృష్ణాం=కృష్ణపక్షమందలి, విభావరీం = రాత్రిని, ధ్వాన్తమివ = చీఁకటివలె, కృష్ణాం = ద్రౌపదీదేవిని, ప్రపేదే = పొందెను.

తాత్పర్యము. చీఁకటి సూర్యకాంతిచేఁ బ్రకాశము కలిగిన పగటిపూట దూరముగానుండి కృష్ణపక్షపురాత్రిని బొందినట్లులు పాండవులకుఁ గలిగినదుఃఖము వివేకవంతులగుపాండవులను నలుగురను విడిచి మొత్తముగా ద్రౌపదిని నావేశించినది.

శబ్దాదులు. తం-తౌ-తాన్, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహు వచనాన్తః. భూరి ధామ యేషాం తే భూరిధామానః, తాన్, భూరిధామానం - ధామానౌ - ధామ్నః, భూరిధామన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచ నాన్తః. చత్వారః-చతురః-చతుర్భి-చతుర్భ్యః-చతుర్భ్యః-చతుర్ణాం-చతుర్షు, చతుర్శబ్దో రేఫాన్తః పుంలిఙ్గో నిత్యబహువచనాన్తః. అపి-అవ్య. దూరం - దూరే-దూరాణి, దూర శబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. విహాయ-అవ్య. యామం-యామౌ-యామాన్, యామశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. ఇవ - అవ్య. వాసరస్య-వాసరయోః-వాసరాణాం, వాసరశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గషష్ఠ్యేకవచనాన్తః. ఏకశ్చాసావోఘశ్చ ఏకౌఘః, అనైకౌఘః ఏకౌఘస్సమ్పద్యమానం భూతం ఏకౌఘ భూతం, భూతం-భూతే-భూతాని, ఏకౌఘభూతశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైక వచనాన్తః. తత్-తే-తాని, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. న శర్మ అశర్మ, అశర్మ-అశర్మణీ - అశర్మాణి, అశర్మన్ శబ్దో నకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. కృష్ణాం - కృష్ణే - కృష్ణాః, కృష్ణాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. విభావరీం-విభావర్యౌ - విభావరీః, విభావరీశబ్ద ఈకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ధ్వాన్తం-ధ్వాన్తే-ధ్వాన్తాని, ధ్వాన్తశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. ప్రపేదే-ప్రపేదాతే-ప్రపేదిరే, ప్ర-పూర్వకాత్పద-గతావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యా. తానితి. తత్ పార్థత్యాగజనితం శర్మ సుఖం. తద్విరుద్ధం అశర్మ దుఃఖం.* నఞితి నఞ్ సమాసః. భూరిధామ్నః అతితేజస్విన ఇతి హానిహేతూక్తిః. చతుర్ఞః తాన్ పార్థానపి వాసరస్య భూరిధామ్నః శ్చతురో యామాన్ ప్రహరానివ. దూరం విహాయత్యక్త్వా ఏకౌఘభూతం ఏకరాశిభూతం సత్. * 'శ్రేణ్యాదయః కృతాదిభి' రితి వ్యర్థేకర్మధారయః. 'శ్రేణ్యాదిరాకృతిగణ' ఇతి శాకటాయనః. కృష్ణాం విభావరీం కృష్ణపక్షరాత్రిం ధ్వాంతమివ. కృష్ణాం ద్రౌపదీం ప్రపేదే ప్రాప.

మూ. తుషారలేఖాకులితోత్పలాభే
పర్యశ్రుణీ మంగళభంగభీరుః,
అగూఢభావాపి విలోకనే సా
న లోచనే మీలయితుం విషేహే. 3౬

టీక. సా = ఆద్రౌపదీదేవి, విలోకనే = (అర్జునుని) జూచుటయందు, అగూఢ భావా - అగూఢ = స్ఫుటమైన, భావా = అభిప్రాయముకలదై, మఙ్గళభఙ్గభీరుస్సతీ -

మఙ్గళ = శుభముయొక్క, భఙ్గ = భంగమువలన, భీరుస్సతీ = భయముకలదగుచు, పర్య శ్రుణీ = భాష్పావృతములైనట్టియు, తుషారలేఖాకులితోత్పలాభే - తుషార = మంచు యొక్క, లేఖా = బిందులేఖచే, ఆకులిత = వ్యాకులితమైన, ఉత్పల = నల్లకలువల యొక్క, ఆభే = కాంతివంటికాంతికలిగినట్టి, లోచనే = నేత్రములను, మీలయితుం = మూసికొనుటకు, న+విషేహే = సమర్థులాలు కాకపోయెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లు దుఃఖమావేశించుటతోడనే స్నేహార్ద్రహృదయయై యర్జునుని జూచుటయందు మిగుల నాసక్తికలిగిన యాద్రౌపదినేత్రముల గిరగిర కన్నీళ్లు దిరుగ, మంచుబిందువులపఙ్క్తిచే నలరారు నల్లకలువలవలె నుండునేత్రములను జూచుటకుఁ బ్రతిబంధకములైనను మూసికొనినచో, బాష్పపతనమై యమంగళమగుననుభయముచే మూసికొనలేకపోయెను.

శబ్దాదులు. తుషారస్య లేఖాః తుషారలేఖాః, తుషారలేఖాభిరాకులితే తుషార లేఖాకులితే, తుషారలేఖాకులితే చ తే ఉత్పలే చ తుషారలేఖాకులితోత్పలే, తుషార లేఖాకులితోత్పలయోరాభేవ ఆభా యయోస్తే తుషారలేఖాకులితోత్పలాభే, తే, తుషారలేఖాకులితోత్పలాభం-ఆభే-ఆభాని, తుషారలేఖాకులితోత్పలాభశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయాద్వివచనాన్తః. పరిగతమశ్రు యయోస్తే పర్యశ్రుణీ, తే, పర్యశ్రు-పర్యశ్రుణీ-పర్యశ్రూణి, పర్యశ్రుశబ్ద ఉకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయాద్వివచనాన్తః. మఙ్గళస్య భఙ్గః మఙ్గళభఙ్గః, మఙ్గళభఙ్గాత్ భీరుః, మఙ్గళభఙ్గభీరుః-భీరూ-భీరవః, మఙ్గళ భఙ్గభీరుశబ్ద ఉకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. న గూఢః అగూఢః భావః యస్యాస్సా, అగూఢభావా-భావే-భావాః, అగూఢభావాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అపి-అవ్య. విలోకనే-విలోకనయోః - విలోకనేషు, విలోకనశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. సా-తే - తాః, తచ్ఛబ్దో దకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. న-అవ్య. లోచనం-లోచనే - లోచనాని, లోచనశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయాద్వివచనాన్తః. మీలయితుం-అవ్య. విషేహే - విషేహాతే-విషేహిరే, వి-పూర్వకాత్ షహ-మర్షణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యా. తుషారేతి. సా ద్రౌపదీ విలోకనే అర్జునావలోకనే అగూఢభావా అగూఢాభిప్రాయాపి. స్ఫుటాభిలాషిణీతి యావత్. ని. 'భావో లీలా క్రియా చేష్టా భూత్యభిప్రాయజంతుష్వి'తి వైజయంతీ. మంగళభంగభీరుః మంగళహానేర్భీతా సతీ. పర్యశ్రుణీ పరిగతాశ్రుకే. బాష్పావృతే ఇత్యర్థః. అత ఏవ తుషారలేఖాకులితో

త్పలాభే హిమబిందుపరీతేందీవరసన్నిభే ఇత్యుపమాలంకారః. లోచనే మీలయితుం న విషేహే న శశాక. అశ్రుణో దృష్ట్యావారకత్వేఽపి తన్నిపాతస్యామంగళత్వా త్తన్నిర్వర్తకం నిమీలనం హి న చకారేత్యర్థః.

మూ. అకృత్రిమప్రేమరసాభిరామం
రామార్పితం దృష్టివిలోభి దృష్టం,
మనఃప్రసాదాంజలినా నికామం
జగ్రాహ పాథేయమివేంద్రసూనుః. 38

టీక. ఇన్ద్రసూనుః = అర్జునుఁడు, అకృత్రిమప్రేమరసాభిరామం - అకృత్రిమ= కృత్రిమముకాని, ప్రేమరస = ప్రేమరసముచే, అభిరామం = సుందరమైనట్టియు, రామార్పితం-రామా = ద్రౌపదిచే, అర్పితం = ఈయఁబడినట్టియు, దృష్టివిలోభి-దృష్టి= దృష్టిని, విలోభి=మోహింపఁజేయునట్టియు, దృష్టం = చూపును, మనఃప్రసాదాఞ్జలినా= దోసిలివంటి నిర్మలమనస్సుచే, పాథేయమివ = దారిబత్తెమునువలె, నికామం = అత్యంతము, జగ్రాహ = గ్రహించెను.

తాత్పర్యము. అంతట నయ్యర్జునుఁడు సహజప్రేమరసము గలిగి నేత్రానందకరమైన యాద్రౌపదీవిలోకనమును నిర్మలమగుమనంబుచే దారిబత్తెమునువలె గ్రహించెను.

శబ్దాదులు. క్రియయా నివృత్తః కృత్రిమః, న కృత్రిమః అకృత్రిమః, ప్రేమైవ రసః ప్రేమరసః, అకృత్రిమశ్చాసౌ ప్రేమరసశ్చ అకృత్రిమప్రేమరసః, అకృత్రిమప్రేమరసేనాభిరామం, తత్, అకృత్రిమప్రేమరసాభిరామం - అభిరామే - అభిరామాని, అకృత్రిమప్రేమరసాభిరామశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. రామయా అర్పితం రామార్పితం, తత్, రామార్పితం - అర్పితే - అర్పితాని, రామార్పితశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. దృష్టిం విలోభయతీతి దృష్టివిలోభి, తత్, దృష్టివిలోభి-విలోభినీ-విలోభీని, దృష్టివిలోభిశబ్ద ఇకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. దృష్టం - దృష్టే-దృష్టాని, దృష్టశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. మనసః ప్రసాదః మనఃప్రసాదః, మనఃప్రసాదః అఞ్జలిరివ మనఃప్రసాదాఞ్జలిః, తేన, మనఃప్రసాదాఞ్జలినా-అఞ్జలిభ్యాం-అఞ్జలిభిః, మనఃప్రసాదాఞ్జలిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. నికామం-అవ్య. జగ్రాహ - జగృహతుః-జగృహుః, గ్రహ-ఉపాదాన ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. పథి సాధు పాథేయం, తత్, పాథేయం - పాథేయే - పాథేయాని,

పాథేయశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇవ - అవ్య. ఇన్ద్రస్య సూనుః, ఇన్ద్రసూనుః, సూనుః-సూనూ-సూనవః, ఇన్ద్రసూనుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. అకృత్రిమేతి. ఇంద్రసూనురర్జునః. క్రియయా నిర్వృత్తః కృత్రిమః. * 'డ్వితః క్త్రి'రితి క్త్రిః. 'క్త్రేర్మమ్ నిత్య'మితి మమ్ప్రత్యయః. తద్విరుద్ధః. అకృత్రిమః ప్రేమైవరసః ప్రేమరసః. అకృత్రిమేణ ప్రేమరసేన అభిరామం. అన్యత్ర ప్రేమ్ణా రసేన మధురాదినా చాభిరామం. రామయా రమణ్యా అర్పితం. దృష్టిం విలోభయతీతి దృష్టి విలోభి. దృష్టిప్రియమిత్యర్థః. దృష్టం దర్శనం. * 'నపుంసకే భావే క్తః' మనః ప్రసాదః ప్రసన్నం మన ఇత్యర్థః. * సోంజలిరివేత్యుపమితమాసః. తేన మనః ప్రసాదాంజలినా. పథి సాధు పాథేయం సంబళ మివ. * 'పథ్యతిథివసతిస్వపతేర్ఢఞ్' నికామమతిశయేన జగ్రాహ. రామార్పితం పాథేయం పథి క్షేమాయ భవతీత్యాగమః.

మూ. ధైర్యావసాదేన హృతప్రసాదా
వన్యద్విపేనేవ నిదాఘసింధుః,
నిరుద్ధబాష్పోదయసన్నకంఠ
మువాచ కృచ్ఛ్రాదితి రాజపుత్రీ. 3౮

టీక. వన్యద్విపేన - వన్య = అడవియందలి, ద్విపేన = ఏనుఁగుచే, నిదాఘసిన్ధురివ-నిదాఘ=వేసవికాలమందలి, సిన్ధురివ = నదివలె, ధైర్యావసాదేన-ధైర్య = ధైర్యము యొక్క, అవసాదేన = భ్రంశముచే, హృతప్రసాదా - హృత = పోఁగొట్టఁబడిన, ప్రసాదా = ప్రసన్నతకలిగినట్టి, రాజపుత్రీ = రాజపుత్రికయగు ద్రౌపదీదేవి, నిరుద్ధబాష్పోదయసన్నకణ్ఠం-నిరుద్ధ = అరికట్టఁబడిన, బాష్పోదయ = కన్నీరుకలుగునట్టులును, సన్న=హీనమైన, కణ్ఠం = కంఠస్వరముకలుగునట్టులును, కృచ్ఛ్రాత్ = అతికష్టమువలన, ఇతి = చెప్పఁబోవువాక్యమును, ఉవాచ = పలికెను.

---

* కృదభిహితో భావో ద్రవ్యవత్ప్రకాశత ఇతి న్యాయాదితి భావః. అస్య చ న్యాయస్యాయమర్థః. కృదభిహితః కృతా కృత్ప్రత్యయేన అభిహితోఽభిధీయమానో భావః ధాత్వర్థః ద్రవ్యవత్, సప్తమ్యంతాద్వతిః - స్వాశ్రయ ఇవేత్యర్థః. స్వాశ్రయబోధ్యమాన ఇవేతి యావత్, తథా చ కృదోబ్ధ్యమానో ధాత్వర్థస్స్వాశ్రయవిశేషణతయాపి ప్రకాశత ఇతి. కేచిత్తు ద్రవ్యవత్ - ద్రవ్యేణ తుల్యం ద్రవ్యవత్ - స్వాశ్రయవదిత్యర్థః. తథా చ భావార్థకః భావాశ్రయవాచకో భవతీతి ఫలితమిత్యాహుః.

తాత్పర్యము. వేసవికాలమున నడవియేనుఁగు స్వల్పోదకంబగునదిని బ్రవేశించి యందలియుదకమును మాలిన్యమును బొందించినట్లు ధైర్యభ్రంశముచే మనఃక్షోభము కలిగిన రాజపుత్త్రికయగు ద్రౌపది నిరుద్ధరోదనముకలిగి, గద్గదకంఠియై హీనస్వరముతో నతికష్టమున నిట్లు పలుకనారంభించెను.

శబ్దాదులు. ధైర్యస్యావసాదః ధైర్యావసాదః, తేన, ధైర్యావసాదేన - అవసాదాభ్యాం - అవసాదైః, ధైర్యావసాదశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. హృతః ప్రసాదః యస్యాస్సా, హృతప్రసాదా-ప్రసాదే-ప్రసాదాః, హృతప్రసాదాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. వనే భవః వన్యః, వన్యశ్చాసౌ ద్విపశ్చ వన్యద్విపః, తేన, వన్యద్విపేన-ద్విపాభ్యాం-ద్విపైః, వన్యద్విపశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. నిదాఘే సిన్ధుః నిదాఘసిన్ధుః, సిన్ధుః-సిన్ధూ-సిన్ధవః, నిదాఘసిన్ధుశబ్దఉకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. బాష్పస్య ఉదయః బాష్పోదయః, నిరుద్ధః బాష్పోదయః యస్మిన్కర్మణి తత్ నిరుద్ధబాష్పోదయం, సన్నం కణ్ఠం యస్మిన్కర్మణి తత్సన్నకణ్ఠం, నిరుద్ధబాష్పోదయం చ తత్సన్నకణ్ఠం చ నిరుద్ధబాష్పోదయసన్నకణ్ఠం, తత్, నిరుద్ధబాష్పోదయసన్నకణ్ఠం - కణ్ఠే-కణ్ఠాని, నిరుద్ధబాష్పోదయసన్నకణ్ఠశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉవాచ-ఊచతుః-ఊచుః, వచ-పరిభాషణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. కృచ్ఛ్రాత్ - కృచ్ఛ్రాభ్యాం-కృచ్ఛ్రేభ్యః, కృచ్ఛ్రశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. ఇతి-అవ్య. రాజ్ఞః పుత్రీ రాజపుత్రీ, రాజపుత్రీ-రాజపుత్ర్యౌ-రాజపుత్ర్యః, రాజపుత్రీశబ్ద ఈకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. ధైర్యేతి. వన్యద్విపేన. వన్యగ్రహణముచ్ఛృంఖలత్వద్యోతనార్థం. నిదాఘసింధుః గ్రీష్మకాలనదీవ. నిదాఘగ్రహణం దౌర్బల్యద్యోతనార్థం. ధైర్యావసాదేన ధైర్యభ్రంశేన కర్త్రా హృత ప్రసాదా హృతనైర్మల్యా. క్షోభం గమితేత్యర్థః. రాజపుత్రీ క్షత్రియసుతా ద్రౌపదీ. అతః క్షాత్రయుక్తమేవ వక్ష్యతీతి భావః. నిరుద్ధబాష్పోదయం సంరుద్ధరోదనం సన్నకంఠం హీనకంఠస్వరం. - అథ తయోరుభయోః కృతబహువ్రీహ్యోః క్రియావిశేషణయోర్విశేషణసమాసః. కృచ్ఛ్రాత్కథంచిత్. ఇతి వక్ష్యమాణమువాచ.

మూ. మగ్నాం ద్విషచ్ఛద్మని పంకభూతే
సంభావనాం భూతిమివోద్ధరిష్యన్,

అధిద్విషామాతపసాం ప్రసిద్ధే
రస్మద్వినా మా భృశమున్మనీభూః 38

టీక. పఙ్కభూతే - పఙ్క = బురదతో, భూతే=సాటియగు, ద్విషచ్ఛద్మని - ద్విషత్ = శత్రువులయొక్క, ఛద్మని = కపటమందు, మగ్నాం = మునిఁగినట్టి, సమ్భావనాం = యోగ్యతను, భూతిమివ = సంపదనువలె, ఉద్ధరిష్యన్ = ఉద్ధరింపఁగలిగినట్టి, త్వమేవ=నీవే, ఆధిద్విషాం-ఆధి = దుఃఖములకు, ద్విషాం = శత్రువులైనట్టి, తపసాం= తపస్సులయొక్క, ఆప్రసిద్ధేః = సిద్ధికలుగువఱకు, అస్మద్వినా = మానుండివియోగమువలన, భృశం = అత్యంతము, మాన్మనీభూః = దుర్మనస్కుఁడవు కాకుమా.

తాత్పర్యము. అగాధమగుబురదలోఁ గప్పఁబడిపోయినధనము నుద్ధరించినటుల శత్రువులకపటమునందు మునిఁగిపోయిన మనగౌరవము నుద్ధరించుటకు సమర్థుఁడవు నీవు. అట్టినీవు దుఃఖనాశకములగు తపస్సులను జేసి ఫలసిద్ధిని బొందువఱకు మనస్సంయమనముతో నుండవలయును. అట్టివారికేఁగాని తపము సిద్ధింపదు. కావునఁ దపఃఫలసిద్ధిఁ బొందువఱకుఁ గష్టముల కోర్చుకొని సోదరులయొక్కయు నాయొక్కయు వియోగమునకుఁ గుందక ధైర్యమును జేపట్టి తపంబొనరించి సిద్ధిని బొంది మమ్ములను మాగౌరవమును నుద్ధరింపుము.

శబ్దాదులు. మగ్నాం-మగ్నే-మగ్నాః, మగ్నాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ద్విషతాం ఛద్మ ద్విషచ్ఛద్మ, తస్మిన్, ద్విషచ్ఛద్మని - ఛద్మనోః - ఛద్మసు, ద్విషచ్ఛద్మన్ శబ్దః నకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. పఙ్కేన - భూతం పఙ్కభూతం, తస్మిన్, పఙ్కభూతే-భూతయోః - భూతేషు, పఙ్కభూతశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. సమ్భావనాం - సమ్భావనే-సమ్భావనాః, సమ్భావనాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. భూతిం - భూతీ - భూతీః భూతిశబ్ద ఇకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. ఉద్ధరిష్యన్ - ఉద్ధరిష్యన్తౌ - ఉద్ధరిష్యన్తః, ఉద్ధరిష్యచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః ఆధీనాం ద్విషః ఆధిద్విషః, తేషాం, ఆధిద్విషః - ద్విషోః-ద్విషాం, ఆధిద్విట్ఛబ్దషకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః. ఆ-అవ్య. తపసః-తపసోః - తపసాం, తపశ్శబ్దస్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః. ప్రసిద్ధేః - ప్రసిద్ధ్యోః-ప్రసిద్ధీనాం, ప్రసిద్ధిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. మత్ - ఆవాభ్యాం - అస్మత్ అస్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః పఞ్చమీబహువచనాన్తః. వినా-అవ్య. మా-అవ్య. భృశం-అవ్య. అనున్మనా ఉన్మనాస్సమ్పద్యమానః భూః, ఉన్మనీభూః-భూతం-భూత, భూ-సత్తాయామిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లుఙ్ పరస్మైపది మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యా. మగ్నామితి. పంకభూతే పంకోపమితే. ని. 'భూతం క్ష్మాదౌ పిశాచాదౌ న్యాయ్యే సత్యోపమానయో' రితి విశ్వః. ద్విషచ్ఛద్మని శత్రుకపటే మగ్నాం. మదుద్ధరామితి భావః. సంభావనాం యోగ్యతాం. గౌరవమితి యావత్. భూతిం సంపదమివ. ని. 'భూతి ర్భస్మని సంపది' త్యమరః. ఉద్ధరిష్యన్. ఉద్ధారకః త్వమితి శేషః. అధిద్విషాం దుఃఖచ్ఛిదాం తపసాం అప్రసిద్ధేస్సమ్యక్సిద్ధిపర్యంతం అస్మద్వినా. 'అస్మాభిర్వినే'త్యర్థః. * 'పృథగ్వినే' త్యాదినా వికల్పాత్పంచమీ. భృశం మోన్మనీభూః. అస్మద్విరహాద్దుర్మనా మా భూరిత్యర్థః. దౌర్మనస్యస్య తపఃపరిపంథిత్వాదితి భావః * 'మాజిలుజి'త్యాశీరర్థే లుజ్. 'న మాజ్యోగ' ఇత్యడాగమప్రతిషేధః. అనున్మనా ఉన్మనాస్సంపద్యమానః భవతి ఉన్మనీ. * అభూతతద్భావే చ్విః. 'అరుర్మనశ్చక్షుశ్చేత్తోరహోరజసాంలోపశ్చే'తి సకారలోపః. 'అస్య చ్వావి'తీకారః.

అవ. అథానౌత్సుక్యదార్ఢ్యార్థం తస్య సర్వార్థసిద్ధినిదానత్వమాహ:—

మూ. యశోఽధిగంతుం సుఖలిప్సయా వా
మనుష్యసంఖ్యామతివర్తితుం వా,
అనుత్సుకానామభియోగభాజాం
సముత్సుకేవాంకముపైతి సిద్ధిః. ౪౦

టీక. యశః = కీర్తిని, అధిగన్తుంవా = పొందుటకుఁగాని, సుఖలిప్సయా వా - సుఖ = సుఖముయొక్క, లిప్సయావా = పొందునిచ్ఛచేతఁగాని, మనుష్యసఙ్ఖ్యాం - మనుష్య = మనుష్యులయందలి, సఙ్ఖ్యాం = గణనను, అతివర్తితుంవా = అతిక్రమించుటకుఁగాని, అభియోగభాజాం - అభియోగ = పూనికను, భాజాం = పొందినట్టి, అనుత్సుకానాం = దౌర్మనస్యములేనివారలకు, సిద్ధిః = కార్యసిద్ధి, సముత్సుకేవ = అనురక్తయగుకాంతవలె, అఙ్కం = సమీపమునుగూర్చి, ఉపైతి=వచ్చుచున్నది.

తాత్పర్యము. సుఖమునుగాని కీర్తినిగాని మహిమనుగాని కోరి తపంబొనర్చువాఁడు బంధువియోగఖేదమును బొందక ధైర్యముకలిగి పూనికతోఁ దపంబొనర్చునెడ నాతపస్సిద్ధి యనురక్తయగుకాంతవలెఁ దనంతటనదియే వచ్చి సమీపమున నుండును. కాఁబట్టి నీవును మావియోగఖేదమును బొందక ధైర్యము కలిగి తపస్సిద్ధియగువఱకుఁ బూనికతోఁ దపంబొనర్చుము. మాకు సంతసము కలిగింపుము.

శబ్దాదులు. యశః - యశసీ - యశాంసి, యశశ్శబ్దస్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అధిగన్తుం-అవ్యయం. సుఖస్య లిప్సా సుఖలిప్సా, తయా, సుఖ

లిప్సయా-సుఖలిప్సాభ్యాం-సుఖలిప్సాభిః, సుఖలిప్సాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గస్తృతీయైక వచనాన్తః. వా-అవ్య. మనుష్యేషు సఙ్ఖ్యా మనుష్యసఙ్ఖ్యా, తాం, మనుష్యసఙ్ఖ్యాం-సఙ్ఖ్యే-సఙ్ఖ్యాః, మనుష్యసఙ్ఖ్యాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అతివర్తితుం-అవ్య. వా-అవ్య. న ఉత్సుకాః అనుత్సుకాః, తేషాం, అనుత్సుకస్య-అనుత్సుకయోః-అనుత్సుకానాం, అనుత్సుకశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః. అభియోగం భజన్తీతి అభియోగభాజః, తేషాం, అభియోగభాజః-భాజోః-భాజాం, అభియోగభాక్ఛబ్దో జకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః. సముత్సుకా-సముత్సుకే-సముత్సుకాః, సముత్సుకాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. అఙ్కం-అఙ్కౌ-అఙ్కాన్, అఙ్కశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉపైతి-ఉపేతః-ఉపయన్తి, ఉప-పూర్వకాత్ ఇణ్-గతావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. సిద్ధిః - సిద్ధీ - సిద్ధయః, సిద్ధిశబ్ద ఇకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. యశ ఇతి. యశోఽధిగంతుం కీర్తిం లబ్ధుం. వేతి శేషః. సుఖస్య లిప్సయా లబ్ధుమిచ్ఛయా వా. మనుష్యసంఖ్యాం మనుష్యేషు గణనాం అతివర్తితుమతిక్రమితుం వా. అమానుషం కర్మ కర్తుం వేత్యర్థః. అభియోగభాజాం అభినివేశవతాం అనుత్సుకానాం. దుర్మనాయమానానామిత్యర్థః. సిద్ధిః పూర్వోక్తయశస్సుఖాద్యర్థసిద్ధిః. సముత్సుకేవ అనురక్తకాంతేవ - అంకముత్సంగమంతికం చోపైతి. తస్మాదస్మద్విరహదుఃఖమాతపస్సిద్ధేస్సోఢవ్యమితి భావః.

అవ. అథాస్య మన్యూద్దీపనద్వారా తపఃప్రవృత్తిం ద్రఢయితుమరినికారం తావచ్చతుర్భిరుద్ఘాటయతి:—

మూ. లోకం విధాత్రా విహితస్య గోప్తుం
క్షత్రస్య ముష్ణన్ వసు జైత్రమోజః,
తేజస్వితాయా విజయైకవృత్తే
ర్నిఘ్నన్ ప్రియం ప్రాణమివాభిమానమ్ ౪౧

వ్రీడానతైరాప్తజనోపనీత
స్సంశయ్య కృచ్ఛ్రేణ నృపైః ప్రపన్నః,
వితానభూతం వితతం పృథివ్యాం
యశస్సమూహన్నివ దిగ్వికీర్ణమ్. ౪౨

మూ. వీర్యాపదానేషు కృతావమర్శ
స్తన్వన్నభూతామివ సంప్రతీతిమ్,
కుర్వన్ ప్రయామక్షయమాయతీనా
మర్కత్విషామహ్న ఇవావశేషః. ౪౩
ప్రసహ్య యోఽస్మాసు పరైః ప్రయుక్తః
స్మర్తుం న శక్యః కిముతాధికర్తుమ్,
నవీకరిష్యత్యుపశుష్యదార్ద్రః
స త్వద్వినా మే హృదయం నికారః. ౪౪

టీక. విధాత్రా = బ్రహ్మచే, లోకం = లోకమును, గోప్తుం = రక్షించుటకొఱకు, విహితస్య = సృజింపఁబడినట్టి, క్షత్రస్య = క్షత్రియజాతిసంబంధియైనట్టియు, జైత్రం= జయశీలమైనట్టియు, ఓజః=బలమును, వసు=ధనమును, ముష్ణన్=అపహరించుచున్నట్టియు, కిఞ్చ=మఱియు, విజయైకవృత్తేః-విజయ = విజయము, ఏక = ముఖ్యమైన, వృత్తేః=జీవనముగాఁగలిగినట్టి, తేజస్వితాయాః = తేజస్వితముయొక్క, ప్రియం=ఇష్టమైన, ప్రాణమివ = ప్రాణమువలెనున్నట్టి, అభిమానం = అహంకారమును, నిఘ్నన్ = ఖండించుచున్నట్టియు. ౪౧. ఆప్తజనోపనీతః-ఆప్తజన=ఇష్టజనులచే, ఉపనీతః=పొందింపఁబడినట్టియు, సంశయ్య=సంశయించి, వ్రీడానతైః-వ్రీడా=సిగ్గుచే, ఆనతైః=వంగినట్టి, నృపైః=రాజులచే, కృచ్ఛ్రేణ=అతికష్టముచే, ప్రపన్నః = పొందఁబడినట్టియు, పృథివ్యాం = భూమియందు, వితానభూతం-వితాన=మేలుకట్టుతో, భూతం=తుల్యమైనట్టియు, దిగ్వికీర్ణం-దిక్=దిక్కులయందు, వికీర్ణం = వ్యాపించినట్టియు, వితతం = విస్తారమైనట్టి, యశః = కీర్తిని, సమూహన్నివ=సంకోచింపఁజేయుచున్నదివలెనున్నట్టియు. ౪౨. వీర్యాపదానేషు-వీర్య=వీర్యములను, అపదానేషు=కడచినపనులయందు, కృతావమర్శః-కృత=చేయఁబడిన, అవమర్శః=తిరస్కారముకలిగినట్టియు, సమ్ప్రతీతిం=ప్రఖ్యాతిని, అభూతామివ = లేనిదానినివలె, తన్వన్=చేయుచున్నట్టియు, అహ్నః=పగటియొక్క, అవశేషః=అంతము, అర్కత్విషామివ = సూర్యకాంతులయొక్కవలె, ఆయతీనాం=ఉత్తరకాలములయొక్క, ప్రయామక్షయం-ప్రయామ=దైర్ఘ్యముయొక్క, క్షయం = నాశనమును, కుర్వన్= చేయుచున్నట్టియు. ౪౩. పరైః = శత్రువులచే, అస్మాసు = మనయందు, ప్రసహ్య= బలాత్కారముగా, ప్రయుక్తః = ఆచరింపఁబడినట్టి, యః=ఏ, నికారః = అపకారము, స్మర్తుం=స్మరించుటకు, న శక్యః=శక్యముకాదో, అధికర్తుం=అనుభవించుటకు, కిముత = ఏమిచెప్పవలెనో, సః=ఆనికారము, త్వత్=నీవలన, వినా=తప్ప, ఆర్ద్రస్సన్=క్రొత్తదగు

చున్నదై, ఉపశుష్యత్=శుష్కించుచున్నదై, మే=నాయొక్క, హృదయం=హృదయ మును, నవీకరిష్యతి=క్రొత్తదానినిగాఁ జేయుచున్నది. ౪౪.

తాత్పర్యము. శత్రువులచేఁ జేయఁబడిన యేనికారముచే లోకసంరక్షణార్థమై బ్రహ్మసృష్టమగు క్షత్రియజాతికి సర్వస్వమనఁదగు నోజమపహరింపఁబడినదో, యేయప కారముచే విజయైకజీవనులగు తేజశ్శాలులమానము నశింపఁ జేయఁబడినదో, మఱియు నేయపకార మాప్తజనులచే వినిపింపఁబడి యిట్టి ఘోరకృత్యము జరుగునాయని సంశ యించి జుగుప్సితవృత్తాంతశ్రవణమువలన సిగ్గుచేఁ దలలు వంచుకొనిన యితర మహారాజు లచే నతికష్టముచే నమ్మఁబడినదో, యేనికారము భూమికంతకును మేలుకట్టువలెనుండి దిగంతవ్యాప్తమై ప్రఖ్యాతమగు యశస్సును సంక్షేపింపఁజేయుచున్నదో, యేనికారము పూర్వపరాక్రమ కార్యములను దుడిచివేయుచున్నదో, యేనికృతి పూర్వప్రఖ్యాతి లేకుండఁ జేసివైచుచున్నదో, యేయపకృతివలన దినాంతమునందలి సూర్యకిరణములవలె నుత్తరకాలఫలములు నశించుచున్నవో శత్రువులచే బలాత్కారముగాఁ జేయఁబడిన యేకీడనుభవించుట కటుండ స్మరించుటకుఁ గూడ దుస్సహముగానున్నదో యానికారము త్వద్వియోగదుఃఖముచే మరలఁ గ్రొత్తదిగాఁ జేయఁబడి మఱింత దుస్సహమై నాహృద యమును దఱిగివైచుచున్నది.

శబ్దాదులు. లోకం-లోకౌ-లోకాన్, లోకశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీ యైకవచనాన్తః. విధాత్రా-విధాతృభ్యాం-విధాతృభిః, విధాతృశబ్ద ఋకారాన్తః పుం లిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. విహితస్య-విహితయోః-విహితానాం, విహితశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. గోప్తుం-అవ్య. క్షత్రస్య-క్షత్రయోః క్షత్రాణాం, క్షత్ర శబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. ముష్ణన్-ముష్ణన్తౌ-ముష్ణన్తః, ముష్ణ చ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. వసు-వసునీ-వసూని, వసుశబ్ద ఉకా రాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. జైత్రం-జైత్రే-జైత్రాణి, జైత్రశబ్ద అకా రాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఓజః-ఓజసీ-ఓజాంసి, ఓజశ్శబ్దస్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. తేజ ఏషామస్తీతి తేజస్వినః, తేజస్వినాం భావః తేజస్వితా, తస్యాః, తేజస్వితాయాః- తేజస్వితయోః- తేజస్వితానాం, తేజస్వితాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. ఏకా చ సా వృత్తిశ్చ ఏకవృత్తిః, విజయః ఏక వృత్తిర్యస్యాస్సా విజయైకవృత్తిః, తస్యాః, విజయైకవృత్తేః-వృత్త్యోః-వృత్తీనాం, విజ యైకవృత్తిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. నిఘ్నన్ - నిఘ్నన్తౌ - నిఘ్నన్తః, నిఘ్నచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ప్రియం-ప్రియా-ప్రియాన్,

ప్రియశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః. ప్రాణం-ప్రాణౌ-ప్రాణాన్,
ప్రాణశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇవ - అవ్య. అభిమానం - అభి
మానౌ-అభిమానాన్, అభిమానశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ౪౧.
వ్రీడయా ఆనతాః వ్రీడానతాః, తైః వ్రీడానతైః, వ్రీడానతేన-ఆనతాభ్యాం-
ఆనతైః, వ్రీడానతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. ఆప్తాశ్చ తే
జనాశ్చ ఆప్తజనాః, ఆప్తజనైః ఉపనీతః, ఆప్తజనోపనీతః-ఉపనీతౌ-ఉపనీతాః, ఆప్త
జనోపనీతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సంశయ్య-అవ్య. కృచ్ఛ్రేణ-
కృచ్ఛ్రాభ్యాం-కృచ్ఛ్రైః, కృచ్ఛ్రశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః.
నృపేణ-నృపాభ్యాం-నృపైః, నృపశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః.
ప్రపన్నః-ప్రపన్నౌ-ప్రపన్నాః, ప్రపన్నశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.
వితానేన భూతం వితానభూతం, తత్, వితానభూతం-భూతే-భూతాని, వితానభూత
శబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. వితతం-వితతే-వితతాని, వితతశబ్ద
అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. పృథివ్యాం-పృథివ్యోః-పృథివీషు, పృథివీ
శబ్ద ఈకారాన్త స్త్రీలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. యశః-యశసీ-యశాంసి, యశశ్శబ్ద
స్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. సమూహన్ - సమూహన్తౌ - సమూ
హన్తః, సమూహచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. దిక్షువికీర్ణం
దిగ్వికీర్ణం, తత్, దిగ్వికీర్ణం-వికీర్ణే-వికీర్ణాని, దిగ్వికీర్ణశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీ
యైకవచనాన్తః. ౪౨. వీర్యాణ్యేవాపదానాని, తేషు, వీర్యాపదానే-వీర్యాపదానయోః-
వీర్యాపదానేషు, వీర్యాపదానశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్సప్తమీబహువచనాన్తః.
కృత అవమర్శః యేన సః, కృతావమర్శః-కృతావమర్శౌ-కృతావమర్శాః, కృతావమర్శ
శబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. తన్వన్-తన్వన్తౌ-తన్వన్తః, తన్వచ్ఛబ్ద
స్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అభూతాం-అభూతే-అభూతాః, అభూతా
శబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. సమ్ప్రతీతిం - సమ్ప్రతీతీ -
సమ్ప్రతీతీః, సమ్ప్రతీతిశబ్ద ఇకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. కుర్వన్-
కుర్వన్తౌ-కుర్వన్తః, కుర్వచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ప్రయామస్య
క్షయః ప్రయామక్షయః, తం, ప్రయామక్షయం-క్షయౌ-క్షయాన్, ప్రయామక్షయ
శబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆయతేః-ఆయత్యోః-ఆయతీనాం,
ఆయతిశబ్ద ఇకారాన్త స్త్రీలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః. అర్కస్య త్విషః అర్కత్విషః,
తాసాం, అర్కత్విషః-త్విషోః-త్విషాం, అర్కత్విట్ఛబ్దష్షకారాన్త స్త్రీలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచ
నాన్తః. అహ్నః-అహ్నోః-అహ్నాం, అహన్ శబ్దో నకారాన్త నపుంసకలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచ

నాన్తః. ఇవ-అవ్య. అవశేషః - అవశేషౌ-అవశేషాః, అవశేషశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.౪౩. ప్రసహ్య-అవ్య. యః-యౌ-యే, యచ్ఛబ్దో దకారాన్తఃపుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. మయి-ఆవయోః-అస్మాసు, అస్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమీ బహువచనాన్తః. పరేణ-పరాభ్యాం-పరైః, పరశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. ప్రయుక్తః-ప్రయుక్తౌ-ప్రయుక్తాః, ప్రయుక్తశబ్ద అకారాన్తః పులిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. స్మర్తుం-అవ్య. న-అవ్య. శక్యః - శక్యౌ-శక్యాః, శక్యశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. కిం-అవ్య. ఉత - అవ్య. అధికర్తుం-అవ్య. అనవం నవం సమ్పద్యమానం కరిష్యతి, నవీకరిష్యతి - కరిష్యతః - కరిష్యన్తి, డు-కృఞ్ కరణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లృట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. ఉపశుష్యత్ - ఉపశుష్యన్తౌ - ఉపశుష్యన్తః, ఉపశుష్యచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఆర్ద్రః-ఆర్ద్రౌ-ఆర్ద్రాః, ఆర్ద్రశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. త్వత్-యువాభ్యాం-యుష్మత్, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. వినా-అవ్య. మమ, మే-ఆవయోః, నౌ - అస్మాకం, నః, అస్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. హృదయం-హృదయే-హృదయాని, హృదయశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. నికారః-నికారౌ-నికారాః, నికారశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ౪౪.

వ్యా. లోకమితి. విధాత్రా బ్రహ్మణా లోకం గోప్తుం రక్షితుం విహితస్య సృష్టస్య క్షత్రస్య క్షత్రియజాతేస్సంబంధి. జయశీలం. జేతృ తదేవ జైత్రం. జేతృశబ్దాత్తృన్నంతాత్ 'ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చే'తి స్వార్థేఽణ్ప్రత్యయః. ఓజో బలం దీప్తిర్వా. ని. 'ఓజో బలే చ దీప్తౌ చే' తి విశ్వః. తదేవ వసు ధనమితి రూపకాలంకారః. ముష్ణన్ అపహరన్. అరినికృతస్య కుతః క్షాత్రం తేజ ఇతి భావః. కించ విజయైకవృత్తేః విజయైకజీవనాయాః. 'క్షత్రియస్య విజిత' మితి స్మరణాదితి భావః. ని. 'వృత్తి ర్వర్తనజీవనే' ఇత్యమరః. తేజస్వితాయాః తేజస్వినామిత్యర్థః, తేజసః ప్రాధాన్యద్యోతనార్థం భావప్రధానో నిర్దేశః. ప్రియం ప్రాణమివ. ప్రాణసమమిత్యర్థః. అభిమానమహంకారం నిఘ్నన్ ఖండయన్. తేజస్వినాం ప్రాణహానిప్రాయా మానహానిరితి భావః. శ్లో. 'అధిక్షేపాద్యసహనం తేజః ప్రాణాత్యయేష్వపీ' త్యాహుః. * ౪౧.

* 'అధిక్షేపావమానాదేః ప్రయుక్తస్య పరేణ యత్, ప్రాణాత్యయేఽప్యసహనం తత్తేజస్సముదాహృత' మిత్యపి బోధ్యమ్.

వ్రీడేతి. పునశ్చ. ఆప్తజనోపనీతః శ్రావిత ఇత్యర్థః. తథాపి సంశయ్యా కథ మేవం సంభావ్యత ఇతి సందిహ్యా. వ్రీడానతైః. జుగుప్సితవృత్తాంతశ్రవణాదితి భావః. నృపైః దేశాంతరస్థైః కృచ్ఛ్రేణ ప్రపన్నః ప్రాప్తః ఆప్తోక్తత్వాత్కథంచి ద్విశ్వస్త ఇత్యర్థః. శృణ్వతామపి దుస్సహః. కిముతానుభవతామితి భావః. ఇత్యే షా పూర్వేషాం వ్యాఖ్యా. అన్యథా చ వ్యాఖ్యాయతే.—ఆప్తజనోపనీతో జ్ఞాతి కృతః సంశయ్యా కథమిదమన్యాయ్య ముపేక్ష్యమితి విచార్య వ్రీడానతైర్జుగుప్సితకర్మ దర్శనాదితి భావః. నృపైః సభాస్థైః కృచ్ఛ్రేణ ప్రపన్నః అంగీకృతః. గోత్రకల హేషు మధ్యస్థైరుదాసితవ్యమితి బుద్ధ్యా ఉపేక్షిత ఇత్యర్థః. పక్షద్వయేఽపి ప్రపన్న ఇత్యత్ర ఆప్తజనోపనీతత్వస్య పదార్థభూతస్య విశేషణగత్యా హేతుత్వోక్త్యా కావ్య లింగమలంకారః. పునశ్చ పృథివ్యాం వితానభూత ముల్లోచతుల్యం. ని. 'అస్త్రీ వితాన ముల్లోచ' ఇతి. 'యుక్తే క్ష్మాదావృతే భూతే ప్రాణ్యతీతే సమే త్రిష్వి'తి చామరః. దిగ్వికీర్ణం దిగంతలగ్నం. వితానమపి దిగంతలగ్నమితి భావః. వితతం విస్తృతం - ని. 'వితతం విస్తృతం తత'మిత్యమరః. ప్రథితమితి పాఠే-ప్రసిద్ధం యశస్సమూహా న్నివ సంకోచయన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా. అరాతిపరిభూతస్య కుతః కీర్తిరితి భావః. ౪౨. వీర్యేతి. పునశ్చ. వీర్యాణ్యేవాపదానాని తేషు కృతావమర్శః కృతాస్కందనః పురా కృతపరాక్రమోద్భూతాన్యపి ప్రమృజన్నిత్యర్థః. ని. 'అపదానం కర్మ వృత్తమి'త్య మరః. అత ఏవ సంప్రతీతిం ప్రఖ్యాతిం. ని. 'ప్రతీతే ప్రథితఖ్యాత విత్తవిజ్ఞాతవిశ్రు తా' ఇత్యమరః. అభూతామవిద్యమానామివేతి సత్యా అప్యసత్త్వ ముత్ప్రేక్ష్యతే. తన్వన్ కుర్వన్. పునశ్చ. అహ్నోఽవశేషే దినాంతః. అర్కత్విషామివాయతీనా ముత్తరకాలానాం ప్రయామక్షయం దైర్ఘ్యనాశం కుర్వన్నితి శ్రౌతీ పూర్ణేయముప మా. అరినిరాకృతస్య కుతశ్చిరావస్థానమితి భావః. ౪౩. ప్రసహ్యేతి. పునశ్చ. పరైః శత్రుభిః అస్మాసు ప్రసహ్య ప్రయుక్తః ఆచరితః యో నికారః పరిభవః కేశాం బరాకర్షణరూపః స్మర్తుం న శక్యః. అధికర్తుమనుభవితుం కిముత. యస్య స్మరణ మపి దుస్సహం తస్యానుభవస్తు దుస్సహ ఇతి కిము వక్తవ్య మిత్యర్థః. సః నికారః త్వద్వినా త్వయా వినా. * 'పృథగ్వినే'త్యాదినా పంచమీ. ఆర్ద్రస్రక్, కుతశ్చి దభిఘాతాత్పురా ప్రహారేణ ఇవ. త్వద్విగ్రహాఘాతాత్పునర్నవీభవన్నిత్యర్థః. ఉపశుష్యత్. నత్వద్యాపి శుష్కమితి భావః. దుఃఖస్తంభనం శోషపదార్థః - మే హృదయం నవీ కరిష్యతి ఆర్ద్రీకరిష్యతి. వ్రణమివేతి భావః. దుఃఖితస్య పునర్దుఃఖోదయః ప్రశాంత ప్రాయమపి దుఃఖహేతుం పునరుద్ఘాటయతీత్యర్థః. అత్ర శోషాదివిశేషణమాత్రసామ్యా ద్వ్రణాద్యప్రస్తుతార్థప్రతీతేస్సమాసోక్తిరలంకారః. ౪౪.

అవ. పునః ప్రకారాంతరేణ మన్యుముద్దీపయతి ప్రాప్త ఇత్యాదిభిస్త్రిభిః—

మూ. ప్రాప్తోఽభిమానవ్యసనాదసహ్యం
దంతీవ దంతవ్యసనాద్వికారమ్,
ద్విషత్ప్రతాపాంతరితోరుతేజా
శ్శరద్ఘనాకీర్ణ ఇవాదిరహ్నః. ౪౫

సవ్రీడమందైరివ నిష్క్రియత్వా
న్నాత్యర్థమస్త్రైరవభాసమానః,
యశఃక్షయాత్క్షీణజలార్ణవాభ
స్త్వమన్యమాకారమివాభిపన్నః. ౪౬

దుశ్శాసనాకర్షరజోవికీర్ణై
రేభిర్వినాథైరివ భాగ్యనాథైః,
కేశైః కదర్థీకృతవీర్యసారః
కచ్చిత్స ఏవాసి ధనంజయ స్త్వమ్. ౪౭

టీక. అభిమానవ్యసనాత్ - అభిమాన = అభిమానముయొక్క, వ్యసనాత్ = భ్రంశమువలన, దన్తవ్యసనాత్-దన్త = దంతములయొక్క, వ్యసనాత్ = భ్రంశమువలన, దన్తీవ = ఏనుఁగువలె, అసహ్యం = సహింపశక్యముగాని, వికారం = విరూపత్వమును, ప్రాప్తః = పొందినట్టియు, ద్విషత్ప్రతాపాన్తరితోరుతేజాః - ద్విషత్ = శత్రువులయొక్క, ప్రతాప = తేజస్సుచే, అన్తరిత = తిరస్కరింపఁబడిన, ఉరు = గొప్పదైన, తేజాః = ప్రతాపముకలిగినట్టియు, శరద్ఘనాకీర్ణః - శరత్ = శరత్కాలమందలి, ఘన = మేఘములచే, ఆకీర్ణః = అంతటవ్యాప్తమైనట్టి, అహ్నః = పగటియొక్క, ఆదిరివ స్థితః = ఆదివలెనున్నట్టియు. ౪౫. నిష్క్రియత్వాత్ = క్రియాశూన్యములగుటవలన, సవ్రీడమన్దైరివ స్థితైః-సవ్రీడ = సిగ్గుతోఁగూడుకొనినవి కావుననే, మన్దైరివ స్థితైః = అసమర్థములువలెనున్నట్టి, అస్త్రైః = అస్త్రములచే, అత్యర్థం = అత్యంతము, నావభాస్యమానః = ప్రకాశింపఁబడనట్టియు, యశఃక్షయాత్ - యశః = కీర్తియొక్క, క్షయాత్ = నాశనమువలన, క్షీణజలార్ణవాభః - క్షీణ = క్షీణమైన, జల = జలముకలిగినట్టి, అర్ణవ = సముద్రముయొక్క, ఆభః = కాంతివంటికాంతికలిగినట్టి, త్వం = నీవు, అన్యం = ఇతరమైన, ఆకారం = స్వరూపమును, అభిపన్న ఇవ = పొందినవాఁడవువలెనున్నట్టియు. ౪౬. దుశ్శా

సనాకర్ష రజోభిక్షీర్ణైః - దుశ్శాసన = దుశ్శాసనునియొక్క, ఆకర్ష = ఆకర్షించుటయను రజః=ధూళిచే, వికీర్ణైః = చెదరినట్టియు, వినాథైరివస్థితైః = అనాథములవలెనున్నట్టియు గ్యనాథైః - భాగ్య = దైవమే, నాథైః = రక్షణగాఁగలిగినట్టి, ఏభిః = ఈ, కేశైః= రోరుహములచే, కదర్థీకృతవీర్యసారః=కదర్థీకృత = నిందింపఁబడినవస్తువులుగాఁ జేయఁ డిన, వీర్య = శౌర్యము, సారః = బలముకలిగినట్టి, త్వం=నీవు, సఏవ=పూర్వుఁడవైన నసఞ్జయః = అర్జునుఁడవు, అసికచ్చిత్ = అగుచున్నావా ఏమి ?

తాత్పర్యము. ఏనీవు భ్రష్టదంతమగు నేనుఁగువలె నభిమానభ్రంశముకలిగి వైరూ ప్యముఁబొంది యానవాలుపట్టలేకుండ నుంటివో, ఏనీవు శత్రుప్రతాపతిరస్కృత మహా ప్రతాపుఁడవై శరన్మేఘచ్ఛన్నంబగు ప్రభాతంబుపగిదిఁ దెలియఁబడకుండనుంటివో, ఏ వు క్రియాశూన్యంబులగుటంజేసి సిగ్గుకలవానివలెను నసమర్థములవలెనున్న యస్త్రము చే నప్రకాశమానుఁడవగుచుంటివో, ఏనీవు కీర్తిక్షయమువలన శుష్కసముద్రముపగిది లవెలఁబోవుచుంటివో, ఏనీవు "సమర్థులగుభర్తలు చూచుచుండ శత్రువు తమభార్య రోజములను బట్టి లాగుచుండఁ జూచుచు నూరకున్న వారిబలపరాక్రమములను ల్పనా?" యని లోకులచే నిందింపఁబడుచుంటివో, ఆనీవు పూర్వపుధనంజయుఁడ కేనా? కావు. నిజముగా నీవు పూర్వపుధనంజయుఁడవైనచో నాకిట్టిపరాభవమును నీకిట్టి ందయు వైరూప్యమును గలుగవు. కనుక నీకన్నైనను నీబలపరాక్రమములను శత్రు తపరాభవములను దలఁచికొని నీనామధేయమును సార్థకపఱచుకొనుటకు యత్నింపుము. లేదా, యిచ్చటనే సన్యాసివై నిర్లజ్జుఁడవై భైక్షవృత్తితోఁ జరింపుము. ఇంతకంటె కుఁ జెప్పవలసిన దెద్దియుఁ గనుపడదు.

శబ్దాదులు. ప్రాప్తః-ప్రాప్తౌ-ప్రాప్తాః, ప్రాప్తశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథ మైకవచనాన్తః. అభిమానస్య వ్యసనం అభిమానవ్యసనం, తస్మాత్, అభిమానవ్యసనాత్ - వ్యసనాభ్యాం-వ్యసనేభ్యః, అభిమానవ్యసనశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచ నాన్తః. న సహ్యః అసహ్యః, తం, అసహ్యం-అసహ్యౌ - అసహ్యాన్, అసహ్యశబ్ద అకా రాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. దన్తావస్యాస్తీతి, ధన్తీ - దన్తినౌ - దన్తినః, దన్తిన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. దన్తయోర్వ్యసనం దన్తవ్యసనం, తస్మాత్ దంతవ్యసనాత్, వ్యసనాత్ - వ్యసనాభ్యాం - వ్యసనేభ్యః, దన్తవ్యసనశబ్ద అకా రాన్త నపుంసకలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. వికారం - వికారౌ - వికారాన్, వికార శబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః, ద్విషతాం ప్రతాపః ద్విషత్ప్రతాపః, ద్విషత్ప్రతాపేనాన్తరితం ద్విషత్ప్రతాపాన్తరితం, ద్విషత్ప్రతాపాన్తరితశ్చ తచ్ఛోరు

చ ద్విషత్ప్రతాపాన్తరితోరు, ద్విషత్ప్రతాపాన్తరితోరు తేజః యస్య సః ద్విషత్ప్రతాపాన్తరితోరు తేజాః, తేజాః-తేజసౌ-తేజసః, ద్విషత్ప్రతాపాన్తరితోరుతేజశ్శబ్దస్సకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. శరది ఘనాః శరద్ఘనాః, శరద్ఘనైరాకీర్ణః, శరద్ఘనాకీర్ణః - ఆకీర్ణౌ - ఆకీర్ణాః, శరద్ఘనాకీర్ణశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. ఆదిః-ఆదీ-ఆదయః, ఆదిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అహ్నః-అహ్నోః-అహ్నాం, అహన్ శబ్దో నకారాన్త నపుంసకలిఙ్గషష్ఠ్యేకవచనాన్తః. ౪౫. వ్రీడయా సహితాని సవ్రీడాని, సవ్రీడాని చ తాని మన్దాని చ సవ్రీడమన్దాని, తైః, సవ్రీడమన్దేన-మన్దాభ్యాం-మన్దైః, సవ్రీడమన్దశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. ఇవ - అవ్య. నిర్గతాః క్రియాః యేషాం తాని నిష్క్రియాణి, నిష్క్రియాణాం భావః నిష్క్రియత్వం, తస్మాత్, నిష్క్రియత్వాత్ - నిష్క్రియత్వాభ్యాం - నిష్క్రియత్వేభ్యః, నిష్క్రియత్వశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. న-అవ్య. అత్యర్థం-అవ్య. అస్త్రేణ-అస్త్రాభ్యాం-అస్త్రైః, అస్త్రశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. అవభాసమానః - అవభాసమానౌ - అవభాసమానాః, అవభాసమానశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. యశసః క్షయః యశఃక్షయః, తస్మాత్, యశఃక్షయాత్-క్షయాభ్యాం-క్షయేభ్యః, యశఃక్షయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. క్షీణం జలం యస్య సః క్షీణజలః, క్షీణజలశ్చాసావర్ణవశ్చ క్షీణజలార్ణవః, క్షీణజలార్ణవస్య ఆభేవ ఆభా యస్య సః, క్షీణజలార్ణవాభః-ఆభౌ-ఆభాః, క్షీణజలార్ణవాభశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. త్వం-యువాం-యూయం, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అన్యం-అన్యౌ-అన్యాన్, అన్యశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆకారం-ఆకారౌ-ఆకారాన్, ఆకారశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. అభిపన్నః - అభిపన్నౌ - అభిపన్నాః, అభిపన్నశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ౪౬. దుశ్శాసనస్య ఆకర్షః దుశ్శాసనాకర్షః, దుశ్శాసనాకర్ష ఏవ రజః దుశ్శాసనాకర్షరజః, దుశ్శాసనాకర్షరజసా వికీర్ణాః, తైః, దుశ్శాసనాకర్షరజోవికీర్ణేన-వికీర్ణాభ్యాం-వికీర్ణైః, దుశ్శాసనాకర్షరజోవికీర్ణశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః తృతీయాబహువచనాన్తః. అనేన, ఏనేన-ఆభ్యాం-ఏభిః, ఇదంశబ్దో మకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. విగతా నాథా యేషాం తే వినాథాః, తైః, వినాథేన-వినాథాభ్యాం-వినాథైః, వినాథశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. భాగ్యమేవనాథో యేషాం తే భాగ్యనాథాః, తైః, భాగ్యనాథేన-నాథాభ్యాం-నాథైః, భాగ్యనాథశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. కేశేన-కేశాభ్యాం-కేశైః, కేశ

శబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. వీర్యఞ్చ సారశ్చ వీర్యసారౌ, కుత్సితశ్చాసావర్థశ్చ కదర్థః, కదర్థా సమ్పద్యమానౌ కృతౌ కదర్థీకృతౌ, కదర్థీకృతౌ వీర్యసారౌ యస్య సః, కదర్థీకృతవీర్యసారః-సారౌ-సారాః, కదర్థీకృతవీర్యసారశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. కచ్చిత్-అవ్య. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఏవ - అవ్య. అసి-స్థః-స్థ, అస-భువీత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః. ధనఞ్జయతీతి, ధనఞ్జయః-ధనఞ్జయౌ-ధనఞ్జయాః, ధనఞ్జయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. త్వం-యువాం-యూయం, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ४૨.

వ్యా. ప్రాప్త ఇతి. అభిమానస్య వ్యసనాత్ భ్రంశాత్. ని. 'వ్యసనం విపది భ్రంశే దోషే కామజకోపజ' ఇత్యమరః.దంతవ్యసనాత్ దంతభంగాత్ దంతీవాసహ్యం వికారం వైరూప్యం ప్రాప్తః. తతో న ప్రత్యభిజ్ఞాయత ఇతి భావః. ఏవముత్తరత్రాప్యనుసంధేయం. పునశ్చ. ద్విషత్ప్రతాపేన శత్రుతేజసా అంతరితం తిరస్కృతం ఉరుతేజః ప్రతాపో యస్య స తథోక్తః. అత ఏవ శరద్ఘనాకీర్ణః శరన్మేఘచ్ఛన్నః అహ్న ఆదిః ప్రత్యూష ఇవ స్థితః. తద్వదేవాప్రత్యభిజ్ఞాయమాన ఇత్యర్థః. మధ్యాహ్నస్తు మేఘావరణేఽపి కథంచిత్ప్రత్యభిజ్ఞాయత ఏవేత్యాశయేనోక్తమాదిరితి. ४౧. సవ్రీడేతి. పునశ్చ నిష్క్రియత్వాదర్థక్రియాశూన్యత్వాత్. సవ్రీడమంత్రైరివ సవ్రీడైరత ఏవ మంత్రైరపటుభిరివ స్థితైరిత్యుత్ప్రేక్షా. ని. 'మూఢాల్పాపటునిర్భాగ్యా మందా' ఇత్యమరః. అస్త్రైరత్యర్థం నావభాసమానః న ప్రకాశమానః. పూర్వం తు నైవమితి భావః. కించ యశః క్షయాద్ధేతోః, క్షీణజలో యోఽర్ణవః తదాభః తత్సదృశః - త్వం అన్యమాకారం అభిపన్నః ప్రాప్త ఇవ స్థిత ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా. తస్యాశ్చ క్షీణజలార్ణవాభ ఇత్యుపమయా సంసృష్టిః. ४౬. దుశ్శాసనేతి. పునశ్చ. దుశ్శాసనస్య కర్తుః.ఆకర్షః ఆకర్షణం. సఏవ రజో ధూళిః. మాలిన్యహేతుత్వాదితి భావః. తేన వికీర్ణై ర్వికీర్ణైః - అత ఏవ వినాథైరివ స్థితవతాం యుష్మాకమసత్ప్రియత్వాదనాథైరివ స్థితైరిత్యుత్ప్రేక్షా. అన్యథా కథమియం దుర్దశేతి భావః. కింతు భాగ్యనాథైః దైవమాత్రశరణైః. అన్యథా స్వరూపమపి లుప్యేతేతి భావః. ఏభిః పరిదృశ్యమానైః. అసంయతైరితి భావః. కేశైః శిరోరుహైః కుత్సితః అర్థః వస్తు కదర్థః. ని. 'అర్థోఽభిధేయరైవస్తుప్రయోజననివృత్తిష్వి'త్యమరః. *' కోః కత్తత్పురుషే'చీతి కుశబ్దస్య కదాదేశః. కదర్థీకృతౌ గర్హార్థీకృతౌ వీర్యసారౌ శౌర్యబలే యస్య స తథోక్తః. ఇత్థం పూర్వవిలక్షణస్త్వం సః పూర్వ ఏవ ధనంజయోఽసి కచ్చిత్. ని. 'కచ్చిత్కామప్రవేదనే' ఇత్యమరః. స ఏవ చేన్నైవ మస్మానుపేక్షస ఇతి భావః. ४౨.

అవ. అథాప్యుపేక్షణే దోషమాహ:—

మూ. స క్షత్త్రియస్త్రాణసహస్సతాం య
స్తత్కార్ముకం కర్మసు యస్య శక్తిః,
వహన్ ద్వయీమప్యఫలేఽర్థజాతే
కరోత్యసంస్కారహతామివోక్తిమ్. ౪౧

టీక. యః = ఎవ్వఁడు, సతాం = సాధుజనులయొక్క, త్రాణసహః - త్రాణ = రక్షించుటయందు, సహః = సమర్థుఁడో, సఏవ = అతఁడే, క్షత్త్రియః = క్షత్త్రియశబ్ద వాచ్యుఁడు, తథా = ఆప్రకారముగా, యస్య = దేనికి, కర్మసు = యుద్ధకర్మలయందు, శక్తిః = సామర్థ్యము, అస్తి = కలదో, తదేవ = అదే, కార్ముకం = కార్ముకము, ఏవం స్థితే = ఇట్లుండఁగా, ద్వయీం = ద్వివిధమైన, ఉక్తిం = శబ్దమును, అఫలే = అవయ వార్థశూన్యమగు, అర్థజాతే = అర్థజాతమునందు, వహన్ = ప్రవర్తింపఁజేయుచున్న వాఁడై, అసంస్కారహతామివ - అసంస్కార = అవ్యుత్పత్తిచే, హతామివ=దూషిత మైనదానివలె, కరోతి = చేయుచున్నాఁడు.

తాత్పర్యము. ఎవ్వఁడు క్షత్త్రియుఁడైయుండియు సాధుజనులను రక్షింపఁ జాలఁడో యతఁడు 'క్షతాత్త్రాయత ఇతి క్షత్త్రం, క్షత్త్రే జాయత ఇతి క్షత్త్రియః' యను వ్యుత్పత్త్యర్థసహిత క్షత్త్రియశబ్దవాచ్యుఁడు కాఁజాలఁడు. ఎవ్వఁడు క్షత్త్రియుఁడైయుండి సాధుజనులను రక్షింపఁజాలునో యాతఁడు వ్యుత్పత్త్యర్థసహితమైన క్షత్త్రియశబ్దవాచ్యుఁ డగును. ఏధనుస్సు యుద్ధమునందు శత్రుసంహారము చేయుటకు సమర్థము కాదో యా కార్ముకము 'కర్మణే ప్రభవతీతి కార్ముకం' అను వ్యుత్పత్త్యర్థసహిత కార్ముకశబ్దవాచ్యము కాఁజాలదు. ఏకార్ముకము యుద్ధకర్మలయందు సమర్థమగునో యాకార్ముకము వ్యుత్ప త్త్యర్థసహిత కార్ముకశబ్దవాచ్యమగును. ఇట్లుగాక ఈరెండుశబ్దములను నవయవార్థ [క్షతము వలన రక్షించుట, కర్మకొఱకు సమర్థమగుట,] శూన్యములగు వ్యక్తులయందుఁ బ్రయో గించినయెడల నాశబ్దములు రెండును "అశ్వకర్ణ, దేవదత్త, యజ్ఞదత్త, ఘృతకౌశాత క్యాదిశబ్దములవలె నవయవార్థశూన్యము లగుటంజేసి నిరర్థకములగును. శత్రువుల నుపే క్షించుటవలన నిట్టిదోషములు సంభవించును. కాఁబట్టి నీవును మమ్ములను రక్షించి పూర్వోక్తదోషములవలన విముక్తుఁడవై సార్థకక్షత్త్రియశబ్దవాచ్యుఁడ వగుము.

శబ్దాదులు. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. క్షతాత్త్రాయత ఇతి క్షత్త్రం, క్షత్త్రే జాయత ఇతి క్షత్త్రియః, క్షత్త్రియః-క్షత్త్రియౌ-క్షత్త్రి యాః, క్షత్త్రియశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. త్రాణస్య సహః, త్రాణ

హః-సహౌ-సహాః, త్రాణసహాశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సతః-
తోః-సతాం, సచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. యః - యౌ-యే, య
చ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. తత్-తే-తాని, తచ్ఛబ్దో దకారాన్త
పుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. కర్మణి ప్రభవతీతి కార్ముకం, కార్ముకం-కార్ముకే-కార్ము
ాణి, కార్ముకశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. కర్మణి-కర్మణోః-
ర్మసు, కర్మన్ శబ్దో నకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్సప్తమీబహువచనాన్తః. యస్య-యయోః-
యేషాం, యచ్ఛబ్దో దకారాన్త నపుంసకలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. శక్తిః - శక్తీ-శక్తయః,
క్తిశబ్ద ఇకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. వహన్ - వహన్తౌ - వహన్తః, వహ
చ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ద్వయీం-ద్వయ్యౌ-ద్వయీః, ద్వయీ
బ్ద ఈకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అపి-అవ్య. న విద్యతే ఫలం యస్య
త్ అఫలం, తస్మిన్, అఫలే-అఫలయోః-అఫలేషు, అఫలశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గ
స్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. అర్థస్య జాతం అర్థజాతం తస్మిన్, అర్థజాతే-అర్థజాతయోః-అర్థ
జాతేషు, అర్థజాతశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. కరోతి-కురుతః-
కుర్వన్తి, డు - కృఞ్ కరణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచ
నాన్తః. న సంస్కారః అసంస్కారః, అసంస్కారేణ హతా, తాం, అసంస్కారహతాం-
హతే-హతాః, అసంస్కారహతాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇవ-
అవ్య. ఉక్తిం-ఉక్తీ-ఉక్తీః, ఉక్తిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః.

వ్యా. స ఇతి. క్షతాత్ త్రాయత ఇతి క్షత్రం క్షత్రియకులం. * 'సుపీ'తి యోగ
విభాగాత్కః ప్రత్యయః. పృషోదరాదిత్వాత్పూర్వపదస్యాన్త్యలోపః. అథ వా—క్షదితి
శబ్దోపపదాత్కః ప్రత్యయః. క్షత్రే జాతః క్షత్రియః. * 'క్షత్రాద్ఘ' ఇతి ఘప్ర
త్యయః. కర్మణే ప్రభవతీతి కార్ముకం. * 'కర్మణ ఉక' ఇత్యుకఞ్ ప్రత్యయః.
ఏవం స్థితే వాక్యార్థః కథ్యతే. యస్సతాం సాధూనాం. సహత ఇతి సహః. *పచా
ద్యచ్. యః త్రాణస్య సహః త్రాణసహో రక్షణక్షమః-స ఏవ క్షత్రియః క్షత్రియశబ్ద
వాచ్యః. తథా యస్య కార్ముకస్య కర్మసు రణక్రియాసు శక్తిః. అస్తీతి శేషః. తదేవ
కార్ముకం కార్ముకశబ్దవాచ్యం. అత్రైవైతౌ శబ్దౌ ముఖ్యౌ. నాన్యత్రేతి భావః. ఏవం
స్థితే ద్వయీం ద్వివిధాం ఉక్తిమపి ద్వావపీమౌ క్షత్రియకార్ముకశబ్దావిత్యర్థః.
అఫలే. పూర్వోక్తావయవార్థశూన్యే ఇత్యర్థః. అర్థజాతే స్వాభిధేయసామాన్యే జాతి
మాత్ర ఇత్యర్థః. ని. 'జాతం జాత్యోఘజన్మస్వి'తి విశ్వః. వహన్ ప్రవర్తయన్. అసం
స్కారహతాం అవ్యుత్పత్తిదూషితామివ కరోతీత్యుత్ప్రేక్షా. తస్మాత్త్వమప్యస్మ
ద్రక్షణేనోక్తదోషా దాత్మానం మోచయస్వేత్యర్థః.

అవ. అన్యథా త్వద్గుణా అపి నోజ్జీవేయురిత్యాహః—

మూ. వీతౌజసస్సన్నిధిమాత్రశేషా
భవత్కృతాం భూతిమపేక్షమాణాః,
సమానదుఃఖా ఇవ నస్త్వదీయా
స్సరూపతాం పార్థ! గుణా భజంతే. ౪౮

టీక. హేపార్థ = ఓయర్జునుఁడా, వీతౌజసః - వీత = పోయినట్టి, ఓజసః = ప్రభావముఁ కలిగినట్టియుఁ, సన్నిధిమాత్రశేషాః-సన్నిధిమాత్ర = సత్తామాత్రమే, శేషాః= అవశిష్టముగాఁ గలిగినట్టియు, భవత్కృతాం = నీచేఁజేయఁబడిన, భూతిం = అభ్యుదయమును, అపేక్షమాణాః = అపేక్షించుచున్నట్టియు, త్వదీయాః = నీసంబంధములైన, గుణాః = శౌర్యాదిగుణములు, సమానదుఃఖా ఇవ-సమాన = సమానమైన, దుఃఖాఇవ= దుఃఖముకలవివలె, నః = మాయొక్క, సరూపతాం = వీతౌజస్త్వాదిసాధర్మ్యమును, భజన్తే = పొందుచున్నవి.

తాత్పర్యము. నీజాతిని నీచేతికార్ముకమును సార్థకములనుగాఁ జేయక, యిట్లు వ్యర్థముగాఁ గాలయాపనము చేయుచుండుట నీకుఁదగదు. నీశౌర్యాదిగుణములు సయితము వ్యర్థములగుచున్నవి. నీశౌర్యాదిగుణములు నీవిట్లు వ్యర్థముగానుండుటవలన నిష్ప్రభావములై సత్తామాత్రావశిష్టములై యున్నవి. ఇట్లైనను మున్ముందు నీవు వానిని సార్థకపఱచెదవేమోయని యాగుణములు కొనయూపిరితోనున్నవి. ప్రస్తుతము మావలెనే యవియు సమదుఃఖములై యాదరించువాఁడు లేక దిక్కులు చూచుచున్నవి. కావున నిప్పుడైనను నీవాగుణములయందలి ప్రేమచేనైనను వానిని సార్థకపఱచి మాకువలెనే వానికిని నభివృద్ధిని గలిగించి సంతోషపెట్టుము.

శబ్దాదులు. వీతం ఓజః యేషాం తే వీతౌజసః, వీతౌజాః-ఓజసౌ-ఓజసః, వీతౌజశ్శబ్దస్సకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. సన్నిధిమాత్రమేవ శేషం యేషాం తే సన్నిధిమాత్రశేషాః, సన్నిధిమాత్రశేషః - శేషౌ-శేషాః, సన్నిధిమాత్రశేషశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. భవతా కృతా భవత్కృతా, తాం, భవత్కృతాం - కృతే - కృతాః, భవత్కృతాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. భూతిం-భూతీ-భూతీః, భూతిశబ్ద ఇకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అపేక్షమాణః-అపేక్షమాణౌ-అపేక్షమాణాః, అపేక్షమాణశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. సమానం దుఃఖం యేషాం తే సమానదుఃఖాః, సమానదుఃఖః-దుఃఖౌ-దుఃఖాః, సమానదుఃఖశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. ఇవ-

అవ్య. మమ, మే-ఆవయోః, నౌ-అస్మాకం, నః, అస్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తస్త్రీలిఙ్గషష్ఠీ బహువచనాన్తః. తవ ఇమే త్వదీయాః, త్వదీయః - త్వదీయౌ-త్వదీయాః, త్వదీయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. సమానం రూపం యేషాం తే సరూపాః, సరూపాణాం భావః సరూపతా, తాం, సరూపతాం-సరూపతే-సరూపతాః, సరూపతాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. హే పార్థ-హేపార్థౌ - హేపార్థాః, పర్థ శబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సమ్బోధన ప్రథమైకవచనాన్తః. గుణః-గుణౌ-గుణాః, గుణశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. భజతే - భజేతే-భజన్తే, భజ-సేవాయా మిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ ఆత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యా. హేపార్థ! వీతౌజసః నిష్ప్రభావాః - సన్నిధిమాత్రశేషాః - సత్తామాత్రావశిష్టాః భవత్కృతాం భవతా కరిష్యమాణాం. * 'ఆశంసాయాం భూతవచ్చే'తి భూతవత్ప్రత్యయః. భూతిమభ్యుదయమపేక్షమాణాః త్వదీయా గుణాః సమాన దుఃఖాః సమసుఖభాజ ఇవ నోఽస్మాకం సరూపతాం వీతౌజస్త్వాదిసాధర్మ్యం భజంత ఇత్యుపమా. సా చ సమానదుఃఖా ఇవేత్యుత్ప్రేక్షయా వీతౌజస్త్వాదిసంభావితయాను ప్రాణితేత్యనుసంధేయమ్.

అవ. తథాపి మమైవ కోయం భార ఇత్యత్రాహ:—

మూ. ఆక్షిప్యమాణం రిపుభిః ప్రమాదా
న్నాగైరివాలూనసటం మృగేన్ద్రం,
త్వాం ధూరియం యోగ్యతయాధిరూఢా
దీప్త్యా దినశ్రీరివ తిగ్మరశ్మిమ్. ౪౦

టీక. ప్రమాదాత్ = ప్రజ్ఞలేకపోవుటవలన, రిపుభిః = శత్రువులచే, ఆక్షిప్య మాణం = నిందింపఁబడుచున్నట్టియు, నాగైః = ఏనుఁగులచే, ఆలూనసటం - ఆలూన = ఊడఁబెరుకఁబడిన, సటం = కేసరములుకలిగినట్టి, మృగేన్ద్రమివ స్థితం = సింహమువలె నున్నట్టి, త్వాం = నిన్నును, ఇయం = ఈ, ధూః = కార్యభారము, తిగ్మరశ్మిం = సూర్యుని, దీప్త్యా = కాంతిచే, దినశ్రీరివ = దినలక్ష్మివలె, యోగ్యతయా = నిర్వాహకుఁడవగుటచే, అధిరూఢా = అధిష్ఠించినది.

తాత్పర్యము. బలపౌరుషములు కలిగియుండియుఁ బ్రజ్ఞను జూపింపని సింహమును లక్ష్యముచేయక గజములు దానికేసరముల నూడబెరికినటుల బలపౌరుషములు కలిగియుండియు ప్రజ్ఞను చూపింపకపోవుటచే నిన్ను నీశత్రువు లలక్ష్యముచేయు

చున్నారు. కావున నర్జునా! నీప్రజ్ఞను చూపింపఁదగినకాలముఁ వచ్చియున్నది. ప్రజ్ఞను జూపి మమ్మును రక్షించి నిర్వహించుటకు సమర్థుఁడవుగనుక దినలక్ష్మి సూర్యుని బొందినటుల కార్యభారము నిన్నును బొందినది. కావున నాకేమని యుపేక్షింపక యిఁకనైనను మేల్కొని శత్రుసంహారమునకై ప్రయత్నించి మమ్ములను దరిఁజేర్పుము.

శబ్దాదులు. ఆక్షిప్యమాణం-ఆక్షిప్యమాణౌ-ఆక్షిప్యమాణాన్, ఆక్షిప్యమాణశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. రిపుణా-రిపుభ్యాం-రిపుభిః, రిపుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. ప్రమాదాత్-ప్రమాదాభ్యాం-ప్రమాదేభ్యః, ప్రమాదశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. నాగేన-నాగాభ్యాం-నాగైః, నాగశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. ఆలూనాస్సటా యస్య సః ఆలూనసటః, తం, ఆలూనసటం - సటౌ-సటాన్, ఆలూనసటశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. మృగాణామిన్ద్రః మృగేన్ద్రః, తం, మృగేన్ద్రం - మృగేన్ద్రౌ - మృగేన్ద్రాన్, మృగేన్ద్రశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. త్వాం-త్వా, యువాం, వాం - యుష్మాన్, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ధూః - ధురౌ-ధురః, ధూర్శబ్దో రేఫాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇయం-ఇమే-ఇమాః, ఇదంశబ్దో మకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. యోగ్యస్య భావః యోగ్యతా, తయా, యోగ్యతయా-యోగ్యతాభ్యాం-యోగ్యతాభిః, యోగ్యతాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. అధిరూఢా-అధిరూఢే-అధిరూఢాః, అధిరూఢాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. దీప్త్యా-దీప్తిభ్యాం-దీప్తిభిః, దీప్తిశబ్ద ఇకారాన్త స్త్రీలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. దినస్య శ్రీః దినశ్రీః, దినశ్రీః-దినశ్రియౌ-దినశ్రియః, దినశ్రీశబ్ద ఈకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. తిగ్మా రశ్మయో యస్య సః తిగ్మరశ్మిః, తం, తిగ్మరశ్మిం-రశ్మీ-రశ్మీన్, తిగ్మరశ్మిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః.

వ్యా. ఆక్షిప్యమాణమితి. ప్రమాదాత్ ప్రజ్ఞాహైన్యాత్. న తు దౌర్బల్యాదితి భావః. రిపుభిః ఆక్షిప్యమాణం అధిక్షిప్యమాణం-అత ఏవ ప్రమాదాత్. నాగైర్గజైః. ని. 'గజేఽపి నాగమాతంగా' విత్యమరః. ఆలూనసటముత్క్షిప్త కేసరం. ని. 'సటా జటా కేసరయో' రితి విశ్వః. మృగేంద్రం సింహమివ స్థితం. త్వాం ఇయం ధూః కార్యభారః. తిగ్మరశ్మిం సూర్యం దీప్త్యా దినశ్రీరివ యోగ్యతయా నిర్వాహకతయేత్యర్థః. అధిరూఢా ఆరూఢవతీ. కర్తరి క్తః. త్వదధీనేత్యర్థః.

అవ. పూర్వం నిర్వ్యవసాయస్య 'సత్క్రియా' ఇత్యాదినా దోష ఉక్తః. సంప్రతి వ్యవసాయినో గుణమాహః—

మూ. కరోతి యశ్శేష (యోఽశేష) జనాతిరిక్తాం
సంభావనామర్థవతీం క్రియాభిః,
సంసత్సు జాతే పురుషాధికారే
న పూరణీ తం సముపైతి సంఖ్యా. ౫౧

టీక. యః = ఏపురుషుఁడు, శేషజనాతిరిక్తాం - శేషజన = ఇతరజనముకంటె, అతిరిక్తాం = అధికమైనట్టి, సంభావనాం = యోగ్యతను, క్రియాభిః = నడవడులచే, అర్థవతీం = సఫలమైనదానినిగా, కరోతి = చేయుచున్నాఁడో, తం = ఆపురుషుని, సంసత్సు=సభలయందు, పురుషాధికారే-పురుష = యోగ్యపురుషులయొక్క, అధికారే = గణనాప్రస్తావము, జాతే సతి = జరిగినదగుచుండఁగా, పూరణీ = నిండించునదియగు, సఙ్ఖ్యా = ద్విత్వాదిసఙ్ఖ్య, న+సముపైతి = పొందదు.

తాత్పర్యము. ఉపేక్షాభావమును వహింపక యందఱను నతిక్రమించిన యోగ్యతను నడవడిచే లోకమునకుఁ జూపించుచుఁ బ్రయత్నించుపురుషుఁడు యోగ్యపురుషులను లెక్కించునపుడు మొదటివాఁడుగా నుండును. కాఁబట్టి యందఱికంటె గొప్పవాఁడ వనిపించుకొనుటకై నీవు గూడ మహోత్సాహముతోఁ బనిచేయుము.

శబ్దాదులు. కరోతి-కురుతః-కుర్వన్తి, డు-కృఞ్ కరణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. యః - యౌ-యే, యచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. శేషశ్చాసౌ జనశ్చ శేషజనః, శేషజనాదతిరిక్తా, తాం, శేషజనాతిరిక్తాం-అతిరిక్తే-అతిరిక్తాః, శేషజనాతిరిక్తా శబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. సమ్భావనాం - సమ్భావనే - సమ్భావనాః, సమ్భావనాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అర్థోఽస్యాస్తీత్యర్థవతీ, తాం, అర్థవతీం-అర్థవత్యౌ-అర్థవతీః, అర్థవతీశబ్ద ఈకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. క్రియయా - క్రియాభ్యాం-క్రియాభిః, క్రియాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. సంసది-సంసదోః-సంసత్సు, సంసచ్ఛబ్దో దకారాన్త స్త్రీలిఙ్గస్సప్తమీబహువచనాన్తః. జాతే-జాతయోః-జాతేషు, జాతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. పురుషాణామధికారః, తస్మిన్, పురుషాధికారే-అధికారయోః-అధికారేషు, పురుషాధికార శబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. న-అవ్య. పూర్యతేనయేతి, పూరణీ-పూరణ్యౌ-పూరణ్యః, పూరణీశబ్ద ఈకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. తం-తౌ-

తాన్, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. సముపైతి-సముపేతః-సముపయన్తి, సం-ఉప-పూర్వకాత్ ఇణ్-గతావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. సఙ్ఖ్యా-సఙ్ఖ్యే-సఙ్ఖ్యాః, సఙ్ఖ్యాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. కరోతీతి. యః పుమాన్ శేషజనాదితరజనాత్ అతిరిక్తాం అధికాం. సర్వాతిశాయినీమిత్యర్థః. సంభావనాం యోగ్యతాం క్రియాభిః చరితైః అర్థవతీం సఫలాం కరోతి. తం పుమాంసం-సంసత్సు సభాసు. ని. 'సభా సమితి సంసద' ఇత్యమరః. పురుషాధికారే యోగ్యపురుషగణనాప్రస్తావే జాతే సతి. పూర్యతేఽనయేతి పూరణీ సంఖ్యా ద్విత్వాదిసంఖ్యా న సముపైతి న గచ్ఛతి. అద్వితీయో భవతీత్యర్థః. తస్మాదసాధారణ్యలాభాయ త్వయాపి మహానుత్సాహ ఆస్థేయ ఇతి భావః.

అవ. అథ ద్వాభ్యాం సులభచిత్తవిక్షేపస్య ప్రోషితస్యార్జునస్య కర్తవ్యముపదిశతి:—

మూ. ప్రియేషు యైః పార్థ! వినోపపత్తే
ర్విచింత్యమానైః క్లమమేతి చేతః,
తవ ప్రయాతస్య జయాయ తేషాం
క్రియాదఘానాం మఘవా విఘాతమ్. ౪౧

టీక. హే పార్థ = ఓయర్జునా! ప్రియేషు విషయే = ఇష్టులమైనమావిషయమై, ఉపపత్తేర్వినా = కారణములేక, విచిన్త్యమానైః = ఆలోచింపఁబడుచున్నట్టి, యైః = ఏవ్యసనములచేత, చేతః=చిత్తము, క్లమం=ఖేదమును, ఏతి=పొందుచున్నదో, జయాయ=జయముకొఱకు, ప్రయాతస్య = వెళ్లినట్టి, తవ = నీసంబంధములగు, తేషాం = ఆ, అఘానాం = వ్యసనములకు, మఘవా = దేవేంద్రుఁడు, విఘాతం = నివారణమును, క్రియాత్ = చేయుఁగాక.

తాత్పర్యము. ఇంద్రకీలపర్వతమునకుఁ దపంబాచరించుటకై చని సోదరులఁ గూర్చియు నన్నుగూర్చియు నేవిధమైన విచారముం బొరయక నిశ్చింతతో జయలాభమునకై తపంబొనరించుము. మేమిచ్చటనుండియే నీకేవిధమైన వ్యసనములు కలుగకుండునట్లు చేయుటకై దేవేంద్రునుపాసించి ప్రార్థించెదము. ఆదేవేంద్రుఁడును నీకు శుభము గలుగఁ జేయుచుండుఁగాక. మావిషయమై విచారించుచుఁ దపంబొనర్చునెడ జయసిద్ధి చేకూరదు. కాన బహుజాగరూకతతోఁ దపంబాచరించి జయలక్ష్మిని జేకొనుము.

శబ్దాదులు. ప్రియే-ప్రియయోః-ప్రియేషు, ప్రియశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గ స్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. యేన-యాభ్యాం-యైః, యచ్ఛబ్దో దకారాన్త నపుంసకలిఙ్గ స్తృతీయాబహువచనాన్తః. హేపార్థ-హేపార్థౌ-హేపార్థాః, పార్థశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సమ్బోధన ప్రథమైకవచనాన్తః. వినా-అవ్య. ఉపపత్తేః-ఉపపత్తిభ్యాం-ఉపపత్తిభ్యః, ఉపపత్తిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. విచిన్త్యమానేన-విచిన్త్యమానాభ్యాం-విచిన్త్యమానైః, విచిన్త్యమానశబ్ద అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గస్తృతీయా బహువచనాన్తః. క్లమం-క్లమౌ-క్లమాన్, క్లమశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఏతి-ఇతః-యన్తి, ఇణ్-గతావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. చేతః-చేతసీ-చేతాంసి, చేతశ్శబ్దస్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. తవ,తే - యువయోః,వాం - యుష్మాకం,వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. ప్రయాతస్య-ప్రయాతయోః-ప్రయాతానాం, ప్రయాతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. జయాయ-జయాభ్యాం-జయేభ్యః, జయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గశ్చతుర్థ్యేకవచనాన్తః. తస్య-తయోః-తేషాం, తచ్ఛబ్దో దకారాన్త నపుంసకలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః. క్రియాత్ - క్రియాస్తాం - క్రియాసుః, డుకృఞ్-కరణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి ఆశిషి లిఙ్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. అఘస్య-అఘయోః-అఘానాం, అఘశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః. మఘవా-మఘవానౌ-మఘవానః, మఘవచ్ఛబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. విఘాతం - విఘాతౌ - విఘాతాన్, విఘాతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః.

వ్యా. ప్రియేష్వితి. హేపార్థ! ప్రియేష్వస్మాసు విషయే ఉపపత్తేః కారణాద్వినైవ, విచింత్యమానైః అకస్మాదేవాశంకమానైః యైః అఘైః చేతః క్లమం ఖేదమేతి. జయాయ ప్రయాతస్య తవ సంబంధినాం తేషామఘానాం వ్యసనానాం. ని. 'దుఃఖైనోవ్యసనేష్వఘ'మితి వైజయంతీ. మఘవా ఇంద్రః. యోఽస్మాభిరుపాస్యత ఇతి భావః. విఘాతం నివారణం క్రియాత్ కరోతు. * "ఆశిషి లిఙ్ లోటౌ"విత్యాశీరర్థే లిఙ్. తస్మాదస్మచ్చింతయా న చేతః ఖేదయితవ్యం జయార్థినా త్వయా. 'అన్యథా తదసంభవాదితి భావః.

మూ. మా గాశ్చిరాయైకచరః ప్రమాదం
వసన్నసంబాధశివేఽపి దేశే,
మాత్సర్యరాగోపహతాత్మనాం హి
స్ఖలంతి సాధుష్వపి మానసాని. ౫౩

టీక. అసమ్బాధశివే-అసమ్బాధ = విజనమైనట్టియు, శివే=నిర్బాధకమైనట్టియు, దేశే=ప్రదేశమునందు, చిరాయ=చిరకాలము, ఏకచరః=ఏకాకివై, వసన్=నివసించు చున్నవాఁడవై, ప్రమాదం=ఏమఱుపాటును, మా గాః=పొందకుము, తథాహి=అది యుక్తమేకదా, మాత్సర్యరాగోపహతాత్మనాం-మాత్సర్య = ద్వేషముచేతను, రాగ = స్నేహముచేతను, ఉపహత=దూషితమైన, ఆత్మనాం = స్వభావముకలిగినవారియొక్క, మానసాని=మనస్సులు, సాధుషువిషయే=సజ్జనులవిషయమై, స్ఖలన్తి=వికారమునుబొందు చున్నవి.

తాత్పర్యము. రాగద్వేషోపహతులగు మనుష్యులు సజ్జనుల కపకారముచేయు టకు వెనుదీయరుగాన విజనంబగు ప్రదేశంబున నొంటరిగాఁ జాలకాలముండకుము. అట్లుండవలసినయెడల నాప్రదేశమునం దేమఱుపాటులేక స్వల్పకాలమే నివసింపుము. ఇట్లు సంచరించెడి నీకెవ్వరు నేవిధమైన యపకారముఁ జేయఁజాలరు. నాయీయుపదేశ మును మన్నించి బహుజాగరూకతతోఁ దపంబాచరింపుము.

శబ్దాదులు. మా-అవ్య. గాః-గాతం-గాత, ఇణ్-గతావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లుఙ్ పరస్మైపది మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః. చిరాయ-అవ్య. చరతీతి చరః, ఏకశ్చాసౌ చరశ్చ ఏకచరః, ఏకచరః-చరౌ-చరాః, ఏకచరశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ప్రమాదం-ప్రమాదౌ-ప్రమాదాన్, ప్రమాదశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచ నాన్తః. వసన్-వసన్తౌ-వసన్తః, వసచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. న సమ్బాధః అసమ్బాధః అసమ్బాధశ్చాసౌ శివశ్చ అసమ్బాధశివః, తస్మిన్, అస మ్బాధశివే - శివయోః-శివేషు, అసమ్బాధశివశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచ నాన్తః. అపి-అవ్య. దేశే-దేశయోః-దేశేషు, దేశశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచ నాన్తః. మత్సర ఏవ మాత్సర్యం, మాత్సర్యఞ్చ రాగశ్చ మాత్సర్యరాగౌ, మాత్సర్య రాగాభ్యాం ఉపహతం మాత్సరరాగోపహతం, ఆత్మ యేషాం తే మాత్సర్యరాగోప హతాత్మానః, తేషాం, మాత్సర్యరాగోపహతాత్మనః-ఆత్మనోః-ఆత్మనాం, మాత్సర్యరాగోప హతాత్మన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః. హి-అవ్య. స్ఖలతి-స్ఖలతః-స్ఖలన్తి, స్ఖల-సఞ్చలన ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహువచ నాన్తః. సాధౌ-సాధ్వోః-సాధుషు, సాధుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సప్తమీబహువచ నాన్తః. అపి-అవ్య. మానసం-మానసే-మానసాని, మానసశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః.

వ్యా: మాగా ఇతి. అసంబాధః అసంకటః. విజన ఇత్యర్థః. ని. 'సంకటం నా తు సంబాధ' ఇత్యమరః. శివో నిర్బాధః. ద్వయోరన్యతరస్య విశేష్యత్వవివక్షాయాం విశేషణ

సమాసః.తస్మిన్నసంబాధశివేఽపి దేశే చిరాయ చిరం ఏకశ్చాసౌ చర శ్చైకచరః ఏకాకీ వసన్ ప్రమాదం ప్రజ్ఞాదౌర్బల్యం మాగాః. * 'ఇణో గా లుఙీ'తి గా దేశః. న చ నిస్పృహస్య మమాకించిత్కరః ప్రమాద ఇతి వాచ్యమిత్యాహ.—మాత్సర్యేతి. మత్సర ఏవ మాత్సర్యం ద్వేషః రాగః స్నేహః తాభ్యాముపహతాత్మనాం రాగద్వేషదూషిత స్వభావానాం-మానసాని మనాంసి సాధుషు సజ్జనేష్వపి విషయే స్ఖలంతి వికుర్వతే హి. అత్ర ప్రమాదనిషేధలబ్ధాప్రమాదరూపకారణస్యానర్థప్రాప్తిరూపవ్యతిరేకకార్యేణ సమర్థనాత్, వైధర్మ్యేణ కార్యాత్కారణసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః.

అవ. నిగమయతి:—

మూ. తదాశు కుర్వన్ వచనం మహర్షే
ర్మనోరథాన్నస్సఫలీకురుష్వ,
ప్రత్యాగతం త్వాస్మి కృతార్థమేవ
స్తనోపపీడం పరిరబ్ధుకామా.　౫౪

టీక. తత్ = ఆకారణమువలన, ఆశు=శీఘ్రముగా, మహర్షేః = వ్యాసమహర్షి యొక్క, వచనం=వాక్యమును, కుర్వన్=చేయుచున్నవాఁడవై, అస్మాకం=మాయొక్క, మనోరథాన్=కోరికలను, సఫలీకురుష్వ = సఫలములనుగాఁజేయుము, కిఞ్చ = మఱియు, కృతార్థం=కృతకృత్యుఁడవైనట్టియు, ప్రత్యాగతమేవ=తిరిగివచ్చినట్టి, త్వా=నిన్నును, స్తనోపపీడం= స్తనములకు పీడకలుగునట్లుగా, పరిరబ్ధుకామా=కౌఁగలించుటకుఁ గోరికకల దానను, అస్మి=ఐతిని.

తాత్పర్యము. కాఁబట్టి వేదవ్యాసమహర్షి యాజ్ఞానుసారముగాఁ దపంబొనరించి సిద్ధుఁడవై వచ్చి శత్రువులను సంహరించి మమ్ములను సంతోషపెట్టుము. ఇదియే నాకోరిక. మఱియు నీవు కృతకృత్యుఁడవై రాఁగా నపుడు సంతోషముచే గాఢాలిఙ్గనము చేసికొనియెదను. కృతకృత్యుఁడు కానివానిని గౌఁగలించుటకు నామనం బొప్పుకొనదు.

శబ్దాదులు. తత్-అవ్య. ఆశు-అవ్య. కుర్వన్-కుర్వన్తౌ-కుర్వన్తః, కుర్వచ్ఛబ్ద స్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. వచనం-వచనే-వచనాని,వచనశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. మహాంశ్చాసావర్షిశ్చ మహర్షిః, తస్య, మహర్షేః-మహర్ష్యోః-మహర్షీణాం, మహర్షిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. మనోరథం-మనోరథౌ-మనోరథాన్, మనోరథశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. మమ, మే-ఆవయోః, నౌ-అస్మాకం, నః, అస్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తస్త్రీలిఙ్గష్షష్ఠీ

బహువచనాన్తః. అఫలాన్ సఫలాన్ సమ్పద్యమానాన్కురుష్వ, సఫలీకురుష్వ-సఫలీకుర్వాథాం-సఫలీకురుధ్వం, డు కృఞ్-కరణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లోడాత్మనేపది మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః. ప్రత్యాగతం-ప్రత్యాగతౌ-ప్రత్యాగతాన్, ప్రత్యాగత శబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. త్వాం,త్వా-యువాం,వాం-యుష్మాన్, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అస్మి-స్వః-స్మః, అస-భువీత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ఉత్తమపురుషైకవచనాన్తః. కృతం అర్థం యేన సః కృతార్థః, తం, కృతార్థం-కృతార్థౌ-కృతార్థాన్, కృతార్థశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఏవ-అవ్య. స్తనయోరుపపీడ్య స్తనోపపీడం-అవ్య. పరిరబ్ధుం కామో యస్యాస్సా, పరిరబ్ధుకామా-కామే-కామాః, పరిరబ్ధుకామాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. తదితి. తత్తస్మాత్కారణాత్. ఆశు శీఘ్రం మహర్షేః వచనం కుర్వన్. తపస్విన్నిత్యర్థః. నః అస్మాకం మనోరథాన్ సఫలీకురుష్వ. వైరనిర్యాతనేనాస్మాన్ ప్రతిష్ఠాపయేత్యర్థః. ప్రార్థనాయాం లోట్. కించ కృతార్థం కృతకృత్యం ప్రత్యాగతమేవ త్వా త్వాం. * 'త్వామౌ ద్వితీయాయా' ఇతి త్వాదేశః. స్తనయోరుపపీడ్య స్తనోపపీడం. * 'సప్తమ్యాం చోపపీడరుధకర్ష' ఇతి ణముల్. పరిరబ్ధుం కామో యస్యాస్సా పరిరబ్ధుకామాస్మి. ఆలింగితుమిచ్ఛామీత్యర్థః. * 'తుంకామమనసోరపీ'తి మకారలోపః. ప్రాక్కార్యసిద్ధేః ప్రమదాలింగనమపి న ప్రీతిదమితి భావః.

మూ. ఉదీరితాం తామితి యాజ్ఞసేన్యా
నవీకృతోద్గ్రాహితవిప్రకారామ్,
ఆసాద్య వాచం సభృశం దిదీపే
కాష్ఠాముదీచీమివ తిగ్మరశ్మిః. ౫౫

టీక. సః = ఆయర్జునుఁడు, ఇతి = ఈప్రకారముగా, యాజ్ఞసేన్యా = ద్రౌపదిచే, ఉదీరితాం = పలుకఁబడినట్టియు, నవీకృతోద్గ్రాహితవిప్రకారాం - నవీకృత = క్రొత్తదిగాఁజేయఁబడినట్టియు, ఉద్గ్రాహిత = మనస్సునందు నాటుకొనునటులఁజేయఁబడినట్టియుం, విప్రకారాం = పరిభవముకలిగినట్టియు, తాం=ఆ, వాచం = వాక్యమును, ఆసాద్య = ఆకర్ణించి, ఉదీచీంకాష్ఠామ్ = ఉత్తరపుదిశను, ఆసాద్య = పొంది, తిగ్మరశ్మిరివ = సూర్యుఁడువలె, భృశం = అత్యంతము, దిదీపే = ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లు ద్రౌపదీదేవి శత్రువులు చేసినపరిభవము మనస్సునందు

నాటుకొనునటుల బహునిపుణముగాఁ బలుక నావాక్యములను విని యర్జునుఁడు గ్రీష్మా ర్తత్యునిభంగి వెలింగెను.

శబ్దాదులు. ఉదీరితాం-ఉదీరితే - ఉదీరితాః, ఉదీరితాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. తాం-తే-తాః, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇతి-అవ్య. అజ్ఞసేనస్యాపత్యం స్త్రీ యాజ్ఞసేనీ, తయా, యాజ్ఞసేన్యా-యాజ్ఞసేనీభ్యాం-యాజ్ఞసేనీభిః, యాజ్ఞసేనీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. అనవో నవ స్సమ్పద్యమానః కృతః నవీకృతః, నవీకృతశ్చాసౌ ఉద్గాహితశ్చ నవీకృతోద్గాహితః, నవీకృతోద్గాహితః విప్రకారః యయా సా నవీకృతోద్గాహితవిప్రకారా, తాం, నవీకృతోద్గాహితవిప్రకారాం-విప్రకారే-విప్రకారాః, నవీకృతోద్గాహితవిప్రకారాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆసాద్య-అవ్య. వాచం - వాచౌ - వాచః, వాక్ఛబ్దశ్చకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. సః-తౌ - తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. భృశం-అవ్య. దిదీపే-దిదీపాతే-దిదీపిరే, దీప్-దీప్తావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. కాష్ఠాం-కాష్ఠే-కాష్ఠాః, కాష్ఠాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉదీచీం-ఉదీచ్యౌ-ఉదీచీః, ఉదీచీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. తిగ్మా రశ్మయో యస్య సః తిగ్మరశ్మిః, తిగ్మరశ్మీ-తిగ్మరశ్మయః, తిగ్మరశ్మిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. ఉదీరితామితి. సః అర్జునః ఇతీత్థం యజ్ఞసేనస్యాపత్యేన స్త్రియా యాజ్ఞసేన్యా ద్రౌపద్యా ఉదీరితాం ఉక్తాం. నవీకృతః పునరుద్ఘాటనేన తథా ప్రత్యాయితః. అత ఏవోద్గాహితః మనసి నిధాపితశ్చ విప్రకారః పరిభవో యయా సా - తాం వాచమాసాద్య. ఆకర్ణ్యేత్యర్థః. ఉదీచీం కాష్ఠాం దిశం. ని. 'దిశస్తు కకుభః కాష్ఠా' ఇత్యమరః. ఆసాద్య తిగ్మరశ్మిరివ భృశం దిదీపే జజ్వాల. చుక్రోధేత్యర్థః.

మూ. అథాభిపశ్యన్నివ విద్విషః పురః
పురోధసారోపితహేతిసంహతిః,
బభార రమ్యోఽపి వపుస్స భీషణం
గతః క్రియాం మన్త్ర ఇవాభిచారికీమ్. ౫౬

టీక. అథ = అనంతరము, విద్విషః = శత్రువులను, పురః = అగ్రభాగమున, అభిపశ్యన్నివస్థితః = చూచుచున్నవాఁడువలె నున్నట్టియు, పురోధసా = పురోహితుఁ డగు ధౌమ్యునిచే, ఆరోపితహేతిసంహతిః - ఆరోపిత = సమంత్రకముగానుంచఁబడిన,

హేతి = ఆయుధములయొక్క, సంహతిః = సమూహముకలిగిన, సః = ఆయర్జునుఁడు, రమ్యోపి=సౌమ్యుఁడైనను, ఆభిచారికీం=పరహింస ప్రయోజనముగాఁగలిగిన, క్రియాం= క్రియను, గతః=పొందినట్టి, మన్త్ర ఇవ = మంత్రమువలె, భీషణం = భయంకరమైన, వపుః = శరీరమును, బభార = భరించెను.

తాత్పర్యము. పురోహితుఁడగు ధౌమ్యుఁడు మంత్రములచే నభిమంత్రించి యిచ్చిన యాయుధములనుధరించిన యర్జునుఁడు సౌమ్యాకారుఁడయ్యు నభిచారకర్మ ప్రయుక్తమగు మంత్రముభంగి తన కగ్రభాగమున శత్రువులను జూచుచున్నవానివలె దుర్నిరీక్షుఁడయ్యెను.

శబ్దాదులు. అథ-అవ్య. అభిపశ్యన్ - అభిపశ్యన్తౌ-అభిపశ్యన్తః, అభిపశ్యచ్ఛబ్ద స్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. విద్విషం-విద్విషౌ-విద్విషః, విద్విట్ఛబ్దష్షకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. పురః-అవ్య. పురోధసా - పురోధోభ్యాం - పురోధోభిః, పురోధశ్శబ్దస్సకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. హేతీనాం సంహతిః హేతిసంహతిః, ఆరోపితా హేతిసంహతిర్యస్య సః, ఆరోపితహేతిసంహతిః-సంహతీ-సంహతయః, ఆరోపితహేతిసంహతిశబ్ద ఇకారాన్తఃపుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. బభార-భేరతుః-భేరుః, భృఞ్-భరణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. రమ్యః - రమ్యౌ - రమ్యాః, రమ్యశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. అపి-అవ్య. వపుః-వపుషీ - వపూంషి, వపుశ్శబ్దస్సకారాన్త నపుంసక లిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. భీషణం-భీషణే - భీషణాని, భీషణశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. గతః - గతౌ - గతాః, గతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. క్రియాం - క్రియే-క్రియాః, క్రియాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. మన్త్రః-మన్త్రౌ-మన్త్రాః, మన్త్రశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. అభిచారః ప్రయోజనం యస్యాస్సా ఆభిచారికీ, తాం, ఆభిచారికీం - ఆభిచారిక్యౌ-ఆభిచారికీః, ఆభిచారికీశబ్ద ఈకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః.

వ్యా. అథేతి. అథ విద్విషః శత్రూన్ పురః అభిపశ్యన్నివ స్థితః, తథా. పురోధసా ధౌమ్యేన ఆరోపితా సమంత్రమాహితా హేతిసంహతిః ఆయుధకలాపో యస్య స తథోక్తః. 'హేతిర్జ్వాలాంకురాయుధ'మితి వైజయంతీ. సః అర్జునః రమ్యః ప్రకృత్యా సౌమ్యస్సన్నపి. అభిచారః పరహింసా ప్రయోజనమస్యా ఆభిచారికీ. * 'ప్రయోజన'మితి ఠఞ్. తాం క్రియాం గతః. అభిచారకర్మణి నియుక్త ఇత్యర్థః. మంత్ర ఇవ, భీష

యత ఇతి భీషణం. *నంద్యాదిత్వాల్ల్యుప్రత్యయః. వపుః బభార. ప్రశాన్తో మంత్రః ప్రయోగాదిభేదాదివ. సోఽప్యవస్థాభేదాద్భీషణో బభూవేత్యర్థః.

అవ. ఉక్తమాయుధారోపణం వివృణ్వన్ ప్రస్థానమాహ త్రిభిరవిలంఘ్యేత్యాదిభిః—

మూ. అవిలంఘ్యవికర్షణం పరైః
ప్రథితజ్యారవకర్మ కార్ముకమ్,
అగతావరిదృష్టిగోచరం
శితనిస్త్రింశయుజౌ మహేషుధీ. ౫౭

యశసేవ తిరోదధన్మహు
ర్మహసా గోత్రభిదాయుధక్షతీః,
కవచం చ సరత్నముద్వహన్
జ్వలితజ్యోతిరివాంతరం దివః. ౫౮

అలకాధిపభృత్యదర్శితం
శివముర్వీధరవర్త్మ సంప్రయాన్,
హృదయాని సమావివేశ స
క్షణముద్బాష్పదృశాం తపోభృతామ్. ౫౯

టీక. పరైః = శత్రువులచే, అవిలఙ్ఘ్యవికర్షణం - అవిలఙ్ఘ్య = అతిక్రమింప శక్యముకాని, వికర్షణం = ఆకర్షణముకలిగినట్టియు, ప్రథితజ్యారవకర్మ-ప్రథిత=ప్రసిద్ధమైన, జ్యారవ = గుణధ్వనియు, కర్మ = బాణమోక్షణముకలిగినట్టి, కార్ముకం = ధనుస్సును, వహన్ = వహించుచున్నట్టియు, అరిదృష్టిగోచరం-అరి = శత్రువులయొక్క, దృష్టి = నేత్రములయొక్క, గోచరం = విషయమును, అగతౌ = పొందనట్టియు, శితనిస్త్రింశయుజౌ-శిత = పదునైన, నిస్త్రింశ = ఖడ్గముతో, యుజౌ = కూడుకొనిన, మహేషుధీ=గొప్పవగు నమ్ములపొదులను. ౫౭. ఉద్వహన్=వహించుచున్నట్టియు, గోత్రభిదాయుధక్షతీః - గోత్రభిత్ = దేవేంద్రునియొక్క, ఆయుధ=ఆయుధమగువజ్రముయొక్క, క్షతీః = నరుకులను, మహసా = కాంతిచే, యశసేవ = కీర్తిచేతవలె, తిరోదధత్ = ఆచ్ఛాదించుచున్నట్టియు, సరత్నం=రత్నములచేఁ బొదుగఁబడినట్టియు, జ్వలితజ్యోతిః - జ్వలిత = ప్రకాశించుచున్న, జ్యోతిః = నక్షత్రములుకలిగిన, దివః = ఆకాశముయొక్క, అన్తరమివస్థితం=మధ్యమువలెనున్నట్టి, కవచఞ్చ=కవచమును, ఉద్వహన్ =

ధరించుచున్నట్టి. ౧౮. సః=ఆయర్జునుఁడు, అలకాధిపభృత్యదర్శితం - అలకాధిపభృత్య యక్షునిచే, దర్శితం=చూపింపఁబడినట్టియు, శివం=నిర్బాధకమైనట్టి, ఉర్వీధరవర్త్మ-ఉర్వీధర = ఇంద్రకీలపర్వతముయొక్క, వర్త్మ = మార్గమునుగూర్చి, సమ్ప్రయాన్ = వెళ్లుచున్నవాఁడై, క్షణం = క్షణకాలము, ఉద్బాష్పదృశాం - ఉత్ = బయలుదేరిన, బాష్ప = కన్నీళ్లుకలిగిన, దృశాం = నేత్రములుకలిగినట్టి, తపోభృతాం = మహర్షుల యొక్క, హృదయాని = హృదయములను, సమావివేశ=ప్రవేశించెను. ౧౯.

తాత్పర్యము. అమోఘాకర్షణముకలిగి ప్రసిద్ధగుణధ్వనియు బాణవిమోక్షణము కలిగిన ధనుస్సును ధరించి శత్రువులకుఁ గనుపడనివియు నిశితఖడ్గయుక్తంబులు నగు పెద్ద యమ్ములపొదులను గట్టుకొని ఖాండవవనదహన కాలికంబులగు దేవేంద్రుని వజ్రప్రహారముల నాచ్ఛాదించెడి కాంతిఁగలిగి దీప్తతారకంబగు నభోమధ్యంబుపగిది వెలుంగుచున్న కవచమును ధరించి కుబేరానుచరుఁడగు యక్షునిచేఁ జూపింపఁబడు మార్గమునుబట్టి హిమపర్వతైకదేశంబగు నింద్రకీలపర్వతంబునకుఁ జనుచున్న యర్జునుని జూచి యచ్చటి మహర్షులు తద్వియోగదుఃఖోద్భూత బాష్పావృతనయనులగుచు దుఃఖించిరి.

శబ్దాదులు. న విలఙ్ఘ్యం అవిలఙ్ఘ్యం, అవిలఙ్ఘ్యం వికర్షణం యస్య తత్ అవిలఙ్ఘ్యవికర్షణం, తత్, అవిలఙ్ఘ్యవికర్షణం-వికర్షణే-వికర్షణాని, అవిలఙ్ఘ్యవికర్షణశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. పరేణ-పరాభ్యాం-పరైః, పరశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. జ్యాయా రవః జ్యారవః, ప్రథితశ్చాసౌ జ్యారవశ్చ ప్రథితజ్యారవః, కర్మ యస్య, తత్, ప్రథితజ్యారవకర్మ-కర్మణీ-కర్మాణి, ప్రథితజ్యారవకర్మశబ్దో నకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. కర్మణి ప్రభవతీతి కార్ముకం, తత్, కార్ముకం-కార్ముకే-కార్ముకాని, కార్ముకశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. న గతౌ అగతౌ, తౌ, అగతం-అగతౌ-అగతాన్, అగతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాద్వివచనాన్తః. అరీణాం దృష్టయః అరిదృష్టయః, అరిదృష్టీనాం గోచరః అరిదృష్టిగోచరః, తం, అరిదృష్టిగోచరం-అరిదృష్టిగోచరౌ-అరిదృష్టిగోచరాన్, అరిదృష్టిగోచరశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. నిర్గతస్త్రింశతోఙ్గులిభ్యః నిస్త్రింశః, శితశ్చాసౌ నిస్త్రింశశ్చ శితనిస్త్రింశః శితనిస్త్రింశేన యుంజాతే ఇతి శితనిస్త్రింశయుజౌ, తౌ, శితనిస్త్రింశయుజం-యుజౌ-యుజః, శితనిస్త్రింశయుక్ఛబ్దో జకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాద్వివచనాన్తః. ఇషవో ధీయన్తేనయోరితి ఇషుధీ, మహాన్తౌ చ తావిషుధీ చ మహేషుధీ, తౌ, మహేషుధిం-ఇషుధీ-ఇషుధీన్, మహేషుధిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయాద్వివచనాన్తః. ౧౭. యశసా-యశోభ్యాం-యశోభిః, యశశ్శబ్ద స్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. తిరోదధత్-తిరోదధతౌ-

దధతః, తిరోదధచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ముహుః-అవ్య. సా - మహోభ్యాం - మహోభిః, మహశ్శబ్దస్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్తృతీయైకవచనాన్తః. గోత్రాణి భినత్తీతి గోత్రభిత్, గోత్రభిదః ఆయుధం గోత్రభిదాయుధం, గోత్రభిదాయుధస్య క్షతయః గోత్రభిదాయుధక్షతయః, తాః, గోత్రభిదాయుధక్షతిం-క్షతీ-క్షతీః, గోత్రభిదాయుధక్షతిశబ్ద ఇకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. కవచం-కవచౌ-కవచాన్, కవచశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. చ-అవ్య. రత్నైస్సహితః సరత్నః, తం, సరత్నం-సరత్నౌ-సరత్నాన్, సరత్నశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉద్వహన్-ఉద్వహన్తౌ-ఉద్వహన్తః, ఉద్వహచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. జ్వలితాని జ్యోతీంషి యస్య తత్, జ్వలితజ్యోతిః, తత్, జ్వలితజ్యోతిః-జ్యోతిషీ-జ్యోతీంషి, జ్వలితజ్యోతిశ్శబ్దస్సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. అన్తరం-అన్తరే-అన్తరాణి, అన్తరశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. దివః-దివోః-దివాం, దివ్శబ్దో వకారాన్తస్స్త్రీలిఙ్గష్షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. ౫౮. అలకాయా అధిపః అలకాధిపః, అలకాధిపస్య భృత్యాః అలకాధిపభృత్యాః, అలకాధిపభృత్యేన దర్శితం అలకాధిపభృత్యదర్శితం, తత్, అలకాధిపభృత్యదర్శితం - దర్శితే - దర్శితాని, అలకాధిపభృత్యదర్శితశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. శివం-శివే-శివాని, శివశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ధరతీతి ధరః, ఉర్వ్యా ధరః ఉర్వీధరః, ఉర్వీధరస్య వర్త్మ, తత్, ఉర్వీధరవర్త్మ-వర్త్మనీ-వర్త్మాని, ఉర్వీధరవర్త్మన్ శబ్దో నకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. సమ్ప్రియాన్-సమ్ప్రియాన్తౌ-సమ్ప్రియాన్తః, సమ్ప్రియచ్ఛబ్ద స్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. హృదయం-హృదయే-హృదయాని, హృదయశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. సమావివేశ-సమావివిశతుః-సమావివిశుః, సం-ఆఙ్ పూర్వాత్ విశ-ఉపవేశన ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. క్షణం-క్షణౌ-క్షణాన్, క్షణశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉత్ బాష్పం యాసాం తాః ఉద్బాష్పాః, ఉద్బాష్పాః దృశః యేషాం తే ఉద్బాష్పదృశః, తేషాం, ఉద్బాష్పదృశః-దృశోః-దృశాం, ఉద్బాష్పదృక్ఛబ్దశ్శకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః. తపః బిభ్రతీతి తపోభృతః, తేషాం, తపోభృతః-భృతోః-భృతాం, తపోభృచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గష్షష్ఠీబహువచనాన్తః. ౫౯.

వ్యా. అవిలంఘ్యేతి. పరైః శత్రుభిః అవిలంఘ్యం అనతిక్రమణీయం వికర్షణం యస్య తత్. అమోఘాకర్షణమిత్యర్థః. కించ ప్రథితో జ్యారవో గుణధ్వనిః కర్మ బాణ

ఖ్యాతాదికం చ యస్య తత్ కార్ముకముద్వహన్నిత్యన్వయః. తథా అరీణాం దృష్టిః దృష్టిపథమగతౌ. అహా వేష్వనివ ర్తిత్వాదస్యేతిభావః. నిర్గతస్త్రింశతోఽంగులిభ్యో నిఖడ్గః. సంఖ్యాయాః స్తత్పురుషస్యోపసంఖ్యానమితి డచ్ సమాసాంతః. శితేన నిస్త్రింశేన యుంజాతే ఇతి శితనిస్త్రింశయుజౌ. 'సత్సూద్విష' ఇత్యాదినా క్విప్ — హేషుధీ మహానిషంగౌ. ఇషవో ధీయంతేఽనయోరితి విగ్రహః. 'కర్మణ్యధికరణే' చేతి కిప్రత్యయః. ని. 'తూణోపాసంగతూణీరనిషంగా ఇషుధిర్ద్వయోః, తూణ్యాం ఖడ్గే తు నిస్త్రింశచంద్రహాసాసిరిష్టయ' ఇత్యమరః. ౫౭. యశసేతి. కించ. గోత్రభిద ఇంద్రస్యాయుధక్షతీః వజ్రప్రహారరంధ్రాణి. ఖాండవదాహసమయసంభవా ఇతి భావః. మహసా స్వకాంత్యా యశసేవ మూర్తయా కీర్త్యేవ ముహుస్తిరోదధత్ ఆచ్ఛాదయత్. సరత్నం రత్నసహితం అత ఏవ జ్వలితజ్యోతిః దీప్తతారకం. ని. 'జ్యోతిస్తారాగ్నిభాజ్వాలా దృక్పుత్రార్థాధ్వరాత్మ' స్వితి వైజయంతీ. దివోఽంతరం నభోమధ్యమివ స్థితం. ని. 'అంతరం పరిధానీయే బాహ్యే స్వీయేఽంతరాత్మని, క్లీబం మధ్యేవకాశే చే'తి వైజయంతీ. కవచం చోద్వహన్. ౫౮. అలకేతి. సః అర్జునః-అలకాధిపభృత్యదర్శితం అలకాధిపభృత్యేన కుబేరభృత్యేన యక్షేణ దర్శితం, ప్రదర్శితం అతఏవ శివం నిర్బాధం ఉర్వీధరవర్త్మ హిమవన్మార్గం ప్రతి సంప్రయాన్ గచ్ఛన్. క్షణముద్బాష్పదృశాం విప్రయోగదుఃఖోత్థాశ్రునేత్రాణాం తపోభృతాం ద్వైతవనవాసినాం తపస్వినాం హృదయాని సమావేశ. ఖేదయామాసేత్యర్థః. ౫౯.

మూ. అనుజగురథ దివ్యం దుందుభిధ్వానమాశా
స్సురకుసుమనిపాతైర్వ్యోమ్ని లక్ష్మీర్వితేనే,
ప్రియమివ కథయిష్యన్నాలిలింగ స్ఫురంతీం
భువమనిభృతవేలావీచిబాహుః పయోధిః. ౬౦

ఇతి శ్రీభారవికృతౌ కిరాతార్జునీయే మహాకావ్యే
లక్ష్మీపదలాంఛనే తృతీయస్సర్గః.

టీక. అథ = అనంతరము, ఆశాః = దిశలు, దివ్యం=దివ్యమైన, దున్దుభిధ్వానం దున్దుభి=దేవదుందుభులయొక్క, ధ్వానం=ధ్వనిని, అనుజగుః=ప్రతిధ్వనించినవి, వ్యోమ్ని ఆకాశమునందు, సురకుసుమనిపాతైః-సుర=దేవతలయొక్క, కుసుమ=పుష్పములయొ నిపాతైః = పతనములచే, లక్ష్మీః = లక్ష్మి, వితేనే = విస్తరించఁబడెను, అనిభృతవే బాహుః-అనిభృత=చంచలములైన, వేలా=కూలమండలి, వీచి=తరంగములను, బా

బాహువులుకలిగినట్టి, పయోధిః=సముద్రుఁడు, స్ఫుర న్తీం=సంతోషించుచున్నట్టి, భువం=భూమినిగూర్చి, ప్రియం=ఇష్టమును, కథయిష్యన్నివ=చెప్పచున్నవాఁడువలె, ఆలిలిఙ్గ=కౌఁగలించుకొనెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లు దేవకార్యార్థమై అర్జునుఁడు బయలువెడలి చనుసమయంబున దిశలందు దివ్యదుందుభులు మ్రోసెను. దేవతలు ఆకాశమునుండి పుష్పవర్షమును గురిపించిరి. మరియు సముద్రుఁడుపొంగి వీచిమాలికలచే నొడ్డునొరయుచు "అర్జునుఁడచిరకాలమున నీభారమును బోఁగొట్టఁగలఁడు" అని తనప్రియురాలగు భూమితోఁ జెప్పచున్నాఁడో యనునటుల గర్జించుచుండెను.

శబ్దాదులు. అనుజగౌ-అనుజగతుః-అనుజగుః, అను-పూర్వాకాత్ గై-శబ్ద ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. అథ-అవ్య. దివ్యం-దివ్యౌ-దివ్యాన్, దివ్యశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. దుందుభీనాం ధ్వానః దుందుభిధ్వానః, తం దున్దుభిధ్వానం-ధ్వానౌ-ధ్వానాన్, దున్దుభిధ్వానశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆశా-ఆశే-ఆశాః, ఆశాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. సురాణాం కుసుమాని సురకుసుమాని,సురకుసుమానాం నిపాతాః, తైః, సురకుసుమనిపాతేన-నిపాతాభ్యాం-నిపాతైః, సురకుసుమనిపాతశబ్ద అకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తృతీయాబహువచనాన్తః. వ్యోమ్ని-వ్యోమ్నో-వ్యోమసు, వ్యోమన్ శబ్దో నకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాన్తః. లక్ష్మీః-లక్ష్మ్యౌ-లక్ష్మ్యః, లక్ష్మీశబ్ద ఈకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. వితేనే-వితేనాతే-వితేనిరే, వి-పూర్వాకాత్ తను-విస్తార ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్మణి లిడాత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. ప్రియం-ప్రియే-ప్రియాణి, ప్రియశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. కథయిష్యన్-కథయిష్యన్తౌ-కథయిష్యన్తః, కథయిష్యచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఆలిలిఙ్గ-ఆలిలిఙ్గతుః-ఆలిలిఙ్గుః, ఆఙ్-పూర్వాకాత్ లిగి-గతావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. స్ఫురన్తీం - స్ఫురన్త్యౌ - స్ఫురన్తీః, స్ఫురన్తీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. భువం - భువౌ - భువః, భూశబ్ద ఊకారాన్త స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. వేలాయాం వీచయః వేలావీచయః, అనివృతాశ్చ తా వేలావీచయశ్చ అనిభృతవేలావీచయః, అనిభృతవేలావీచయ ఏవ బాహవః యస్య సః అనిభృతవేలావీచిబాహుః, బాహుః-బాహూ-బాహవః, అనిభృతవేలావీచిబాహుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. పయోధిః - పయోధీ - పయోధయః, పయోధిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. అనుజగురితి. అథ ఆశా దిశః. దివి భవం దివ్యం. * 'దిగాదిభ్యో య'దితి యత్. దుందుభిధ్వానం అనుజగుః అనుదధ్వనుః. * అనుగాయతే ర్లిట్. వ్యోమ్ని సురకుసుమనిపాతైః లక్ష్మీః వితేనే. పుష్పవృష్టిశ్చాజనిష్టేత్యర్థః. కించ.—అనిభృతాః చంచలాః వేలాయాం కూలే యా వీచయః తా ఏవ బాహవో యస్య సః తథోక్తః. ని. 'వేలా కూలవికారయో' రితి శాశ్వతః. పయోధిః స్ఫురంతీముల్లసంతీం హర్షాత్ స్పందమానాం చ భువం ప్రియం ఇష్టం భారావతరణరూపం కథయిష్యన్నివ. కథయితుమివేత్యర్థః. 'లృట్చే'తి చకారాత్ క్రియార్థాయాం క్రియాయాం లృట్. ఆలిలింగ. సర్వం చేదం శివం దేవతాకార్యప్రవృత్తత్వాదస్యేతి భావః. అత్ర విశేషణమాత్రసామ్యాదప్రస్తుతస్య గమ్యత్వాత్సమాసోక్తిరలంకారః. తత్ర చ ప్రస్తుతయోర్భూమిసముద్రయోః ప్రతీయమానాభ్యాం నాయికానాయకాభ్యాం భేదే అభేదలక్షణాతిశయోక్తివశాదాలింగనోక్తి రితి రహస్యం. ఏవ మతిశయోక్త్యనుప్రాణితా సమాసోక్తిః. ప్రియకథనోత్ప్రేక్షాముజ్జీవయంతీ తదంగభావం భజత ఇత్యుభయోరంగాంగిభావేన సంకర ఇతి వివేచనీయమ్.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ శ్రీమహామహోపాధ్యాయ
కోలాచలమల్లినాథ సూరివిరచితాయాం కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యాయాం
ఘంటాపథసమాఖ్యాయాం తృతీయస్సర్గః.

చెన్నపురి: వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్ వారి
'వావిళ్ల'ప్రెస్సున ముద్రితము.—1938.